

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ, Πρόεδρος Δ.Σ. ΚΔΕΟΔ, πρώην Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

ISSN 3057-5052

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL
DIMITRIOS FINOKALIOS, Président du Barreau de Thessalonique

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS, Président du conseil d'administration du CIEEL, ancien Président de la CJUE
(2003-2015)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ

Κείμενα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κα ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επικ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - τηλ.: 2310 486 937

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW

SECRÉTARIAT: V. TZORTZI

Les textes à publier ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) – tel.: 2310 486 937

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ) είναι νομικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης, που εκδίδεται τριμηνιαίως, σε αποκλειστικά πλέον ηλεκτρονική μορφή (<https://eeeurd.gr/>), από το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) και τον Δικηγορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης.

Η ΕΕΕυρΔ πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγένη, ο οποίος διετέλεσε Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής του περιοδικού διετέλεσε επίσης, από το 1986 μέχρι το 1999, και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

Δ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βουγιούκας Δημήτριος, Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Διοίκησης ΕΑΓΜΕ, Εντεταλμένος Διδασκαλίας Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Μέλος ΣΕΠ Νομικής ΑΠΚΥ

Εκμεκτσόγλου Ευάγγελος, ΜΔΕ, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ

Ζησιού Αγγελική, Δ.Ν., Δικηγόρος

Ηλιάδου Αικατερίνη, Αναπλ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Μουσταΐρα Ν. Ελίνα, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Παπαγιαννοπούλου Λυδία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Παπαδοπούλου Κυριακή, Ασκ. Δικηγόρος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Πασχαλίδης Πασχάλης, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τζώρτζη Βιργινία, Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρος

Τρέμμα Λουκία, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις Γραφείου Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ

Χαλυβοπούλου Μαρία, Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ

EDITORIAL

<i>B. Τζώρτζη</i>	419
-------------------	-----

ΑΡΘΡΑ

<i>E. N. Μουσταΐρα</i> Όψεις του Δικαίου – Δίκαιο και Πολιτισμός	421
<i>Αικ. Ηλιάδου</i> Σύγχρονη ευρωπαϊκή ενεργειακή πολιτική και νομοθεσία	427
<i>Δ. Βουγιούκας</i> Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής	433

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ	451
II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής	457

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ	
A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2025)	463
B. Σχολιασμένα Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ	
ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-636/23 και C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025 (<i>Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και έννομες συνέπειές της</i>) – Παρατηρήσεις Π. Πασχαλίδης	521
ΔΕΕ C-5/24, Rauni, 11.09.2025 (<i>Η σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ</i>) – Παρατηρήσεις Ε. Εκμεκτσόγλου	526
ΓεΔΕΕΤ-625/22, Αυστρία/Επιτροπή, 10.09.2025 (<i>Η αρχή της προφύλαξης υπό συνθήκες «ανεκτής αβεβαιότητας»</i>) – Παρατηρήσεις Λ. Τρέμμα	530
II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	
A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2025)	537
B. Σχολιασμένα Νομολογία ΕΔΔΑ	
ΕΔΔΑ, Προσφυγές Nos 72038/17 και 25237/18, Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας, 28.05.2024 (<i>Η νομιμότητα της μυστικής επιτήρησης και η προληπτική προστασία της ιδιωτικότητας, μέσω της μετακύλισης του βάρους αποδείξεως, υπό το άρθρο 8 ΕΣΔΑ</i>) – Παρατηρήσεις Κ. Παπαδοπούλου	549

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΕΑΔΗΣΥ (Κλιμ. 6ο), απόφαση αριθμ. 1440/2025, 22.09.2025 (Παράλειψη προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου και οι ερμηνευτικές παλινδρομήσεις της ΕΑΔΗΣΥ ως προς το άρθρο 102 ν. 4412/2016) – Παρατηρήσεις Λ. Παπαγιαννοπούλου

555

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

561

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)

561

6η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Ελένη Αντωνιάδου, Δ.Ν., Εντεταλμένη Διδάσκουσα Εργατικού Δικαίου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ – 24 Νοεμβρίου 2025

561

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με την Ιορδανία σε συνεργασία με τη Γερμανία και την Ισπανία “Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence” (JO 22 NDICI TE 01 24) – Πρώτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής και εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off event)

561

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)

561

7η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένο ομιλητή τον Νικόλαο Παπαδόπουλο, Δ.Ν. Παν/μίου του Μάαστριχτ, Λέκτορα Ευρωπαϊκής Σχολής Δικαίου και Διακυβέρνησης, EPLO – 10 Δεκεμβρίου 2025

562

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία σε συνεργασία με την Ισπανία “Strengthening the capacities for enforcement of the environmental legislation” (MK 20 IPA EN 01 23) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

562

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Β' Εξάμηνο 2025

563

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2025

575

Table of contents 4/2025

EDITORIAL

V. Tzortzi	419
-------------------	-----

ARTICLES

E. N. Moustaira Perspectives on Law – Law and Culture	421
Aik. Iliadou Contemporary European Energy Policy and Legislation	427
D. Vougioukas The State aid control regime in the air transport sector pending the Commission’s new guidelines	433

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News	451
II. Information Technology e-news	457

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU	
A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (September – November 2025)	463
B. Annotations CJEU - GCEU	
CJEU joined cases C-636/23 and C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025 (<i>The nature of the voluntary departure deadline and its legal consequences</i>) – Annotation P. Paschalidis	521
CJEU C-5/24, Pauni, 11.09.2025 (<i>The relationship between sickness and disability in the case-law of the CJEU</i>) – Annotation E. Ekmektsoglou	526
GCEU T-625/22, Austria/Commission, 10.09.2025 (<i>The precautionary principle under conditions of "tolerable uncertainty"</i>) – Annotation L. Tremma	530
II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	
A. Review of Jurisprudence (August – October 2025)	537
B. Annotations	
ECHR, Applications Nos 72038/17 and 25237/18, Pietrzak and Bychawska-Siniarska and Others v. Poland, 28.05.2024 (<i>The lawfulness of covert surveillance and the preventive protection of privacy through the shifting of the burden of proof under Article 8 of the ECHR</i>) – Annotation K. Papadopoulou	549

II. NATIONAL COURTS

- HSPPA (6th Panel), Judgement No 1440/2025, 22.09.2025 (*Failure to submit an official translation of a foreign private document and the inconsistent interpretations by HSPPA regarding Article 102 of Law 4412/2016*) – Annotation L. Papagiannopoulou 555

CONFERENCES – RESEARCH

- Twinning Programme with Serbia in cooperation with Austria “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Second meeting of the Steering Committee 561
- Twinning Programme with Serbia in cooperation with France, Sweden and Slovenia “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Study Visit 561
- 6th meeting of the series “Academic Meetings” with guest speaker Dr. Eleni Antoniadou, Adjunct Lecturer in Labor Law at the Law School of the Aristotle University of Thessaloniki – 24 November 2025 561
- Twinning Programme with Jordan in cooperation with Germany and Spain “Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence” (JO 22 NDICI TE 01 24) – First meeting of the Steering Committee and Kick-Off Event 561
- Twinning Programme with Serbia in cooperation with Austria “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Study Visit 561
- 7th meeting of the series “Academic Meetings” with guest speaker Dr. Nikolaos Papadopoulos, University of Maastricht, Lecturer at the European School of Law and Governance, EPLO – 10 December 2025 562
- Twinning Programme with North Macedonia in cooperation with Spain “Strengthening the capacities for enforcement of the environmental legislation” (MK 20 IPA EN 01 23) – Fourth meeting of the Steering Committee 562

BIBLIOGRAPHY

- I. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 2nd Semester 2025 563
- HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2025 575

Table des matières 4/2025

EDITORIAL

V. Tzortzi	419
-------------------	-----

DOCTRINE

E. N. Moustaira Perspectives sur le droit – Droit et culture	421
Aik. Iliadou Politique et législation européennes actuelles en matière d'énergie	427
D. Vougioukas Le régime de contrôle des aides d'État dans le secteur du transport aérien en attendant les nouvelles lignes directrices de la Commission	433

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes	451
II. @-ctualités d'informatique juridique	457

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE	
A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (septembre – novembre 2025)	463
B. Notes CJUE – TUE	
CJUE affaires jointes C-636/23 et C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025 (<i>La nature du délai de départ volontaire et ses conséquences juridiques</i>) – Notes P. Paschalidis	521
CJUE C-5/24, Pauni, 11.09.2025 (<i>Le lien entre maladie et handicap dans la jurisprudence de la CJUE</i>) – Notes E. Ekmektsoglou	526
TUET-625/22, Autriche/Commission, 10.09.2025 (<i>Le principe de précaution dans un contexte d'« incertitude tolérable »</i>) – Notes L. Tremma	530
II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME	
A. Revue de Jurisprudence (août – octobre 2025)	537
B. Notes	
CEDH, Requêtes Nos 72038/17 et 25237/18, Pietrzak et Bychawska-Siniarska et autres c. Pologne, 28.05.2024 (<i>La légalité de la surveillance secrète et la protection préventive de la vie privée par le renversement de la charge de la preuve en vertu de l'article 8 de la CEDH</i>) – Notes K. Papadopoulou	549

III. JURIDICTIONS NATIONALES

HSPPA (6e comité), Arrêt No 1440/2025, 22.09.2025 (<i>L'absence de présentation d'une traduction officielle d'un document privé étranger et les interprétations contradictoires de la HSPPA concernant l'article 102 de la loi n° 4412/2016</i>) – Notes L. Papagiannopoulou	555
--	-----

ÉDUCATION – RECHERCHE

Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec l'Autriche "Poursuite du renforcement des capacités en matière de formation au sein de l'administration fiscale de la République de Serbie" (SR 22 IPA FI 01 24) – Deuxième réunion du Comité de Pilotage	561
Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec la France, la Suède et la Slovaquie "Soutien à l'amélioration des conditions de travail et préparation de la République de Serbie à participer à EURES" (SR 22 IPA SO 01 24) – Visite d'étude	561
6ème réunion de la série « Réunions académiques » avec comme invitée Dr. Eleni Antoniadou, Maître de conférences adjoint en droit du travail à la faculté de droit de l'université Aristote de Thessalonique – 24 novembre 2025	561
Projet de jumelage avec la Jordanie, en coopération avec l'Allemagne et l'Espagne "Soutenir la transition numérique en Jordanie grâce à la protection des données à caractère personnel et à l'intelligence artificielle" (JO 22 NDICI TE 01 24) – Première réunion du Comité de Pilotage et événement de lancement	561
Projet de jumelage avec la Serbie en collaboration avec l'Autriche "Poursuite du renforcement des capacités en matière de formation au sein de l'administration fiscale de la République de Serbie" (SR 22 IPA FI 01 24) – Visite d'étude	561
7ème réunion de la série « Réunions académiques » avec comme invité Dr. Nikolaos Papadopoulos, Université de Maastricht, Conférencier à l'École européenne de droit et de gouvernance (EPLO) – 10 décembre 2025	562
Projet de jumelage avec la Macédoine du Nord, en coopération avec l'Espagne "Renforcement des capacités en matière d'application de la législation environnementale" (MK 20 IPA EN 01 23) – Quatrième réunion du Comité de Pilotage	562

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Le droit européen dans les revues juridiques helléniques: 2ème semestre 2025	563
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN: TABLES ANNUELLES 2025	575

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - <i>Europäische Zeitschrift für Privatrecht</i>
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - <i>Europäisches Transportrecht</i>
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

EDITORIAL

Καλώς ήρθατε στο τέταρτο τεύχος του 2025. Το τεύχος ανοίγει με το άρθρο «Όψεις του Δικαίου – Δίκαιο και Πολιτισμός» της Καθηγήτριας της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Ελίνας Ν. Μουσταΐρα. Η συγγραφέας αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ δικαίου και πολιτισμικού πλαισίου, υπογραμμίζοντας ότι η κατανόηση των νομικών κανόνων προϋποθέτει τη διερεύνηση των κοινωνικών και γλωσσικών τους βάσεων. Μέσα από μια συγκριτική προσέγγιση, το άρθρο φωτίζει την αξία της διαφορετικότητας των νομικών πολιτισμών και τη σημασία της διεπιστημονικής έρευνας.

Στο επόμενο άρθρο του τεύχους, με τίτλο «Σύγχρονη ευρωπαϊκή ενεργειακή πολιτική και νομοθεσία», η Αναπλ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Αικατερίνη Ηλιάδου, παρουσιάζει τη δυναμική εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου της ενέργειας, αναδεικνύοντας τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του και την επίδρασή του στο σύνολο της οικονομίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τον τομέα, όπως η ενεργειακή αλληλεγγύη, στο πλαίσιο των σύγχρονων προκλήσεων.

Στο τρίτο και τελευταίο άρθρο του τεύχους, με τίτλο «Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής», ο Δρ. Δημήτριος Βουγιούκας εξετάζει το σύνθετο ζήτημα των κρατικών ενισχύσεων στον τομέα των αερομεταφορών, αναδεικνύοντας τη σημασία εξεύρεσης ισορροπίας μεταξύ ελεύθερου ανταγωνισμού και στήριξης του κλάδου. Παράλληλα, εστιάζει στις πρόσφατες πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αναθεώρηση του σχετικού κανονιστικού πλαισίου, υπό το πρίσμα και των εμπειριών από έκτακτες κρίσεις, όπως η πανδημία COVID-19.

Το τεύχος μας συνεχίζει με την επικαιρότητα στην ΕΕ από τον κ. Ευάγγελο Εκμεκτσόγλου και την κα. Λουκία Τρέμμα, και τα e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής από τον κ. Κωνσταντίνο Θεοδωρίδη.

Σε ό,τι αφορά τη νομολογία ΔΕΕ/ΓεΔΕΕ, το τεύχος περιλαμβάνει την επισκόπηση των σημαντικότερων αποφάσεων για το τρίμηνο Σεπτεμβρίου - Νοεμβρίου 2025, ενώ αμέσως παρακάτω φιλοξενεί τρεις σχολιασμούς αποφάσεων με επίκεντρο την πρόσφατη νομολογία. Πιο συγκεκριμένα, ο κ. Πασχάλης Πασχαλίδης αναλύει τις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-636/23 και C-637/23 (*Al Hoceima*), εξετάζοντας τη φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και τις έννομες συνέπειές της. Ακολούθως, ο κ. Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου σχολιάζει την υπόθεση C-5/24 (*Pauni*), αναδεικνύοντας τη σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ. Τέλος, η κα. Λουκία Τρέμμα αναλύει την απόφαση του ΓεΔΕΕ στην υπόθεση T-625/22 (*Αυστρία/Επιτροπή*) για την αρχή της προφύλαξης υπό συνθήκες «ανεκτής αβεβαιότητας».

Στη συνέχεια, θα βρείτε τη νομολογία του ΕΔΔΑ, με επισκόπηση των σημαντικότερων αποφάσεων για το τρίμηνο Αυγούστου - Οκτωβρίου 2025, και θα διαβάσετε τον σχολιασμό της κας Κυριακής Παπαδοπούλου στην απόφαση του ΕΔΔΑ επί των προσφυγών υπ' αριθμ. 72038/17 και 25237/18 (*Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας*). Ο σχολιασμός εστιάζει στη νομιμότητα της μυστικής επιτήρησης και στη διασφάλιση της ιδιωτικότητας, υπό το πρίσμα του άρθρου 8 ΕΣΔΑ.

Τα σχόλια στη νομολογία ολοκληρώνονται με εκείνο της κας Λυδίας Παπαγιαννοπούλου στην απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ (Κλιμ. 6ο) 1440/2025, η οποία αφορά το ειδικότερο ζήτημα της παράλειψης προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου και το άρθρο 102 του ν. 4412/2016.

Ακολουθούν, όπως πάντα, τα νέα του ΚΔΕΟΔ στον τομέα της Παιδείας και της Έρευνας ως προς τις επιστημονικές εκδηλώσεις, τα συνέδρια και τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Το τεύχος κλείνει με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Καλή ανάγνωση!

Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ

Βιργινία Τζώρτζη

Όψεις του Δικαίου – Δίκαιο και Πολιτισμός*

Ελίνα Ν. Μουσταίρα**

Η δικαιοκή έρευνα και μελέτη έχει δείξει ότι δεν αρκεί να γνωρίζουμε απλώς τους κανόνες που ενδεχομένως υπάρχουν, αλλά ότι έχουμε ακριβέστερα αποτελέσματα όταν αναζητούμε και το πλαίσιο εντός του οποίου ισχύουν αυτοί οι κανόνες, τον πολιτισμό εντός του οποίου δημιουργήθηκαν και εφαρμόζονται. Η σύγκριση των δικαίων δεν πρέπει να έχει ενοποιητικό αλλά πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα. Θα πρέπει να στοχεύει στην οργάνωση της διαφορετικότητας των λόγων που εκφέρονται από διάφορους πολιτισμικούς σχηματισμούς. Συνεπάγεται και προϋποθέτει η σύγκριση, σύμφωνα με την άποψη αυτή, την «πρωταρχική και θεμελιώδη έρευνα της διαφοράς». Η γλώσσα είναι κομμάτι της κοινωνίας, μια κοινωνικά εξαρτώμενη διαδικασία, η οποία μπορεί να σχηματίζει ένα σημαντικό δομικό στοιχείο των ανθρώπινων ταυτοτήτων. Διατηρεί ζωντανές τις γνώσεις και τη σοφία των ανθρώπων και καθίσταται το όχημά τους – των γνώσεων και της σοφίας. Ο νομικός λόγος, σε κάθε πολιτισμό, έχει τη δική του δομή και εκφράζει έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης. Οι άνθρωποι και οι κοινότητές τους μοιάζουν και διαφέρουν. Τα δίκαια, οι νομικοί πολιτισμοί τους, μοιάζουν και διαφέρουν, για πάρα πολλούς λόγους – ευμενείς, δυσμενείς, κατανοητούς, ακατανόητους, ιστορικά εξηγήσιμους. Τα κλειδιά για την ανακάλυψη αυτών των ομοιοτήτων και διαφορών δεν υπάρχουν μόνο στον χώρο του θετικού δικαίου, παρά υπάρχουν και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους.

νομικός πολιτισμός – μεταρρύθμιση δικαίων – αποικιοκρατία – νομική αφήγηση – ερμηνευτική προσέγγιση

I. Εισαγωγικά σχόλια – Πολιτισμός – Νομικός πολιτισμός

Ζούμε σε έναν κόσμο συνεχώς αυξανόμενων επαφών και αμοιβαίων επιρροών. Είναι αναπόφευκτο, λοιπόν, ότι θα πρέπει να κατανοήσουμε τον «άλλον», τα άλλα δίκαια, όχι απλώς και μόνον να παραθέσουμε περιγραφές της λειτουργίας τους. Η δικαιοκή έρευνα και μελέτη έχει δείξει ότι δεν αρκεί να γνωρίζουμε απλώς τους κανόνες που ενδεχομένως υπάρχουν, αλλά ότι έχουμε ακριβέστερα αποτελέσματα όταν αναζητούμε και το πλαίσιο εντός του οποίου ισχύουν αυτοί οι κανόνες, τον πολιτισμό εντός του οποίου δημιουργήθηκαν και εφαρμόζονται. Επιχειρείται, έτσι, η χρησιμοποίηση της συγκριτικής προοπτικής, προκειμένου να επιτευχθεί η προσέγγιση ενός «νομικού πολιτισμού» (*legal culture*).

Στην προσπάθεια αυτή, ανακύπτουν διλήμματα, όπως: Τι είναι πολιτισμός; Κέντρο των σχετικών μελετών θα πρέπει να είναι το παγκόσμιο σύστημα, οι εθνικοί νομικοί πολιτισμοί ή συγκεκριμένοι θεσμοί; Θα θεωρηθεί ως πολιτισμός το σύνολο συμπεριφορών και ιδεών μιας δεδομένης ομάδας ανθρώπων ή είναι προτιμότερη μια μετανεωτερική περιγραφή του πολιτισμού, ως μιας κατασκευασμένης ροής εικόνων; Και τί είναι νομικός πολιτισμός; Αυτό που ενδιαφέρει είναι οι ορισμοί του δικαίου που χρησιμοποιούν οι πολιτικοί, οι θεωρητικοί και πρακτικοί νομικοί ή το πώς ορίζουν το δίκαιο οι απλοί άνθρωποι; Και πώς όλοι αυτοί οι ορισμοί σχετίζονται με τους κοινωνιολογικούς ορισμούς του δικαίου; Πώς θα πρέπει να γίνεται η μελέτη ενός νομικού πολιτισμού και με βάση ποιες πηγές; Η συμπεριφορά μετρά περισσότερο από τα λόγια¹;

Ο νομικός πολιτισμός ως θέμα προς έρευνα θέτει και εννοιολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα². Έχουν κατά καιρούς προταθεί ποικίλοι χαρακτηρισμοί του «νομικού πολιτισμού», πολλοί από αυτούς αρκετά αόριστοι³. Έτσι, έχει π.χ. προσδιορισθεί ο νομικός πολιτισμός: είτε ως ένα σύνολο εθίμων, οργανικά συνδεδεμένων με τον πολιτισμό ως σύνολο, είτε ως οι ιδέες, στάσεις, αξίες, πεποιθήσεις και απόψεις που έχουν περί του δικαίου οι άνθρωποι μιας συγκεκριμένης κοινωνίας⁴. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη,

---

ση του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) και της Ελληνικής Επιθεώρησης Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ), που έλαβε χώρα στις 3 Απριλίου 2025. Θερμές ευχαριστίες για την πρόσκληση, στο ΚΔΕΟΔ και στην ΕΕΕυρΔ και ιδιαίτερα στην αγαπητές συναδέλφους, κ. Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ, και κ. Βιργινία Τζώρτζη, Επίκουρη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέα του ΚΔΕΟΔ.

** Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

1. D. NELKEN, *Comparing Legal Cultures: An Introduction*, in: D. Nelken (ed.), *Comparing Legal Cultures*, Aldershot, 1997, σσ. 1-2.
2. Βλ. και Ε. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, *Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σ. 38, για το ότι ακόμα και ο L. Friedman, ο οποίος κατά κάποιον τρόπο «εφηύρε» τον όρο αυτόν, είχε αναρωτηθεί αν έπρεπε να το είχε κάνει αυτό! Τον έχει περιγράψει ως «μια αφαίρεση» και μάλιστα μια «ολισθηρή» (*slippery*) αφαίρεση, βλ. L. FRIEDMAN, *The Place of Legal Culture in the Sociology of Law*, in: M. FREEMAN (ed.), *Law and Sociology*, Oxford University Press, 2006, σ. 185.
3. R. COTTERRELL, *The Concept of Legal Culture*, in: *Comparing Legal Cultures*, σσ. 13, 15.
4. Για τους διάφορους ορισμούς που έχουν δοθεί στο νομικό πολιτισμό, βλ. και Α.-Μ. ΚΟΝΣΤΑ, *Working Time Law in Japan and the European Union: A Comparative Approach in the Context of Legal Culture*, Sakkoulas Publications, 2003, σ. 35. Επίσης, Α.-Μ. ΚΟΝ-

* Κείμενο βασισμένο σε κάποιες από τις ιδέες που ανέπτυξα στην εισήγησή μου, με τον ίδιο τίτλο, στην 4η επιστημονική συνάντη-

σύμφωνα με την οποία η διαμόρφωση ταυτότητας είναι συνήθως ένα προϊόν άρνησης, άρα ο νομικός πολιτισμός είναι εν μέρει η ιδέα ενός κράτους περί του πώς είναι διαφορετικό από τα άλλα⁵.

Έχει προταθεί στο παρελθόν και η αντικατάσταση του όρου «νομικός πολιτισμός» με άλλους, όπως π.χ. με τον όρο «νομική ιδεολογία» (*legal ideology*), για τον λόγο ότι η έννοια της νομικής ιδεολογίας μπορεί να θεωρηθεί πως συνδέεται με έναν σχετικά ειδικό τρόπο με τη νομική θεωρία, κάτι που δεν συμβαίνει, κατά την άποψη αυτή, με τον όρο «νομικός πολιτισμός»⁶. Όμως μια τέτοια άποψη δεν φαίνεται πειστική.

Αυτό που μάλλον βοηθά περισσότερο στην κατανόηση του νομικού πολιτισμού είναι η μελέτη του με συγκριτική προοπτική, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω. Η αναζήτηση ομοιοτήτων και διαφορών στη σημασία, σπουδαιότητα και συμπεριφορά του δικαίου, εντός διαφορετικών πλαισίων, ίσως μπορεί να διευκολύνει την αποσαφήνιση του αποδοτέου στον όρο «νομικός πολιτισμός» νοήματος.

Και σε αυτήν όμως τη συγκριτική έρευνα ανακύπτουν διάφορα ερωτήματα, όπως: Τι συγκρίνουμε όταν συγκρίνουμε πολιτισμούς ή νομικούς πολιτισμούς: ατομικούς θεσμούς, κοινότητες, κράτη, την παγκόσμια κοινωνία (και στην τελευταία περίπτωση, με τι); Ενδιαφέρουν οι πολιτισμικές διαφορές εντός των κρατών – μεταξύ διαφορετικών περιοχών, ηλικιακών ομάδων, τάξεων, φύλων; Πώς σχετίζεται, συνδέεται, ο νομικός πολιτισμός με τον πολιτισμό ευρύτερα⁷; Η σύγκριση είναι ζήτημα εξήγησης ή μετάφρασης; Κατά πόσον είναι δυνατόν να αποφύγουμε τον δικό μας (ως παρατηρητών-μελετητών) ορισμό περί νομικού πολιτισμού – ο οποίος ορισμός έχει ήδη χαρακτηριστικά του πολιτισμού μας – ώστε να απεικονίζει την υφιστάμενη και σε άλλες κοινωνίες κατάσταση⁸; Κατά

πόσον μπορούμε να απαλλαγούμε από την προκατάληψη, προκατανόηση (*Vorverständnis*) που δημιουργείται αυθόρμητα από τη δική μας άποψη ως μελών του δικού μας νομικού πολιτισμού;

Γεγονός είναι πως οι υποστηρικτές της ύπαρξης συνδέσμου μεταξύ πολιτισμού και νομικού πολιτισμού δέχονται ότι μπορεί να παρατηρηθεί μεγάλη ποικιλία όσον αφορά στην έκταση που ο νομικός πολιτισμός αντανακλά τον γενικό πολιτισμό⁹.

II. Μεταρρύθμιση των δικαίων – Σεβασμός στη διαφορετικότητα των δικαίων

Σύμφωνα με μια άποψη, στην ιστορία του συγκριτικού δικαίου διακρίνονται δύο περίοδοι: μία προπαρασκευαστική του σχηματισμού των ευρωπαϊκών εθνικών δικαίων και μία, εκκινούσα από τον 19ο αιώνα, συμπληρωματική του σχηματισμού αυτών των εθνικών δικαίων. Όταν, λοιπόν, επιτεύχθηκε ο σχηματισμός, η «κατασκευή» των εθνικών δικαίων – με τη μορφή που είχαν κατά την εποχή εκείνη, συμπληρωματικά επιδιώχθηκαν, μεταξύ άλλων, ο συνεχής εξευγενισμός των εθνικών δικαίων, η καλύτερη κατανόησή τους, η ενδεχόμενη κατασκευή ενός κοινού για την ανθρωπότητα δικαίου¹⁰.

Η μεταρρύθμιση των εθνικών δικαίων ήταν πάντα ένας σημαντικός στόχος του συγκριτικού δικαίου, ως αυτόνομης επιστήμης – στόχος όμως δευτερεύων (χωρίς ο όρος αυτός να εννοείται μειωτικά), αφού πρωταρχικός στόχος του συγκριτικού δικαίου είναι η γνώση των συγκρινόμενων δικαίων, η γνώση του δικαίου εν γένει¹¹. Με βάση αυτό το δεδομένο, παρατηρείται ότι η νομοθεσία σήμερα μπορεί να είναι είτε εθνική είτε υπερεθνική, φαινόμενο ιδιαίτερος προφανές, μεταξύ άλλων, στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με την υπερεθνική νομοθεσία και τους νόμους πρότυπα (*model laws*), το συγκριτικό δικαιο χρησιμεύει και στην παραγωγή ενός κειμένου που δεν θα είναι αποκλειστικά εθνικό, ούτε στην εφαρμογή του ούτε στην ερμηνεία του¹².

Το δικαιο δεν είναι στατικό, οι λύσεις του κυκλοφορούν, διαδίδονται και προκαλούν τη μίμηση. Η μίμηση εξάλλου είναι ο βασικός σύμμαχος της ομοιομορφίας. Όμως, υπάρχουν διάφορα είδη ομοιομορφίας. Κατά μία άποψη, λοιπόν, η ομοιομορφία που επιβάλλεται ως το αποτέλε-

ΣΤΑ, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο. Ο νομικός πολιτισμός σε Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση και ΗΠΑ, εκδόσεις Σάκκουλα, 2020, σσ. 1-11.

5. B. SHERMAN, Remembering and Forgetting: The Birth of Modern Copyright Law, in: Comparing Legal Cultures, σσ. 237, 238.

6. R. COTTERRELL, The Concept of Legal Culture, ό.π., σ. 21.

7. O. E. BLANKENBOURG, Civil Litigation Rates as Indicators for Legal Cultures, in: Comparing Legal Cultures, σσ. 41, 64-65, αρνείται μια τέτοια σύνδεση: διαφωνεί εξάλλου και με τον προσδιορισμό του νομικού πολιτισμού ως «θέσεων, πεποιθήσεων και αξιών» των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, λέγοντας ότι σχετικές έρευνες έχουν δώσει μια πολύ γενική και αόριστη απάντηση περί πίστης ή δυσπιστίας των μελών αυτών σε θεσμούς για τους οποίους κατά κανόνα γνωρίζουν πολύ λίγα πράγματα. Όπως πιστεύει δε, ο «νομικός πολιτισμός» είναι τόσο προϊόν του συστήματος όσο και γεννήτοράς του. Κατά συνέπεια, μπορεί να υφίστανται πολλές κανονιστικές προσδοκίες του γενικού κοινού, δεν υπάρχει όμως «νομικός πολιτισμός» εκτός των υφιστάμενων νομικών θεσμών.

8. D. NELKEN, Puzzling Out Legal Culture, A Comment on Blanken-

bourg, in: Comparing Legal Cultures, σ. 69.

9. Ibid, σ. 84.

10. H.P. GLENN, Vers un droit comparé intégré ?, in: L'avenir du droit comparé. Un défi pour les juristes du nouveau millénaire, Société de législation comparée, Paris, 2000, σ. 106.

11. Βλ. E.N. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, Συγκριτικό Δίκαιο, 2η έκδ., Αθήνα, 2021, σσ. 29-34.

12. H.P. GLENN, Vers un droit comparé intégré ?, ό.π., σ. 107.

σμα μιας διεθνούς συμφωνίας ή μιας υπερεθνικής ρύθμισης, εισάγει ένα σημαντικό εμπόδιο στην ανάπτυξη και στην πρόοδο. Το εμπόδιο αυτό είναι ακόμη σημαντικότερο όταν η ομοιομορφία είναι το αποτέλεσμα μιας πολυμερούς συμφωνίας, μη υποκείμενης σε μελλοντική μεταρρύθμιση, αποτέλεσμα μιας νέας ομόφωνης απόφασης ληφθείσας από όλα τα μέλη, συμπεριλαμβανομένων και των πλέον παράλογων και οπισθοδρομικών μεταξύ αυτών¹³.

Και οι υποστηρίζοντες όμως μια «συμβιβαστικότερη» στάση, σκοπό έχουσα την επίτευξη μιας κάποιας ενοποίησης δικαϊκών ρυθμίσεων, παραδέχονται ότι η «δυτική διαπολιτισμική αλαζονεία» και οι εκ μέρους της παρανοήσεις ήσαν αμέτρητες και καταστροφικές, και παραμένουν απειλή για το κύρος του συγκριτικού δικαίου. Ότι κάθε δικαϊκό σύστημα έχει την ατμόσφαιρά του, και ότι πολλά νομικά ζητήματα εντός ενός συστήματος μπορούν να κατανοηθούν επακριβώς μόνον από κάποιον που έχει εξοικειωθεί με αυτή την ατμόσφαιρα και που έχει θυσιάσει πολύ χρόνο και κόπο για να γνωρίσει αυτά τα ζητήματα με όλες τις ενδεχόμενες αποχρώσεις τους¹⁴. Δέχονται ότι σημείο εκκίνησης για τον συγκριτικολόγο θα πρέπει να παραμένει ο σεβασμός στις εθνικές παραδόσεις, στους διαφορετικούς πολιτισμούς και ήθη, και εν τέλει στη διαφορετικότητα. Υποστηρίζουν όμως ότι αυτός ο σεβασμός, ως απόλυτη εντολή πέραν κάθε συζήτησης ή τροποποίησης, μπορεί να έχει, και είχε στο παρελθόν, κατά τη γνώμη τους, ως συνέπεια τον θάνατο¹⁵.

Ίσως η πλέον ενδιαφέρουσα δήλωση, από την πλευρά των υπερμάχων του σεβασμού της διαφορετικότητας δικαίων – άρα και ανθρώπων και πολιτισμών – είναι ότι ο συγκριτικολόγος θα πρέπει να επιτρέπει στον άλλο να πραγματοποιεί «το δικό του όραμα περί του κόσμου»¹⁶. Η σύγκριση, δηλαδή, δεν πρέπει να έχει ενοποιητικό αλλά πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα¹⁷. Θα πρέπει να στοχεύει στην οργάνωση της διαφορετικότητας των λόγων που εκφέρονται από διάφορους πολιτισμικούς σχηματισμούς. Συνεπάγεται και προϋποθέτει η σύγκριση, σύμφωνα με

την άποψη αυτή, την «πρωταρχική και θεμελιώδη έρευνα της διαφοράς»¹⁸.

III. Η αποικιοκρατία τελείωσε; – Αποικιακό παρόν

Το δίκαιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί από κυβερνήτες, είτε είναι αυτοί κράτη, είτε αυτοκρατορίες, ως μέσον επέκτασης, εξασθένισης αντιπάλων, απελευθέρωσης, καθυστόταξης, ενδυνάμωσης των ιδίων, της οικονομίας τους, των πολιτών τους. Το δίκαιο μπορεί να κινητοποιηθεί για διάφορους σκοπούς. Ο νομικός πλουραλισμός στις προγενέστερες αυτοκρατορίες συχνά σήμαινε κάτι περιπλοκότερο (και σκοτεινότερο) από μια απλή αναγνώριση περισσότερων πηγών δικαίου. Όπως σημειώνεται, «*συνύπαρξη πολλαπλών πηγών δικαίου (εθιμικού, θρησκευτικού, προγενέστερου καθεστώτος, εξουσιοδοτημένων αρχών, του αυτοκράτορα, κ.λπ.) συνδυαζόμενη με μια πολλαπλότητα δικαιοδοσιών για την έκδοση αποφάσεων σήμαινε ότι η δικαιοσύνη δεν ήταν απλώς ένας κινούμενος στόχος αλλά ένας πολυκεντρικός στόχος σε κάθε αυτοκρατορία*»¹⁹.

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και σήμερα. Διαφορετικά νομικά συστήματα, δημιουργηθέντα και σχηματισθέντα επί τη βάσει ποικίλων επιρροών, είτε ηθελημένων είτε επιβληθεισών, κινητοποιούν το δίκαιο σύμφωνα με τα αποτελέσματα που έχουν ως στόχο. Οι ασχολούμενοι με το Συγκριτικό Δίκαιο μπορούν ευχερέστερα από άλλους νομικούς να καταλάβουν γιατί και πώς συμβαίνει αυτό. Μπορούν – ή πάντως θα πρέπει να είναι σε θέση – να δουν το προφανές και το λιγότερο προφανές, στο κάθε νομικό σύστημα, λαμβάνοντας υπόψη τους τις αντίστοιχες πηγές δικαίου και τους επιτρεπτούς τρόπους ερμηνείας του δικαίου.

Η απονομή της δικαιοσύνης πρέπει να υπηρετεί τα συμφέροντα της κοινωνίας, τονίζεται. Αλλά πάντα τονίζονταν αυτό. Όμως τα συμφέροντα της κοινωνίας λογίζονταν και λογίζονται διαφορετικά, σε διάφορες εποχές και σε διάφορα μέρη. Υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος ερμηνείας του δικαίου; Οι ασχολούμενοι με το Συγκριτικό Δίκαιο προφανώς θα έλεγαν όχι σε ένα τέτοιο ερώτημα, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλά και διαφορετικά δίκαια στον κόσμο, για πολλούς λόγους. Δίκαιο δεν είναι μόνο το γραπτό δίκαιο, άρα η αναφήνηση του Μ. Ναπολέοντα, όταν είδε τους σχολιασμένους τόμους του Γαλλικού Αστικού

13. R. SACCO, *Diversity and Uniformity in the Law*, *American Journal of Comparative Law*, 2001, σσ. 177-178.

14. O. LANDO, *The Worries of a Comparatist*, in: *Mélanges en l'honneur de D. Tallon. D'ici et d'ailleurs: Harmonisation et dynamique du droit*, *Société de législation comparée*, Paris, 1999, σσ. 139, 141.

15. V. GROSSWALD CURRAN, *On the Shoulders of Schlesinger: The Trento Common Core of European Law Project*, *European Review of Private Law*, 2003, σσ. 66, 77-78.

16. B. MALINOWSKI, *Argonauts of the Western Pacific*, London, 1922, σ. 25.

17. P. LEGRAND, *What "Legal Transplants"?*, in: D. Nelken / J. Feest (eds), *Adapting Legal Cultures*, Oxford - Portland, Oregon, 2001, σσ. 55, 67.

18. M. FOUCAULT, *Les mots et les choses*, Paris, 1966, σ. 68.

19. "[c]oexistence of multiple sources of law (customary, religious, of a prior polity, devolved authorities, the emperor, etc.) combined with a multiplicity of instances for obtaining legal decisions meant that justice was not just a moving target but a many-centered one in any empire". J. BURBANK / F. COOPER, *Rules of Law, Politics of Empire*, in: L. Benton / R.J. Ross (eds), *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*, New York University Press, 2013, σσ. 279, 281.

Κώδικα, «Ο κώδικάς μου χάθηκε»²⁰, θα ήταν μόνον ένα στοιχείο προς μελέτη προκειμένου να γίνει κατανοητή η νομική νοοτροπία της Γαλλίας στις αρχές του 19ου αιώνα· προκειμένου επίσης να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι της «εξάπλωσης» του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, της επιρροής του σε άλλους Αστικούς Κώδικες του κόσμου. Οι ασχολούμενοι με το Συγκριτικό Δίκαιο γνωρίζουν ότι υπάρχουν περισσότεροι λόγοι για τις υφιστάμενες επιρροές (αντιγραφή, υποδοχή, μεταφύτευση δικαίων) από τους προφανείς. Συχνά οι μη προφανείς λόγοι είναι πολύ περισσότερο σημαντικοί.

Συχνά υποστηρίζεται πως τα δίκαια πολλών χωρών ήταν το αποτέλεσμα νομικού δανεισμού, νομικών μεταφυτεύσεων· ότι η «λογική» αυτών των μεταφυτεύσεων καθοριζόταν από ελίτ νομικών, οι οποίοι ανταγωνίζονταν αλλήλους²¹. Ο Monateri επιμένει ότι εκείνοι οι νομικοί επιζητούσαν μια κάποια νομιμοποίηση – και των κανόνων που υιοθετούνταν από ένα άλλο δίκαιο και των εαυτών τους, προτείνοντας αυτή την υιοθέτηση²². Υποστηρίζει πως σε τέτοιες περιπτώσεις «ανταγωνισμού» μεταξύ νομικών που αναζητούν πρωταρχικό ρόλο σε μια διαδικασία δημιουργίας δικαίου, υπάρχει μια «βασική στρατηγική» η οποία συνίσταται στο να βρίσκουν νομικές λύσεις, οι οποίες να «καλύπτουν περιπτώσεις» που δεν είχαν αντιμετωπισθεί στο παρελθόν.

Αν οι «εσωτερικές» πηγές δικαίου δεν καλύπτουν κάποιες περιπτώσεις/υποθέσεις, η βασική στρατηγική επιβάλλει στους νομικούς να βρίσκουν έγκυρες πηγές στον «εξωτερικό» χώρο και να δανείζονται λύσεις από αυτές. Αυτή η μεταφύτευση είναι ευκολότερο να γίνει αποδεκτή, όταν γίνεται από ένα δίκαιο από το οποίο και άλλα (εθνικά) δίκαια έχουν επίσης δανειστεί, αντιγράψει κανόνες. Όπως ο Monateri αρκετά πειστικά επιχειρηματολογεί, η καλύτερη στρατηγική για μια νομική μεταφύτευση είναι «η ιδεολογία και η προπαγάνδα». Αυτό σημαίνει πως οι ελίτ των νομικών πρέπει να πεισθούν ότι το προσφερόμενο μοντέλο πληροί τις προσδοκίες τους.

Συχνά, οι στρατηγικές που ακολουθούν αυτοί που επιδιώκουν να μεταφυτεύσουν αλλοδαπούς κανόνες και αυτοί που «εκπροσωπούν» το δίκαιο/τους κανόνες οι οποίοι θα μπορούσαν να μεταφυτευθούν, είναι απολύτως ανταγωνιστικοί μεταξύ τους. Αυτό έχει καταστεί σαφές ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κρατών τα οποία μεταφυτεύουν κα-

νόνες Δυτικής νομικής νοοτροπίας, με σκοπό να ενισχυθούν πολιτικοοικονομικά και να ανταγωνισθούν Δυτικά κράτη σε αυτό το επίπεδο.

Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, στην Ιαπωνία, κατά το τέλος του 19ου αιώνα και αυτό συμβαίνει τα τελευταία χρόνια στην Κίνα. Αυτός είναι κυρίως ο λόγος που μέλη κοινωνιών άλλων περιοχών του κόσμου (από την Αφρική ή από την Ασία) σπουδάζουν σε Δυτικά κράτη. Πιστεύουν ότι με αυτόν τον τρόπο θα έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν τις πολιτικές και οικονομικές φιλοδοξίες που συχνά έχουν πολίτες Δυτικών κρατών στις δικές τους χώρες, συχνά πρώην αποικίες Δυτικών κρατών.

Όπως πολύ εύστοχα έχει επισημανθεί, ο λόγος που συχνά προβάλλεται για μια τέτοια νομική μεταφύτευση, είναι η επιθυμία εκσυγχρονισμού. Μπορεί όμως να συμβεί, το νόημα που αποδίδουν πολίτες κράτους στον εκσυγχρονισμό να είναι διαφορετικό από το νόημα που αποδίδει σε αυτόν ένας εξωτερικός παρατηρητής. Συχνά, επίσης, συμβαίνει ως εκσυγχρονισμός να εκλαμβάνεται η άρνηση των παραδόσεων των ανθρώπων. Υποστηρίζεται πως το γεγονός αυτό φυτεύει ένα αίσθημα ενοχής στις καρδιές των ανθρώπων, θεωρούμενο ως «αμάρτημα» το να μην είναι κάποιος σύγχρονος. Αυτό το σύμπλεγμα του εκσυγχρονισμού μπορεί να δημιουργήσει έναν φαύλο κύκλο, κάτι που συχνά μπορεί να εξηγήσει την παράδοση συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας²³.

Πρόκειται, στην ουσία, για μια περίπτωση «αδιάκοπης διαλεκτικής πολεμικής επιχείρησης»²⁴ μεταξύ ανταγωνιστικών ομάδων διαφορετικών νομικών πολιτισμών. Και είναι καθήκον του Συγκριτικού Δικαίου να το δει αυτό και να κατανοήσει τις συνέπειες που θα αποτυπωθούν στο δίκαιο του εκάστοτε «δανειζόμενου δικαίου» κράτους.

IV. Το δίκαιο ως Λόγος/διάλογος

Η γλώσσα είναι κομμάτι της κοινωνίας, μια κοινωνικά εξαρτώμενη διαδικασία, η οποία μπορεί να σχηματίζει ένα σημαντικό δομικό στοιχείο των ανθρώπινων ταυτοτήτων. Διατηρεί ζωντανές τις γνώσεις και τη σοφία των ανθρώπων και καθίσταται το όχημά τους – των γνώσεων και της σοφίας²⁵. Ο νομικός λόγος, σε κάθε πολιτισμό,

20. “*Mon code est perdu*”, βλ. G. CORSTENS, *Understanding the Rule of Law*, Hart Publishing/Bloomsbury, 2017, σ. 41.

21. Για τις νομικές μεταφυτεύσεις, βλ. και Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ / Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, *Ευρωπαϊκό και συγκριτικό δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων. Θεμελιώδεις έννοιες – λόγοι διάκρισης*, Κάλλιπος, 2025, σσ. 82-84.

22. P.G. MONATERI, *Methods in comparative law: an intellectual overview*, in: P.G. Monateri (ed.), *Methods of Comparative Law*, Edward Elgar, 2012, σσ. 7, 20.

23. T. TANASE, *The Empty Space of the Modern in Japanese Law Discourse*, in: D. Nelken / J. Feest (eds), *Adapting Legal Cultures*, Hart Publishing, 2001, σ. 187.

24. “*ceaseless discursive warfare*”, βλ. F. JAMESON, *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991, σ. 397.

25. Βλ. G. CHRISTIE, *Culture, Self-Determination and Colonialism: Issues Around the Revitalization of Indigenous Legal Traditions*, *Indigenous Law Journal*, 2007, σσ. 13, 21, ο οποίος σημειώνει ότι τα επιχειρήματα πολιτισμού και αυτοπροσδιορισμού λειτουργούν διαφορετικά μεταξύ αυτοχθόνων και μη αυτοχθόνων κοινωνιών

έχει τη δική του δομή και εκφράζει έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης. Η γλώσσα δίνει μορφή σε αυτό που ο χρήστης της γνωρίζει. Η σημαντικότητα αυτού του τρόπου σχηματισμού γνώσεων καθίσταται ακόμα πιο εμφανής όταν πρόκειται για γνώσεις περί αλλοδαπού δικαίου²⁶.

Θα ήταν λάθος να περιορίσουμε την αφηγηματική γλώσσα μόνο στη γλωσσολογική μορφή ή σε απλή ρηματική επικοινωνία. Αφηγούμαστε και με μουσική ή με ζωγραφική ή με κινηματογράφο ή με φωτογραφίες, για παράδειγμα. Η αφήγηση, όπως τονίζεται, είναι μια διαδικασία που μπορεί να αναπτυχθεί χρησιμοποιώντας κάθε είδος πολιτισμικής παραγωγής²⁷. Η κατά τις πρόσφατες δεκαετίες επικέντρωση στην αφήγηση, στην πειθώ, στη ρητορική, αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει ένα μοναδικό θεωρητικό μοντέλο θεωρίας (δια)λόγου²⁸.

Οι ιστορίες είναι μια αρχαία και πάντα σημαντική μορφή επικοινωνίας. Η αφηγηματική δομή καθίσταται ένας οδηγός ερμηνείας της ανθρώπινης εμπειρίας. Οι ιστορίες βοηθούν τους ανθρώπους να ζουν. Το αν θα θεωρηθεί η αφήγηση δομή ή ουσία – δηλαδή, είτε χρησιμεύει ως μέσον περιγραφής μιας εμπειρίας, είτε αποτελεί την ίδια την εμπειρία – είναι ένα παλιό ερώτημα, που συνεχώς επανέρχεται. Αποτελεί πλέον κοινή πεποίθηση ότι τα γεγονότα έχουν έναν αφηγηματικό χαρακτήρα. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι η αφήγηση είναι μια μορφή προκατανόησης, επηρεάζοντας και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τα γεγονότα και την ίδια την ουσία των γεγονότων, ειδικά στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης²⁹. Εφόσον γίνει δεκτή μια τέτοια άποψη, το ίδιο το δίκαιο θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προέρχεται από τις «ιερές αφηγήσεις του κόσμου μας» (*sacred narratives of our world*)³⁰.

Η Κριτική Θεώρηση του δικαίου (*Critical Legal Studies*) έφερε στο προσκήνιο τις αφηγηματικές ιδιότητες του δικαίου. Ο σκοπός της ήταν να υπονομεύσει, κατά κάποιον τρόπο, τη λειτουργία του δικαίου υπέρ των προνομίωχων ομάδων και να βοηθήσει τις λιγότερο εκπροσωπούμενες, προστατευόμενες ομάδες, καθιστώντας με κάποιον τρόπο προφανείς τις εμπειρίες τους στους άλλ-

λους. Η Κριτική Θεώρηση του Δικαίου αμφισβήτησε την αυτονομία του δικαίου ως ορθολογιστικού συστήματος και επικεντρώθηκε στην αφηγηματικότητα του δικαίου³¹.

Υπάρχει άραγε μια «εξουσία αφήγησης» (*power to narrate*), όπως διατεινόταν ο Edward Said³²; Φαίνεται πως υπάρχει. Η νομική διήγηση χρησιμοποιεί ιστορίες προκειμένου να αναφερθεί σε διάφορα ζητήματα. Κάποιες φορές μάλιστα εφευρίσκει ιστορίες, ιστορίες όμως που θα μπορούσαν να είναι πραγματικές, με σκοπό να παρουσιάσει καταστάσεις στις οποίες συνθήκες όπως η περιθωριοποίηση ή ο αποκλεισμός από την προστασία δικαιωμάτων διαιωνίζονται³³.

Και οι νομικοί κώδικες και οι δικαστικές αποφάσεις μπορούν να εκληφθούν ως ιστορίες. Υποστηρίζεται πως, κάποιες φορές, η συζήτηση για τις ιστορίες αυτές προτιμά να αγνοεί την εγγενή τους αφηγηματικότητα, προκειμένου να προβεί σε μια κατηγοριοποίηση που θα μπορούσε να εγγυηθεί δικονομική αποτελεσματικότητα. Με τον τρόπο αυτόν, οι γενικοί κανόνες ενός νομικού κώδικα καθίστανται εργαλεία κατηγοριοποίησης πραγματικών σεναρίων που μετασχηματίζονται σε εικονικά σενάρια³⁴.

Από την άλλη πλευρά, συχνά επιμένουν κάποιοι πως το δίκαιο είναι ένα σύστημα κανόνων που εφαρμόζουν οι δικαστές. Αυτό ίσχυε για αιώνες στις χώρες του common law. Δεν ισχύει πια – τουλάχιστον όχι με την έννοια της αποκλειστικότητας, ιδίως επειδή έχει πολλαπλασιαστεί το γραπτό δίκαιο, το οποίο είναι ισότιμο με τη νομολογία κύρια πηγή δικαίου.

V. Αντί συμπεράσματος – Δίκαιο δίκαιο (;)

Το δίκαιο θα έπρεπε να είναι δίκαιο, λέει ο Waldron³⁵. «Φυσικά και θα έπρεπε το δίκαιο να είναι δίκαιο», λέει ο Gardner, «αλλά θα έπρεπε επίσης να είναι έντιμο, ανθρώπινο, συμπονετικό, φιλεύσπλαχνο, θαρραλέο, συνετό, εγκρατές, αξιόπιστο, κ.ο.κ.»³⁶.

και εξουσιών.

26. B. POZZO, Comparative law and language, in: M. Bussani / U. Mattei (eds), *The Cambridge Companion to Comparative Law*, Cambridge University Press, 2012, σσ. 88, 102.

27. M.P. MITTICA, *Diritto e COSTRUZIONE NARRATIVA. La connessione tra diritto e letteratura: spunti per una riflessione*, Tigor: rivista di scienze della comunicazione, 2010, σσ. 14, 17.

28. J. RAJAH, *Authoritarian Rule of Law. Legislation, Discourse and Legitimacy in Singapore*, Cambridge University Press, 2012, σ. 56.

29. L. KERN GRIFFIN, *Narrative, Truth, and Trial*, *The Georgetown Law Journal*, 2013, σσ. 281, 287-288.

30. R.M. COVER, *The Folktales of Justice: Tales of Jurisdiction*, *Capital University Law Review*, 1985, σσ. 179, 180.

31. Περισσότερα για την Κίνηση αυτή, βλ. και E.N. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, *Critical Legal Studies (Κριτική Θεώρηση του Δικαίου)*, *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 2003, σσ. 1519-1525.

32. E. SAID, *Culture and Imperialism*, Knopf, New York, 1993, σ. xiii: *“The power to narrate, or to block other narratives from forming and emerging, is very important to culture and imperialism, and constitutes one of the main connections between them”*.

33. M.P. MITTICA, *Diritto e COSTRUZIONE NARRATIVA*, ό.π., σ. 20.

34. M. FLUDERNIK, *A Narratology of the Law? Narratives in Legal Discourse*, *Critical Analysis of Law*, 2014, σσ. 87, 108-109.

35. J. WALDRON, *Dignity, Rank, & Rights*, Oxford University Press, 2012, σ. 48.

36. *“but it should also be honest, humane, considerate, charitable, courageous, prudent, temperate, trustworthy, and so on ...”*, βλ. J. GARDNER, *The Virtue of Justice and the Character of Law*, *Current Legal Problems*, 2000, σσ. 149, 183.

Ο Dworkin υποστήριξε πως οι άνθρωποι θεωρούν ότι κάποιες έννοιες προσδιορίζουν μια αξία ή μια απαξία αλλά διαφωνούν ως προς το πώς αυτή η αξία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ή να προσδιορίζεται. Η έννοια της δικαιοσύνης είναι μία από αυτές τις έννοιες. Οι άνθρωποι συμφωνούν ότι πρόκειται για μια αξία, αλλά δεν συμφωνούν ως προς τον ακριβή χαρακτήρα της. Οι άνθρωποι δεν συμφωνούν ως προς το τι κάνει μια πράξη δίκαιη ή άδικη³⁷. Και αυτό είναι ακόμα πιο προφανές όταν κάποιος μελετά (και συγκρίνει) πολλά και διαφορετικά νομικά συστήματα. Είναι, λοιπόν, οι ηθικές έννοιες ερμηνευτικές έννοιες, όπως υποστήριξε ο Dworkin;

Σε τι βασίζεται το κύρος ενός ολόκληρου νομικού συστήματος; Ρωτάει ο Schauer: «Γνωρίζουμε ότι οι νόμοι νομιμοποιούνται από άλλους νόμους, και αυτοί οι άλλοι νόμοι από και άλλους ακόμα νόμους, κ.ο.κ., μέχρι να ξεμείνουμε από νόμους. Όμως τι είναι αυτό που καθορίζει την εγκυρότητα του ανώτατου νόμου; Τι συγκρατεί το όλο οικοδόμημα από το να καταρρεύσει;»³⁸.

Οι άνθρωποι και οι κοινότητές τους μοιάζουν και διαφέρουν. Τα δίκαια, οι νομικοί πολιτισμοί τους, μοιάζουν και

διαφέρουν, για πάρα πολλούς λόγους – ευμενείς, δυσμενείς, κατανοητούς, ακατανόητους, ιστορικά εξηγήσιμους. Τα κλειδιά για την ανακάλυψη αυτών των ομοιοτήτων και διαφορών δεν υπάρχουν μόνο στον χώρο του θετικού δικαίου, παρά υπάρχουν και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους. Συχνά οι κανόνες των δικαίων είναι ασαφείς. Ο νομικός συλλογισμός αποδέχεται τις αμφισημίες και τις διαφορές της νομικής σκέψης (ακόμα και σε ένα και στο ίδιο δίκαιο), παρέχοντας έναν «χώρο» συζήτησης των ζητημάτων που εκάστοτε μπορεί να προκύπτουν. Η μελέτη σε ευρύτερο πλαίσιο, αυτό του νομικού πολιτισμού, ανοίγει την εικόνα και δίνει σαφέστερες απαντήσεις στα ζητήματα αυτά, αφού μονοσήμαντες εξηγήσεις, απαντήσεις δεν [θα έπρεπε να] υπάρχουν.

Δηλώνω και εγώ, λοιπόν, «πολιτισμική συγκριτικολόγος» (*cultural comparativist*), θεωρώντας πως η πολιτισμική προσέγγιση, με την ερμηνευτική οπτική γωνία που απαιτεί³⁹ και την ποιοτική μεθοδολογία που χρησιμοποιεί, έχει τη δυνατότητα να δώσει αρκετά ακριβή αποτελέσματα στη [συγκριτική] μελέτη του δικαίου [των δικαίων]⁴⁰.

37. R. DWORKIN, *Justice for Hedgehogs*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, σ. 160.

38. “*We know that laws are made valid by other laws, and those other laws by still other laws, and so on, until we run out of laws. But what determines the validity of the highest law? What keeps the entire structure from collapsing?*”, βλ. F. SCHAUER, *The Force of Law*, Harvard University Press, 2015, σ. 78.

39. Για το συγκριτικό δίκαιο ως ερμηνευτικό εγχείρημα, ως ερμηνευτική άσκηση, βλ. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Συγκριτικό Δίκαιο και Νομικός Πλουραλισμός*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2008, σσ. 53-55. Επίσης, Ε. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, *Σταθμοί στην πορεία του Συγκριτικού Δικαίου*. Θέσεις και αντιθέσεις, 2η έκδ., ανατ., εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σσ. 225-226.

40. D. NELKEN, στο αφιέρωμα: *Why I Became a Comparative Lawyer: Autobiographical Essays*, *The Journal of Comparative Law*, 2025, σσ. 82, 109-110.

Σύγχρονη ευρωπαϊκή ενεργειακή πολιτική και νομοθεσία*

Αικατερίνη Ηλιάδου**

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται συνοπτικά η εξέλιξη και εμβάθυνση του Ενωσιακού Δικαίου της ενέργειας, όπως αυτό διαμορφώνεται ενόψει των στόχων πολιτικής που υιοθετούνται, χάριν της αποτελεσματικής διαχείρισης των εγγενών για τον τομέα θετικών και αρνητικών εξωτερικότητων. Αποδεικνύεται ότι το σύγχρονο Ενωσιακό Δίκαιο της ενέργειας έχει ευρύτατο και πολυσχιδές αντικείμενο, επηρεάζοντας το σύνολο της οικονομίας, αλλά και την κατανόηση και εφαρμογή των γενικών αρχών που ισχύουν για τον τομέα και ιδίως την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης.

αρχή ενεργειακής αλληλεγγύης – ασφάλεια ενεργειακού εφοδιασμού – ενεργειακή πολιτική – ενωσιακό δίκαιο ενέργειας – προστασία του κλίματος

I. Θετικές και αρνητικές εξωτερικότητες στον τομέα της ενέργειας

Ο τομέας της ενέργειας είναι ειδικός κλάδος της οικονομίας, ο οποίος περιλαμβάνει σημαντικές αρνητικές, αλλά και θετικές εξωτερικές συνέπειες (εξωτερικότητες¹), οι οποίες αφορούν στο κοινωνικό σύνολο και κατ'επέκταση συναρτώνται με παραμέτρους δημοσίου συμφέροντος². Η ενέργεια είναι αγαθό ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο, απολύτως απαραίτητο για τη διασφάλιση συνθηκών ομαλής καθημερινής διαβίωσης. Ενόψει αυτής της σημασίας, η απροθυμία κάλυψης του φορτίου ομάδων καταναλωτών, όπως είναι ιδίως οι ευάλωτοι καταναλωτές, μπορεί να τους επιβαρύνει υπέρμετρα και αντιστοιχίζεται σε σημαντική αρνητική εξωτερικότητα με κοινωνική διάσταση³. Περαιτέρω, η ενέργεια είναι αγαθό απαραίτητο

για την οικονομία, καθώς αποτελεί προϋπόθεση κάθε οικονομικής δραστηριότητας και άρα έχει ευθεία επίπτωση στις προοπτικές ευημερίας του κοινωνικού συνόλου. Κίνδυνοι αδυναμίας κάλυψης της ζήτησης για διάφορους λόγους, όπως είναι για παράδειγμα η έλλειψη φυσικών πόρων ή η απουσία επενδύσεων σε παραγωγικό δυναμικό και οι ελλειψείς υποδομές δικτύου κ.λπ., γεννούν αρνητικές εξωτερικότητες σε σχέση με την ασφάλεια εφοδιασμού⁴. Παράλληλα, ο τομέας της ενέργειας αποτελεί μία από τις πλέον σημαντικές πηγές περιβαλλοντικών κινδύνων και ρύπανσης⁵, οι δε εκπομπές αερίων ρύπων που συνδέονται με την άσκηση ενεργειακών δραστηριοτήτων ευθύνονται κατά ποσοστό περίπου 75% για το σοβαρότερο παγκόσμιο συστημικό πρόβλημα της σύγχρονης εποχής, την κλιματική αλλαγή και ήδη την κλιματική κρίση. Σημαντικές αρνητικές εξωτερικότητες του τομέα της ενέργειας συνδέονται κατ'αποτέλεσμα με ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και του κλίματος. Αρνητικές εξωτερικότητες γεννά επιπροσθέτως και η γεωπολιτική σημασία της ενέργειας, η οποία συνδέεται πρωτίστως με τη διαθεσιμότητα και τη γεωγραφική περιοχή των φυσικών πόρων αλλά και με επενδύσεις σε υποδομές διασύνδεσης μεταξύ κρατών. Από την άλλη πλευρά, ο τομέας της ενέργειας προϋποθέτει επενδύσεις υψηλής εντάσεως κεφαλαίου και ταυτόχρονα, η τεχνολογία στον τομέα αυτόν χαρακτηρίζει το τεχνολογικό επίπεδο ολόκληρης της οικονομίας. Η τεχνολογική σημασία του ενεργειακού τομέα γεννά θετικές εξωτερικότητες⁶, θετικά οφέλη για το κοινωνικό σύνολο, που είναι σκόπιμο να αξιοποιηθούν επαρκώς.

Τόσο οι αρνητικές όσο και οι θετικές εξωτερικότητες καθιστούν αναγκαία τη δημόσια παρέμβαση στην αγορά ενέργειας, καθώς η απόλυτα ελεύθερη αγορά αδυνατεί να τις αντιμετωπίσει αποτελεσματικά⁷. Ανάλογα με το ζή-

* Το κείμενο αποδίδει την εισήγηση που έγινε από τη συγγραφέα στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου που έλαβε χώρα στην Αθήνα (7 και 8 Νοεμβρίου 2025) και αποτελεί την εισαγωγή στη θεματική ενότητα: «Ενεργειακή αλληλεγγύη και ενεργειακή ασφάλεια» – Θεματική III του XXXI Συνεδρίου της FIDE στο Katowice της Πολωνίας – Εθνικοί εισηγητές Αικ. Ηλιάδου, Π. Ηλιόπουλος, Δ. Λελοβίτης. Το κείμενο των εθνικών εισηγητών είναι δημοσιευμένο στον ιστότοπο: Energy solidarity and energy security – from green transition to the EU's crisis management. XXXI FIDE Congress | Katowice 2025 Congress Publications, Vol. 3, σ. 311 επ.

** Αναπλ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

1. Κατά την οικονομική επιστήμη ως εξωτερικότητες περιγράφονται οι συνέπειες τις οποίες υφίστανται πρόσωπα τα οποία δεν συμμετέχουν στην οικονομική απόφαση που τις προκαλεί, και οι οποίες εμφανίζονται είτε επειδή οι παραγωγοί και οι καταναλωτές δεν αναλαμβάνουν όλο το κόστος που προκαλείται (αρνητική εξωτερικότητα) είτε επειδή δεν αξιοποιούν όλα τα οφέλη ορισμένης οικονομικής δραστηριότητας (θετική εξωτερικότητα). Σχετικά βλ. ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Η διεξόδοση του Δημοσίου Δικαίου στη ρύθμιση αγορών δικτύου, Αθήνα, 2010, σ. 20 επ.

2. Ως προς πρόβλημα των εξωτερικότητων του τομέα της ενέργειας βλ. και ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Δίκαιο της Ενέργειας – Σύγχρονες προκλήσεις και ρόλος του Κράτους, Αθήνα, 2021, σ. 196 επ.

3. Ibid, σσ. 203-205.

4. Ibid, σσ. 200-203.

5. Ibid, σ. 205.

6. Ibid, σσ. 206-208.

7. Ibid, σσ. 210-216.

τημα που εκάστοτε ανακύπτει, επιβάλλεται έτσι να λαμβάνονται κατάλληλα μέτρα παρέμβασης στην ελεύθερη αγορά. Για παράδειγμα: (α) Για την επίλυση των αρνητικών εξωτερικότητων με κοινωνική σημασία επιβάλλονται υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών κοινής ωφέλειας στις επιχειρήσεις του τομέα, το κόστος παροχής των οποίων κοινωνικοποιείται, βάσει προκαθορισμένου μηχανισμού⁸, επιβάλλεται δε το οικείο σύστημα να οργανώνεται κατά τρόπο που δεν απολήγει στην καταστρατήγηση των διατάξεων σχετικά με την απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων (ά. 107 ΣΛΕΕ)⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα για την Ελληνική έννομη τάξη αποτελούν το Κοινωνικό Οικιακό Τιμολόγιο¹⁰ και η τιμολόγηση της ενέργειας στα Μη Διασυνδεδεμένα Νησιά κατά τρόπο αντίστοιχο με αυτόν που εφαρμόζεται για την ηπειρωτική χώρα παρά το κόστος τοπικής συμβατικής ηλεκτροπαραγωγής. (β) Για την διασφάλιση του εφοδιασμού επιβάλλονται υποχρεώσεις σχεδιασμού και παρακολούθησης της εκτέλεσης των επενδυτικών σχεδίων των φυσικών μονοπωλίων, δηλαδή των επιχειρήσεων δικτύου¹¹, υποχρεώσεις τήρησης αποθεμάτων ασφαλείας¹², δημιουργούνται μηχανισμοί διασφάλισης επαρκούς ισχύος κ.ο.κ. Για την επίλυση των αρνητικών εξωτερικότητων που αφορούν στο περιβάλλον¹³ εφαρμόζονται οι γενικοί κανόνες περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης¹⁴, επιβάλλονται περιορισμοί ως προς τις περιβαλλοντικές συνέπειες των ενεργειακών

βιομηχανικών δραστηριοτήτων¹⁵, παρέχονται κίνητρα για την ενίσχυση περιβαλλοντικά φιλικών ενεργειακών δραστηριοτήτων¹⁶, εφαρμόζονται μηχανισμοί εμπορευσιμων πιστοποιητικών που καθοδηγούν την δραστηριότητα προς περιβαλλοντικά φιλικές επιλογές όπως είναι το ευρωπαϊκό σύστημα εμπορίας ρύπων¹⁷ κ.ο.κ. (γ) Από την άλλη πλευρά, η αξιοποίηση μελλοντικών θετικών εξωτερικότητων περιλαμβάνει την δημόσια παρέμβαση για την επίλυση προβλημάτων συντονισμού που παρατηρούνται για την αξιοποίηση νέων τεχνολογιών, για την παροχή κινήτρων και ενισχύσεων, για τη δημιουργία πλαισίου που θα επιτρέψει την ωρίμανση νέων τεχνολογιών κ.ο.κ.¹⁸.

II. Εξέλιξη πρωτογενούς δικαίου ΕΕ για τον τομέα της ενέργειας

Ενόψει της θεμελιώδους σημασίας του, ο τομέας της ενέργειας αποτέλεσε ευθύς εξ αρχής κεντρικό ζήτημα για την ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Στην πραγματικότητα, το ζήτημα της ασφάλειας εφοδιασμού και οι γεωπολιτικοί παράγοντες που συνδέονται με την εξάρτηση από φυσικούς πόρους αποτέλεσαν θεμέλιο της ίδιας της ευρωπαϊκής συνεργασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο στο πλαίσιο του στόχου της ειρηνικής συνύπαρξης: Δεν είναι τυχαίο επομένως ότι η πρώτη κατά χρονική σειρά ιδρυτική Συνθήκη, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα αφορούσε πρωτίστως στον τομέα της ενέργειας και δη στον άνθρακα.

Από την άλλη πλευρά, στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα δεν είχε περιληφθεί θεμέλιο αρμοδιότητας της Κοινότητας για τη διαμόρφωση ενεργειακής πολιτικής, όπως απαιτείται βάσει της αρχής της απονεμημένης αρμοδιότητας. Η απροθυμία των κρατών

8. Βλ. ά. 55-58Α Ν.4001/2011. Από την νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων για τις ΥΚΩ βλ. ιδίως ΣτΕ (Δ'Τμ.) 469/2012, ΑΠ (Α2 Πολ. Τμ.) 647/2019 και πιο πρόσφατα ΣτΕ (Δ'Τμ.) 1513/2024, σκ. 8 και 9 καθώς και ΕφΑθ 1611/2021. Για τα προβλήματα του τρόπου ρύθμισης της παροχής ΥΚΩ στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας βλ. Π. ΓΚΛΑΒΙΝΗΣ, Παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας (ΥΚΩ) από τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού ΑΕ (ΔΕΗ) στα Μη Διασυνδεδεμένα Νησιά (ΜΔΝ), Ε&Δ, 2017, σ. 18 επ.
9. Για το θέμα βλ., ενδεικτικώς, ΔΕΕ C-706/17, *Achema κ.λπ.*, 15.05.2019, ECLI:EU:C:2019:407.
10. Βλ. την Δ5-ΗΛ/Β/Φ29/16027/6.8.2010 απόφαση του Υφυπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής «Εφαρμογή Κοινωνικού Οικιακού Τιμολογίου» (Β' 1403), όπως τροποποιήθηκε με σειρά υπουργικών αποφάσεων μέχρι σήμερα. Για το ζήτημα του ΚΟΤ και του ειδικού τιμολογίου οικιακής χρήσης για τις πολύτεκνες οικογένειες βλ. ΣτΕ (Δ' Τμ.) 196/2021, σκ. 16 και (Ολ) 430/2022, σκ. 17.
11. Βλ. ά. 14 Ν. 4001/2011.
12. Βλ. ά. 12 Ν. 3054/2003 ως ισχύει καθώς και Οδηγία 2009/119/ΕΚ του Συμβουλίου, της 14ης Σεπτεμβρίου 2009, σχετικά με υποχρέωση διατήρησης ενός ελάχιστου επιπέδου αποθεμάτων αργού πετρελαίου ή/και προϊόντων πετρελαίου από τα κράτη μέλη (ΕΕ 2009 L 265/9), ως ισχύει. Από τη νομολογία για το θέμα βλ. ΤρεφΑθ 5173/2022, υπό ΙΙΙ.
13. ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, ό.π., σσ. 217-220.
14. ΓΛ. ΣΙΟΥΤΗ, Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 278 επ.

15. Οδηγία 2010/75/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 24ης Νοεμβρίου 2010, περί βιομηχανικών εκπομπών (ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχος της ρύπανσης). ΕΕ 2010 L 334/17, ως ισχύει.
16. Βλ. διαχρονικά το ειδικό προστατευτικό καθεστώς και την αδειοδότηση των ΑΠΕ. Για το θέμα αυτό, βλ. Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ / ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Δίκαιο της Ενέργειας, Αθήνα, 2023, σ. 145 επ.
17. Οδηγία 2003/87/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Οκτωβρίου 2003, σχετικά με τη θέσπιση συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου εντός της Κοινότητας και την τροποποίηση της οδηγίας 96/61/ΕΚ του Συμβουλίου, ΕΕ 2003 L 275/32, ως ισχύει. Σχετικά βλ. ΔΕΚ C-127/07, *Arcelor Atlantique et Lorraine κ.λπ.*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:728, σκ. 60 επ.
18. ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Η απελευθέρωση της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας και η εν γένει σημασία της για το σύγχρονο Δημόσιο Δίκαιο σε: Χ. Ανθόπουλος ...[κ.α.] (επιμ.), Η θεωρία της Συνταγματικής Πράξης-Μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου (τόμος ανταποδοτικός), 2024, σ. 1155 επ.

μελών να εντάξουν την ενέργεια στο πεδίο αρμοδιότητας της ΕΟΚ εξηγείται κατά κύριο λόγο με αναγωγή στην πολιτική που ακολουθείται σε εθνικό επίπεδο σε σχέση με τις θετικές εξωτερικότητες που συνδέονται με την τεχνολογία. Για παράδειγμα, τα κράτη μέλη που διαθέτουν πυρηνική τεχνολογία είναι λογικό να μην επιθυμούν να εκχωρήσουν εξουσία για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησης της πυρηνικής ενέργειας όχι μόνον για τον τομέα της ηλεκτροπαραγωγής, αλλά ακόμη και για τομείς που συνδέονται με τον λεγόμενο σκληρό πυρήνα του κράτους (π.χ. πολεμική βιομηχανία και εθνική άμυνα) σε άλλα κράτη μέλη, τα οποία δεν διαθέτουν αντίστοιχη τεχνολογία¹⁹.

Σε μεταγενέστερο χρόνο, η ανάδειξη της κλιματικής αλλαγής ως μέγιστη απειλή για το σύνολο του πλανήτη, η οποία αποτελεί αρνητική εξωτερικότητα για τον τομέα και συνδέεται σε μεγάλο ποσοστό με τη χρήση ορυκτών καυσίμων, ανέδειξε τη σημασία των θετικών εξωτερικότητων που μπορεί να ανακύψουν από την δημιουργία μίας κατά το δυνατόν ευρείας εσωτερικής αγοράς και από την αξιοποίηση νέων τεχνολογιών²⁰. Έτσι, ο στόχος της συνεργασίας για τη συνδυασμένη κατάλληλη αντιμετώπιση θετικών και αρνητικών εξωτερικότητων στο πλαίσιο του στόχου καταπολέμησης της κλιματικής αλλαγής οδήγησε σε ουσιαστική τροποποίηση του πρωτογενούς Δικαίου ΕΕ και κατ'επίπεδο στην εισαγωγή με τη Συνθήκη της Λισαβόνας ενός νέου κεφαλαίου στη ΣΛΕΕ, που περιλαμβάνει το νέο άρθρο 194.

Με το άρθρο 194 ΣΛΕΕ ο τομέας της ενέργειας ανάγεται εφεξής ρητώς σε αντικείμενο ενωσιακής πολιτικής, κατά συντρέχουσα αρμοδιότητα. Επιπλέον, με τις διατάξεις του ίδιου άρθρου, τίθενται οι στόχοι της ενεργειακής πολιτικής της ΕΕ (εσωτερική αγορά, ασφάλεια εφοδιασμού, προστασία του περιβάλλοντος και υποστηρικτικώς, ανάπτυξη των διασυνδέσεων), ρυθμίζονται οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων από την Ένωση και προβλέπεται η αρμοδιότητα των κρατών μελών να αποφασίζουν κατά κανόνα τουλάχιστον για το ενεργειακό μείγμα²¹. Κεντρική σημασία στο πλαίσιο των ίδιων διατάξεων αποδίδεται στην έννοια της ενεργειακής αλληλεγγύης²², η οποία άλ-

λωστε ισχύει για τον τομέα της ενέργειας και δυνάμει του ά. 122 ΣΛΕΕ²³.

III. Παράγωγο δίκαιο ΕΕ για τον τομέα της ενέργειας

Ήδη από την περίοδο της Συνθήκης του Μάαστριχτ στο πλαίσιο του προγράμματος για την εσωτερική αγορά, μεταξύ των τομέων της οικονομίας για τους οποίους εφαρμόστηκαν κατά τρόπο συστηματικό ήδη από τη δεκαετία του 1990 πολιτικές απελευθέρωσης, δηλαδή κατάργησης του συστήματος δημοσίου μονοπωλίου που είχε εφαρμοστεί στο παρελθόν και εισαγωγής και εφαρμογής κανόνων ελεύθερου ανταγωνισμού, ήταν και οι τομείς της ηλεκτρικής ενέργειας και του φυσικού αερίου. Παράλληλα, οι ευρωπαϊκοί κανόνες περί απελευθέρωσης της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου πλαισιώθηκαν από ειδικούς κανόνες δικαίου ΕΕ, οι οποίοι θεσπίστηκαν αποβλέποντας στην προστασία του περιβάλλοντος (σύστημα εκπομπών αερίων ρύπων, ειδική μεταχείριση ΑΠΕ, εξοικονόμηση ενέργειας κ.ο.κ.). Μάλιστα, από τα τέλη της δεκαετίας 2000 παρατηρήθηκε δομική σύνδεση του ενωσιακού δικαίου της ενέργειας και της νομοθεσίας της ΕΕ για την προστασία του περιβάλλοντος, ενόψει της γενικής πολιτικής επιλογής για αποτελεσματική αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής²⁴.

Η συστηματική συσχέτιση των δύο τομέων δράσης της ΕΕ κατέστη ιδιαίτερα εμφανής με τη νομοθεσία για την ενεργειακή ένωση και την καθαρή ενέργεια, η οποία υιοθετήθηκε από το 2018 και εφεξής²⁵. Σε αυτό συνέβαλε ουσιαστικά το άρθρο 194 ΣΛΕΕ, το οποίο όπως προαναφέρθηκε αποτελεί πλέον το θεμέλιο στο επίπεδο του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου για την σχετική αρμοδιότητα της Ένωσης. Άλλωστε, ο συνδυασμός του άρθρου 194 ΣΛΕΕ με τις διατάξεις των άρθρων 191 επ. ΣΛΕΕ για την προστασία του περιβάλλοντος αποτέλεσε το θεμέλιο για την λήψη κατάλληλων μέτρων σε όλους τους τομείς της οικονομίας (μεταφορές, κτίρια, βιομηχανία, δίκτυα).

IV. Η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, η ασφάλεια εφοδιασμού και η προστασία του κλίματος

Κεντρική σημασία στο πλαίσιο του άρθρου 194 ΣΛΕΕ

19. Για τη σύνδεση του τομέα με την εθνική ασφάλεια βλ. Κ. ΗΥΗΤΑ, The scope of state sovereignty under Article 194 (2) TFEU and the evolution of EU competences in the energy sector, International and Comparative Law Quarterly, 2021, σσ. 991-1010. doi:10.1017/S0020589321000269, σ. 991 επ. (992).

20. ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Δίκαιο της ενέργειας, ό.π., σ. 206 επ.

21. Για το άρθρο 194 ΣΛΕΕ βλ. και ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, άρθρο 194 ΣΛΕΕ, σε: Β. Χριστιανό / Μ. Περάκη / Μ. Ροδόπουλο (επιμ.), Κατ'άρθρο ερμηνεία ΣΕΕ και ΣΛΕΕ, Αθήνα, 2025, σσ. 1100-1116, Η ΙΔΙΑ, ό.π., σ. 84 επ., Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ / ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Δίκαιο της Ενέργειας, 2023, σ. 7 επ.

22. Θ. ΓΑΛΑΝΗΣ, Η Αλληλεγγύη στην Ενωσιακή Δικαιοταξία, 2017, σ.

79 επ. Από τη νομολογία κεντρική σημασία έχουν οι υποθέσεις OPAL: ΓεΔΕΕ T-883/16, Πολωνία/Επιτροπή, 10.09.2019, ECLI:EU:T:2019:567, σκ. 61 επ. και ΔΕΕ C-848/19 Ρ, Γερμανία/Πολωνία, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:598.

23. R. EM. PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Solidarity in the legal order of the European Union, Αθήνα, 2025, σ. 136 επ.

24. ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Δίκαιο της ενέργειας, ό.π., σ. 91 επ.

25. Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ / ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, ό.π., σ. 9 επ.

αποδίδεται στην αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, η οποία δεν έχει απλώς χαρακτήρα διακήρυξης, αλλά συνδέεται νοηματικά με τη ρήτρα αλληλεγγύης των άρθρων 122 και 222 ΣΛΕΕ, βάσει της οποίας η Ένωση και τα κράτη μέλη ενεργούν από κοινού, με πνεύμα αλληλεγγύης, για τη συνδρομή όσων πλήττονται φυσική καταστροφή μεταξύ άλλων και στο πεδίο της ενέργειας και του ενεργειακού εφοδιασμού²⁶. Η νομική δεσμευτικότητα της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης αναγνωρίστηκε κατά τη νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων της Ένωσης και αποτελεί ένα από τα καίρια ζητήματα που απασχολούν τη θεωρία του ευρωπαϊκού δικαίου της ενέργειας σήμερα²⁷. Δεν είναι τυχαίο έτσι το γεγονός ότι η ενεργειακή αλληλεγγύη επιλέχθηκε ως θέμα για το συνέδριο της FIDE 2025.

Με αφετηρία το γενικό πλαίσιο που διαγράφεται αδρά ανωτέρω και λαμβάνοντας υπόψη τα νομολογιακά δεδομένα, τα βασικά ζητήματα τα οποία αποτυπώθηκαν στο ερωτηματολόγιο του Συνεδρίου FIDE 2025²⁸ για τη θεματική της ενέργειας συνοψίζονται στα εξής:

- Ποια είναι η σημασία της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης και της ενεργειακής ασφάλειας για το Δίκαιο ΕΕ και για την εθνική έννομη τάξη;
- Πως συνδυάζεται η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης με την επιδίωξη των στόχων της ενεργειακής πολιτικής της ΕΕ για ασφάλεια εφοδιασμού και κλιματική ουδετερότητα;
- Πώς εξειδικεύεται η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης στο πλαίσιο λήψης μέτρων διαχείρισης κρίσεων;

Βασικό άξονα της προβληματικής που αποτυπώθηκε στο ερωτηματολόγιο είναι η διερεύνηση της αρμονικής συνύπαρξης των αρμοδιοτήτων της ΕΕ και των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών βάσει των διατάξεων της ΣΛΕΕ.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ενεργειακή αλληλεγγύη δίνει έμφαση στην αμοιβαία υποστήριξη και τη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών για να επιτύχουν κοινούς στόχους της ενεργειακής πολιτικής προς όφελος της Ένωσης και των μελών της, αντιμετωπίζοντας αποτελεσματικά τις αρνητικές εξωτερικότητες, ιδίως σε σχέση με την ασφάλεια εφοδιασμού, αλλά και αξιοποιώντας τις θετικές εξωτερικότητες για τον τομέα της ενέργειας. Πώς εξειδικεύεται αυτή η αφηρημένη περιγραφή στο πλαίσιο της σύγχρονης ενεργειακής πολιτικής, η οποία χαρακτηρίζεται από το οξύτατο

πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής και από δραματικές γεωπολιτικές εντάσεις στην Ευρωπαϊκή ήπειρο;

Κατά το παρελθόν, σε περίοδο ειρήνης και ευημερίας, ενόσω οι τιμές των ορυκτών καυσίμων ήταν χαμηλές και αναπτύσσονταν παράλληλα επενδύσεις σε ΑΓΠ και δίκτυα, η σημασία των αρνητικών εξωτερικοτήτων που συνδέονται με την διασφάλιση του εφοδιασμού είχε υποχωρήσει. Σε επίπεδο Δικαίου ΕΕ ελάχιστα νομοθετήματα είχαν θεσπιστεί και με αυτά ρυθμίστηκαν μόνο (α) ζητήματα σχετικά τα ελάχιστα στρατηγικά αποθέματα πετρελαίου για 90 ημέρες και με δυνατότητα να τηρούνται σε διαφορετικές χώρες²⁹ και (β) ζητήματα αντιμετώπισης της έλλειψης φυσικού αερίου στη βάση μηχανισμών υποστήριξης μεταξύ των κρατών μελών³⁰. Υπό αυτά τα δεδομένα, στην αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης αποδιδόταν μάλλον περιορισμένη νομική σημασία.

Η κατάσταση αυτή άλλαξε άρδην τα τελευταία χρόνια. Σε αυτό συνετέλεσαν δύο βασικοί παράγοντες, ως εξής:

(α) Η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία και ο πόλεμος έφεραν στο προσκήνιο και πάλι –όπως είχε συμβεί και κατά τη μεταπολεμική περίοδο των ιδρυτικών συνθηκών – το ζήτημα της ασφάλειας εφοδιασμού και της ανάγκης για συνεργασία και αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών. Ειδικά το έτος 2022 είχε κομβική σημασία για την ενίσχυση της νομικής σημασίας της αρχής της αλληλεγγύης: Είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία πολλαπλασιάστηκαν οι τιμές φυσικού αερίου, εκτοξεύοντας αντίστοιχα και τις τιμές στις αγορές ηλεκτρικής ενέργειας, γεγονός το οποίο οδήγησε στην πολιτική REPowerEU³¹, η οποία κατά κύριο λόγο αντιστοιχίζεται σε ένα πρόγραμμα απεξάρτησης από το φυσικό αέριο και ιδίως από το ρωσικής προέλευσης φυσικό αέριο. Κατ' εφαρμογή του πλαισίου αυτού, με εντυπωσιακή ταχύτητα μειώθηκε στη βάση συντονισμένης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών η κατανάλωση φυσικού αερίου καταγράφοντας μία μεγάλη επιτυχία για την ενεργειακή πολιτική της Ένωσης: Σύμφωνα με τα στοιχεία της Επιτροπής, η συνολική ζήτηση φυσικού αερίου στην ΕΕ μειώθηκε κατά 17%³² μεταξύ του Αυγούστου 2022 και του Ιανουαρίου 2025, κάτι το οποίο ισοδυναμεί με 70 bcm φυσικού αερίου κατ' έτος. Ειδικά το μερίδιο του ρωσικού αερίου στις συνολικές εισαγωγές της ΕΕ μειώθηκε από 45% που ήταν το έτος

26. Βλ. υποσημ. 25.

27. K. TALUS, *EU Energy Law and Policy: A Critical Account*, Oxford University Press, 2013, σ.280, 03_Topic_III_kwestionariusz_17.12.2024.pdf.

28. ? KENO ?

29. Βλ. υποσημ. 14 ανωτέρω.

30. Κανονισμός 2017/1938 σχετικά με τα μέτρα κατοχύρωσης της ασφάλειας εφοδιασμού με φυσικό αέριο και με την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 994/2010, ΕΕ L 280/1.

31. Βλ. σχετικά https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_el.

32. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230419-1>.

2021 σε 19% το έτος 2024³³. Στη μείωση της ζήτησης συνέβαλαν κατά μεγάλο ποσοστό οι οικιακοί καταναλωτές, η βιομηχανία και σε μικρότερο ποσοστό η ηλεκτροπαραγωγή. Για να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα υιοθετήθηκαν και εφαρμόστηκαν μια σειρά νομοθετικής φύσεως μέτρα, στη βάση της αλληλεγγύης και της συνεργασίας για την υποχρέωση αμοιβαίας υποστήριξης, την κοινή προμήθεια φυσικού αερίου, την ενιαία απαγόρευση των εισαγωγών φυσικού αερίου από τη Ρωσία³⁴ κ.ά.

Πιο πρόσφατα, ακολούθησε σε διεθνές επίπεδο η πολιτική *D.Trump* για την υποκατάσταση του ρωσικού φυσικού αερίου από υδροποιημένο φυσικό αέριο προέλευσης ΗΠΑ³⁵, η πολιτική απόφαση για πλήρη απαγόρευση της χρήσης ρωσικού αερίου στην ΕΕ έως το 2027³⁶ και η προοπτική της δημιουργίας νέων διαδρομών, όπως ο κάθετος διάδρομος φυσικού αερίου, το επενδυτικό δηλαδή σχέδιο που είναι στην επικαιρότητα αυτές τις ημέρες και συνδέει την Ελλάδα με τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Μολδαβία και την Ουκρανία³⁷. Όλες αυτές οι παράμετροι αναμένεται να συμβάλλουν στην απεξάρτηση της ΕΕ από την ανατολή και στην διασφάλιση της τροφοδοσίας της Ουκρανίας. Μία τέτοια συντονισμένη προσπάθεια με συγκεκριμένο σχεδιασμό για τη διασφάλιση του ενεργειακού εφοδιασμού στη βάση ενιαίας γεωπολιτικής τακτικής είναι πρωτοφανής ιστορικά όχι μόνο για την ΕΕ αλλά και για την Ευρώπη, από την αρχαιότητα έως σήμερα.

(β) Παραμένει όμως η μεγάλη παγκόσμια πρόκληση, που είναι η αποτελεσματική αντιμετώπιση των εξωτερικότητων που συνδέονται με το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής. Σε σχέση με το θέμα αυτό, η ΕΕ δείχνει να συνειδητοποιεί την τεράστια οικονομική σημασία που θα έχει η ανάπτυξη εγχώριας βιομηχανίας για πράσινες τε-

χνολογίες (μπαταρίες, ηλεκτρικά οχήματα, Φ/Β, αντλίες θερμότητας κ.ά) και υλικά (σπάνιες γαίες και μέταλλα). Η ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων γεννά σημαντικότερες θετικές εξωτερικότητες, οφέλη για το μέλλον, για την αξιοποίηση των οποίων απαιτείται δημόσια παρέμβαση, επειδή η τεχνολογική πρόοδος και η βιομηχανική ωρίμανση εξαρτώνται από το εύρος της αγοράς, τη διαθεσιμότητα κοινών υποδομών και τη βιομηχανική συνεργασία σε όλη την έκταση της ΕΕ.

Αναφύεται έτσι η ανάγκη νέας μορφής συνεργασίας και αλληλεγγύης στον βιομηχανικό τομέα, κάτι το οποίο ήδη αποτυπώθηκε στην από 26 Φεβρουαρίου 2025 Ανακοίνωση της Συμφωνίας για την καθαρή βιομηχανία (COM/2025/85 final)³⁸. Όπως είναι γνωστό, η συμφωνία για την καθαρή βιομηχανία περιγράφει συγκεκριμένες δράσεις προκειμένου η απαλλαγή από τις ανθρακούχες εκπομπές να καταστεί κινητήρια δύναμη ανάπτυξης για τις ευρωπαϊκές βιομηχανίες³⁹.

Στις δράσεις αυτές περιλαμβάνεται η μείωση των τιμών της ενέργειας, καθώς και η δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας και των κατάλληλων συνθηκών για την άνθηση των επιχειρήσεων. Ιδιαίτερη έμφαση στο πλαίσιο αυτό δίδεται στις ενεργοβόρες βιομηχανίες (χαλυβουργίες, μέταλλα, χημικές βιομηχανίες, που χρειάζονται επειγόντως στήριξη για να απαλλαγούν από τις ανθρακούχες εκπομπές, να εξασφαλίσουν τη μετάβασή τους στην καθαρή ενέργεια και να αντιμετωπίσουν το υψηλό κόστος, τον παγκόσμιο ανταγωνισμό και τους πολύπλοκους κανονισμούς) και στον τομέα της καθαρής τεχνολογίας, ο οποίος βρίσκεται στο επίκεντρο της μελλοντικής ανταγωνιστικότητας και ανάπτυξης και έχει ζωτική σημασία για τον βιομηχανικό μετασχηματισμό, την κυκλικότητα και την απανθρακοποίηση⁴⁰. Στην ίδια λογική εντάσσονται οι κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις της Συμφωνίας για την καθαρή βιομηχανία⁴¹

33. https://energy.ec.europa.eu/news/repowereu-3-years-commission-takes-stock-progress-phase-out-russian-fossil-fuels-2025-05-16_en.

34. Βλ. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Assessing the impact of measures to phase out Russian gas imports and improve the monitoring of potential energy dependencies and amending Regulation (EU) 2017/1938 Accompanying the document Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on phasing out Russian gas imports, improving the monitoring of potential energy dependencies and amending Regulation (EU) 2017/1938, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/10/20/council-agrees-its-position-on-rules-to-phase-out-russian-gas-imports-under-repowereu/>.

35. Bridging the US-EU Trade Gap with US LNG Is More Complex than It Sounds – Center on Global Energy Policy at Columbia University SIPA | CGEP %.

36. https://commission.europa.eu/news-and-media/news/commission-proposes-plan-phase-out-russian-gas-and-oil-imports-2025-06-17_en.

37. Vertical Corridor 'Route 2' agreement at P-TEC meeting | ENER-GYPRESS.

38. https://commission.europa.eu/topics/competitiveness/clean-industrial-deal_el.

39. TH. GALANIS, The transformation of EU Energy Law, Athens, 2025, σ. 90 επ.

40. Βλ. και Δ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, Οριζόντιες ενισχύσεις σε: Λ. Αθανασίου (επιμ.), Δίκαιο κρατικών ενισχύσεων – Ενωσιακή ρύθμιση – Εθνική εφαρμογή, Αθήνα, 2025, σσ. 423-424.

41. L. HERMWILLE ... [et al.], Rapid Assessment of the Clean Industrial Deal - An Initial Assessment of the EU Commission's Industrial Policy Work Programme for 2025-2029, March 2025, K. HUHTA ... [et al.], EU's Clean Industrial Deal: A Risk or an Opportunity for Sustainability?, European Energy and Environmental Law Review, Issue 4, 2025, σσ. 95-105, P. JÄGER, Lost in Implementation? The Clean Industrial Deal demands urgent and bold delivery, 2025, διαθέσιμο σε: https://www.delorscentre.eu/fileadmin/2_Research/1_About_our_research/2_Research_centres/6_Jacques_Delors_Centre/Publications/20250620_Policy_Brief_Clean_Industrial_Policy_Philipp_Jaeger.pdf, P. SOLSKÝ, Strategy of the New

(Clean Industrial Deal State Aid Framework – CISAF⁴²), που υιοθετήθηκαν τον Ιούνιο 2025⁴³ οι συστάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα φορολογικά κίνητρα που αποσκοπούν στην επιτάχυνση της Συμφωνίας καθαρής βιομηχανίας που υιοθετήθηκαν στις 02.07.2025 (C(2025) 4319 final) και η Κοινή Ανακοίνωση για το «Παγκόσμιο όραμα της ΕΕ για το κλίμα και την ενέργεια: διασφάλιση του ανταγωνιστικού ρόλου της Ευρώπης στις παγκόσμιες αγορές και επιτάχυνση της καθαρής μετάβασης», που δημοσιεύθηκε τον Οκτώβριο 2025 (JOIN(2025) 25 final).

European Commission in the Area of Competitiveness, the Clean Industrial Deal Communication and a Draft of the Clean Industrial Deal State Aid Framework, Charles University in Prague Faculty of Law Research Paper No. 2025/1/4, διαθέσιμο σε: <https://ssrn.com/abstract=5186557> και σε <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5186557>.

42. Βλ. την Ανακοίνωση της Επιτροπής «Πλαίσιο για μέτρα κρατικής ενίσχυσης με σκοπό τη στήριξη της συμφωνίας για καθαρή βιομηχανία (Πλαίσιο κρατικών ενισχύσεων της συμφωνίας για καθαρή βιομηχανία)» (C/2025/3602) το οποίο εφαρμόζεται από τις 25.06.2025 έως τις 31.12.2030. Βλ. περισσότερα σε Ε. ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΑΚΟΥ, Το πλαίσιο για την καθαρή βιομηχανία: η οιονεί «μονιμοποίηση» του προσωρινού πλαισίου κρίσης και μετάβασης, σε: Λ. Αθανασίου, ό.π., σσ. 161-162 και την εκεί παραπομπή, σε: S. SÜHNEL / G. RAMACHER, Beyond TCTF: CISAF Unveiled. A Political Analysis of the EU and the IRA in the US, EstAL, 2/2025, σ. 144 επ.
43. https://competition-policy.ec.europa.eu/about/contribution-clean-just-and-competitive-transition/clean-industrial-deal-state-aid-framework-cisaf_en?prefLang=el.

Αυτά τα κείμενα είναι βέβαιο ότι θα αποτελέσουν τη βάση της αλληλεγγύης για το μέλλον, συμβάλλοντας όχι μόνο στην διασφάλιση του εφοδιασμού αλλά και στην επίτευξη της κλιματικής ουδετερότητας.

V. Επίλογος

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει εναργώς η διαρκής εξέλιξη και εμβάθυνση του Ενωσιακού Δικαίου της ενέργειας, όπως αυτό διαμορφώνεται ενόψει των στόχων πολιτικής που υιοθετούνται, χάριν της αποτελεσματικής διαχείρισης των θετικών και αρνητικών εξωτερικοτήτων, οι οποίες είναι εγγενείς για τον τομέα. Το σύγχρονο Ενωσιακό Δίκαιο της ενέργειας λίγη σχέση έχει πλέον με το αντικείμενο που ενέπιπτε στο οικείο πεδίο επιστημονικής ενασχόλησης κατά τα πρώτα χρόνια ανάδειξης του εν λόγω ειδικού επιστημονικού κλάδου. Αγγίζοντας πλέον όλες τις εκφάνσεις της οικονομίας, έχει αποκτήσει αυξημένη πολυπλοκότητα, καταλαμβάνοντας διαρκώς μεγαλύτερο ρυθμιστικό πεδίο σε σύγκριση με αυτό που απομένει στα κράτη μέλη για τη διαμόρφωση εθνικής ενεργειακής πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό, η σύγχρονη αντίληψη για την αλληλεγγύη εντός της ΕΕ όπως αποτυπώνεται στο υπό διαμόρφωση και εξέλιξη νομικό πλαίσιο μοιάζει να βαίνει πολύ πέρα από την καθιέρωση μηχανισμών κατανομής του κόστους των υποδομών και την διασφάλιση του ενεργειακού εφοδιασμού επιμέρους κρατών μελών υπό συνθήκες κρίσης και στενότητας πόρων, επιδιώκοντας τη συστηματική και συντονισμένη ενορχήστρωση του συνόλου της οικονομίας.

Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής

Δημήτριος Βουγιούκας*

Η αγορά των αερομεταφορών είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και το ζήτημα των κρατικών ενισχύσεων προς τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε αυτήν εξακολουθεί να παραμένει ακανθώδες. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει λάβει πρωτοβουλίες σχετικά με την οριοθέτηση της κρατικής οικονομικής παρέμβασης προς αεροπορικές εταιρείες και αεροδρόμια αναζητώντας ισορροπίες μεταξύ της διατήρησης ανόθευτου ανταγωνισμού και της ανάγκης τόνωσης και αναδιάρθρωσης του τομέα και εξυπηρέτησης ενωσιακών και κρατικών πολιτικών. Σε μία προσπάθεια εκσυγχρονισμού του ειδικού νομικού πλαισίου που διέπει τον έλεγχο των ενισχύσεων στις αερομεταφορές και προκειμένου να ενισχυθεί η νομική ασφάλεια, η Επιτροπή έχει ξεκινήσει διαδικασία αναθεώρησης των κατευθυντήριων γραμμών του 2014. Παράλληλα, υπήρξε μία δέσμη οικονομικών μέτρων στήριξης προς αερομεταφορείς λόγω έκτακτων καταστάσεων, όπως η πανδημία COVID-19, η οποία μέσα από την πρακτική της Επιτροπής και τη νομολογία του Δικαστηρίου της ΕΕ οδηγεί σε μία αποκρυσταλλωμένη άποψη σχετικά με την αποτελεσματικότητα τόσο των κρατικών παρεμβάσεων όσο και της αξιολόγησης τους από της ενωσιακές αρχές.

αερομεταφορές – κρατικές ενισχύσεις – απελευθέρωση – κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή σε οικονομία της αγοράς – υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος – νέα δρομολόγια – περιφερειακά αεροδρόμια – πανδημία COVID-19 – έκτακτα γεγονότα – απαγόρευση των διακρίσεων

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο τομέας των μεταφορών παρουσιάζει ιδιαιτερότητες όχι μόνο λόγω των ειδικών αναγκών και των μηχανισμών που περιλαμβάνει αλλά και γιατί εξυπηρετεί σημαντικά ιδιωτικά και δημόσια συμφέροντα, επιτρέποντας με τη μετακίνηση εμπορευμάτων και προσώπων την ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου, των οικονομικών σχέσεων αλλά και της προσέγγισης των λαών¹. Έχει αναγνωριστεί η ζωτική σημασία του και για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, καθώς είναι απαραίτητος για την εφαρμογή της ελεύθερης μετακίνησης προσώπων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών². Ειδικότερα, οι αερομεταφορές παρουσιάζουν έντονο ενδιαφέρον καθώς επιτρέπουν τη μετακίνηση αυτή σε σύντομο χρονικό διάστημα ακόμα και μεταξύ ηπείρων. Παρουσιάζουν, επίσης, ιδιαιτερότητα στον τρόπο λειτουργίας τους λόγω υψηλών τεχνικών απαιτήσεων

και προδιαγραφών, κόστους λειτουργίας, εφαρμογής διεθνών προτύπων, κατάρτιση προσωπικού, αναγκών υποδομών και περιορισμών στον ανταγωνισμό.

Το ζήτημα των κρατικών ενισχύσεων στις αεροπορικές εταιρείες συνεχίζει να παραμένει επίκαιρο αρκετά έτη μετά την σταδιακή μεν πλήρη δε απελευθέρωση του τομέα των αερομεταφορών στην εσωτερική αγορά της ΕΕ. Οι εξελίξεις, τόσο στις διεθνείς οικονομικές συναλλαγές όσο και σε πολιτικό επίπεδο επηρέασαν βαθιά τον στρατηγικό αυτό κλάδο των μεταφορών, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μία πολύπλευρη οργάνωση ενσωματώνοντας στοιχεία εθνικής κυριαρχίας και διεθνούς πλαισίου. Παράλληλα, και η αντίληψη περί κρατικών ενισχύσεων φαίνεται να έχει υποστεί, κατά τη μακρόχρονη πλέον λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, μία μεταστροφή. Η ίδια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή φαίνεται να απομακρύνεται από μία αυστηρή προσέγγιση περί του αθέμιτου και ανταγωνιστικού χαρακτήρα των κρατικών οικονομικών παρεμβάσεων αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητά τους στην κάλυψη κενών που παρουσιάζουν συγκεκριμένες αγορές ή στην ενίσχυση της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας³.

Οι αερομεταφορές έχουν αποδειχθεί πλέον ότι αποτελούν έναν από τους πιο ευάλωτους τομείς όταν προκύπτουν είτε έκτακτα γεγονότα είτε δυσμενείς για την οικονομία συνθήκες. Από τα τρομοκρατικά κτυπήματα του 2001, την οικονομική κρίση του 2008, την πρόσφατη πανδημία του κορωνοϊού και τον πόλεμο Ρωσίας και Ουκρανίας οι αεροπορικές εταιρείες καταβάλουν διαρκώς

* Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Διοίκησης ΕΑΓΜΕ, Εντεταλμένος Διδασκαλίας Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Μέλος ΣΕΠ Νομικής ΑΠΚΥ

1. Βλ., ειδικά για τον τομέα των αερομεταφορών: Ρ. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Αεροπορική Μεταφορά Επιβατών, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010, σ. 19, όπου η συγγραφέας αναφέρει: «Ο τομέας των αεροπορικών μεταφορών έπαψε να έχει μόνο στρατηγική σημασία για την εθνική ασφάλεια των κρατών, αλλά εξελίχθηκε σε ένα πολύ σημαντικό οικονομικό παράγοντα για την ανάπτυξη των κρατών, αλλά και προσφορά κοινωνικής υπηρεσίας για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των καταναλωτών».

2. EUROPEAN COMMISSION, Transport in the European Union, Current Trends and Issues, Directorate-General for Mobility and Transport (DG MOVE) of the European Commission, April 2018, διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/2018-transport-in-the-eu-current-trends-and-issues.pdf>.

3. Πιο συγκεκριμένα, η προσέγγιση της Επιτροπής είναι: «Λιγότερες και καλύτερα στοχευμένες ενισχύσεις».

μία προσπάθεια παραμονής στις αγορές και κάλυψης των αναγκών των επιβατών. Το εγχείρημα αυτό δεν είναι όπως φαίνεται εφικτό χωρίς την κρατική συνδρομή, ακόμα και αν υπάρχουν οι προθέσεις αποφυγής μιας τέτοιας παρέμβασης. Ο τομέας αυτός, ζωτικός τόσο για τη σύνδεση απομακρυσμένων περιοχών και τη μετακίνηση πληθυσμών όσο και για τη διεξαγωγή των διεθνών συναλλαγών, εισήλθε τη δεκαετία του 80' στον χώρο της τότε Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε μια τροχιά απελευθέρωσης και αποδέσμευσης από την κρατική κηδεμονία. Οι κοινωνικές αρχές έχοντας ως εφαλτήριο αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, οι οποίες αναγνώρισαν την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού στους τομείς των θαλάσσιων και αεροπορικών μεταφορών, προχώρησαν στην υιοθέτηση νομοθετικών μέτρων τα οποία από τη μία πλευρά περιόρισαν τον κρατικό έλεγχο και από την άλλη έθεσαν τη βάση για τη δημιουργία μίας κοινής/εσωτερικής πολιτικής και νομικού καθεστώτος των μεταφορών.

Στην παρούσα μελέτη θα γίνει μία ανασκόπηση της εφαρμογής της ενωσιακής νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων στον τομέα των αερομεταφορών και παρουσίαση συγκεκριμένων υποθέσεων με ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του σχετικού ήπιου δικαίου της Επιτροπής με παράλληλες αναφορές στην ανάγκη μεταρρύθμισης και επικαιροποίησης των κατευθυντήριων γραμμών της. Μέσα από την ανασκόπηση αυτή προκύπτουν ζητήματα σχετικά με την αποτελεσματική εφαρμογή της ενωσιακής νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων σε αεροπορικές εταιρείες και αεροδρόμια και την εγγύηση ενός βιώσιμου και ανόθευτου ανταγωνισμού στον συγκεκριμένο κλάδο.

2. Το άνοιγμα του τομέα των αερομεταφορών στον ανταγωνισμό και οι κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής περί ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων

Η ιδιαιτερότητα και τα ειδικά χαρακτηριστικά λειτουργίας της αγοράς των αεροπορικών μεταφορών απαιτούσε την πλήρη και αποτελεσματική εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων ανταγωνισμού αλλά σε στάδια και με την απαιτούμενη προσαρμογή. Η Επιτροπή που οργάνωσε το πλαίσιο εφαρμογής, μεταξύ άλλων, και των διατάξεων των Συνθηκών περί κρατικών ενισχύσεων, το έπραξε ακολουθώντας συγκεκριμένα πρότυπα και αρχές τα οποία επέκτεινε σε φορείς και δραστηριότητες αξιολογώντας τα δεδομένα που προέκυπταν από τον συγκεκριμένο τομέα.

2.1. Η επιβεβαίωση της εφαρμογής της νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές

2.1.1. Η διαδικασία σταδιακής απελευθέρωσης του τομέα και το άνοιγμα στον ανταγωνισμό

Ο τομέας των αερομεταφορών στο παρελθόν έφερε την κρατική σφραγίδα σε όλες του τις εκφάνσεις. Ακόμα και σε διεθνές επίπεδο, παρά την ύπαρξη εξειδικευμένων οργανισμών και τη διαμόρφωση ενός ομοιόμορφου νομικού καθεστώτος για συγκεκριμένα ζητήματα, η οργάνωση των πτήσεων διεξαγόταν μεταξύ κρατών μέσω διμερών συμβάσεων. Ήταν η νομολογία του τότε ΔΕΚ⁴ που έκρινε εφαρμοστέες τις διατάξεις των Συνθηκών περί ανταγωνισμού στις αεροπορικές μεταφορές και αποτέλεσε εφαλτήριο για την απελευθέρωση του τομέα στην εσωτερική αγορά της ΕΕ με την υιοθέτηση μίας σειράς Κανονισμών του Συμβουλίου⁵. Ήταν κυρίως οι διατάξεις περί ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων που παρουσίαζαν επιτακτική ανάγκη εφαρμογής ώστε να εξέλθουν οι αεροπορικές εταιρείες από την κρατική κηδεμονία η οποία εκφραζόταν κυρίως μέσω οικονομικών ενισχύσεων στις αεροπορικές επιχειρήσεις. Η απελευθέρωση των αερομεταφορών στην εσωτερική αγορά θα αποδεικνυόταν αναποτελεσματική αν δεν υπήρχε ένας περιορισμός στις κρατικές οικονομικές παρεμβάσεις.

Καταρχάς, θα πρέπει να επισημανθεί ότι για τις αεροπορικές εταιρείες, ανεξάρτητα από το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τον τρόπο χρηματοδότησής τους, η βασική προϋπόθεση εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων ανταγωνισμού, οι οποίοι φυσικά περιλαμβάνουν και τις διατάξεις περί κρατικών ενισχύσεων, ήτοι η άσκηση οικονομικής δραστηριότητας ως επιχείρηση, καλυπτόταν, καθώς οι εν λόγω εταιρείες εκμεταλλεύονται υπηρεσίες μεταφοράς επιβατών και εμπορευμάτων και τις παρέχουν έναντι οικονομικού ανταλλάγματος⁶. Αντιθέτως, για άλλους φορείς του τομέα, η έννοια της επιχείρησης δεν ήταν αυτονόητη και υπήρξε απαραίτητη η συνδρομή της νομολογίας του ΔΕΕ.

4. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-209/84 έως 213/84, *Εισαγγελική Αρχή/ Lucas Asjes κ.α. (Nouvelles Frontières)*, 30.04.1986, ECLI:EU:C:1986:188 και C-66/86, *Ahmed Saeed Flugreisen κ.α.*, 11.04.1989, ECLI:EU:C:1989:140.

5. Επρόκειτο για μία σειρά νομοθετικών μέτρων-πακέτων απελευθέρωσης που στόχευαν στην σταδιακή εφαρμογή των ελευθεριών εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών και στην προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού λαμβάνοντας υπόψιν τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του τομέα. Μεταξύ άλλων στα μέτρα περιλαμβάνονταν ο ειδικός Κανονισμός 3975/87 για την εφαρμογή των άρθρων 85 και 86 ΕΟΚ (στη συνέχεια 81 και 82 ΕΚ και πλέον 101 και 102 ΣΛΕΕ) ο οποίος πλέον έχει καταργηθεί, καθώς και στις αερομεταφορές εφαρμόζεται ο 1/2003. Η απελευθέρωση ολοκληρώθηκε το 1997 με την άρση του cabotage όπως προέβλεπε ο Κανονισμός 2408/92. Πλέον, οι αερομεταφορές ρυθμίζονται σε ενωσιακό επίπεδο από τον Κανονισμό 1008/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24ης Σεπτεμβρίου 2008 (ΕΕ 2008 L 293/3) με τις τροποποιήσεις που έχει δεχθεί. Όσο για τον Ενιαίο Ευρωπαϊκό Ουρανό, αυτός υλοποιείται σύμφωνα με τις διατάξεις του Κανονισμού 2024/2803 (ΕΕ 2024 L 2024/2803/1).

6. Βλ. για το ζήτημα αυτό και την επιβεβαίωση από την Επιτροπή στις κατευθυντήριες γραμμές του 2014, Κεφάλαιο 3.1, παρ. 27.

Τέτοια ήταν η περίπτωση των αερολιμένων, οι οποίοι σχετίζονται όχι μόνο με την παροχή υπηρεσιών προς επιβάτες και εταιρείες αλλά και με τη διαχείριση υποδομών. Στην υπόθεση «Αεροδρόμια Παρισίων»⁷, τόσο η Επιτροπή όσο και οι κοινοτικοί δικαστές επιβεβαίωσαν την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας στη διάθεση αερολιμενικών εγκαταστάσεων στις αεροπορικές εταιρείες και στους διάφορους φορείς παροχής υπηρεσιών, έναντι καταβολής τελών, διακρίνοντας την από τις αμιγώς διοικητικές δραστηριότητες, ιδίως των καθηκόντων αστυνομείωσης. Για τα τμήματα αυτά της δραστηριότητάς τους, επομένως, οι αερολιμένες, ανεξάρτητα αν τελούν υπό το ιδιοκτησιακό καθεστώς του δημοσίου, υπάγονται στους ενωσιακούς κανόνες ανταγωνισμού. Στην υπόθεση «Αεροδρόμιο Λειψίας»⁸ που αφορούσε στη χρηματοδότηση της κατασκευής νέου διαδρόμου, το ΔΕΕ έκρινε ότι ο φορέας εκμεταλλεύσεως του αεροδρομίου της Λειψίας-Halle «ασκεί οικονομική δραστηριότητα δεδομένου ότι παρέχει αερολιμενικές υπηρεσίες έναντι αμοιβής προερχόμενης, μεταξύ άλλων, από τα αερολιμενικά τέλη... στην αγορά των περιφερειακών αερολιμενικών υπηρεσιών»⁹. Κατά συνέπεια, το ΔΕΕ απέριψε μία εκ των προτέρων διάκριση της δραστηριότητας κατασκευής αερολιμενικών υποδομών από εκείνη της εκμεταλλεύσεώς τους και επιβεβαίωσε την εφαρμογή των διατάξεων περί κρατικών ενισχύσεων στη χρηματοδότησή της από το κράτος. Αυτή η προσέγγιση υπήρξε πολύ σημαντική, καθώς οι δεσμοί μεταξύ αεροδρομίων και αεροπορικών εταιρειών είναι ιδιαίτερα στενοί με αντίκτυπο συχνά στον υγιή ανταγωνισμό.

Το άνοιγμα στον ανταγωνισμό ανέτρεπε το καθεστώς λειτουργίας των παραδοσιακών δημοσίων αερομεταφορέων οι οποίοι παρουσίασαν την ανάγκη οικονομικής υποστήριξης από τα κράτη τους προκειμένου να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον. Το θέρος του 1993, η Επιτροπή συγκρότησε μια επιτροπή εμπειρογνομένων στον τομέα των αερομεταφορών, την «επιτροπή σοφών», με καθήκον την ανάλυση της κατάστασης στην πολιτική αεροπορία και τη διατύπωση συστάσεων για τον σχεδιασμό της μελλοντικής πολιτικής στον τομέα. Η εν λόγω επιτροπή στην τελική έκθεση που δημοσιεύθηκε την 1η Φεβρουαρίου 1994 υποστήριξε σθεναρά, μεταξύ άλλων, τη διαδικασία ιδιωτικοποίησης των μεγάλων εθνικών αερομεταφορέων με τη χορήγηση ενίσχυσης για μία και

7. Απόφαση της Επιτροπής 98/513 της 11ης Ιουνίου 1998 στην υπόθεση *Alpha Flight Services κατά Aéroports de Paris*, ΕΕ 1998 L 230/10. ΠΕΚ Τ-128/98, *Aéroports de Paris/Επιτροπή*, 12.12.2000, ECLI:EU:T:2000:290. ΔΕΚ C-82/01, *Aéroports de Paris/Επιτροπή*, 24.10.2002, ECLI:EU:C:2002:617.

8. ΔΕΕ C-288/11 P, *Mitteldeutsche Flughafen AG και Flughafen Leipzig-Halle GmbH/Επιτροπή*, 19.12.2012, ECLI:EU:C:2012:821.

9. Σκ. 40.

τελευταία φορά (one time-last time)¹⁰.

Η Επιτροπή έδειξε ότι ήταν μάλλον επιφυλακτική απέναντι σε αυτή την προοπτική, ιδίως λόγω της διάταξης του άρθρου 295 ΣυνθΕΚ (πλέον 345 ΣΛΕΕ) που καθιερώνει την αρχή της ουδετερότητας της Συνθήκης όσον αφορά το καθεστώς ιδιοκτησίας των κρατών μελών. Αρχικά, προτίμησε να διασφαλίσει ότι οι εθνικές αεροπορικές εταιρείες συμπεριφέρονται σύμφωνα με τους κανόνες της αγοράς. Ωστόσο, έμμεσα ευνόησε τη μετάβαση αυτών των εταιρειών στον ιδιωτικό τομέα, με την ιδιωτικοποίηση να συγκαταλέγεται στις δεσμεύσεις που εξαρτώνται από την απαλλαγή από τις δημόσιες ενισχύσεις¹¹. Ουσιαστικά, αντί να παρουσιάσει εξ αρχής την ιδιωτικοποίηση ως επιβολή και μονόδρομο την καθιέρωνε ως βασική προϋπόθεση χορήγησης κρατικών ενισχύσεων, αφήνοντας στα κράτη και τις εταιρείες μία ψευδαίσθηση επιλογής. Τα κράτη μέλη στα σχέδια οικονομικής ανόρθωσης των παραδοσιακών αερομεταφορέων τους αναλάμβαναν την υποχρέωση ιδιωτικοποίησής τους προκειμένου να λάβουν θετική απάντηση από την Επιτροπή.

Τέτοια, μεταξύ άλλων, ήταν η περίπτωση του γαλλικού αερομεταφορέα Air France, για τον οποίο η γαλλική κυβέρνηση διαβεβαίωνε την Επιτροπή περί δρομολογήσεως της ιδιωτικοποίησής του κατόπιν επανόρθωσης της οικονομικής και χρηματοοικονομικής κατάστασης της επιχείρησης, σύμφωνα με το πρόγραμμα εξυγίανσης¹². Ανάλογη διαδικασία είχε δρομολογηθεί και για τον βελγικό εθνικό αερομεταφορέα Sabena το 1991. Η πρακτική αυτή επικρίθηκε έντονα από ορισμένους συγγραφείς, οι οποίοι τη θεώρησαν παραβίαση του άρθρου 295 ΕΚ ακόμη και με τη μορφή δεσμεύσεων στο πλαίσιο της έγκρισης της βοήθειας αναδιάρθρωσης¹³.

Το 1994, η Επιτροπή, αξιοποιώντας τη διάταξη του στοιχείου γ' της παρ. 3 του τότε άρθρου 87 ΣυνθΕΚ (πλέον 107 ΣΛΕΕ)¹⁴ και ακολουθώντας τελικά εν μέρει τις υποδείξεις της «επιτροπής σοφών», δημοσίευσε τις πρώτες κατευθύνσεις στις οποίες περιέλαβε μία σειρά κριτηρίων

10. Α. ΞΕΝΙΤΗ, *Αεροπορικές μεταφορές εις: Ελληνικό Ινστιτούτο Κρατικών Ενισχύσεων, Κρατικές Ενισχύσεις, Τα βασικά κανονιστικά κείμενα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σ. 110.

11. P. FRUHLING, *Le contrôle des aides d'état dans le secteur du transport aérien*, Cahiers de Droit Européen, 1999, n°1-2, σ. 353.

12. Απόφαση της Επιτροπής της 27ης Ιουλίου 1994 94/653/ΕΚ σχετικά με την κοινοποιηθείσα αύξηση κεφαλαίου της Air France, ΕΕ 1994 L 254.

13. Βλ. για παράδειγμα, Joly – Communautaire, *Commentaire "transports aériens"*, juillet 1995, pp. 1-74.

14. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, αυτή η δυνητική απαλλαγή έχει το μεγαλύτερο πρακτικό ενδιαφέρον και έχει χρησιμοποιηθεί σε όλες τις σημαντικές αποφάσεις που αφορούν στην αναδιάρθρωση προβληματικών αεροπορικών εταιρειών (βλ. για παράδειγμα, P. FRUHLING, *ό.π.*, σ. 338).

για την αξιολόγηση της ενίσχυσης που χορηγείται από τα κράτη στις αερομεταφορές¹⁵. Εκφράζοντας τις ανησυχίες της για το μέλλον του τομέα, αποφάσισε να επιτρέψει τη χορήγηση δημόσιας ενίσχυσης στους αερομεταφορείς, προκειμένου να διευκολυνθεί η αναδιάρθρωσή τους, υπό τους όρους που ορίζονταν στις κατευθυντήριες γραμμές της. Θα έπρεπε να καταρτιστεί σχέδιο αναδιάρθρωσης που να διασφαλίζει ότι «η εταιρεία θα καταστεί ξανά βιώσιμη», η εταιρεία δεν θα μπορούσε να επωφεληθεί από ενίσχυση για δεύτερη φορά εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις (αρχή της «μία φορά-τελευταία φορά/one time-last time») και τέλος, η ενίσχυση δεν θα έπρεπε να αυξάνει την ικανότητα της εταιρείας εις βάρος των ανταγωνιστών της. Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι αναφορές που έκανε η Επιτροπή στην αρχή του ιδιώτη επενδυτή υπό συνθήκες οικονομίας της αγοράς προκειμένου να διαχωρίσει επενδύσεις δημοσίων φορέων προς αεροπορικές εταιρείες από οικονομικά πλεονεκτήματα που εισάγουν διάκριση υπέρ αυτών. Αρκετές εθνικές αεροπορικές εταιρείες επωφεληθήκαν από ενίσχυση αναδιάρθρωσης υπό αυτό το πλαίσιο.

2.1.2. Η ιδιαίτερη περίπτωση του ελληνικού εθνικού αερομεταφορέα

Το ότι η Επιτροπή επεδίωξε να οριοθετήσει αυστηρά το πλαίσιο των κρατικών ενισχύσεων προς τους αερομεταφορείς δεν απέτρεψε τελικώς την εισαγωγή οικονομικών πλεονεκτημάτων υπέρ συγκεκριμένων εταιρειών που κρίθηκαν τόσο ασύμβατα όσο και παράνομα λόγω μη προηγούμενης κοινοποίησης¹⁶. Μεταξύ άλλων, υπήρξε σειρά αποφάσεων για παράνομες και ασύμβατες ενισχύσεις προς τον τότε ελληνικό εθνικό αερομεταφορέα, την Ολυμπιακή Αεροπορία. Αρχικώς, η εταιρεία, όπως και άλλοι εθνικοί αερομεταφορείς σύμφωνα με τις προβλέψεις των κατευθύνσεων του 1994, έλαβε ενισχύσεις από το ελληνικό κράτος με την έγκριση της Επιτροπής, προκειμένου να επιτύχει αναδιάρθρωση και να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητά της. Μία πρώτη απόφαση έγκρισης εκδόθηκε το 1994¹⁷ και συνοδεύτηκε από μία

δεύτερη το 1998¹⁸, κατά παρέκκλιση μάλιστα της αρχής «μία φορά-τελευταία φορά/one time-last time», λόγω των οικονομικών δυσχερειών και της ανάγκης στήριξης της βιωσιμότητας της εταιρείας. Και οι δύο αποφάσεις όμως περιείχαν σαφείς και αυστηρές προϋποθέσεις από την πλευρά της Επιτροπής προκειμένου οι ενισχύσεις να διατηρήσουν τη συμβατότητα με ένα καθεστώς ανόθευτου ανταγωνισμού και η εταιρεία να λειτουργεί πλέον με όρους αγοράς και με τη λιγότερη δυνατή παρέμβαση από το κράτος, διασφαλίζοντας έτσι τη μακροπρόθεσμης βιωσιμότητά της, μέσω της πλήρους εφαρμογής των μέτρων αναδιάρθρωσης.

Μετά από καταγγελίες σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της Ολυμπιακής Αεροπορίας, η Επιτροπή προχώρησε σε επίσημη έρευνα που κατέληξε σε καταδικαστική απόφαση¹⁹, χαρακτηρίζοντας σειρά μέτρων προς τον ελληνικό εθνικό αερομεταφορέα ως παράνομα και ασύμβατα με τις διατάξεις της Συνθήκης. Ορισμένα μέτρα, όπως η χορήγηση δανείου από μία δημόσια εμπορική τράπεζα, με αντάλλαγμα την εκχώρηση από την πλευρά της ΟΑ στην τράπεζα αυτή των αξιώσεων της έναντι του ελληνικού δημοσίου, θεωρήθηκαν ότι δεν συνιστούσαν ενισχύσεις αλλά, σύμφωνα με την εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή, χορηγήθηκαν με όρους αγοράς χωρίς στοιχεία εύνοιας και διάκρισης. Δεν ίσχυε το ίδιο όμως και για σειρά άλλων που κρίθηκαν ενισχύσεις τόσο παράνομες όσο και ασύμβατες με τις διατάξεις του άρθρου 87 ΣυνθΕΚ (πλέον 107 ΣΛΕΕ). Υπήρξε μία διάκριση μεταξύ υφιστάμενων και νέων ενισχύσεων. Όσον αφορά στις ενισχύσεις που δόθηκαν υπό αυστηρούς όρους βάσει των αποφάσεων των ετών 1994 και 1998 αυτές κρίθηκαν πλέον ασυμβίβαστες, καθώς δεν τηρήθηκε το εγκεκριμένο πρόγραμμα αναδιάρθρωσης, όπως δεν τηρήθηκαν και άλλες βασικές προϋποθέσεις για τη χορήγηση με αποτέλεσμα να είναι επιβεβλημένη η ανάκτησή τους από το Ελληνικό κράτος. Παράλληλα, η ευνοϊκή μεταχείριση που συνέχιζε να απολαμβάνει η επιχείρηση καθυστερώντας ή μη καταβάλλοντας εισφορές και αερολιμενικά τέλη χαρακτηρίστηκε ως νέα παράνομη και ασύμβατη ενίσχυση που νόθευε τον ανταγωνισμό και κατά συνέπεια έπρεπε να ανακτηθεί.

Η υπόθεση της Ολυμπιακής υπήρξε αρκετά περίπλοκη και πολυδιάστατη και ίσως μία πιο στενή συνεργασία των ελληνικών αρχών με την Επιτροπή να είχε οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα, κυρίως όσον αφορά στον

15. ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 της συνθήκης ΕΚ και του άρθρου 61 της Συμφωνίας για τον ΕΟΧ στις κρατικές ενισχύσεις στον τομέα των αεροπορικών μεταφορών, ΕΕ 1994 C 350/5.

16. Βλ., μεταξύ άλλων, ΠΕΚ T-214/95, *Het Vlaamse Gewest/Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 30.04.1998, ECLI:EU:T:1998:77. Το Πρωτοδικείο επικύρωσε την απόφαση 5/466/ΕΚ της Επιτροπής της 26ης Ιουλίου 1995, σχετικά με τη χορηγηθείσα από την Περιφέρεια της Φλάνδρας ενίσχυση στη βελγική αεροπορική εταιρεία *Vlaamse Luchttransportmaatschappij NV* (ΕΕ L 267/49). Επρόκειτο για τη χορήγηση άτοκου δανείου η οποία κρίθηκε ασύμβατη και παράνομη ενίσχυση καθώς δεν είχε κοινοποιηθεί.

17. Απόφαση 94/696/ΕΚ της Επιτροπής της 7ης Οκτωβρίου 1994 σχετικά με τις ενισχύσεις που χορηγεί το ελληνικό Δημόσιο στην Ολυμπιακή Αεροπορία, ΕΕ 1994 L 273/22.

18. Απόφαση 1999/332/ΕΚ της Επιτροπής της 14ης Αυγούστου 1998, για ενίσχυση που χορήγησε η Ελλάδα στην Ολυμπιακή Αεροπορία ΑΕ [κοινοποιηθείσα υπό τον αριθμό Ε(1998) 2423], ΕΕ 1999 L 128/1.

19. Απόφαση 2003/372/ΕΚ της Επιτροπής της 11ης Δεκεμβρίου 2002, για ενίσχυση που χορήγησε η Ελλάδα στην Ολυμπιακή Αεροπορία [κοινοποιηθείσα υπό τον αριθμό Ε(2002) 4831], L 2003 132/1.

παράνομο χαρακτήρα μέτρων που στερούνταν κοινοποιήσεως και εγκρίσεως. Σε μία προσπάθεια αποφυγής της ανάκτησης των ποσών που απαιτούσε η Επιτροπή και που θα οδηγούσαν τον όμιλο σε βέβαιη απόσυρση από την αγορά, το Ελληνικό κράτος προχώρησε σε μία αναδιάρθρωση του ομίλου μέσω συγχωνεύσεων και αποσχίσεων δημιουργώντας μία νέα εταιρεία για το πτητικό κομμάτι, τις Ολυμπιακές Αερογραμμές, κρατώντας όλες τις άλλες δραστηριότητες, για την παλαιά Ολυμπιακή-Υπηρεσίες. Σε αυτή την τελευταία παρέμεναν τα χρέη και η υποχρέωση επιστροφής των παρανόμων ενισχύσεων, ενώ η νέα αεροπορική εταιρεία ήταν πλήρως απαλλαγμένη από τις οφειλές της παλαιάς²⁰. Τελούσε δηλαδή «*υπό καθεστώς ειδικής προστασίας έναντι των πιστωτών της παλαιάς επιχειρήσεως*».

Κατόπιν προσφυγής της Επιτροπής, το Δικαστήριο επικύρωσε²¹ την παράβαση των υποχρεώσεων της Ελλάδας καθώς έκρινε ότι οι ενέργειες των ελληνικών αρχών περί ανακτήσεως των εν λόγω ενισχύσεων υπήρξαν πλημμελείς ή καθυστερημένες και αναποτελεσματικές. Με τη σειρά της όμως και η παλαιά Ολυμπιακή Αεροπορία-Υπηρεσίες άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης 2003/372/ΕΚ της Επιτροπής. Πέτυχε τη μερική ακύρωσή της από το Πρωτοδικείο των Κοινοτήτων²² στο τμήμα που αφορούσε νέα ενίσχυση προς την Ολυμπιακή, καθώς, σύμφωνα με το Πρωτοδικείο, η Επιτροπή παρέλειψε να ελέγξει αν η μη καταβολή ΦΠΑ επί των ανταλλακτικών της εταιρείας συνιστούσε πράγματι ενίσχυση υπέρ αυτής²³. Όσον αφορά στα υπόλοιπα μέτρα, το Πρωτοδικείο επιβεβαίωσε την προσέγγιση της Επιτροπής.

Ο κύκλος διοικητικών και δικαστικών αποφάσεων σχετικά με τα πλεονεκτήματα της Ολυμπιακής συνεχίστηκε. Η Επιτροπή διεξήγαγε νέα έρευνα σχετικά με το νομικό καθεστώς και τη χρηματοδότηση της νέας αεροπορικής εταιρείας με το όνομα Ολυμπιακές Αερογραμμές (άλλως Νέα Ολυμπιακή Αεροπορία-ΝΟΑ) στην οποία συγχωνεύτηκαν οι δραστηριότητες της Ολυμπιακής Αεροπορίας, της Ολυμπιακής Αεροπλοΐας και των Μακεδονικών Αερογραμμών. Με απόφαση που εξέδωσε στις 14 Σεπτεμβρίου 2005²⁴ και η οποία επικυρώθηκε από το ΔΕΚ²⁵ όσον

αφορά στη μη συμμόρφωση της Ελλάδας, έκρινε ότι η ίδια η αναδιάρθρωση της Ολυμπιακής Αεροπορίας καθώς και άλλες δέσμες μέτρων προς την παλαιά και τη νέα εταιρεία αποτελούσαν παράνομες κρατικές ενισχύσεις.

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική κυβέρνηση καθώς και οι δύο εμπλεκόμενες εταιρείες, παλαιά και νέα, πέτυχαν ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου της ΕΕ (ΓεΔΕΕ) μερική ακύρωση της απόφασης της Επιτροπής²⁶, με την εξέλιξη αυτή να δημιουργεί ζητήματα νομικής ασφάλειας και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου²⁷. Παράλληλα, μέσα από τη διαδικασία της διαιτησίας αναγνωρίστηκε χρέος του ελληνικού δημοσίου προς την Ολυμπιακή λόγω της μεταφοράς της στο αεροδρόμιο των Σπάτων, εξέλιξη που εξυπηρετούσε το συμφητισμό των χρεών και την αποφυγή ανάκτησης των κρατικών ενισχύσεων. Ο κύκλος των εθνικών μέτρων και των ενωσιακών διοικητικών και δικαστικών ενεργειών συνεχίστηκε ώσπου τελικώς τμήματα της Ολυμπιακής Αεροπορίας και των Ολυμπιακών Αερογραμμών (ειδικά το σήμα της Ο.Α.) μεταφέρθηκαν σε μία νέα ιδιωτική εταιρεία, την Olympic Air²⁸, η οποία από τη Marfin Investment Group πέρασε μετά από έγκριση της Επιτροπής στον αποκλειστικό έλεγχο της Aegean²⁹.

2.2. Η δημιουργία ενός σύγχρονου και αποτελεσματικού πλαισίου εφαρμογής ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές

2.2.1. Οι κατευθυντήριες γραμμές του 2005 σχετικά με τη χρηματοδότηση των αεροδρομίων και τις επιδοτήσεις νέων αερογραμμών και η υπόθεση Ryanair-Charleroi

Το πλαίσιο εφαρμογής των διατάξεων περί ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων ανανεώθηκε και ουσιαστικά πήρε τη σημερινή του μορφή με αφορμή υπόθεση σχετικά με τις πρακτικές επέκτασης της γνωστής εταιρείας χαμηλού κόστους (low-cost air carrier) Ryanair και τις συμφωνίες της με τους ιδιοκτήτες/διαχειριστές αερολιμένων. Η πολιτική χαμηλών εισιτηρίων της εταιρείας οφειλόταν, μεταξύ άλλων, και στη συνεργασία της με περιφερεια-

20. Βλ. Νόμος 3185/2003 (ΦΕΚ Α' 229/26.09.2003).

21. ΔΕΚ C-415/03, *Επιτροπή/Ελληνική Δημοκρατία*, 12.05.2005, ECLI:EU:C:2005:287.

22. ΠΕΚ T-68/03, *Ολυμπιακή Αεροπορία Υπηρεσίες ΑΕ/Επιτροπή*, 12.09.2007, ECLI:EU:T:2007:253.

23. Βλ. σκ. 357-365.

24. Απόφαση C(2005) 2706 τελικό της Επιτροπής, της 14ης Σεπτεμβρίου 2005, σχετικά με κρατικές ενισχύσεις προς την Ολυμπιακή Αεροπορία Υπηρεσίες ΑΕ [C 11/2004 (ex NN 4/2003) – Ολυμπιακή Αεροπορία – Αναδιάρθρωση και ιδιωτικοποίηση].

25. ΔΕΚ C-419/06, *Επιτροπή/Ελληνική Δημοκρατία*, 14.02.2008, ECLI:EU:C:2008:89.

26. ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-415/05, T-416/05 και T-423/05, *Ελληνική Δημοκρατία, Ολυμπιακές Αερογραμμές ΑΕ, Ολυμπιακή Αεροπορία Υπηρεσίες ΑΕ/Επιτροπή*, 13.09.2010, ECLI:EU:T:2010:386.

27. Δηλαδή υπήρχε μία απόφαση του ΔΕΚ/πλέον ΔΕΕ που υποχρέωνε την Ελλάδα να συμμορφωθεί προς μία απόφαση της Επιτροπής, την οποία δύο έτη αργότερα ακύρωνε στο μεγαλύτερο της μέρος το ΓεΔΕΕ λόγω παράλειψης εφαρμογής του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή, πρόδηλης πλάνης εκτιμήσεως και ελλείψεως αιτιολογίας.

28. Βλ. και Ρ. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *Αεροπορική Μεταφορά Επιβατών*, ό.π., σ. 35.

29. Απόφαση της Επιτροπής της 9ης Οκτωβρίου 2013 στην υπόθεση COMP/M.6796 – Aegean / Olympic II.

κά αεροδρόμια, τα οποία συνήθως ήταν υπό δημόσιο έλεγχο. Προκειμένου να διευρύνει το δίκτυό της στην ηπειρωτική Ευρώπη και να αυξήσει τον ανταγωνισμό με τους παλαιούς ιστορικούς αερομεταφορείς, η ιρλανδική εταιρεία αποφάσισε να ξεκινήσει πτήσεις από και προς το Βέλγιο, όχι όμως από το κεντρικό Zaventem, αλλά από το περιφερειακό του Charleroi. Σύναψε επομένως δύο συμφωνίες, τη μία με την ίδια την Περιφέρεια της Βαλλωνίας που ήταν ο ιδιοκτήτης του συγκεκριμένου αεροδρομίου, την δε έτερη με την Brussels South Charleroi Airport (BSCA), δημόσια επιχείρηση ελεγχόμενη από την Περιφέρεια Βαλλωνίας, διαχειριζόμενη και εκμεταλλεζόμενη το εν λόγω αεροδρόμιο στα πλαίσια συμβάσεως παραχωρήσεως.

Οι συμφωνίες περιλάμβαναν διάφορες παραχωρήσεις για την εγκατάσταση της εταιρείας όπως μειώσεις στα τέλη, μειώσεις στις χρεώσεις των επιβατών για την παροχή υπηρεσιών εξυπηρέτησεως εδάφους, αποζημιώσεις για απώλειες κέρδους, συμμετοχή στις δαπάνες για την εγκατάσταση του αερομεταφορέα καθώς και συμμετοχή στη χρηματοδότηση της προωθήσεως των δραστηριοτήτων της Ryanair στο Charleroi και στον αερολιμένα του Charleroi. Για την Επιτροπή, ορισμένα από τα μέτρα αυτά (τέλη, αποζημιώσεις, εκπτώσεις στις υπηρεσίες εξυπηρέτησεως εδάφους) αποτελούσαν ενισχύσεις που δημιουργούσαν διάκριση υπέρ της Ryanair, νοθεύοντας τον ανταγωνισμό και μάλιστα όχι μόνον σε συγκεκριμένα δρομολόγια αλλά στο σύνολο του δικτύου που αυτή εξυπηρετούσε. Σχετικά με άλλες εκχωρήσεις (προώθηση των αεροπορικών υπηρεσιών), αυτές θεωρήθηκαν και πάλι ενισχύσεις, υπό όρους όμως συμβατές με την εσωτερική αγορά.

Στη συνέχεια, η Επιτροπή, αναγνωρίζοντας την ανάγκη τόνωσης της αγοράς των αερομεταφορών και της ανταγωνιστικότητας αλλά και τη χρησιμότητα των στρατηγικών συμφωνιών μεταξύ αεροπορικών εταιρειών και αερολιμένων, προχώρησε στην έκδοση κατευθυντήριων γραμμών σχετικών με τη χρηματοδότηση αερολιμένων και τις ενισχύσεις σε αερομεταφορείς που εκκινούν πτήσεις από περιφερειακά αεροδρόμια. Διευκρίνισε μάλιστα ότι οι κατευθυντήριες γραμμές του 1994 δεν κάλυπταν όλες τις ως άνω νέες πτυχές χρηματοδοτήσεων, καθώς αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά στους «όρους χορήγησης κρατικών ενισχύσεων στις αεροπορικές εταιρείες». Επιπλέον, αναγνώρισε τη δυναμική είσοδο των εταιρειών χαμηλού κόστους στην αγορά των αερομεταφορών και τη σημασία της ανάπτυξης των περιφερειακών αερολιμένων. Το πλαίσιο λειτουργίας τους, οι στρατηγικές συμφωνίες μεταξύ τους και η χρηματοδότησή τους θα έπρεπε να τελούν υπό την πλήρη τήρηση των αρχών της διαφάνειας, της ισότιμης μεταχείρισης και της αναλογικότητας, αποφεύγοντας κάθε στρέβλωση του ανταγωνισμού. Από τη μία πλευρά, η Επιτροπή διατύπωσε αυστηρές προϋπο-

θέσεις ώστε μέτρα χρηματοδότησης να θεωρηθούν είτε επενδύσεις, σύμφωνα με το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή, είτε επιχορηγήσεις υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος.

Η ίδια η ορθή εφαρμογή όμως του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή από την Επιτροπή στις συμφωνίες αεροπορικών εταιρειών και αερολιμένων τέθηκε σε αμφισβήτηση από την απόφαση του Πρωτοδικείου των Κοινοτήτων (πλέον ΓεΔΕΕ), το οποίο, μετά από προσφυγή της Ryanair, ακύρωσε μερικώς την συγκεκριμένη απόφαση³⁰. Ο αντίκτυπος της συγκεκριμένης νομολογίας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός καθώς έθετε σε αμφισβήτηση την ευρύτερη προσέγγιση της Επιτροπής στο συγκεκριμένο ζήτημα, επιβεβαιώνοντας την πεποίθηση ότι αυτή λειτουργούσε με διαφορετικά μέτρα και σταθμά όσον αφορά στη δραστηριότητα των αεροδρομίων, στη χρηματοδότησή τους και στον καθορισμό των τελών που αυτά επιβάλλουν στις αεροπορικές εταιρείες στα πλαίσια της διαχείρισης των υποδομών τους.

Η προσέγγιση της Επιτροπής, που κυρίως απέρριψε το Πρωτοδικείο, αφορούσε στην άρνησή της να εφαρμόσει την αρχή του ιδιώτη επενδυτή υπό συνθήκες οικονομίας της αγοράς επί των συμφωνιών του ιρλανδικού αερομεταφορέα με την Περιφέρεια της Βαλλωνίας. Αν και αναγνώρισε τους στενούς δεσμούς που συνέδεαν την Περιφέρεια με τον διαχειριστή του αερολιμένα, η Επιτροπή στην απόφασή της είχε διαχωρίσει την αποστολή και τα συμφέροντα των δύο οντοτήτων, αναγνωρίζοντας στην Περιφέρεια αποκλειστικά τον ρόλο ρυθμιστικής αρχής που εξυπηρετεί αποκλειστικά δημόσιο συμφέρον. Σημαντική υπήρξε η υπόμνηση του κοινοτικού δικαστή σχετικά με τον αντικειμενικό χαρακτήρα των στοιχείων επί των οποίων ερμηνεύεται η έννοια της κρατικής ενισχύσεως αλλά και η ευρεία εξουσία εκτιμήσεως της Επιτροπής επί των περίπλοκων οικονομικών εκτιμήσεων³¹.

2.2.2. Οι κατευθυντήριες γραμμές του 2014³² και η επικείμενη αναθεώρησή τους

2.2.2.1. Περιεχόμενο και βασικά κριτήρια συμβατότητας των υπό εφαρμογή κατευθύνσεων της Επιτροπής

Θα πρέπει να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ότι η υπό ανάλυση πράξη ήπιου δικαίου δεν αποτελεί το αποκλειστικό νομικό κείμενο που αφορά στην εφαρμογή των κανόνων περί κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές. Εξάλλου, αποτελεί μία μορφή τομεακών κατευθύνσεων που στοχεύει στη νομική ασφάλεια και την προβλεψιμότητα, παρέχοντας εκ των προτέρων σε κράτη και επιχει-

30. ΠΕΚ T-196/04, *Ryanair Ltd/Επιτροπή*, 17.12.2008, ECLI:EU:T:2008:585.

31. Σκ. 40-41.

32. ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Κατευθυντήριες γραμμές για τις Κρατικές ενισχύσεις σε αερολιμένες και αεροπορικές εταιρείες, ΕΕ C 99/3 της 04.04.2014.

ρήσεις τα κριτήρια που θα χρησιμοποιήσει η Επιτροπή, με τη διακριτική ευχέρεια που της αναγνωρίζεται, προκειμένου να επιβεβαιώσει τη συμβατότητα με τις Συνθήκες και την εσωτερική αγορά ενός χορηγούμενου οικονομικού πλεονεκτήματος. Παράλληλα, λοιπόν, με αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές, βρίσκουν εφαρμογή στον τομέα των αερομεταφορών, αν και σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις, τουλάχιστον δύο δεσμευτικές πράξεις παράγωγου δικαίου.

Η μία από αυτές είναι ο Γενικός Κανονισμός Απαλλαγής κατά Κατηγορία (ΓΚΑΚ) 651/2014³³, όπως αυτός έχει τροποποιηθεί και ισχύει. Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τη χορήγηση κρατικών ενισχύσεων σε περιφερειακούς αερολιμένες. Η βασική διευκόλυνση αυτής της ρύθμισης είναι ότι απαλλάσσει από την υποχρέωση κοινοποίησης των μέτρων που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του, ενώ τέτοια απαλλαγή δεν περιλαμβάνεται στις ρυθμίσεις των κατευθυντήριων γραμμών. Οι προϋποθέσεις υπαγωγής στο συγκεκριμένο καθεστώς της επιδότησης αερολιμένων είναι αυστηρές. Οι «περιφερειακοί αερολιμένες» προκειμένου να εμπίπτουν στη συγκεκριμένη απαλλαγή, πρέπει να βρίσκονται σε απόσταση άνω των 100 χιλιομέτρων ή 60 λεπτών με αυτοκίνητο, λεωφορείο, τρένο ή τρένο μεγάλης ταχύτητας από υφιστάμενο αερολιμένα από τον οποίο εκτελούνται τακτικές αεροπορικές γραμμές. Ο περιορισμός αυτός στοχεύει στην εξάλειψη δημιουργίας άνισων όρων ανταγωνισμού και διάκρισης μεταξύ αεροδρομίων. Για τον λόγο αυτό, και προκειμένου να μην χρηματοδοτηθούν παρά μόνο οι περιφερειακοί αερολιμένες, ήτοι αυτοί που χρήζουν ενίσχυσης ώστε να τονωθεί, από τη μία, η ανταγωνιστικότητά τους και, από την άλλη, να προωθηθεί η οικονομική ανάπτυξη των περιοχών που αυτοί εξυπηρετούν, επιτρέπονται ενισχύσεις λειτουργίας σε αυτούς που εξυπηρετούν έως 200.000 επιβάτες ετησίως και επενδυτικές ενισχύσεις σε αερολιμένες με έως 3 εκατομμύρια επιβάτες ετησίως.

Περαιτέρω, βρίσκει εφαρμογή στις αεροπορικές εταιρείες και τους αερολιμένες που επιφορτίζονται και αποζημιώνονται για υποχρεώσεις παροχής δημόσιας υπηρεσίας, ο Κανονισμός 2023/2832³⁴, ο οποίος θέτει ως περιορισμό για την απαλλαγή το όριο της χρηματοδότησης έως 750.000 ευρώ για μία περίοδο τριών οικονομικών ετών. Οι υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος είναι

κομβικής σημασίας καθώς αναγνωρίζεται στο ίδιο το πρωτογενές δίκαιο η συνεισφορά τους στην κοινωνική και εδαφική συνοχή της Ένωσης³⁵. Το άρθρο 106 ΣΛΕΕ επιβάλλει στις επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με ΥΓΟΣ την εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων ανταγωνισμού, «κατά το μέτρο που η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει νομικά ή πραγματικά την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί». Διευκρινίζεται ότι, σύμφωνα με τη νομολογία *Altmark* του ΔΕΕ³⁶, η αντιστάθμιση για την παροχή υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος μπορεί να μην συνιστά κρατική ενίσχυση, εφόσον ισχύουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Σε περίπτωση που δεν συντρέχουν αυτές, και επομένως χορηγείται ενίσχυση, αυτή μπορεί να κηρυχθεί συμβίβασιμη ως ήσσονος σημασίας, δεν θα πρέπει όμως να σωρεύεται με οποιαδήποτε άλλη αντιστάθμιση για την ίδια υπηρεσία, ακόμα και αν αυτή η τελευταία δεν αποτελεί κρατική ενίσχυση.

Τέλος, εφαρμογή ως πράξη ήπιου δικαίου βρίσκουν και οι κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για τη διάσωση και αναδιάρθρωση μη χρηματοπιστωτικών προβληματικών επιχειρήσεων³⁷. Στο κείμενο αυτό βρίσκουμε για ακόμα μία φορά την αρχή της «εφάπαξ ενίσχυσης» ή «μία φορά-τελευταία φορά/one time-last time». Και αυτό γιατί μία επιχείρηση που εξακολουθεί να έχει ανάγκη από κρατική παρέμβαση αποδεικνύει ότι δεν είναι βιώσιμη και πως η δημόσια στήριξη που έλαβε δεν αντιμετώπισε επαρκώς τα οικονομικά ζητήματά της. Το πρόγραμμα διάσωσης ή αναδιάρθρωσης που κοινοποιείται στην Επιτροπή θα πρέπει να συνοδεύεται από εφικτό και μακρόπνοο σχέδιο εξυγίανσης.

Όσον αφορά στις ισχύουσες κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής του 2014 για τις αερομεταφορές, αυτές καλύπτουν σε αρκετά μεγάλο βαθμό τον συγκεκριμένο τομέα, καθώς ρυθμίζουν την κρατική χρηματοδότηση των βασικών πρωταγωνιστών του, ήτοι τις αεροπορικές εταιρείες και τους αερολιμένες. Η υιοθέτησή τους, ύστερα από μία δημόσια διαβούλευση που διεξήχθη το 2011, εξυπηρετούσε δύο βασικούς στόχους. Από τη μία πλευρά, υπάρχει η συνεχής ανάγκη επικαιροποίησης και εκσυγχρονισμού του γενικού πλαισίου εφαρμογής της ενωσιακής νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων. Ταυτόχρονα, η υλοποίηση μίας πλήρους και αποτελεσματικής ευρωπαϊκής πολιτικής αερομεταφορών ευνοεί τόσο

33. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 651/2014 της Επιτροπής, της 17ης Ιουνίου 2014, για την κήρυξη ορισμένων κατηγοριών ενισχύσεων ως συμβατών με την εσωτερική αγορά κατ' εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της Συνθήκης, ΕΕ 2014 L 187/1.

34. Κανονισμός (ΕΕ) 2023/2832 της Επιτροπής, της 13ης Δεκεμβρίου 2023, σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας οι οποίες χορηγούνται σε επιχειρήσεις που παρέχουν υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος, ΕΕ 2023 L 2023/2832/1.

35. Βλ. άρθρο 14 ΣΛΕΕ και άρθρο 36 ΧΘΔΕΕ.

36. ΔΕΚ C-280/00, *Altmark Trans GmbH και Regierungspräsidium Magdeburg/Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH και Oberbundesanwalt beim Bundesverwaltungsgericht*, 24.07.2003, ECLI:EU:C:2003:415, σκ. 88 έως 93.

37. ΕΕ 2014 C 249/1. Η συγκεκριμένη πράξη έληγε αρχικά στα τέλη του 2025. Με νέα Ανακοίνωση της Επιτροπής παρατάθηκε έως τις 31 Δεκεμβρίου 2026 (C/2025/5428).

τη συνδεσιμότητα των απομακρυσμένων περιοχών της Ένωσης όσο και τη διευκόλυνση της ελεύθερης κυκλοφορίας των ευρωπαϊών πολιτών³⁸.

Για τις τροποποιήσεις που περιέλαβε το κείμενο του 2014 ελήφθη κυρίως υπόψιν το γεγονός ότι αρκετά αεροδρόμια προσάρμοσαν το οικονομικό τους μοντέλο, ώστε να γίνουν πιο ελκυστικά για τις εταιρείες χαμηλού κόστους και πέρασαν από τον δημόσιο έλεγχο σε ιδιωτικά κεφάλαια³⁹. Μία κρατική χρηματοδότηση όμως θα μπορούσε, αντί να ενισχύσει, να νοθεύσει τον ανταγωνισμό, αν κατέληγε να στηρίζει κατά τρόπο τεχνητό συγκεκριμένα αεροδρόμια και αερομεταφορείς εις βάρος άλλων στις ίδιες σχετικές αγορές. Οι κατευθυντήριες γραμμές του 2014 αντικατέστησαν τόσο αυτές του 1994 για την αναδιάρθρωση των αεροπορικών εταιρειών όσο και αυτές του 2005 σχετικά με τη χρηματοδότηση αερολιμένων και αεροπορικών εταιρειών για την έναρξη νέων γραμμών με αναχώρηση από περιφερειακούς αερολιμένες.

Σε ένα πρώτο μέρος των κατευθυντήριων γραμμών της και ανατρέχοντας στη νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης, η Επιτροπή δίνει τις απαραίτητες διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια της επιχείρησης και της οικονομικής δραστηριότητας, στις οποίες έγινε αναφορά στην αρχή της παρούσας μελέτης. Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει σε αυτό το σημείο στην ίδια την έννοια της ενίσχυσης και στην εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή. Υπενθυμίζοντας την ουδετερότητα των Συνθηκών έναντι του καθεστώτος ιδιοκτησίας των κρατών μελών που προκύπτει από τη διάταξη του άρθρου 345 ΣΛΕΕ, διευκρίνισε ότι η χρηματοδότηση αεροπορικών εταιρειών και αερολιμένων εξετάζεται χωρίς να γίνεται διάκριση «ως προς τη νομική τους δομή ή ως προς το εάν ανήκουν στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα»⁴⁰.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στο θεμελιώδες κριτήριο διάκρισης μίας κρατικής ενίσχυσης από μία επένδυση, αυτό του ιδιώτη επενδυτή σε οικονομία της αγοράς. Η ύπαρξη προοπτικής μακροπρόθεσμης αποδοτικότητας, ειδικά στη χρηματοδότηση των αερολιμένων των οποίων οι υποδομές απαιτούν τη διάθεση υψηλών χρηματικών ποσών,

αποτελεί βασικό στοιχείο ένδειξης συμμόρφωσης με τις επιταγές του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή. Για παράδειγμα, η έλλειψη επιχειρηματικού σχεδίου μπορεί να αποτελέσει ένδειξη ότι το κράτος ή ο φορέας που προέβη στη συγκεκριμένη χρηματοδότηση με δημόσιους πόρους αερομεταφορέα ή αερολιμένα το έπραξε διότι επιδίωκε την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων κοινωνικών ή περιφερειακών πολιτικών, όχι όμως την οικονομική αποδοτικότητα.

Ειδικά για τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ αερολιμένων και αεροπορικών εταιρειών, ζήτημα ακανθώδες που προέκυψε κυρίως από την πολιτική της εταιρείας χαμηλού κόστους Ryanair, η Επιτροπή παρουσίασε συγκεκριμένες προϋποθέσεις εκπλήρωσης του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή (IEOA). Θα πρέπει η τιμή που χρεώνεται για τις αερολιμενικές υπηρεσίες να αντιστοιχεί στην αγοραία τιμή ή εναλλακτικά να αποδειχθεί μέσω εκ των προτέρων ανάλυσης ότι η ρύθμιση μεταξύ αερολιμένα και αεροπορικής εταιρείας θα οδηγήσει σε θετική πρόσθετη συμβολή στα κέρδη για τον αερολιμένα⁴¹. Η Επιτροπή διατύπωσε πάντως επιφυλάξεις σχετικά με τη λειτουργία και τιμολόγηση των αερολιμένων υπό συνθήκες αγοράς, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία τους συνέχιζε, τουλάχιστον τη δεδομένη χρονική στιγμή υιοθέτησης των εν λόγω κατευθύνσεων, να βρίσκεται υπό κρατικό έλεγχο. Ως υποδομές συνυφασμένες με κοινωνικές και περιφερειακές πολιτικές και λιγότερο ως επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται αυτόνομα, τείνουν να μην καθορίζουν τις τιμές τους με όρους αγοράς.

Η Επιτροπή προβαίνει, περαιτέρω, στη διάκριση των κατηγοριών ενισχύσεων, ανάλογα με τον λήπτη, και παρουσιάζει τις γενικές και ειδικές προϋποθέσεις συμβατότητας για κάθε μία από αυτές. Εφόσον οι προϋποθέσεις για κάθε μία κατηγορία καλύπτονται, οι ενισχύσεις θα κηρύσσονται συμβατές με την εσωτερική αγορά δυνάμει του άρθρου 107 παρ. 3, στοιχείο γ', της Συνθήκης.

Όσον αφορά στα αεροδρόμια, προβαίνει σε επιπλέον κατηγοριοποιήσεις ανάλογα αν πρόκειται για επενδυτικές ή ενισχύσεις λειτουργίας. Για τις πρώτες, απαιτείται να καλύπτουν πραγματικές μεταφορικές ανάγκες συμβάλλοντας στην αύξηση της κινητικότητας των πολιτών της Ένωσης και στη συνδεσιμότητα των διάφορων περιοχών της ή στην καταπολέμηση της συμφόρησης στον εναέριο χώρο ή στη διευκόλυνση της περιφερειακής ανάπτυξης. Κάθε επένδυση θα πρέπει να συνοδεύεται από ικανοποιητικές μεσοπρόθεσμες προοπτικές χρήσης. Τα όρια της κρατικής χρηματοδότησης διαμορφώνονται ανάλογα με το μέγεθος του υπό στήριξη αερολιμένα, με την Επιτροπή να θεωρεί ότι οι μικροί αερολιμένες είναι κυρίως αυτοί που δυσκολεύονται να επιτύχουν χρηματοδότηση με ιδιωτικά κεφάλαια και αναγκαστικά προσβλέπουν στην κρατική επιχορήγηση.

38. Για αναλυτική παρουσίαση των κατευθυντήριων γραμμών, βλ. D. VOUGIOUKAS, Les nouvelles lignes directrices de la Commission concernant les aides d'Etat au secteur de l'aviation, RLDA, n° 93, mai 2014, Chronique sur le droit européen du marché intérieur, σσ. 75-77, Ε. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ, Οι κατευθυντήριες γραμμές του 2014, σε: Λ. Αθανασίου (επιμ.), Δίκαιο Κρατικών Ενισχύσεων (Ενωσιακή ρύθμιση – Εθνική εφαρμογή), εκδ. Νομική βιβλιοθήκη, 2015.

39. Βλ. Προοίμιο κατευθυντήριων γραμμών και B. BYRNE / E. ADLER, State aid to airports and airlines, σε: L. Hancher / J. Piernas Lopez (eds), Research Handbook on European State Aid Law, Edward Elgar Publishing, 2021, σ. 270.

40. Παρ. 47.

41. Παρ. 53.

Σε κάθε περίπτωση, τα κράτη μέλη θα πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξουν ότι τα συγκεκριμένα μέτρα στήριξης είναι τα ενδεδειγμένα με τη λιγότερο δυνατή στρέβλωση του ανταγωνισμού. Εξάλλου, και αυτή είναι μία προσέγγιση που εφαρμόζεται γενικότερα στις χρηματοδοτήσεις υποδομών, η ενίσχυση θα πρέπει να λειτουργεί ως κίνητρο για ένα επενδυτικό μέτρο σε αερολιμένα. Αν αυτό το μέτρο είναι από μόνο του οικονομικά ελκυστικό δεν υπάρχει ανάγκη για κρατική παρέμβαση, εκτός φυσικά αν μία δημόσια αρχή λειτουργήσει σύμφωνα με τις επιταγές της αρχής του ιδιώτη επενδυτή. Αυτό έχει ως συνέπεια, ενισχύσεις που δίδονται όταν η αίτηση στη χορηγούσα αρχή υποβάλλεται μετά την έναρξη εργασιών να θεωρούνται ασύμβατες. Η ανάλυση αντιπαραδειγμάτων, ήτοι η σύγκριση των επιπέδων της σχεδιαζόμενης δραστηριότητας με ή χωρίς ενίσχυση, χρησιμοποιείται ως βασικό κριτήριο για την ύπαρξη κινήτρου, προβλέπεται όμως και εναλλακτικός τρόπος⁴².

Σχετικά με τις ενισχύσεις λειτουργίας, η Επιτροπή, εκτός των άλλων προϋποθέσεων, έκρινε σκόπιμη τη χρήση μίας μεταβατικής περιόδου δέκα ετών με ημερομηνία έναρξης την 4η Απριλίου 2014, ώστε να περιοριστεί η ενίσχυση στο ελάχιστο αναγκαίο. Για τον λόγο αυτό, ένα επιχειρηματικό σχέδιο, με πρόβλεψη για πλήρη κάλυψη των λειτουργικών δαπανών κατά το πέρας της μεταβατικής περιόδου, θα έπρεπε να καταρτιστεί ως απαραίτητο στοιχείο για τη συμβατότητα της ενίσχυσης. Η Επιτροπή δείχνει μεγαλύτερη δυσπιστία ως προς αυτή τη μορφή ενισχύσεων, καθώς θεωρεί ότι «στρεβλώνει σημαντικά τον ανταγωνισμό» και ότι «οι αερολιμένες και οι αεροπορικές εταιρείες θα πρέπει κατά κανόνα να αναλαμβάνουν τις δικές τους λειτουργικές δαπάνες»⁴³. Για τον λόγο αυτό, επιλέξιμοι για το μεταβατικό αυτό καθεστώς είναι μόνο οι αερολιμένες με επιβατική κίνηση που δεν υπερβαίνει τα 3 εκατομμύρια επιβάτες. Αναγνωρίζει όμως ταυτόχρονα τις αυξημένες δυσχέρειες των αερολιμένων με ετήσιο όγκο επιβατικής κίνησης έως 700.000 επιβάτες. Προέβλεψε, επομένως, για αυτούς ένα ειδικό καθεστώς για αρχική περίοδο πέντε ετών, η οποία όμως έλαβε μία πρώτη παράταση το 2018 έως τις 3 Απριλίου 2024. Με νέα Ανακοίνωσή της το 2023⁴⁴, η Επιτροπή, λόγω της πανδημίας και της επίθεσης της Ρωσίας στην Ουκρανία, αποφάσισε την

επέκταση της μεταβατικής περιόδου μέχρι τις 4 Απριλίου 2027. Ως την ίδια ημερομηνία επέτρεψε και την επέκταση του ειδικού καθεστώτος των αερολιμένων με έως 700.000 επιβάτες ετησίως.

Η τρίτη κατηγορία αφορά στη στήριξη αεροπορικών εταιρειών προκειμένου να προβούν στην έναρξη ενός νέου δρομολογίου ενισχύοντας έτσι τη συνδεσιμότητα μίας περιοχής. Ουσιαστικά καλύπτει τις πρωτοβουλίες των εταιρειών χαμηλού κόστους, όπως η Ryanair, να ξεκινήσουν πτήσεις από περιφερειακούς αερολιμένες δίνοντας ώθηση σε απομακρυσμένες περιοχές και αυξάνοντας την ανταγωνιστικότητα. Προκειμένου να εξασφαλιστεί και για αυτή τη μορφή ενισχύσεων η συμβατότητα με το περιεχόμενο του άρθρου 107 ΣΛΕΕ και να μην νοθευτεί ο ανταγωνισμός, η Επιτροπή επιβάλλει συγκεκριμένες προϋποθέσεις χορήγησης. Καταρχάς, δεν επιτρέπεται η χορήγηση ενισχύσεων σε αερομεταφορείς για δρομολόγια από αερολιμένες του Κοινού Ευρωπαϊκού Εναέριου Χώρου με περισσότερους από 3 εκατομμύρια επιβάτες ετησίως, εκτός αν αυτός ο αερολιμένας εξυπηρετεί απομακρυσμένη περιοχή. Καθώς οι ενισχύσεις αυτές προορίζονται για να δημιουργήσουν κίνητρα και όχι να μειώσουν με τεχνητό τρόπο τον ανταγωνισμό, η περιοχή που θα συνδεθεί δεν θα πρέπει να εξυπηρετείται ήδη από σιδηροδρομικό δρομολόγιο μεγάλης ταχύτητας ή από άλλον αερολιμένα υπό παρεμφερείς συνθήκες⁴⁵. Εξάλλου, θα πρέπει να προκύπτει ότι χωρίς την ενίσχυση ο αερομεταφορέας δεν θα προχωρούσε στην εκτέλεση πτήσεων από το συγκεκριμένο αεροδρόμιο. Τέλος, προβλέπεται χρονικός περιορισμός για την οικονομική στήριξη ώστε αυτή να είναι αναλογική και, για τον λόγο αυτό, θα πρέπει να καταρτίζεται εκ των προτέρων ένα επιχειρηματικό σχέδιο.

Πρόσφατα, η Επιτροπή εξέδωσε απόφαση σχετικά με χρηματοδοτικές εισφορές τις οποίες έλαβε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο της Carcassonne (Chambre de Commerce et d'Industrie de Carcassonne («το CCI της Carcassonne»)) ως διαχειριστής του αερολιμένα που εξυπηρετεί τη συγκεκριμένη πόλη της Γαλλίας, καθώς και με χρηματοδοτήσεις που έλαβε η Ryanair και η θυγατρική της Airport Marketing Services (AMS) βάσει συμβάσεων που είχαν υπογράψει με το CCI της Carcassonne σχετικά με την παροχή αερολιμενικών υπηρεσιών και την παροχή υπηρεσιών μάρκετινγκ⁴⁶. Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, ήτοι τη χρηματοδότηση υποδομών, η Επιτροπή έκρινε ότι τα ποσά που έλαβε ο διαχειριστής του αερολιμένα της Carcassonne από διάφορες δημόσιες οντότη-

42. Παρ. 93-96.

43. Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με την παράταση του ειδικού καθεστώτος για τις ενισχύσεις λειτουργίας σε αερολιμένες με έως 700000 επιβάτες ετησίως, το οποίο προβλέπεται στις κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις σε αερολιμένες και αεροπορικές εταιρείες, ΕΕ 2018 C 456/27, παρ. 2.

44. Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με την παράταση της μεταβατικής περιόδου που προβλέπεται στις κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις σε αερολιμένες και αεροπορικές εταιρείες όσον αφορά περιφερειακούς αερολιμένες 2023/C 244/01, ΕΕ 2023 C 244/1.

45. Παρ. 151.

46. Απόφαση της Επιτροπής της 22ας Σεπτεμβρίου 2025 στην Υπόθεση Κρατική ενίσχυση SA.33962 (2012/C ex 2012/NN) – Αερολιμένας της Carcassonne (το κείμενο της απόφασης δεν έχει ακόμα δημοσιευτεί, βλ. Δελτίο Τύπου IP/25/2140).

τες και αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης αποτελούσαν κρατικές ενισχύσεις συμβατές με αναγκαίο και αναλογικό χαρακτήρα, απαραίτητες για τον εκσυγχρονισμό του συγκεκριμένου αερολιμένα. Εξάλλου, δεν νόθευαν τον ανταγωνισμό με γειτονικά περιφερειακά αεροδρόμια, όπως αυτό του Perpignan ή της Toulouse-Blagnac. Οι χρηματοδοτήσεις όμως προς τη Ryanair και τη θυγατρική της κρίθηκαν ασύμβατες καθώς η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι φορείς εκμετάλλευσης του αερολιμένα δεν συμπεριφέρθηκαν ως συνετοί επενδυτές στην οικονομία της αγοράς και δεν πληρούσαν οι προϋποθέσεις συμβατότητας των κατευθυντήριων γραμμών του 2005⁴⁷.

2.2.2.2. Η ανάγκη αναθεώρησης του πλαισίου για τις κρατικές ενισχύσεις στις αερομεταφορές και τα βασικά σημεία επανεξέτασής τους

Η εξέλιξη της αγοράς, η δυναμική του δικαίου προστασίας του ανταγωνισμού, οι ιδιαιτερότητες του τομέα των αερομεταφορών επιβάλλουν επικαιροποίηση και βελτίωση των κριτηρίων και των μέσων που αξιοποιεί η Επιτροπή προκειμένου να προβεί σε έναν αποτελεσματικό έλεγχο των κρατικών ενισχύσεων στον συγκεκριμένο τομέα. Η ανάγκη αυτή δεν περιορίζεται να καλύψει τους στόχους μίας πολιτικής ελεύθερου ανταγωνισμού με τη στενή έννοια, αλλά να εγγυηθεί την εύρυθμη λειτουργία στρατηγικών αγορών και την αποτελεσματική άσκηση πολιτικών σε ευαίσθητους τομείς, όπως αυτός των μεταφορών, της ενέργειας και του περιβάλλοντος. Η Επιτροπή τονίζει την ανάγκη ευθυγράμμισης των κατευθυντήριων γραμμών για τις κρατικές ενισχύσεις στον τομέα των αερομεταφορών με τους στόχους της Πράσινης Συμφωνίας⁴⁸.

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, οι εν ισχύ κατευθυντήριες γραμμές έλαβαν τροποποιήσεις, κυρίως με παράταση της μεταβατικής περιόδου που προβλέπεται. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπίστωσε όμως ότι ακόμα και μετά το 2027, έτος λήξης της μεταβατικής περιόδου, είναι πιθανό ορισμένοι περιφερειακοί αερολιμένες να εξακολουθήσουν να μην είναι αποδοτική και να παρουσιάζεται αδήριτη η ανάγκη για μια πιο μακροπρόθεσμη λύση. Είναι κυρίως όμως η αποδοχή από την

πλευρά της, ότι οι διατάξεις των κατευθύνσεων του 2014 σχετικά με τις ενισχύσεις λειτουργίας σε αερολιμένες και τις ενισχύσεις σε αεροπορικές εταιρείες για την έναρξη νέων γραμμών, σπάνια αξιοποιήθηκαν στην πράξη⁴⁹. Διακρίνεται στο κείμενο της πρόσκλησης υποβολής παρατηρήσεων μία αυτοκριτική της Επιτροπής για την προσέγγιση της διεξαγωγής ανταγωνισμού ανάμεσα σε αεροπορικές εταιρείες καθώς και ανάμεσα σε αερολιμένες, χωρίς φυσικά να αμφισβητείται η εξέλιξη του συγκεκριμένου τομέα και η αλλαγή της φύσης των απαιτήσεών του. Η Επιτροπή δίνει ιδιαίτερη σημασία πλέον στην έννοια της ζώνης επιρροής και την εναλλαξιμότητα μεταξύ των αερολιμένων προς αποφυγή αδικαιολόγητων στρεβλώσεων στον ανταγωνισμό.

Διάφορες εναλλακτικές εξετάζονται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως διάδοχη κατάσταση της μεταβατικής περιόδου των κατευθυντήριων γραμμών που λήγει το 2027. Υπάρχει η προοπτική να συνεχίσουν να εφαρμόζονται οι κατευθυντήριες γραμμές για τις αεροπορικές μεταφορές χωρίς τροποποιήσεις και να λήξει το 2027 η δυνατότητα χορήγησης ενισχύσεων λειτουργίας σε μη αποδοτικούς περιφερειακούς αερολιμένες με το πέρας της παραταθείσας μεταβατικής περιόδου. Ενδεχομένως, η χρηματοδότηση των μη αποδοτικών αερολιμένων για λόγους εξυπηρέτησης συγκεκριμένων κοινωνικών και περιφερειακών να συνεχιστεί, υπαγόμενη όμως στις διατάξεις και τις ρυθμίσεις μίας άλλης νομικής πράξης (όπως ο Κανονισμός για τις ΥΓΟΣ). Η Επιτροπή, με βάση τα ως άνω αναφερόμενα, έθεσε προς διαβούλευση μία σειρά ερωτημάτων προς τα ενδιαφερόμενα μέρη. Μεταξύ άλλων, έθεσε και το ζήτημα της σκοπιμότητας διατήρησης των ενισχύσεων σε αεροπορικές εταιρείες για την έναρξη νέων γραμμών και των επενδυτικών ενισχύσεων σε αερολιμένες και της ανάγκης προσαρμογής τους σε νέα δεδομένα.

Σταχυολογώντας τις απαντήσεις και τα σχόλια των ενδιαφερόμενων⁵⁰, μπορούμε να διακρίνουμε συγκεκριμένα κοινά σημεία. Διαφαίνεται μία ευαισθησία των φορέων σε περιβαλλοντικά θέματα και στην απαλλαγή από τις εκπομπές άνθρακα με αίτημα την πρόβλεψη ειδικού καθεστώτος απαλλαγής για επενδυτικές ενισχύσεις προς αερομεταφορές και αεροδρόμια που στοχεύουν στο κλίμα και το περιβάλλον. Επιπλέον, αποτελεί κοινή διαπίστωση η ανάγκη εκσυγχρονισμού του πλαισίου απαλλαγής των κρατικών ενισχύσεων και απλούστευσης των διαδικασι-

47. Η έρευνα της Επιτροπής ξεκίνησε κατόπιν καταγγελίας που της υπεβλήθη στις 4 Απριλίου 2011 και η ελεγχόμενη περίοδος αφορούσε στο διάστημα 2001 με 2011.

48. Πρόκειται για μία στρατηγική της ΕΕ για την προστασία του περιβάλλοντος, για μία βιώσιμη ανάπτυξη με μηδενική εκπομπή αερίων θερμοκηπίου και τον εφοδιασμό με καθαρή ενέργεια όλης της οικονομίας. Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών – Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία [COM(2019) 640 final].

49. Βλ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Κατευθυντήριες γραμμές για τις αεροπορικές μεταφορές – Αναθεώρηση, Πρόσκληση υποβολής στοιχείων για εκτίμηση επιπτώσεων, Ref. Ares(2024)6063603 – 27.08.2024, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Επιτροπής.

50. Βλ. σύνοψη των απαντήσεων, Factual summary report of the stakeholders' consultation on the proposed revision of the 2014 Aviation Guidelines, Ref. Ares(2025)4298145 – 28/05/2025.

ών χορήγησής τους. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων διατύπωσε την ανάγκη διαρκούς στήριξης των περιφερειακών αεροδρομίων πέρα από μεταβατική περίοδο⁵¹ και τόνισαν τη σημασία της συνδεσιμότητας των απομακρυσμένων περιοχών. Η έγκριση της Επιτροπής έχει προγραμματιστεί για το δεύτερο τρίμηνο του 2027. Δεδομένων και των νέων συνθηκών για τις αερομεταφορές, όπως διαμορφώθηκαν από την πανδημία, την ενεργειακή κρίση και τον πόλεμο στην Ουκρανία, οι νέες κατευθυντήριες γραμμές πρέπει να ανταποκρίνονται τόσο στις απαιτήσεις της συγκεκριμένης αγοράς και των πολιτών που τη χρησιμοποιούν, αφήνοντας όσο το δυνατόν πιο στενά περιθώρια στρέβλωσης του ανταγωνισμού. Κυρίως, και αυτό εκφράστηκε ιδιαίτερα από τους συμμετέχοντες στη διαβούλευση φορείς, πρέπει να ενισχύσουν τη νομική ασφάλεια επιχειρήσεων και δημόσιων αρχών και αυτό μπορεί να προκύψει μέσα από την υιοθέτηση πιο ευκρινών και με λεπτομέρεια διατυπωμένων ρυθμίσεων.

3. Ειδικές περιπτώσεις επιτρεπόμενης χορήγησης κρατικών ενισχύσεων σε αεροπορικές εταιρείες και η συνδρομή της νομολογίας του Δικαστηρίου της ΕΕ

Οι κρατικές ενισχύσεις, όσο και αν έχουν δαιμονοποιηθεί ως μηχανισμοί διάκρισης και νόθευσης ενός δίκαιου και αποτελεσματικού ανταγωνισμού, μπορούν να μετατραπούν σε εργαλεία σταθεροποίησης αποδυναμωμένων από έκτακτα γεγονότα αγορών. Δεν είναι τυχαία η διάκριση στο πρωτογενές δίκαιο μεταξύ ενισχύσεων που είναι αυτοδικαίως συμβατές και ενισχύσεων που μπορούν να κριθούν συμβατές μετά από αξιολόγηση της Επιτροπής. Η ίδια η φιλοσοφία που διέπει το καθεστώς τους είναι διαφορετική. Η παρ. 2 του άρθρου 107, και ειδικότερα το στοιχείο β' που αφορά σε αποζημιώσεις για φυσικές καταστροφές και άλλα έκτακτα γεγονότα, περιορίζει σε μεγάλο βαθμό τη διακριτική ευχέρεια της Επιτροπής. Οι ενισχύσεις που υπάγονται σε αυτή τη ρύθμιση εφόσον καλύπτουν ζημία που συνδέεται άμεσα με το έκτακτο γεγονός υποχρεωτικά κηρύσσονται συμβατές, τα κριτήρια υπαγωγής όμως στη συγκεκριμένη διάταξη εφαρμόζονται στενά και με αυστηρότητα από τις ενωσιακές αρχές. Οι περιπτώσεις της παρ. 3 του άρθρου 107 (ειδικότερα τα στοιχεία β' και γ') μπορεί να παρέχουν μεγαλύτερη εξουσία αξιολόγησης στην Επιτροπή, ταυτόχρονα όμως προσφέρουν μεγαλύτερη ευελιξία στην υπαγωγή ενός οικονομικού μέτρου σε αυτά⁵².

51. Σχεδόν 88% των συμμετεχόντων στη διαβούλευση διατύπωσαν την άποψη ότι το νέο καθεστώς θα πρέπει να συνεχίσει να περιλαμβάνει λειτουργικές ενισχύσεις στα περιφερειακά αεροδρόμια, υπήρξε όμως διαφοροποίηση ως προς το μέγεθος των αερολιμένων και τις προϋποθέσεις χορήγησης.

52. P. NIKOLAIDES, Application of Article 107(2)(b) TFEU to Covid-19

3.1. Έκτακτα γεγονότα: Το ξέσπασμα του κορωνοϊού και η κρατική στήριξη προς τις αερομεταφορές

3.1.1. Το πλαίσιο ενίσχυσης των αερομεταφορών από την Επιτροπή κατά την πανδημία COVID-19

Τα δεδομένα που επήλθαν με την εξάπλωση της πανδημίας επέφεραν βαρύτατο πλήγμα στις αερομεταφορές καθώς αυτές δέχθηκαν όχι μόνο εμμέσως τις συνέπειες του οικονομικού μαρασμού των επιχειρηματικών συναλλαγών αλλά και άμεσα με υποχρεωτικό περιορισμό δρομολογίων και εξυπηρέτησης επιβατών και ακυρώσεις πτήσεων συνέπεια των κρατικών μέτρων στα πλαίσια της καταπολέμησης της εξάπλωσης του κορωνοϊού. Αν και ο συγκεκριμένος τομέας επέδειξε ιδιαίτερη έκθεση γενικότερα σε έκτακτα γεγονότα και κρίσεις, η περίπτωση της πανδημίας υπήρξε κάτι πρωτόγνωρο και οι αερομεταφορές υπέστησαν ιδιαίτερη επιβάρυνση συγκρίσιμη με τις συνέπειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁵³! Τα διάφορα μέτρα ανάσχεσης που θέσπισαν τα κράτη μέλη σε μία προσπάθεια περιορισμού της έξαρση της νόσου COVID-19 και των συνεπειών της, όπως τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης, οι περιορισμοί των μετακινήσεων, οι καραντίνες και οι αποκλεισμοί, προκάλεσαν, όπως ήταν αναμενόμενο, ζήτημα οικονομικής ρευστότητας και επιβίωσης στις επιχειρήσεις του κλάδου των αερομεταφορών.

Η ίδια η Επιτροπή έκρινε απαραίτητη την κρατική παρέμβαση για τη στήριξη των οικονομικών δραστηριοτήτων στην ΕΕ, σημειώνοντας μάλιστα την περιορισμένη δυνατότητα ανάληψης δράσης σε ενωσιακό επίπεδο λόγω προϋπολογισμού⁵⁴. Εξέδωσε, επομένως, Ανακοίνωση στις 19 Μαρτίου 2020, λιγότερο από μία εβδομάδα αφού του Ο ΠΟΥ ανακήρυξε την Ευρώπη κέντρο της πανδημίας του κορωνοϊού, με την οποία εφαρμόζε ένα προσωρινό ευέλικτο πλαίσιο χορήγησης κρατικών ενισχύσεων σε δοκιμαζόμενες από την πανδημία επιχειρήσεις. Υπήρχε μία διαφοροποίηση στη νομική βάση έγκρισης των μέτρων. Ειδικότερα, μέτρα σχετικά με την οικονομική στήριξη και την κάλυψη πιεστικών αναγκών ρευστότητας υπάγονταν στη διάταξη της παρ. 3, στοιχείο γ', του άρθρου 107 της ΣΛΕΕ, που αφορά ιδίως στη διάσωση και

Measures, JECLAP, 2020, Vol. 11, No. 5-6, σσ. 238-243.

53. Βλ. L. MARTIN-DOMINGO / J. C. MARTIN, The Effect of COVID-Related EU State Aid on the Level Playing Field for Airlines, Sustainability 2022, 14, σ. 2368, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3390/su14042368>, και A. DE JUNIAC, Crises are not new – resilience is in our DNA, IATA annual review 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.iata.org/contentassets/c81222d96c9a4e0bb4ff6ced0126f0bb/iata-annual-review-2020.pdf>.

54. Ανακοίνωση της Επιτροπής, Προσωρινό πλαίσιο για τη λήψη μέτρων κρατικής ενίσχυσης με σκοπό να στηριχθεί η οικονομία κατά τη διάρκεια της τρέχουσας έξαρσης της νόσου COVID-19, EE 2020 C 91/1.

αναδιάρθρωση επιχειρήσεων. Για αυτά τα μέτρα εξακολουθούσαν να εφαρμόζονται με μία ελαστική προσέγγιση οι ειδικές προϋποθέσεις των κατευθυντήριων γραμμών σχετικά με την αναδιάρθρωση επιχειρήσεων⁵⁵. Ενισχύσεις με ευρύτερη εμβέλεια που στόχευαν στην άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας κράτους μέλους θα αξιολογούνταν στη βάση του στοιχείου β' της παρ. 3 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ, διάταξη η οποία είχε βρει ιδιαίτερως εφαρμογή κατά την οικονομική κρίση προκειμένου να διασωθεί ο τραπεζικός τομέας. Η Ανακοίνωση περιλάμβανε ειδικότερα κριτήρια για τη συμβατότητα αυτών των ενισχύσεων. Τέλος, η διάταξη του άρθρου 107 παρ. 2, στοιχείο β' της ΣΛΕΕ έδινε τη δυνατότητα στα κράτη μέλη χορήγησης ενισχύσεων για την αντιστάθμιση της άμεσης ζημίας σε φορείς τομέων (όπως μεταφορές, τουρισμός, πολιτισμός, ξενοδοχειακός τομέας και λιανικό εμπόριο) που είχαν υποστεί ως αποτέλεσμα της έξαρσης της νόσου COVID-19.

Η Ανακοίνωση έλαβε συνεχείς τροποποιήσεις σε μία προσπάθεια προσαρμογής κατά την εξέλιξη της πορείας της πανδημίας⁵⁶. Τα περισσότερα μέτρα στήριξης προς επιχειρήσεις που εγκρίθηκαν από την Επιτροπή προς αντιμετώπιση της πανδημίας αξιολογήθηκαν στη βάση του στοιχείου β' της παρ. 3 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ και πολύ λιγότερα ως αποζημίωση από έκτακτο γεγονός. Αυτό οφειλόταν κυρίως στην ευελιξία εφαρμογής της συγκεκριμένης ρύθμισης καθώς και στο γεγονός ότι έδινε τη δυνατότητα υπαγωγής σε αυτήν σχημάτων στήριξης προς αποτροπή μελλοντικών συνεπειών της πανδημίας⁵⁷, ενώ η ρύθμιση για τα έκτακτα γεγονότα απαιτούσε επελθούσα ζημία⁵⁸.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε σειρά σχημάτων ενισχύσεων προς ευρωπαϊκούς αερομεταφορείς περιλαμβανομένης της Air France, της Lufthansa, της SAS, της Austrian Airlines, της airBaltic, της Blue Air, της KLM, της

Nordica, της Alitalia και της Brussels Airlines λόγω ζημιών που υπέστησαν λόγω πανδημίας⁵⁹. Τα καθεστώτα ενισχύσεων των κρατών μελών αφορούσαν στο σύνολό τους αεροπορικές εταιρείες των οποίων η άδεια εκμετάλλευσης είχε εκδοθεί από αυτά. Για παράδειγμα, η Γαλλία κοινοποίησε μέτρο ενισχύσεως υπό μορφή αναστολής καταβολής του φόρου πολιτικής αεροπορίας και του φόρου αλληλεγγύης επί των αεροπορικών εισιτηρίων που οφείλονταν από τις αεροπορικές εταιρείες. Η ενίσχυση αφορούσε στις επιχειρήσεις δημοσίων αεροπορικών μεταφορών που κατείχαν άδεια των γαλλικών αρχών και επομένως την κύρια εγκατάστασή τους στη Γαλλία. Η χορήγησή της στόχευε στη διατήρηση επαρκούς ρευστότητας των γαλλικών αερομεταφορέων μέχρι την άρση των περιορισμών και την επιστροφή στη συνήθη εμπορική δραστηριότητα. Το συγκεκριμένο καθεστώς εγκρίθηκε από την Επιτροπή βάσει του άρθρου 107 παρ. 2, στοιχείο β' της ΣΛΕΕ⁶⁰. Η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υφίστατο αιτιώδης συνάφεια μεταξύ των ζημιών που προκάλεσε η πανδημία COVID-19 και της ζημίας την οποία αντιστάθμιζε το εν λόγω καθεστώς ενισχύσεων, το οποίο ήταν αναλογικό και χωρίς να εισάγει δυσμενείς διακρίσεις.

Εξάλλου, βασιζόμενη στην ίδια διάταξη, η Επιτροπή ενέκρινε επιχορήγηση ύψους 120 εκατ. ευρώ της Ελλάδας στην Aegean Airlines ως αποζημίωση της αεροπορικής εταιρείας για τις ζημίες που υπέστη άμεσα λόγω της πανδημίας του κορονοϊού και των ταξιδιωτικών περιορισμών που επέβαλε η Ελλάδα και άλλες χώρες προορισμού⁶¹. Η Επιτροπή έκρινε ότι το μέτρο ήταν αναλογικό και δεν υπερέβαινε την εκτιμώμενη ζημία που υπέστη άμεσα η αεροπορική εταιρεία κατά την περίοδο από τις 23 Μαρτίου 2020 έως τις 30 Ιουνίου 2020. Εξυπακούεται ότι συγκεκριμένες ενισχύσεις έλαβαν και οι φορείς που διαχειρίζονται αερολιμένες, προκειμένου να καλυφθούν οι ζημίες από τα περιοριστικά μέτρα και τη μείωση του επιβατικού κοινού. Μεταξύ άλλων, επιχορηγήσεις συμβατές με τη διάταξη του άρθρου 107 παρ. 2, στοιχείο β',

55. Βλ. Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για τη διάσωση και αναδιάρθρωση μη χρηματοπιστωτικών προβληματικών επιχειρήσεων, ΕΕ 2014 C 249/1.

56. Τροποποιήθηκε με τις ανακοινώσεις της Επιτροπής C(2020) 2215, ΕΕ 2020 C 112I/1, C(2020) 3156, ΕΕ 2020 C 164/3, C(2020) 4509, ΕΕ 2020 C 218/3, C(2020) 7127, ΕΕ 2020 C 340I/1 και C(2021) 564, ΕΕ 2021 C 34/6.

57. P. NIKOLAIDES, Application of Article 107(2)(b) TFEU to Covid-19 Measures, ό.π., σ. 238.

58. ΟΙ Σ. ΔΡΑΚΑΚΑΚΗΣ / Μ. ΛΑΜΠΑΔΑΚΗ (Κρατικές ενισχύσεις ενόψει της νόσου covid-19, Συνήγορος, τ. 139/2020, σ. 30) αναφέρουν σχετικά: «Υπό την περ. β' της παρ. 2 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ, τα μέτρα που λαμβάνονται αφορούν συνήθως τετελεσμένη ζημία, οπότε επεμβαίνουν απολογιστικά». Οι συγγραφείς αναγνωρίζουν όμως ότι στην περίπτωση της πανδημίας και σε παρεμφερείς περιπτώσεις, όπως η έκρηξη του ισλανδικού ηφαιστείου, οι αποζημιώσεις που εγκρίθηκαν υπό τη συγκεκριμένη διάταξη είχαν «και κατά τρόπο τινά προληπτική χρήση».

59. Υποθέσεις: SA.57082, SA.57153, SA.57369, SA.57543 και SA.58342, SA.57539, SA.58101, SA.57026, SA.56943, SA.57116, SA.57586, SA.58114, SA.57544.

60. Απόφαση της Επιτροπής της 31ης Μαρτίου 2020 C(2020) 2097 τελικό σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.56765 (2020/N) – Γαλλία – COVID-19 – Αναστολή καταβολής αεροπορικών φόρων και τελών υπέρ των επιχειρήσεων δημοσίων αεροπορικών μεταφορών. Βλ. και την ΓεΔΕΕ T-259/20, Ryanair/Επιτροπή, 17.02.2021, ECLI:EU:T:2021:92 και την ΔΕΕ C-210/21 P, Ryanair/Επιτροπή, 23.11.2023 ECLI:EU:C:2023:908.

61. Απόφαση της Επιτροπής της 23ης Δεκεμβρίου 2020 σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.59462 (2020/N) – Ελλάδα – COVID-19: Damage compensation for Aegean Airlines. Βλ. και Δελτίο τύπου IP/20/2521 της 23ης Δεκεμβρίου 2020.

της ΣΛΕΕ έλαβε και ο Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών⁶². Οι ενισχύσεις που έλαβε προς κάλυψη των απωλειών λόγω πανδημίας θεωρήθηκαν καθοριστικές για την επιστροφή στην κερδοφορία⁶³.

3.1.2. Οι προσφυγές της Ryanair και η προσέγγιση του ενωσιακού δικαστή

Η ιρλανδική εταιρεία χαμηλού κόστους Ryanair αμφισβήτησε την προσέγγιση της Επιτροπής και προχώρησε σε προσφυγές ενώπιον του ΓεΔΕΕ κατά των αποφάσεων της περί έγκρισης ενισχύσεων σε ενωσιακούς αερομεταφορείς ανταγωνιστές της, επικαλούμενη συγκεκριμένους λόγους ακύρωσης, όπως παραβίαση των αρχών της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ιθαγενείας και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών και πρόδηλη πλάνη εκτιμήσεως κατά την εξέταση του αναλογικού χαρακτήρα των εν λόγω ενισχύσεων. Ορισμένες απορρίφθηκαν, όπως αυτή που στρεφόταν κατά της έγκρισης του ως άνω αναφερόμενου γαλλικού καθεστώτος ενίσχυσης⁶⁴. Τόσο το ΓεΔΕΕ, όσο και το ΔΕΕ απέρριψαν τις αιτιάσεις της προσφεύγουσας, σχετικά με το κριτήριο της κατοχής άδειας των γαλλικών αρχών περί υπαγωγής στο επίμαχο καθεστώς ενισχύσεων, το οποίο η τελευταία θεωρούσε ότι εισήγαγε δυσμενή διάκριση αντίθετη με τις διατάξεις του άρθρου 18 ΣΛΕΕ.

Ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του ενωσιακού δικαστή, ο οποίος απορρίπτοντας το επιχειρήμα της Ryanair, υπενθύμισε ότι το άρθρο 18 ΣΛΕΕ «μπορεί να εφαρμοσθεί αυτοτελώς μόνο σε διεπόμενες από το δίκαιο της Ένωσης καταστάσεις για τις οποίες η Συνθήκη ΛΕΕ δεν προβλέπει ειδικούς κανόνες απαγορεύσεως των διακρίσεων»⁶⁵. Καθώς οι παρ. 2 και 3 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ προβλέπουν παρεκκλίσεις από τη γενική αρχή που περιλαμβάνεται στην παρ. 1 του ίδιου άρθρου και αφορά στο ασυμβίβαστο των κρατικών ενισχύσεων, οι παρεκκλίσεις αυτές θεωρούνται «ειδικές διατάξεις». Επομένως, η όποια ενδεχόμενη διάκριση-διαφορετική μεταχείριση επιχειρήσεων θα έπρεπε να αξιολογηθεί μόνο βάσει των ανωτέρω ειδικών διατάξεων.

Παράλληλα, το ΓεΔΕΕ θεώρησε ότι το κριτήριο της άδειας των γαλλικών αρχών και, κατά συνέπεια, της εγκατάστασης των δικαιούχων εταιρειών επί του γαλλικού εδάφους διασφάλιζε κάποια σταθερότητα, από διοικητική και

χρηματοοικονομική άποψη, ώστε να μπορούν αποτελεσματικά οι αρχές του συγκεκριμένου κράτους μέλους να ελέγχουν τη χρήση της ενίσχυσης από τους δικαιούχους⁶⁶. Ήταν δε αναλογικό ως μέτρο, καθώς οι δικαιούχοι πραγματοποιούσαν πτήσεις από και προς τη Γαλλία σε ποσοστό που έφθανε και το 100%, με τον ιρλανδικό αερομεταφορέα να πραγματοποιεί μόνο το 8,3% των δραστηριοτήτων του στη γαλλική επικράτεια ώστε να υποστεί σοβαρή ζημία από τα περιοριστικά μέτρα που είχε λάβει η γαλλική κυβέρνηση⁶⁷. Αντιστοίχως, ο ενωσιακός δικαστής απέρριψε τους ισχυρισμούς περί παραβίασης της ελεύθερης κυκλοφορίας υπηρεσιών.

Επιπλέον, σε συγκεκριμένες προσφυγές του, ο ιρλανδικός αερομεταφορέας έθεσε το ζήτημα της έμμεσης χρηματοδότησης ευρωπαϊκού αερομεταφορέα ο οποίος έχει συγχωνευθεί ή έχει εξαγοράσει ανταγωνιστή από άλλο κράτος μέλος. Τέτοια είναι η περίπτωση του σχήματος Air France-KLM⁶⁸ που προέκυψε από τη συγχώνευση της γαλλικής Air France με την ολλανδική KLM⁶⁹, όπως και του ομίλου της Lufthansa στον οποίο εντάσσονται αεροπορικές εταιρείες όπως η Austrian. Στην περίπτωση λοιπόν του ομίλου Air France-KLM, όσον αφορά στον γαλλικό αερομεταφορέα Air France, εκτός από το προαναφερόμενο γαλλικό καθεστώς ενίσχυσης, εγκρίθηκε, στη βάση του άρθρου 107 παρ. 3, στοιχείο β', ΣΛΕΕ, και ατομική ενίσχυση η οποία χορηγήθηκε από τη Γαλλική Δημοκρατία, υπό τη μορφή εγγύησης του Δημοσίου και μετοχικού δανείου, συνολικού ποσού 7 δισ. ευρώ, προκειμένου να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες ρευστότητας της εταιρείας⁷⁰. Η Επιτροπή δέχθηκε ότι δικαιούχοι του συγκεκριμένου μέτρου ήταν μόνο η Air France και οι θυγατρικές της, θεωρώντας εκτός την εταιρεία χαρτοφυλακίου Air France-KLM και τις λοιπές εταιρείες υπό τον έλεγχό της,

62. Βλ. υποθέσεις SA.62052 και SA.100264.

63. Ο ΚΛΩΤΖΑ, Οικονομικός ταχυδρόμος, 28.09.2022, διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2022/09/28/epixeiriseis/diethnis-aerolimenas-athinon-anakta-dynameis/>.

64. ΓεΔΕΕ T-259/20, Ryanair DAC/Επιτροπή, 17.02.2021, ECLI:EU:T:2021:92, η οποία επικυρώθηκε μετά από ανáιρεση που άσκησε η Ryanair με την ΔΕΕ C-210/21 P, Ryanair DAC/Επιτροπή, 23.11.2023, ECLI:EU:C:2023:908.

65. Σκ. 39 της ΔΕΕ C-210/21 P.

66. Σκ. 37 της ΓεΔΕΕ T-259/20.

67. Σκ. 33 της ΓεΔΕΕ T-259/20. Επικυρώθηκε και από το ΔΕΕ, βλ. σκ. 61 της ΔΕΕ C-210/21 P.

68. Οι εταιρείες Air France και KLM είναι δύο θυγατρικές της εταιρείας χαρτοφυλακίου Air France-KLM, μεγαλύτεροι μέτοχοι της οποίας είναι το Γαλλικό και το Ολλανδικό Δημόσιο, τα οποία κατέχουν αντιστοίχως το 14,3% και το 14% του κεφαλαίου (βλ. ΓεΔΕΕ T-643/20).

69. Βλ. την Απόφαση της Επιτροπής, της 11ης Φεβρουαρίου 2004, περί του συμβατού μιας συγκεντρώσεως με την κοινή αγορά στην Υπόθεση αριθ. IV/M.3280 – AIR FRANCE / KLM, ΕΕ 2004 C 60/5. Η απόφαση της Επιτροπής επικυρώθηκε από το Πρωτοδικείο με την ΠΕΚ T-177/04, easyJet Airline/Επιτροπή, 04.07.2006, ECLI:EU:T:2006:187.

70. Βλ. την Απόφαση της Επιτροπής, της 4ης Μαΐου 2020, C(2020) 2983 τελικό, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.57082 (2020/N) – Γαλλία – COVID-19: Προσωρινό πλαίσιο, η οποία διορθώθηκε δύο φορές, την πρώτη στις 17 Δεκεμβρίου 2020 [απόφαση C(2020) 9384 τελικό της Επιτροπής] και τη δεύτερη στις 26 Ιουλίου 2021 [απόφαση C(2021) 5701 τελικό της Επιτροπής].

όπως η KLM (Koninklijke LuchtvaartMaatschappij NV). Στη συνέχεια, υπήρξε νέα ατομική ενίσχυση με τη μορφή ανακεφαλαιοποίησης τόσο στην Air France όσο και στην εταιρεία χαρτοφυλακίου Air France-KLM⁷¹. Παράλληλα, υπήρξε απόφαση έγκρισης ενίσχυσης του Ολλανδικού Δημοσίου υπέρ της, η οποία συνίστατο, αφενός, σε εγγύηση του Δημοσίου για δάνειο που θα της χορηγούνταν από κοινοπραξία τραπεζών και, αφετέρου, σε κρατικό δάνειο. Αντιστοίχως, σε αυτή την περίπτωση μοναδικός δικαιούχος θεωρήθηκε ο ολλανδικός αερομεταφορέας.

Τόσο η απόφαση χρηματοδότησης της Air France⁷² όσο και της KLM ακυρώθηκαν από το ΓεΔΕΕ με τις υποθέσεις να εκκρεμούν κατόπιν αναίρεσης στο ΔΕΕ. Ειδικά στην περίπτωση της KLM⁷³, υπήρξαν διαδοχικές προσφυγές και ακυρώσεις, καθώς το ΓεΔΕΕ έκρινε ελλιπή την αιτιολογία όσον αφορά στον προσδιορισμό του τελικού δικαιούχου. Καταρχάς, επεσήμανε την ανάγκη ενδεδειγμένης εξέτασης των δεσμών μεταξύ εταιρειών του ίδιου ομίλου, όταν δύνανται να προκύψουν ζητήματα για τον ανταγωνισμό λόγω της σώρευσης εντός αυτού κρατικών ενισχύσεων. Εξετάζοντας διαδοχικά τους κεφαλαιουχικούς, οργανικούς, λειτουργικούς και οικονομικούς δεσμούς μεταξύ της εταιρείας χαρτοφυλακίου Air France-KLM, της Air France και της KLM και των αντίστοιχων θυγατρικών τους, κατέληξε ότι τα εν λόγω διακριτά νομικά πρόσωπα αποτελούν μία και μόνη οικονομική ενότητα για τους σκοπούς της εφαρμογής των κανόνων περί κρατικών ενισχύσεων, επομένως η οικονομική στήριξη μίας εταιρείας του ομίλου θα μπορούσε να ευνοήσει έμμεσα και τις υπόλοιπες, ενδεχόμενο που όφειλε να λάβει υπόψη η Επιτροπή. Σε κάθε περίπτωση, αναμένουμε με ενδιαφέρον τις αποφάσεις του ΔΕΕ επί των αναίρεσεων της Επιτροπής.

Οι οικονομικοί και λειτουργικοί δεσμοί στον όμιλο της Lufthansa έγιναν επίσης αντικείμενο ελέγχου προκειμένου να φανεί αν ενίσχυση με συγκεκριμένο δικαιούχο ευνοούσε εμμέσως άλλα μέλη του συγκεκριμένου group⁷⁴.

Τον Ιούνιο του 2020, η Αυστρία κοινοποίησε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή ένα μέτρο ατομικής ενισχύσεως υπέρ της αεροπορικής εταιρείας Austrian Airlines (AuA), με τη μορφή δανείου μειωμένης εξασφάλισης μετατρέψιμου σε επιχορήγηση 150 εκατ. ευρώ ως αποζημίωση το οποίο εγκρίθηκε στη βάση του άρθρου 107 παρ. 2, στοιχείο β', ΣΛΕΕ⁷⁵, προς αντιμετώπιση των συνεπειών της πανδημίας COVID-19. Δεν αποτελούσε ένα μεμονωμένο μέτρο, αλλά αντιθέτως εντασσόταν στο πλαίσιο σειράς μέτρων ενισχύσεως υπέρ της AuA⁷⁶ και του ομίλου Deutsche Lufthansa⁷⁷. Αντιθέτως προς όσα υποστήριζαν οι προσφεύγουσες Ryanair και η Laudamotion, το ΓεΔΕΕ κατέληξε ότι η Επιτροπή εξέτασε όχι μόνον το σύνολο των μέτρων ενισχύσεως που χορηγήθηκαν υπέρ των εταιρειών του ομίλου Lufthansa, αλλά και τη μεταξύ τους διάρθρωση⁷⁸. Έλαβε υπόψη, δηλαδή, στην αξιολόγηση του επίμαχου μέτρου όλες τις ενισχύσεις του ομίλου και εκτίμησε την αναλογικότητά τους συνολικά, προσέγγιση διαφορετική από αυτή που ακολούθησε στις ενισχύσεις του ομίλου Air France-KLM.

Γενικότερα, η ιδιαιτερότητα των υπό ανάλυση υποθέσεων σχετικά με την έγκριση ενισχύσεων σε αερομεταφορείς λόγω της πανδημίας είναι εμφανής και προκύπτει ακόμα και από τις έννομες συνέπειες ακύρωσης σχετικών αποφάσεων της Επιτροπής. Το ΓεΔΕΕ, αξιολογώντας την κρισιμότητα του ζητήματος της επιβίωσης των ενωσιακών αεροπορικών εταιρειών και τις επιτακτικές ανάγκες ασφάλειας δικαίου, περιόρισε τα διαχρονικά αποτελέσματα της ακύρωσης των προσβαλλόμενων αποφάσεων, ώστε να μην διακοπεί η οικονομική στήριξη των αερομεταφορέων και να αποφευχθούν περαιτέρω αρνητικές συνέπειες στην οικονομία και τη σύνδεση στα εμπλεκόμενα κράτη μέλη την κρίσιμη περίοδο. Καθώς η ακύρωση οφειλόταν σε ανεπαρκή αιτιολογία, το ΓεΔΕΕ περιορίστηκε να αφήσει χρονικό περιθώριο στην Επιτροπή προς έκδοση νέων διορθωμένων ως προς την αιτιολογία αποφάσεων

71. Απόφαση της Επιτροπής, της 5ης Απριλίου 2021, C(2021) 2488 τελικό, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.59913 – Γαλλία – COVID-19 – Ανακεφαλαιοποίηση της Air France και της εταιρείας χαρτοφυλακίου Air France-KLM. Η ενίσχυση περιλάμβανε συμμετοχή του Γαλλικού κράτους σε σχέδιο αυξήσεως κεφαλαίου ύψους ενός δισ. ευρώ.

72. ΓεΔΕΕ T-216/21, *Ryanair DAC και Malta Air/Επιτροπή (Air France; COVID-19)*, 20.12.2023, ECLI:EU:T:2023:822. Εκκρεμεί αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ (C-166/24 P).

73. Βλ. ΓεΔΕΕ T-146/22, *Ryanair DAC/Επιτροπή (KLM II; COVID-19)*, 07.02.2024, ECLI:EU:T:2024:68. Κατά της απόφασης έχει ασκηθεί αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ (C-266/24 P).

74. Επικεφαλής του ομίλου Lufthansa είναι η μητρική εταιρεία Deutsche Lufthansa AG. Συμμετέχουν, μεταξύ άλλων, και οι αεροπορικές εταιρείες Brussels Airlines S.A./N.V., AUA, Swiss International Air Lines Ltd και Edelweiss Air AG.

75. Απόφαση της Επιτροπής, της 6ης Ιουλίου 2020, C(2020) 4684 τελικό, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.57539 (2020/N) – Αυστρία – COVID 19 – Ενίσχυση υπέρ της Austrian Airlines.

76. Η Austrian έλαβε εκτός των άλλων και κρατική εγγύηση για δάνειο στα πλαίσια του αυστριακού καθεστώτος υποστήριξης της οικονομίας κατά τη διάρκεια της παρούσας πανδημίας COVID-19, βλ. απόφαση της 17ης Απριλίου 2020, SA.56981 (2020/N), και τις τροποποιήσεις αυτής, SA.57520 (2020/N) και SA.56981 (2020/N).

77. Μεταξύ άλλων, βλ. την απόφαση της 25ης Ιουνίου 2020, SA.57153 (2020/N) – Γερμανία – COVID-19 – Ενίσχυση στη Lufthansa στη βάση του άρθρου 107 παρ. 3, στοιχείο β', ΣΛΕΕ. Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη ενίσχυση μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από την DLH προς υποστήριξη των άλλων εταιρειών του ομίλου Lufthansa που δεν αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες στις 31 Δεκεμβρίου 2019, περιλαμβανομένης της AUA.

78. ΓεΔΕΕ T-677/20, *Ryanair DAC και Laudamotion/Επιτροπή (Austrian Airlines; COVID-19)*, 14.07.2021, ECLI:EU:T:2021:465.

στο πλαίσιο του άρθρου 108 ΣΛΕΕ⁷⁹. Σε επόμενες αποφάσεις του, το ΓεΔΕΕ δεν ακολούθησε την ίδια προσέγγιση και προχώρησε σε ακύρωση αποφάσεων της Επιτροπής χωρίς να αναστείλει τα αποτελέσματά της⁸⁰.

Η συζήτηση και κριτική που προέκυψε⁸¹, πέρα από τις προσφυγές που άσκησε η Ryanair κατά των αποφάσεων της Επιτροπής, ανέδειξε για ακόμα μία φορά το μωσαϊκό διαφορετικών εφαρμογών στα πλαίσια μίας ενιαίας ενωσιακής νομοθεσίας, καθώς η κρατική αρωγή δεν ήταν ομοιόμορφη από κράτος μέλος σε κράτος μέλος, ακόμα και αν τελούσε υπό τον έλεγχο και την έγκριση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, για να μην αναφερθούμε στο ύψος των ενισχύσεων που δόθηκαν από τρίτα κράτη στους αερομεταφορείς τους, όπως οι ΗΠΑ. Ακόμα και τα μέτρα που ελήφθησαν, διέφεραν μεταξύ των κρατών μελών, περιλαμβάνοντας επιχορηγήσεις, ανακεφαλαιοποίηση, κρατικά δάνεια ή συνδυασμό κρατικών δανείων και κρατικών εγγυήσεων για τραπεζικά δάνεια, φορολογικές διευκολύνσεις και τη σύσταση ταμείου στήριξης της φερεγγυότητας επιχειρήσεων στρατηγικής σημασίας⁸². Αντιστοίχως, υπήρξε διαφοροποίηση ακόμα και στις προϋποθέσεις έγκρισης που έθεσε η Επιτροπή σε κάθε απόφασή της, επιβάλλοντας ακόμα και υποχρεώσεις περιβαλλοντικής πολιτικής⁸³. Αναμφισβήτητα, και παρά τις πρωτοβουλίες της Επιτροπής, υπήρξαν κενά ή γκρίζα σημεία στις αξιολογήσεις της και αυτό διαφαίνεται πρωτίστως από τις ακυρώσεις αποφάσεών της, οι οποίες δεν αποτέλεσαν μεμονωμένες περιπτώσεις.

3.2. Έκτακτα γεγονότα: τρομοκρατικά χτυπήματα και ισλανδικό ηφαίστειο

Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 έπληξαν, όπως άλλωστε και η πανδημία του κορωνοϊού, τις αερομεταφορές περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο τομέα της οικονομίας, όχι μόνο στην Αμερική αλλά και παγκοσμίως. Εύστοχα παρατηρεί η Ρ. Χατζηνικολάου-Αγγελίδου, ότι «τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου απέδειξαν ότι σε μία τρομοκρατική επίθεση δεν σκορπίζεται μόνο ο τρόμος σε όλη την ανθρωπότητα, αλλά για πρώτη φορά το

αεροσκάφος χρησιμοποιήθηκε ως φονικό όπλο για τις καταστροφικές επιθέσεις των τρομοκρατών»⁸⁴. Αυτή η κρίση έφερε τις εταιρείες Sabena και Swissair στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, για να μην αναφέρουμε την United Airlines, το πρώτο θύμα των επιθέσεων. Την εβδομάδα των επιθέσεων, οι μετοχές των British Airways, Lufthansa και Air France έχασαν 4 δισ. δολάρια από την αγοραία αξία τους⁸⁵.

Η πιο άμεση και πιο δυσμενής συνέπεια για τις αεροπορικές εταιρείες ήταν το κλείσιμο ορισμένων τμημάτων του εναέριου χώρου για αρκετές ημέρες. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τον εναέριο χώρο των ΗΠΑ, ο οποίος έκλεισε εντελώς από τις 11 έως τις 14 Σεπτεμβρίου 2001 και ο οποίος δεν άνοιξε ξανά για την πλοήγηση μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 2001. Ως αποτέλεσμα, οι αεροπορικές εταιρείες αναγκάστηκαν να ακυρώσουν πτήσεις που χρησιμοποιούν τον εν λόγω εναέριο χώρο. Υπέστησαν επίσης ζημιές λόγω διαταραχών στην υπόλοιπη κυκλοφορία ή αδυναμίας μεταφοράς ορισμένων επιβατών. Η κρατική παρέμβαση ήταν απαραίτητη για την αποκατάσταση της ισορροπίας στον τομέα της αεροπορίας, ο οποίος είχε πληγεί σοβαρά από την κατάσταση. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ υιοθέτησε ένα πρόγραμμα δανείων, φορολογικών απαλλαγών και άμεσων επιδοτήσεων. Στην Ευρώπη, η παρέμβαση των εθνικών αρχών ήταν προφανής, αλλά θα έπρεπε να τελεί σε πλήρη συμμόρφωση με το τότε κοινοτικό δίκαιο περί συμβατότητας των κρατικών ενισχύσεων.

Έχοντας επίγνωση της κατάστασης αλλά πάντα υπό την πίεση του ρόλου της ως θεματοφύλακα των Συνθηκών, η Επιτροπή έσπευσε να εκδώσει Ανακοίνωση⁸⁶ προκειμένου να οριοθετήσει αρκετά στενά τις ενισχύσεις που σκόπευαν να χορηγήσουν κράτη μέλη σε αεροπορικές τους εταιρείες προς αποκατάσταση των ζημιών που υπέστησαν από τα τρομοκρατικά χτυπήματα ώστε να αποφύγει στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό. Αυτό που ήθελε να αποφύγει απαραίτητως η Επιτροπή ήταν χρηματοδοτήσεις που, υπό τον μανδύα της αποκατάστασης ζημίας από έκτακτο γεγονός, θα ενίσχυαν προβληματικές επιχειρήσεις. Η πρώτη προϋπόθεση γενικής φύσεως που έθετε η Επιτροπή ήταν η μη διάκριση μεταξύ των αεροπορικών εταιρειών του ίδιου κράτους μέλους. Από εκεί και πέρα, επέβαλε συγκεκριμένα κριτήρια εφαρμόζοντας κατά τον πιο στενό τρόπο το στοιχείο β' της παρ. 2 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ (τότε 87 ΣυνΘΕΚ) που αφορά στις ενισχύσεις που απαλλάσσονται αυτοδικαίως. Οι αποζημιώσεις που θα

79. Βλ. ΓεΔΕΕ T-643/20, *Ryanair DAC/Επιτροπή*, 19.05.2021, ECLI:EU:T:2021:286, σκ. 79-84, ΓεΔΕΕ T-665/20, *Ryanair DAC/Επιτροπή*, 09.06.2021, ECLI:EU:T:2021:344, σκ. 68-73.

80. Βλ. ΓεΔΕΕ T-146/22, *Ryanair DAC/Επιτροπή (KLM II; COVID-19)*, ό.π.

81. Βλ. L. MARTIN-DOMINGO / J.C. MARTIN, *The Effect of COVID-Related EU State Aid on the Level Playing Field for Airlines*, ό.π.

82. Βλ. Απόφαση της Επιτροπής, της 31ης Ιουλίου, 2020 C(2020) 5414 τελικό, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.57659 (2020/N) – Ισπανία COVID-19 – Ταμείο ανακεφαλαιοποίησης.

83. Είναι η περίπτωση της Air France, βλ. S. TRUXAL, *State Aid and Air Transport in the Shadow of COVID-19*, *Air and Space Law*, 45, Special Issue (2020), Kluwer Law International BV, The Netherlands σσ. 73-74, διαθέσιμο στο: <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/24522/>.

84. Ibid, σ. 351.

85. Γ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, άρθρο στον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 22.09.2001, σ. 42.

86. Επιτροπή, Ανακοίνωση προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, Συνέπειες των τρομοκρατικών επιθέσεων στις Ηνωμένες Πολιτείες για τον κλάδο των Αερομεταφορών, Βρυξέλλες, 10.10.2001, COM(2001) 547 τελικό.

δίνονταν από τα κράτη μέλη θα έπρεπε να αφορούν αποκλειστικά στις δαπάνες της περιόδου 11-14 Σεπτεμβρίου 2001, μετά το κλείσιμο του εναέριου χώρου που αποφασίστηκε από τις αμερικανικές αρχές. Όσον αφορά στον υπολογισμό της αποζημίωσης, το μέγιστο ύψος της δεν θα έπρεπε να ξεπερνά την απώλεια εσόδων που διαπιστώθηκε την εν λόγω περίοδο των τεσσάρων ημερών. Η Επιτροπή, δηλαδή, ήταν αποφασισμένη να μην επιτρέψει κάλυψη ζημιών των αεροπορικών εταιρειών μετά το εκ νέου άνοιγμα του εναερίου χώρου στις 15 Σεπτεμβρίου 2001.

Εφαρμόζοντας αυστηρά το δόγμα που ανέπτυξε στην ως άνω Ανακοίνωση, η Επιτροπή κήρυξε⁸⁷ ασύμβατες αποζημιώσεις που χορήγησε η Γαλλία για την περίοδο από 15 έως 19 Σεπτεμβρίου 2001 σε εταιρείες που εκτελούν τακτικές και ναυλωμένες πτήσεις, και για την περίοδο από 15 έως 30 Σεπτεμβρίου 2001 σε εταιρείες επαγγελματικών ταξιδιών. Πρόβαλε το επιχείρημα ότι, μετά τις 14 Σεπτεμβρίου 2001, η κατάσταση δεν χαρακτηριζόταν πλέον από διακοπή αλλά απλώς πιο περιορισμένη διεξαγωγή των πτήσεων λόγω των μέτρων ασφαλείας⁸⁸. Κατά συνέπεια, οι δαπάνες που προέκυψαν λόγω αυτών των δυσχερειών δεν θα μπορούσαν «θεωρηθούν έκτακτα γεγονότα υπό την έννοια του άρθρου 87 παράγραφος 2 στοιχείο β) της συνθήκης».

Η περίπτωση της Ελλάδας, για την οποία επίσης εξέδωσε απόφαση⁸⁹ η Επιτροπή για αποζημιώσεις στις ελληνικές αεροπορικές εταιρείες λόγω 11ης Σεπτεμβρίου, εξελίχθηκε κάπως διαφορετικά. Η Επιτροπή έκρινε συμβατές τις ενισχύσεις μόνο προς την Ολυμπιακή Αεροπορία για την περίοδο από 11 έως 14 Σεπτεμβρίου 2001 και μόνο για ένα συγκεκριμένο ανώτατο ποσό. Ενισχύσεις που έθεσε σε εφαρμογή η ελληνική κυβέρνηση για την ίδια εταιρεία και αφορούσαν τις ημέρες μετά την 14η Σεπτεμβρίου 2001 κρίθηκαν ασύμβατες. Ασύμβατες κρίθηκαν και οι ενισχύσεις προς την Aegean Cronus, καθώς η εταιρεία δεν πραγματοποιούσε υπερατλαντικές πτήσεις και επομένως δεν αποδεικνυόταν η άμεση σχέση η οποία σύμφωνα με την προαναφερόμενη ανακοίνωση της 10ης Οκτωβρίου 2001, θα έπρεπε να υφίσταται μεταξύ του αποζημιωτέου κόστους και του κλεισίματος του εναερίου χώρου.

87. Απόφαση 2003/196/ΕΚ της Επιτροπής, της 11ης Δεκεμβρίου 2002, σχετικά με το καθεστώς κρατικής ενίσχυσης C 42/2002 (πρώην N 286/2002) που προτίθεται να θέσει σε εφαρμογή η Γαλλία υπέρ γαλλικών αεροπορικών εταιρειών, ΕΕ 2003 L 077/61.

88. Σκ. 37 της απόφασης.

89. Απόφαση 2010/768/ΕΚ της Επιτροπής, της 26ης Απριλίου 2006, σχετικά με το καθεστώς κρατικής ενίσχυσης C 39/03 (πρώην NN 119/02) το οποίο έθεσε σε εφαρμογή η Ελλάδα υπέρ των αερομεταφορέων λόγω των ζημιών που υπέστησαν από τις 11 έως τις 14 Σεπτεμβρίου 2001, ΕΕ 2010 L 327/71.

Η απόφαση όμως της Επιτροπής ακυρώθηκε μερικώς από το Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (πλέον ΓεΔΕΕ)⁹⁰, το οποίο έδωσε σημαντικές διευκρινίσεις σχετικά όχι μόνο για το εύρος εφαρμογής του στοιχείου β' της παρ. 2 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ περί ενισχύσεων που καλύπτουν έκτακτα γεγονότα αλλά και στη δεσμευτικότητα πράξεων ήπιου δικαίου της Επιτροπής. Σχετικά με την Ανακοίνωση της Επιτροπής παρατήρησε ότι «η Επιτροπή δεσμεύεται από τους κανόνες και τις ανακοινώσεις που θεσπίζει σε θέματα ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων, στον βαθμό που δεν αποκλίνουν από τους κανόνες της Συνθήκης και γίνονται δεκτά από τα κράτη μέλη⁹¹».

Στη συνέχεια, το Πρωτοδικείο έκρινε για σειρά αποζημιώσεων που κάλυπταν, μεταξύ άλλων, και τη ματαίωση δύο πτήσεων μετ' επιστροφής προς Τορόντο μέσω Μόντρεαλ στις 15 και 16 Σεπτεμβρίου 2001, ότι συνιστούσαν άμεση συνέπεια των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Επομένως, ήταν λογικό και νόμιμο οι σχετικές ζημίες να αποκατασταθούν βάσει του άρθρου 87 παρ. 2, στοιχείο β', Συνθήκη, ανεξαρτήτως του ότι προκλήθηκαν στις 15 και 16 Σεπτεμβρίου 2001. Ήταν σημαντική η διευκρίνιση του κοινοτικού δικαστή ότι η ύπαρξη άμεσης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ του εκτάκτου γεγονότος και της προκληθείσας ζημίας δεν προϋποθέτει και τη σύγχρονη επέλευσή τους, δηλαδή είναι δεκτό η ζημία να επέρχεται λίγο μετά την επέλευση του έκτακτου γεγονότος.

Άξια κριτικής αποτελεί η άρνηση της Επιτροπής να δεχθεί το επιχείρημα της Ολυμπιακής η οποία αιτιολογούσε ματαίωση πτήσεων την 15η και την 16η Σεπτεμβρίου 2001 προς Τορόντο μέσω Μόντρεαλ, λόγω της καθηλώσεως του αεροσκάφους από τις канаδικές αρχές μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 2001 στο Χάλιφαξ. Το Δικαστήριο εύλογα απέρριψε την επιχειρηματολογία της Επιτροπής περί ευθύνης της εταιρείας για ανεπάρκεια αεροσκαφών, θεωρώντας ότι οι ματαιώσεις ήταν συνέπεια άμεση των τρομοκρατικών επιθέσεων⁹².

Μία αναφορά πρέπει να γίνει και στην περίπτωση της έκρηξης του ισλανδικού ηφαιστείου Eyjafjöll, καθώς αποτελεί ένα ακόμα έκτακτο γεγονός που επηρέασε άμεσα τις αερομεταφορές λόγω του νέφους ηφαιστειακής τέφρας και οδήγησε στο κλείσιμο του εναερίου χώρου ευρωπαϊκών κρατών για το διάστημα 15-20 Απριλίου 2010 με αποτέλεσμα να ακυρωθούν πάνω από 100.000 πτήσεις και να εγκλωβιστούν περισσότεροι από 10 εκατομμύρια επιβάτες⁹³. Η Επιτροπή ακολούθησε στη συγκεκρι-

90. ΠΕΚ Τ-268/06, Ολυμπιακή Αεροπορία Υπηρεσίες/Επιτροπή, 25.06.2008, ECLI:EU:T:2008:222.

91. Σκ. 50 της απόφασης.

92. Σκ. 30-33.

93. MEMO/10/152, Βρυξέλλες, 27 Απριλίου 2010.

μένη περίπτωση την πρακτική της στενά οριοθετημένης εφαρμογής του στοιχείου β' της παρ. 2 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ όπως έπραξε στα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου. Υπήρξε περιορισμένη προσφυγή στη συγκεκριμένη διάταξη για κρατική στήριξη, καθώς αεροπορικές εταιρείες και αεροδρόμια δήλωσαν την πρόθεσή τους να αντιμετωπίσουν την κατάσταση με ίδια μέσα. Η Σλοβενία έλαβε έγκριση από την Επιτροπή προκειμένου να αποζημιώσει αερομεταφορείς με άδεια από τις σλοβενικές αρχές και φορείς διαχείρισης αεροδρομίων καταχωρημένους στην επικράτειά της⁹⁴.

4. Συμπεράσματα

Ο αριθμός των υποθέσεων που χειρίστηκαν ως σήμερα οι ενωσιακές αρχές όσον αφορά στην οικονομική στήριξη των επιχειρήσεων του τομέα των αερομεταφορών και η ποικιλία των ρυθμίσεων, δεσμευτικών ή μη, που έχουν εφαρμογή σε αυτήν επιβεβαιώνουν τη σημασία που παρουσιάζει η οριοθέτησή της για την εύρυθμη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς. Η συζήτηση όμως περί κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές, σχετικά με τη συμβατότητα και την αναγκαιότητά τους, δημιουργεί σκέψεις και κριτικές που μπορούν να κλυδωνίσουν ολόκληρο το δημιούργημα της απελευθέρωσης του κλάδου στην Ένωση. Μέσα από τις προαναφερόμενες υποθέσεις και το νομικό πλαίσιο που τις καλύπτει μπορούμε να διαπιστώσουμε μία διαφοροποίηση στην προσέγγιση της Επιτροπής, η οποία, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, επιδεικνύει έναν υπερβάλλοντα ζήλο και μία σχετική αυστηρότητα όσον αφορά στον χαρακτηρισμό ενός μέτρου ως ενίσχυσης, στο ασύμβατο και στις αντιανταγωνιστικές προεκτάσεις μίας κρατικής ενίσχυσης, ενώ, αξιοποιώντας τη διακριτική ευχέρεια που της αποδίδει το ενωσιακό νομικό πλαίσιο, αποφεύγει ορισμένες φορές να προχωρήσει σε ευρύτερη αξιολόγηση του αντίκτυπου που μπορεί να έχει μία ενίσχυση σε μία αεροπορική εταιρεία. Η ακύρωση αποφάσεών της από τον ενωσιακό δικαστή για λόγους που αφορούν τόσο σε ουσία, όπως η εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή, όσο και σε διαδικασία αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα και τις αδυναμίες της εφαρμογής της νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές.

Από τη μία πλευρά, παρατηρούμε μία διαρκή στροφή ειδικά των αεροπορικών εταιρειών σε δημόσιες οικονομικές στηρίξεις με διάφορες μορφές και για διαφορετικές αιτίες και αυτό παρά την πλήρη απελευθέρωση του τομέα στην Ένωση. Η τάση αυτή καταδεικνύει ότι ο τομέας

είναι ευάλωτος και διαφαίνεται ότι τόσο τα κράτη μέλη, τουλάχιστον κάποια από αυτά, όσο και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των αεροπορικών μεταφορών δεν επιθυμούν να διαρρήξουν πλήρως τους δεσμούς μεταξύ τους. Κάποιες φορές, η δημόσια οικονομική στήριξη είναι αναπόφευκτη και αποτελεί το τίμημα για τη συμμετοχή των αερομεταφορών στην εξυπηρέτηση ενωσιακών ή κρατικών πολιτικών, όπως είναι η προστασία του περιβάλλοντος διαμέσου της μείωσης των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου ή η σύνδεση με απομονωμένες περιοχές. Από την άλλη πλευρά, πρωτοβουλίες όπως η δραστηριοποίηση περιφερειακών αεροδρομίων και η έξοδός τους από την αφάνεια με την υποστήριξη των εταιρειών χαμηλού κόστους αλλά και τη σύμπραξη των δημοσίων φορέων μπορούν να δράσουν θετικά υπέρ του ανταγωνισμού και της αποσυμφόρησης των μεγάλων αερολιμένων. Επιβάλλεται μία ορθή και ευρεία εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή που δεν θα στερήσει από τις κρατικές αρχές τη δυνατότητα να προβούν σε οικονομικές στρατηγικές με ευρύτερα οφέλη τόσο για τους πολίτες όσο και για τις επιχειρήσεις.

Αν υπάρχει ένα δίδαγμα που οφείλουμε να κρατήσουμε από την ως άνω ανασκόπηση και ανάλυση περί ενωσιακού ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές, είναι ότι αυτές, όταν δεν αποτελούν παρά μία οικονομική διευκόλυνση και όχι κίνητρο, δεν προσφέρουν παρά εφήμερες λύσεις. Αυτός, εξάλλου, ήταν και ο σκοπός της απελευθέρωσης του τομέα. Να απογαλακτιστούν οι επιχειρήσεις και να μπορούν να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις, να αναπτύξουν συνεργασίες και πρωτοβουλίες για να προσφέρουν τις καλύτερες υπηρεσίες στις καλύτερες τιμές και να παρουσιάζουν εγγυημένη οικονομική βιωσιμότητα χωρίς να στηρίζονται απαραίτητα στις πλάτες των ευρωπαϊών φορολογουμένων. Κυρίως, όμως, είναι η αίσθηση διάκρισης που δημιουργείται μεταξύ ανταγωνιστών, καθώς τα πιο εύρωστα οικονομικά κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα σημαντικότερης στήριξης των εταιρειών που έχουν εγκατάσταση στο έδαφός τους θέτοντας σε δυσμενή θέση εταιρείες που δεν λαμβάνουν καθόλου ή λαμβάνουν ποσά ήσσονος σημασίας⁹⁵. Μία τέτοια κατάσταση μπορεί να οδηγήσει σε κατακερματισμό της εσωτερικής αγοράς⁹⁶. Ταυτόχρονα, οι ενωσιακές επι-

94. Απόφαση της Επιτροπής, της 1ης Αυγούστου 2011, στην υπόθεση SA.32163 – 2010/N – Slovenia – Rectification of consequences of the damage caused to air carriers and airports by earthquake activity in Iceland and the resulting volcano ash in April 2010.

95. Βλ. Ι. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, Άποψη: Κρατικές ενισχύσεις στις αερομεταφορές, Καθημερινή, 21.06.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/economy/local/1083727/apopsi-kratikes-enischy-seis-stis-aerometafores/>, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά για την Ελλάδα: «Παρά τις καταγγελίες για «γενναιόδωρες παροχές», οι κρατικές ενισχύσεις στη χώρα μας φαίνονται αναίμακτες σε σύγκριση με αυτές άλλων χωρών».

96. F. MUNARI, Lifting the Veil: COVID-19 and the Need to Re-consider Airline Regulation, European Papers, Vol. 5, 2020, No 1, σ. 538, διαθέσιμο στο: <https://www.europeanpapers.eu/europe>

χειρήσεις δέχονται έντονες ανταγωνιστικές πιέσεις από εταιρείες τρίτων χωρών, οι οποίες δέχονται σημαντική οικονομική στήριξη από αυτές.

Προς το παρόν δεν αναμένουμε ρηξικέλευθες αλλαγές στις κατευθυντήριες γραμμές που πρόκειται να αντικαταστήσουν τις υπάρχουσες. Και, όπως φάνηκε, δεν καλύπτουν παρά την επιδότηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, όπως η έναρξη νέων δρομολογίων ή η επέκταση των αερολιμενικών υπηρεσιών. Δείχνουν να κινούνται, και αυτό είναι θετικό, προς μία πιο οικονομική προσέγγιση βασισμένη στα αποτελέσματα και να συνδέουν τις κρατικές ενισχύσεις με ευρύτερες πολιτικές της Ένωσης. Επειδή όμως το ζήτημα της ανάγκης προσφυγής στους

κρατικούς πόρους είναι ευρύτερο, προτείνεται να αναζητηθούν πιο ριζικές και μακροπρόθεσμες λύσεις, στις οποίες μάλιστα μπορεί να συνδράμει και το δίκαιο ανταγωνισμού, όπως οι ευρύτερες συνεργασίες και συγχωνεύσεις και η δημιουργία ταμείων που θα χρηματοδοτούνται από τα κέρδη των επιχειρήσεων, ώστε να καλύπτουν ενδεχόμενες ζημίες και τις συνέπειες από απρόβλεπτα γεγονότα. Αξιοποιώντας το παράδειγμα της χρηματοοικονομικής κρίσης που οδήγησε την Ένωση πέρα από τις κρατικές ενισχύσεις με βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα στη θεσμοθέτηση ενός νομικού πλαισίου για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, οι ενωσιακές αρχές καλούνται να θέσουν τα θεμέλια ενός πλαισίου θεσμικής, λειτουργικής και οικονομικής θωράκισης των αερομεταφορών μέσα στην Ένωση, ώστε οι πολίτες πραγματικά να έχουν πρόσβαση σε υγιείς, βιώσιμες και ανταγωνιστικές αερομεταφορές.

[anforum/lifting-the-veil-covid-19-and-need-to-reconsider-air-line-regulation.](#)

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου, Λουκία Τρέμμα

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► **Brexit – Διαπραγματεύσεις μεταξύ ΕΕ και Ηνωμένου Βασιλείου για την κατάρτιση συμφωνιών σχετικά με τα αγροδιατροφικά προϊόντα και τη σύνδεση των συστημάτων εμπορίας εκπομπών (13.11.2025)**

Πλαίσιο Ουίνσдор – κοινός υγειονομικός και φυτοϋγειονομικός χώρος

Το Συμβούλιο εξουσιοδότησε την Επιτροπή προκειμένου να διαπραγματευτεί με το Ηνωμένο Βασίλειο τη σύναψη δύο συμφωνιών που θα σχετίζονται, αφενός, με τη δημιουργία ενός κοινού υγειονομικού και φυτοϋγειονομικού χώρου (ΥΦΧ) και, αφετέρου, τη σύνδεση των συστημάτων εμπορίας εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Η κατάρτιση των συμφωνιών αυτών πηγάζει από την κοινή πορεία ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου, η οποία εκφράστηκε στη διάσκεψη κορυφής των δύο μερών στις 19 Μαΐου 2025.

Στόχος της συμφωνίας για τον ΥΦΧ είναι η ευθυγράμμιση των υγειονομικών και φυτοϋγειονομικών προτύπων της Μεγάλης Βρετανίας με εκείνα της ΕΕ, περιορίζοντας τον φόρτο που συνδέεται με το εμπόριο γεωργικών προϊόντων και, συγκεκριμένα, την πλειονότητα των ελέγχων και των εκδιδόμενων πιστοποιητικών για τα συναφή προϊόντα. Επιπλέον, χάρη στο πλαίσιο Ουίνσдор, τα οφέλη του κοινού ΥΦΧ θα ισχύουν και στις σχέσεις Μεγάλης Βρετανίας και Βόρειας Ιρλανδίας.

Όσον αφορά τη συμφωνία για τη σύνδεση των συστημάτων εκπομπών, αυτή θα καθορίζει σαφώς τους τομείς που εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής της, όπως η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και βιομηχανικής θερμότητας, η βιομηχανία και οι εγχώριες και διεθνείς αεροπορικές και θαλάσσιες μεταφορές, καθώς και διαδικασία για τη δυνητική προσθήκη νέων τομέων στο μέλλον. Η σύνδεση που θα προβλέπει η εν λόγω συμφωνία θα επιτρέπει στο Ηνωμένο Βασίλειο και την ΕΕ να εξαιρούν τα προϊόντα τους από τους μηχανισμούς συνοριακής προσαρμογής άνθρακα που ισχύουν στα δύο μέρη, εφόσον πληρούνται οι σχετικές απαιτήσεις.

Μετά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Επιτροπή και το Ηνωμένο Βασίλειο, τα σχέδια των συμφωνιών θα πρέπει να εγκριθούν από το Συμβούλιο προτού τεθούν σε ισχύ.

https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2025/11/13/eu-uk-relations-council-greenlights-negotiations-on-agri-food-deal-and-linking-emissions-trading-systems/?utm_source=chatgpt.com

II. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Έγκριση της 19ης δέσμης κυρώσεων κατά της Ρωσίας (23.10.2025)**

Κυρώσεις – ενεργειακός τομέας – χρηματοοικονομικός τομέας

Με τη νέα δέσμη κυρώσεων κατά της Ρωσίας, η ΕΕ αυξάνει σημαντικά την πίεση που ασκείται κατά της ρωσικής πολεμικής οικονομίας, στοχεύοντας καίριους τομείς, όπως τον τομέα της ενέργειας και τον χρηματοοικονομικό τομέα. Μεταξύ των προβλεπόμενων κυρώσεων, η πλήρης απαγόρευση των εισαγωγών του ρωσικού φυσικού αερίου από την 1η Ιανουαρίου 2027 και η περαιτέρω καταστολή των δραστηριοτήτων του σκιώδους στόλου της Ρωσίας αποτελούν τις αυστηρότερες κυρώσεις που έχουν επιβληθεί μέχρι σήμερα στη Ρωσία.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά τα σχετικά μέτρα στον ενεργειακό τομέα, εκτός από την απαγόρευση εισαγωγών φυσικού αερίου, επιβλήθηκε πλήρης απαγόρευση συναλλαγών με τους κολοσσούς Rosneft και Gazprom Neft. Επιπλέον, μεταξύ άλλων, η ΕΕ καταχώρησε 117 επιπρόσθετα σκάφη του σκιώδους στόλου της Ρωσίας. Πρόκειται για σκάφη που απαγορεύεται να ελλιμενίζονται και να λαμβάνουν υπηρεσίες σε λιμένες της ΕΕ. Η Ένωση έχει πλέον καταχωρίσει συνολικά 557 σκάφη στη σχετική λίστα. Τέλος, επεκτάθηκε η απαγόρευση λιμενικών υποδομών, δηλαδή λιμένων σε τρίτες χώρες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην πολεμική προσπάθεια της Ρωσίας.

Ός προς τον χρηματοοικονομικό τομέα, η Ένωση προσέθεσε 5 νέες τράπεζες στη λίστα απαγόρευσης συναλλαγών, με αποτέλεσμα κανένας οικονομικός φορέας της ΕΕ να μην δύναται να συναλλαχθεί με αυτές. Επιπροσθέτως, τα νέα μέτρα απαγορεύουν για πρώτη φορά τη χρήση του κρυπτονομίσματος A7A5 που διατηρεί ισοτιμία με το ρούβλι και αναπτύσσεται από ρωσική εταιρεία. Συνεκόλουθα, απαγορεύθηκε στους φορείς εκμετάλλευσης της ΕΕ να παρέχουν υπηρεσίες κρυπτοστοιχείων και ορισμένες υπηρεσίες χρηματοοικονομικής τεχνολογίας που επιτρέπουν στη Ρωσία να αναπτύξει δική της χρηματοπιστωτική υποδομή και, ενδεχομένως, να καταστρατηγήσει τις εκάστοτε κυρώσεις.

Η ΕΕ έλαβε και κυρώσεις στον εμπορικό τομέα, οι οποίες περιλαμβάνουν ατομικές κυρώσεις επιχειρηματιών και εταιρειών που συμμετέχουν στη ρωσική στρατιωτική βιομηχανία, νέους εξαγωγικούς περιορισμούς σε προηγμένες τεχνολογίες, συμπεριλαμβανομένων μετάλλων για την κατασκευή οπλικών συστημάτων και απαγορεύσεις εξαγωγών σε είδη όπως άλατα και μεταλλεύματα.

Παράλληλα, δεσμεύτηκαν τα περιουσιακά στοιχεία 69 νέων φορέων και προσώπων, με αποτέλεσμα η διάθεση κεφαλαίων και οικονομικών πόρων προς αυτούς να απαγορεύεται. Τέλος, άλλα μέτρα περιλαμβάνουν την επιβολή απαγόρευσης σύναψης νέων συμβάσεων με οποιαδήποτε οντότητα που έχει την έδρα της σε ορισμένες ρωσικές ειδικές οικονομικές ζώνες, δηλαδή ζώνες που έχουν σχεδιαστεί για την προσέγγιση ξένων επενδύσεων, καθώς και την ενίσχυση της λογοδοσίας των ατόμων που εμπλέκονται στην αναγκαστική απέλαση παιδιών από την Ουκρανία, καταχωρίζοντας 11 επιπλέον άτομα.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_25_2491

III. ΑΜΥΝΑ

► Δημιουργία ενός «στρατιωτικού χώρου Σένγκεν» (19.11.2025)

■ *άμυνα – χώρος Σένγκεν – στρατιωτική κινητικότητα*

Η Επιτροπή και η ύπατη εκπρόσωπος ΚΕΠΠΑ εστιάζουν στην κατάσχεση μίας δέσμης μέτρων για τη στρατιωτική κινητικότητα και, συγκεκριμένα, έναν νέο Κανονισμό που στοχεύει στη διευκόλυνση της ταχείας και απρόσκοπτης μετακίνησης στρατευμάτων, εξοπλισμού και στρατιωτικών μέσων εντός της Ευρώπης. Τα εν λόγω μέτρα συμπεριλαμβάνονται στη Λευκή Βίβλο για την ευρωπαϊκή αμυντική ετοιμότητα ως το 2030 που παρουσιάστηκε από την Επιτροπή και την ύπατη εκπρόσωπο τον Μάρτιο 2025 και αποσκοπεί στον μετασχηματισμό της αμυντικής βιομηχανίας της ΕΕ.

Ειδικότερα, η δημιουργία ενός «στρατιωτικού χώρου Σένγκεν» μέχρι το 2027 θα διευκολύνει τη στρατιωτική κινητικότητα με τους εξής τρόπους. Πρώτον, θα καταργηθούν οι διάφοροι κανονιστικοί φραγμοί κατά τη μεταφορά του στρατιωτικού υλικού, καθορίζοντας σαφείς κανόνες και διαδικασίες για τις διασυνοριακές στρατιωτικές μετακινήσεις, με μέγιστο χρόνο διεκπεραίωσης τριών ημερών και απλουστευμένες τελωνειακές διατυπώσεις.

Δεύτερον, προβλέπεται η ανάπτυξη ενός νέου ευρωπαϊκού συστήματος ενισχυμένης αντίδρασης για τη στρατιωτική κινητικότητα (EMERS) για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών, μέσω ταχείων διαδικασιών και κατά προτεραιότητα πρόσβασης στις υποδομές. Το εν λόγω σύστημα θα στηρίζει τις ένοπλες δυνάμεις που επιχειρούν στο πλαίσιο της ΕΕ ή του NATO.

Τρίτον, στοχεύεται η αναβάθμιση της ανθεκτικότητας των διαδρομών στρατιωτικής κινητικότητας, με την προσέλκυση επενδύσεων που θα ενισχύουν την κυβερνοασφάλεια, την ενεργειακή ασφάλεια και την ετοιμότητα τόσο σε καιρό ειρήνης όσο και σε περιόδους κρίσεων.

Τέταρτον, προκειμένου να διασφαλιστεί η στρατιωτική ετοιμότητα και η καλύτερη δυνατή διαθεσιμότητα των στρατιωτικών μονάδων, προβλέπεται η δημιουργία μίας δεξαμενής αλληλεγγύης και ενός ψηφιακού συστήματος που θα επιτρέπει την ανταλλαγή πληροφοριών περί στρατιωτικής κινητικότητας ανάμεσα στα συμμετέχοντα κράτη.

Τέλος, θα συσταθεί μία επιτροπή για το διευρωπαϊκό δίκτυο μεταφορών και μία ομάδα για τις μεταφορές στρατιωτικής κινητικότητας που θα συντονίζουν τις διασυνοριακές στρατιωτικές μετακινήσεις και, γενικότερα, την τήρηση του πακέτου στρατιωτικής κινητικότητας, σε συνεργασία με τους εθνικούς συντονιστές του κάθε κράτους μέλους.

Παράλληλα, ο «Χάρτης πορείας για τον μετασχηματισμό της αμυντικής βιομηχανίας της ΕΕ: Απελευθέρωση της ανατρεπτικής καινοτομίας για την αμυντική ετοιμότητα», που επίσης συμπεριλαμβάνεται στη Λευκή Βίβλο, αποσκοπεί στον εκσυγχρονισμό της ευρωπαϊκής αμυντικής βιομηχανίας, μέσω της προσέγγισης των κοινοτήτων προηγμένης τεχνολογίας και τη χρήση της τελευταίας στις στρατιωτικές ικανότητες της ΕΕ. Προς τον σκοπό αυτό, επικεντρώνεται σε τέσσερις προτεραιότητες και, συγκεκριμένα, τη στήριξη των επενδύσεων σε αμυντικές εταιρείες, την επιτάχυνση της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, την επέκταση της πρόσβασης σε αμυντικές ικανότητες και την προώθηση των δεξιοτήτων που απαιτούνται για τη διατήρηση του τεχνολογικού πλεονεκτήματος της Ευρώπης.

Η Επιτροπή πρόκειται να υποβάλει προς έγκριση τον νέο Κανονισμό για τη στρατιωτική κινητικότητα στο Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο πλαίσιο της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_25_2724

IV. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

► Απλούστεροι ψηφιακοί κανόνες της ΕΕ και νέα ψηφιακά πορτοφόλια (19.11.2025)

■ *ψηφιακός τομέας – τεχνητή νοημοσύνη – Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων – ευρωπαϊκό ψηφιακό πορτοφόλι*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε ένα νέο πακέτο νομοθετικών πρωτοβουλιών στον ψηφιακό τομέα στοχεύοντας στην απλοποίηση του κανονιστικού πλαισίου και στην ενίσχυση της καινοτομίας και ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στην ΕΕ. Κεντρικό στοιχείο είναι η πρόταση για απλούστερους ψηφιακούς κανόνες συνοδευόμενη από την εισαγωγή «ενιαίων ψηφιακών πορτοφολιών (digital wallets)» που αποσκοπούν να μειώσουν

σημαντικά το διοικητικό κόστος συμμόρφωσης για επιχειρήσεις όλων των μεγεθών, με ιδιαίτερη εστίαση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Η Επιτροπή εκτιμά ότι οι αλλαγές αυτές θα μπορούσαν να εξοικονομήσουν δισεκατομμύρια ευρώ σε επιχειρησιακό κόστος και να απελευθερώσουν πόρους για επενδύσεις και ανάπτυξη.

Στο επίκεντρο βρίσκεται η πρόταση «Digital Omnibus», μία ευρεία πρωτοβουλία αναπροσαρμογής και συντονισμού ψηφιακών κανονισμών, όπως ο Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act), ο Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων (GDPR), και άλλες σχετικές ρυθμίσεις. Στόχος είναι να μειωθούν οι δυσλειτουργίες, να εναρμονιστούν οι ορισμοί και να εξαλειφθούν οι επικαλύψεις μεταξύ των κανονιστικών πλαισίων, διευκολύνοντας και κάνοντας πιο προβλέψιμο το ρυθμιστικό περιβάλλον. Οι προτεινόμενες ρυθμίσεις περιλαμβάνουν ενοποίηση των κανόνων της ΕΕ για τα δεδομένα, θέσπιση στοχευμένων εξαιρέσεων σε ορισμένους από τους κανόνες σχετικά με την παροχή υπηρεσιών στον διαδικτυακό χώρο αποθήκευσης, καθοδήγηση για τη συμμόρφωση με το νομοθετικό πλαίσιο και ενίσχυση των ευρωπαϊκών εταιρειών τεχνητής νοημοσύνης μέσω της απελευθέρωσης της πρόσβασης σε υψηλής ποιότητας δεδομένα για την τεχνητή νοημοσύνη.

Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στο επονομαζόμενο «ευρωπαϊκό ψηφιακό πορτοφόλι». Αυτή η πρόταση θα παρέχει στις ευρωπαϊκές εταιρείες και στους φορείς του Δημοσίου ένα ενοποιημένο ψηφιακό εργαλείο, επιτρέποντάς τους να εκτελούν εργασίες που μέχρι σήμερα εξακολουθούν να χρειάζονται αυτοπρόσωπη παρουσία. Θα υπάρχει, δηλαδή, η δυνατότητα να υπογράφουν ψηφιακά, να σφραγίζουν με χρονοσήμανση και να δημιουργούν, να αποθηκεύουν και να ανταλλάσσουν επαληθευμένα έγγραφα, επικοινωνώντας με ασφάλεια με άλλες επιχειρήσεις ή δημόσιες υπηρεσίες στη χώρα τους και στα άλλα 26 κράτη μέλη.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_2718

► **Επιβολή προστίμου κατά της Χ για παραβίαση υποχρεώσεων στο πλαίσιο της Digital Services Act (05.12.2025)**

■ *πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες – υποχρεώσεις διαφάνειας*

Η Επιτροπή επέβαλε πρόστιμο ύψους 120 εκατ. ευρώ στην Χ με την αιτιολογία ότι παραβίασε τις υποχρεώσεις διαφάνειας που υπέχει η εν λόγω εταιρεία σύμφωνα με τις προβλέψεις της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (Digital Services Act-Κανονισμός 2022/2065).

Ειδικότερα, σύμφωνα με την Επιτροπή, οι παραβάσεις εντοπίζονταν σε τρία επίπεδα. Πρώτον, προκύπτει ότι η χρήση του μπλε “checkmark” για τους επαληθευμένους

λογαριασμούς της πλατφόρμας εξαπατά στην πραγματικότητα τους χρήστες του Χ. Η Επιτροπή έκρινε ότι το “checkmark” συνιστά παραπλανητική πρακτική σχεδιασμού που απαγορεύεται από την Digital Services Act, δεδομένου ότι οποιοσδήποτε χρήστης που είναι διατεθειμένος να πληρώσει μπορεί να αποκτήσει αυτή τη μορφή επαλήθευσης, χωρίς η εταιρεία να ελέγχει τη γνησιότητα του λογαριασμού και του περιεχομένου που αναρτά. Συνεπώς, οι χρήστες είναι περισσότερο ευάλωτοι σε απάτες πλαστοπροσωπίας και άλλους τρόπους χειραγώγησης. Σημειώνεται ότι η Digital Services Act δεν επιβάλλει την επαλήθευση των χρηστών μεν, ωστόσο απαγορεύει στις επιγραμμικές πλατφόρμες να ισχυρίζονται ψευδώς ότι οι χρήστες έχουν επαληθευτεί.

Δεύτερον, η Επιτροπή εντόπισε ότι το αποθετήριο διαφημίσεων της πλατφόρμας Χ δεν πληρούσε τις απαιτήσεις διαφάνειας που προβλέπονται στον Κανονισμό. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε, μεταξύ άλλων, ότι το εν λόγω αποθετήριο διαφημίσεων στερείται κρίσιμων πληροφοριών, όπως το περιεχόμενο και το θέμα της διαφήμισης, καθώς και η νομική οντότητα που πληρώνει για αυτό. Το γεγονός αυτό εμποδίζει τους ερευνητές και την κοινωνία των πολιτών να εντοπίζουν απάτες, ψευδείς διαφημίσεις και άλλους πιθανούς κινδύνους στην επιγραμμική διαφήμιση.

Τρίτον, η Χ εκπλήρωσε ανεπαρκώς τις υποχρεώσεις της όσον αφορά την παροχή πρόσβασης σε ερευνητές στα δημόσια δεδομένα της πλατφόρμας. Οι διαδικασίες του Χ για την πρόσβαση των ερευνητών σε δημόσια δεδομένα επιβάλλουν περιττά εμπόδια, υπονομεύοντας αποτελεσματικά την έρευνα για διάφορους συστημικούς κινδύνους στην ΕΕ.

Το πρόστιμο που επιβλήθηκε αποτελεί την πρώτη απόφαση μη συμμόρφωσης στο πλαίσιο της Digital Services Act. Πλέον, η Χ έχει συγκεκριμένη προθεσμία προκειμένου να αφενός, να ενημερώσει την Επιτροπή για τα μέτρα που είναι διατεθειμένη να λάβει προκειμένου να τερματίσει τις προαναφερόμενες παραβάσεις και, αφετέρου, να υποβάλει σχετικό σχέδιο δράσης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_25_2934

V. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

► **Προσχώρηση της Βουλγαρίας στην Ευρωζώνη (31.12.2025)**

■ *Βουλγαρία – ευρωζώνη*

Από την 1η Ιανουαρίου 2026, η Βουλγαρία θα ενταχθεί και επίσημα στην Ευρωζώνη, υιοθετώντας το ευρώ ως επίσημο νόμισμά της. Το γεγονός αυτό συνιστά το απο-

τέλεσμα μίας μακράς διαδικασίας προετοιμασίας της χώρας, προκειμένου να πληροί τα σχετικά κριτήρια ένταξης.

Εντός του 2025, τόσο η Επιτροπή όσο και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα δημοσίευσαν εκθέσεις σύγκλισης με τις οποίες κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι η Βουλγαρία πληρούσε τα κριτήρια για την υιοθέτηση του ευρώ. Το εθνικό σχέδιο μετάβασης στο ευρώ περιελάμβανε διάφορες ενέργειες προκειμένου να διασφαλιστεί η προστασία των καταναλωτών κατά τις συναλλαγές τους. Μία από τις ενέργειες που προβλέπονταν ήταν η διπλή αναγραφή των τιμών στα εκάστοτε προϊόντα σε λεβ και ευρώ, αρχής γενομένης από τον Αύγουστο του 2025 και με καταληκτική ημερομηνία τις 8 Αυγούστου 2026. Μάλιστα, τα δύο νομίσματα θα χρησιμοποιούνται το ένα δίπλα στο άλλο για περίοδο ενός μήνα, ενώ, όταν οι πληρωμές γίνονται σε λεβ, τα ρέστα θα δίνονται σε ευρώ.

Παράλληλα, για να αντιμετωπιστούν οι ανησυχίες των καταναλωτών, η Βουλγαρία βασίστηκε στην αυστηρή εφαρμογή της νομοθεσίας για την προστασία των καταναλωτών και σε ενημερωτικές εκστρατείες. Οι εμπορικές τράπεζες είχαν λάβει ήδη τραπεζογραμμάτια και κέρματα ευρώ από την Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας (BNB) και με τη σειρά τους έχουν προμηθεύσει μετρητά σε ευρώ σε καταστήματα και άλλες επιχειρήσεις.

Θεωρείται ότι το ευρώ θα αποφέρει ποικίλα οφέλη στους πολίτες και τις επιχειρήσεις της Βουλγαρίας και θα διευκολύνει τις μετακινήσεις στο εξωτερικό, αλλά και τις εμπορικές συναλλαγές.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_25_3123

VI. ΕΡΕΥΝΑ

► **Συμφωνία ΕΕ-Ιαπωνίας στο πλαίσιο του προγράμματος “Horizon Europe” (22.12.2025)**

■ *Horizon Europe – έρευνα και καινοτομία*

Η Επιτροπή και η Ιαπωνία ολοκλήρωσαν με επιτυχία τις διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση της τελευταίας με το ερευνητικό πρόγραμμα “Horizon Europe”, το οποίο αποσκοπεί στην ευρεία χρηματοδότηση της έρευνας και της καινοτομίας, ύψους 93,5 δισ. ευρώ. Σκοπός της εν λόγω συμφωνίας είναι να δοθεί η δυνατότητα σε Ιάπωνες επιστήμονες, αφενός, να συντονίσουν τα δικά τους ερευνητικά προγράμματα στο πλαίσιο του “Horizon Europe” και, αφετέρου, να συνεργαστούν πιο στενά με αντίστοιχους ερευνητές εντός της ΕΕ αλλά και σε άλλες συνδεδεμένες χώρες. Οι δύο πλευρές είχαν ήδη αναπτύξει σταθερές σχέσεις στον τομέα της έρευνας και της καινοτομίας, αρχής γενομένης με τη συμφωνία επιστημονικής και τεχνολογικής συνεργασίας του 2011.

Η συμφωνία επικεντρώνεται στον δεύτερο πυλώνα του προγράμματος, ο οποίος αφορά τομείς όπως η ψηφιακή μετάβαση, η επισιτιστική ασφάλεια και η κλιματικά ουδέτερη ενέργεια. Αποτελεί ορόσημο για την ΕΕ και έρχεται να προστεθεί σε μία σειρά άλλων συμφωνιών με τρίτες χώρες, όπως πρόσφατα η Νότια Κορέα, η Ελβετία, η Αίγυπτος και το Ηνωμένο Βασίλειο.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_25_3138

VII. ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

► **Εισαγωγή τελωνειακών δασμών σε πακέτα ηλεκτρονικού εμπορίου χαμηλής αξίας (12.12.2025)**

■ *τελωνειακοί δασμοί – σύνορα ΕΕ – ηλεκτρονικό εμπόριο*

Στις 13 Νοεμβρίου 2025, το Συμβούλιο ενέκρινε την κατάργηση της απαλλαγής από τους τελωνειακούς δασμούς για δέματα αξίας κάτω των 150 ευρώ που αποστέλλονται από τρίτη χώρα απευθείας σε καταναλωτή στην ΕΕ.

Συγκεκριμένα, από τον Ιούλιο του 2026 θα επιβάλλεται δασμός ύψους 3 ευρώ ανά αντικείμενο σε δέματα ηλεκτρονικού εμπορίου αξίας κάτω των 150 ευρώ. Η υιοθέτηση του μέτρου στοχεύει στην προστασία της ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, δημιουργώντας ισότιμους όρους ανταγωνισμού μεταξύ του ηλεκτρονικού εμπορίου και του παραδοσιακού λιανικού εμπορίου.

Συνιστά δε μέρος της δέσμης μέτρων που θα ληφθούν στο πλαίσιο της τελωνειακής μεταρρύθμισης της ΕΕ. Με την προσωρινή αυτή επιβολή δασμού επιδιώκεται η εξάλειψη του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος που απολαμβάνουν επί του παρόντος οι επιχειρήσεις ηλεκτρονικού εμπορίου και η αντιστάθμιση των αυξανόμενων δαπανών που επιβαρύνουν τις τελωνειακές αρχές για την εποπτεία της πολύ σημαντικής ροής δεμάτων. Άλλωστε, το μόνιμο καθεστώς τελωνειακών δασμών θα εφαρμοστεί το 2028 μόλις δημιουργηθεί ο τελωνειακός κόμβος δεδομένων της ΕΕ, ο οποίος θα ενσωματώνει πλήρως τα νέα δεδομένα που σχετίζονται με το ηλεκτρονικό εμπόριο, παρέχοντας σαφή εικόνα του συνόλου των εμπορευμάτων που εισέρχονται ή εξέρχονται από την ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_3045

VIII. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► **Έκκληση για επιτάχυνση της μετάβασης προς μια ανθεκτική στην κλιματική αλλαγή και κυκλική Ευρώπη έως το 2030 (16.12.2025)**

■ *περιβάλλον – κυκλική οικονομία – κλιματική κρίση – Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος*

Στις 16 Δεκεμβρίου 2025, το Συμβούλιο, αναγνωρίζοντας τα πορίσματα της τελευταίας έκθεσης του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος (ΕΟΠ) με τίτλο «Το περιβάλλον της Ευρώπης 2025» και της ενδιάμεσης επανεξέτασης του 8ου ΠΔΠ από την Επιτροπή, κατέληξε ότι απαιτούνται περαιτέρω προσπάθειες για την επίτευξη των στόχων προτεραιότητας για το 2030, ιδιαίτερα ως προς την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και την κυκλική οικονομία.

Συγκεκριμένα, δεδομένης της ανεπαρκούς προόδου για την επίτευξη των στόχων του 8ου ΠΔΠ και τη μη ικανοποιητική κατάσταση της φύσης και της βιοποικιλότητας, υπογράμμισε την ανησυχία που εγείρεται λόγω των κρίσιμων επιπέδων πολλών κλιματικών κινδύνων, όπως προσδιορίζονται στην ευρωπαϊκή εκτίμηση κλιματικών κινδύνων (EUCRA). Έτσι, το Συμβούλιο ζητά την ενσωμάτωση της ανθεκτικότητας στην κλιματική αλλαγή σε όλες τις πολιτικές και τους τομείς («ανθεκτικότητα στην κλιματική αλλαγή εκ σχεδιασμού») και υποστηρίζει το σχέδιο της Επιτροπής για την κατάρτιση νομικού πλαισίου, ώστε να στηριχθεί η ανθεκτικότητα στην κλιματική αλλαγή. Παράλληλα, εφιστά την προσοχή στην ανάγκη για κοινούς ορισμούς, επιδιώξεις και μεθοδολογίες για τις εκτιμήσεις κινδύνου, με παράλληλο σεβασμό της αρχής της επικουρικότητας και λαμβανομένων υπόψη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Βαρύτητα δόθηκε, επίσης, στην επιτάχυνση της συστημική αλλαγής προς τους μακροπρόθεσμους

στόχους της κυκλικής οικονομίας. Το Συμβούλιο επισήμανε την ανάγκη ολοκληρωμένου νομοθετικού πλαισίου για την επιτάχυνση της κυκλικής οικονομίας, την εύρυθμη αγορά δευτερογενών πρώτων υλών και τον ισότιμο ανταγωνισμό μεταξύ κυκλικών και γραμμικών μοντέλων. Τόνισε δε τη σημασία της καθιέρωσης μη τοξικών κύκλων υλικών, την αναθεώρηση του Κανονισμού REACH και την έγκαιρη εφαρμογή οικολογικού σχεδιασμού. Έτσι, με βάση τις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος, καθορίζονται προτεραιότητες για νέες πρωτοβουλίες το 2026.

Συμπερασματικά, αναγνωρίστηκε η σημασία της επαρκούς χρηματοδότησης και η κινητοποίηση τόσο δημόσιων όσο και ιδιωτικών πόρων, καθώς το κόστος και οι ζημιές λόγω αδράνειας αναμένεται να είναι σημαντικά υψηλότερα από αυτά της αποτελεσματικής δράσης. Υπό αυτό το πρίσμα, η Επιτροπή ανακοίνωσε δύο σημαντικές πρωτοβουλίες στο πρόγραμμα εργασιών της για το 2026: το ευρωπαϊκό ολοκληρωμένο πλαίσιο για την ανθεκτικότητα στην κλιματική αλλαγή και την πράξη για την κυκλική οικονομία. Στόχος σε κάθε περίπτωση είναι ο καθορισμός πολιτικών προτεραιοτήτων και νομοθετικών προτάσεων.

<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/12/16/europe-s-environment-council-urges-accelerated-transition-for-a-climate-resilient-and-circular-europe-by-2030/>

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Οδηγός για τη χρήση GenAI από δικηγόρους

Το Συμβούλιο των Δικηγορικών Συλλόγων της Ευρώπης (CCBE) δημοσίευσε, στις 2 Οκτωβρίου 2025, Οδηγό αναφορικά με τη χρήση της παραγωγικής τεχνητής νοημοσύνης (GenAI) από δικηγόρους. Η Επιτροπή Τεχνολογίας του Παγκύπριου Δικηγορικού Συλλόγου μελέτησε τον Οδηγό και ετοίμασε σύνοψη των όσων καταγράφονται αναλυτικά σε αυτόν.

Στόχος του Οδηγού είναι να παρέχει ενημέρωση σχετικά με την παραγωγική τεχνητή νοημοσύνη (TN), να εξηγήσει τις υφιστάμενες χρήσεις της στο δικηγορικό επάγγελμα και να επισημάνει πιθανές ευκαιρίες και κινδύνους που συνδέονται με τη χρήση της. Ο Οδηγός στοχεύει επίσης να επισημάνει ζητήματα που αφορούν τη συμμόρφωση των δικηγόρων με τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Αναφέρεται στις υφιστάμενες χρήσεις της παραγωγικής TN, τα οφέλη της και τα πιο άμεσα ζητήματα προς εξέταση σχετικά με το δικηγορικό επάγγελμα.

Όπως αναφέρεται στον Οδηγό, τα συστήματα παραγωγικής TN λειτουργούν αναλύοντας δεδομένα εισόδου στο πλαίσιο τους και αναγνωρίζοντας μοτίβα, γεγονός που τα αναγκάζει να παράγουν στοιχεία εξόδου με τη μορφή κειμένου, εικόνας, ήχου ή βίντεο. Τα μοντέλα παραγωγικής TN λειτουργούν στη βάση πιθανολογικών χαρακτηριστικών που προέρχονται από τις μαθηματικές αρχές των πιθανοτήτων και της στατιστικής. Αυτό επιτρέπει στα μοντέλα παραγωγικής TN να κάνουν προβλέψεις και να παράγουν περιεχόμενο με βάση τις κατανομές των δεδομένων. Αυτά τα συστήματα εξελίσσονται συνεχώς μέσω επαναληπτικής εκπαίδευσης σε μεγάλα και ποικίλα σύνολα δεδομένων. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Κανονισμός (ΕΕ) 2024/2689 για την TN δεν ορίζει ούτε αναφέρεται ειδικά στην παραγωγική TN. Αντιθέτως, η παραγωγική TN αποτελεί υποσύνολο «συστημάτων TN» και συχνά επίσης «συστημάτων TN γενικού σκοπού», όπως ορίζονται στο άρθρο 3 του Κανονισμού. Η παραγωγική TN εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής διαφόρων κανονισμών και πολιτικών πρωτοβουλιών. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο Κανονισμός εισάγει ένα πλαίσιο βασισμένο στον κίνδυνο, που εφαρμόζεται σε όλους τους παρόχους και χρήστες συστημάτων TN ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης. Τα συστήματα ταξινομούνται σε τέσσερις κατηγορίες: μη αποδεκτού κινδύνου, υψηλού, περιορισμένου και ελάχιστου κινδύνου, με ανάλογες υποχρεώσεις διαφάνειας, ανθρώπινης εποπτείας και διαχείρισης κινδύνων.

Η χρήση εργαλείων παραγωγικής TN αυξάνεται ραγδαία στον νομικό τομέα. Έρευνα της LexisNexis (2023) έδειξε ότι 89% των δικηγόρων γνωρίζουν την τεχνολογία, 41%

την έχουν χρησιμοποιήσει γενικά και 15% για νομικούς σκοπούς. Σύμφωνα με το Thomson Reuters Institute (2024), οι κύριες εφαρμογές αφορούν νομική έρευνα, ανασκόπηση εγγράφων, σύνταξη υπομνημάτων, περίληψη εγγράφων και σύνταξη αλληλογραφίας. Η ορθή και ασφαλής χρήση της παραγωγικής TN στο δικηγορικό επάγγελμα μπορεί να προσφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα και μπορεί να οδηγήσει σε εξοικονόμηση κόστους, ταχύτερη διεκπεραίωση υποθέσεων, καλύτερη διαχείριση πόρων και δυνατότητα εστίασης σε στρατηγικά ή υψηλής αξίας καθήκοντα. Ωστόσο, τα συστήματα παραγωγικής TN βασίζονται σε εκτενή σύνολα δεδομένων για την εκπαίδευσή τους, γεγονός που δημιουργεί σημαντικούς κινδύνους. Οι χρήστες, κατά τη χρήση αυτών των εργαλείων και λόγω της έλλειψης εμφανών γνωστοποιήσεων, ενδέχεται άθελά τους να παρέχουν δεδομένα που χρησιμοποιούνται για την περαιτέρω εκπαίδευση του μοντέλου, εκθέτοντας έτσι εμπιστευτικές ή ευαίσθητες πληροφορίες χωρίς να το γνωρίζουν.

Παρατηρούνται βέβαια και άλλα φαινόμενα που προκαλούν προβληματισμό:

- Οι λεγόμενες «ψευδαισθήσεις» που δημιουργούνται από την παραγωγική TN όταν τέτοια συστήματα ή άλλα συστήματα TN παράγουν απαντήσεις που είναι ανακριβείς ή παράλογες.

- Η προκατάληψη (bias) στην παραγωγική TN, η οποία αναφέρεται σε συστηματικά σφάλματα ή ψευδείς παραστάσεις που προκύπτουν από τα δεδομένα εκπαίδευσης του μοντέλου ή άλλες αλγοριθμικές διαδικασίες και μπορούν να αναπαράγουν ή να ενισχύσουν υφιστάμενες κοινωνικές προκαταλήψεις, οδηγώντας σε ανακριβή αποτελέσματα.

- Η κολακεία (sycorhancy) στην παραγωγική TN που αφορά την τάση των συστημάτων TN να παράγουν απαντήσεις που ευθυγραμμίζονται με τις αντιλαμβανόμενες προτιμήσεις ή προκαταλήψεις του χρήστη συχνά συμφωνώντας υπερβολικά ή παρέχοντας υπερβολικά θετικά σχόλια.

Ασφαλώς, η χρήση παραγωγικής τεχνητής νοημοσύνης στο δικηγορικό επάγγελμα εγείρει και ζητήματα επαγγελματικού απορρήτου που είναι θεμελιώδες καθήκον των δικηγόρων, προστατεύοντας επικοινωνίες, πληροφορίες και συμβουλές μεταξύ δικηγόρου και πελάτη. Γνωστό και ως νομικό επαγγελματικό προνόμιο (legal professional privilege), βασίζεται στην αρχή του Χάρτη CCBE, που απαιτεί εύλογες προσπάθειες αποτροπής μη εξουσιοδοτημένης πρόσβασης σε εμπιστευτικά δεδομένα. Αποτελεί τη βάση για τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ δικηγό-

ρου και πελάτη σε κράτος δικαίου. Η χρήση παραγωγικής ΤΝ ενέχει κινδύνους παραβίασης, όπως αποθήκευση ή επαναχρησιμοποίηση των δεδομένων. Οι δικηγόροι ευθύνονται για εισαγόμενες πληροφορίες, που μπορεί να παραβιάζουν υποχρεώσεις ή νόμους όπως ο ΓΚΠΔ από την εισαγωγή ερωτημάτων (prompts). Δεδομένα μπορεί να χρησιμοποιηθούν για εκπαίδευση μοντέλων ΤΝ, ανάλυση ή ανάπτυξη, συμπεριλαμβάνοντας ιστορικό συνομιλιών και προσωπικά δεδομένα. Το πρόβλημα εντείνεται με κοινή χρήση ΤΝ από πολλά γραφεία.

Η χρήση της παραγωγικής ΤΝ από δικηγόρους μπορεί να δημιουργήσει κινδύνους ως προς την τήρηση των υποχρεώσεων αποφυγής σύγκρουσης συμφερόντων, καθώς τα συστήματα ΤΝ πιθανόν να έχουν εκπαιδευτεί ή να διαθέτουν πρόσβαση σε εμπιστευτικές πληροφορίες από διάφορους πελάτες εντός του δικηγορικού γραφείου. Αυτό, ως αποτέλεσμα, μπορεί να οδηγήσει σε ακούσια διαβίβαση δεδομένων και εμπιστευτικών πληροφοριών ή να ανακλύψει πραγματική ή πιθανή σύγκρουση συμφερόντων. Όπως συμβαίνει και με άλλες τεχνολογίες και εργαλεία, εφόσον μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ότι ένας ενημερωμένος πελάτης θα διατύπωνε αντιρρήσεις, θα έθετε προϋποθέσεις ή θα εξέφραζε επιφυλάξεις σχετικά με τη χρήση εργαλείων παραγωγικής ΤΝ για τον συγκεκριμένο σκοπό, ο δικηγόρος οφείλει να ενεργεί με διαφάνεια και να ενημερώνει τον πελάτη.

Η χρήση της παραγωγικής ΤΝ εγείρει επίσης γενικότερα ερωτήματα που μπορεί να θέλουν να γνωρίζουν οι δικηγόροι. Αυτά περιλαμβάνουν τα ερωτήματα που σχετίζονται με την προμήθεια εργαλείων ΤΝ που χρησιμοποιούνται από δικηγόρους, πού και πώς αναπτύχθηκαν τέτοια εργαλεία και ποιες σκέψεις πρέπει να γνωρίζουν οι δικηγόροι και τα δικηγορικά γραφεία όταν αγοράζουν τέτοια συστήματα για επαγγελματική χρήση.

Σχετικά links:

Αναλυτικός Οδηγός (αγγλική γλώσσα):

https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/IT_LAW/ITL_Guides_recommendations/EN_ITL_20251002_CCBE-guide-on-the-use-of-the-use-of-generative-AI-for-lawyers.pdf

Σύνοψη Οδηγού (ελληνική γλώσσα):

https://www.cyprusbarassociation.org/images/ANNOUNCEMENT/SINOPSI_ODIGOU_GenAI.pdf

► Πρακτικός Οδηγός του ΣΕΒ για την Οδηγία NIS2

Σε μια εποχή όπου η Τεχνητή Νοημοσύνη μεταμορφώνει ριζικά τόσο τα επιχειρηματικά μοντέλα όσο και το τοπίο των κυβερνοαπειλών, η συμμόρφωση με την Οδηγία NIS2 αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση ασφάλειας και ανθεκτικότητας. Με στόχο να υποστηρίξει τις ελληνικές επιχειρήσεις στη μετάβαση αυτή, ο ΣΕΒ παρουσίασε, στις 22 Οκτωβρίου 2025, Πρακτικό Οδηγό Συμμόρφωσης

των Επιχειρήσεων με τον Ν. 5160/2024 και την Οδηγία NIS2, που συγκεντρώνει τα κρίσιμα βήματα για τη θωράκιση των επιχειρήσεων και την αποτελεσματική εφαρμογή του πλαισίου.

Αναλυτικά, η NIS2 προσδιορίζει ένα σύνολο ελάχιστων διαδικασιών διαχείρισης κινδύνων, που περιλαμβάνουν το πεδίο πρόληψης περιστατικών ασφαλείας, διαχείρισής τους και ανάκαμψης από αυτά, καθώς και την υποχρέωση γνωστοποίησης στην Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας σε περιπτώσεις σημαντικών περιστατικών. Οι επιχειρήσεις που επενδύουν στην ασφάλεια και συμμορφώνονται με τη NIS2, μειώνουν σημαντικά την έκθεσή τους σε κινδύνους, διασφαλίζουν τη συνέχεια των λειτουργιών τους σε περίπτωση κυβερνοεπίθεσης, προστατεύουν εργαζόμενους, διαδικασίες, IT και OT εξοπλισμό, βελτιώνουν την εικόνα και τη φήμη τους προς πελάτες και συνεργάτες, και μειώνουν τον κίνδυνο επιβολής διοικητικών κυρώσεων. Με τον Οδηγό Συμμόρφωσης παρέχονται γνώση, εργαλεία και ουσιαστική υποστήριξη στις επιχειρήσεις, ώστε, αφενός, να συμμορφωθούν και αφετέρου, να διαμορφώσουν μια στρατηγική πρόληψης και διαχείρισης κινδύνων και ασφάλειας. Προϋπόθεση είναι οι επιχειρήσεις να υλοποιήσουν τις απαιτούμενες επενδύσεις, αλλά πρωτίστως να ευαισθητοποιήσουν και να εκπαιδεύσουν το προσωπικό τους. Κρίσιμο ζήτημα παραμένει και η ενημέρωση και αναγκαία εκπαίδευση της ανώτατης διοίκησης και των μελών του ΔΣ, καθώς φέρουν την ευθύνη της συμμόρφωσης, της στρατηγικής και της διακυβέρνησης για τη διαχείριση αυτών των κινδύνων.

Σχετικά links:

Πρακτικός οδηγός συμμόρφωσης:

https://www.sev.org.gr/wp-content/uploads/2025/10/ODHGOS_KYBERNOASFALEIAS_FINAL_04.pdf

Βλ. επίσης:

<https://www.youtube.com/watch?v=g3qxH6sJ8s>

► Υπογραφή Συνθήκης ΟΗΕ για την αντιμετώπιση του κυβερνοεγκλήματος

Στις 25 Οκτωβρίου 2025, η Ελλάδα υπέγραψε τη Διεθνή Συνθήκη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για την αντιμετώπιση του Κυβερνοεγκλήματος (United Nations Convention on Cybercrime). Την ιστορική συμφωνία για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του εγκλήματος στον κυβερνοχώρο συνυπέγραψαν 72 χώρες μέλη του ΟΗΕ, μεταξύ των οποίων η ΗΠΑ, η Κίνα, η Ρωσία, χώρες της Ασίας, της Αφρικής της Λατινικής Αμερικής και κράτη μέλη της ΕΕ, όπως η Γαλλία, η Πορτογαλία, η Ολλανδία κ.ά. Η τελετή υπογραφής έλαβε χώρα στο Διεθνές Συνεδριακό Κέντρο του Βιετνάμ, ενώπιον του ΓΓ του ΟΗΕ, γεγονός που δείχνει τη μεγάλη σημασία που αποδίδει ο Οργανισμός και η παγκόσμια κοινότητα στα ζητήματα ασφάλειας στον κυβερνοχώρο.

Με την εφαρμογή της Συνθήκης θα ενισχυθεί περαιτέρω η αποτελεσματικότερη συνεργασία και ανταλλαγή τεχνικών πληροφοριών μεταξύ των συμβαλλομένων κρατών για την πρόληψη και αντιμετώπιση του εγκλήματος στον κυβερνοχώρο. Ορίζει σοβαρά αδικήματα για τα οποία τα συμβαλλόμενα κράτη υποχρεούνται να λάβουν νομοθετικά και άλλα μέτρα, όπως αδικήματα που σχετίζονται με το διαδικτυακό υλικό σεξουαλικής κακοποίησης ή σεξουαλικής εκμετάλλευσης των παιδιών, τη μη συναινετική διάδοση προσωπικών εικόνων, την πλαστογραφία και απάτη με χρήση συστημάτων τεχνολογίας, ενώ ειδική διάταξη προβλέπει τη θέσπιση των εθνικών νομικών προσώπων για συμμετοχή σε αδικήματα που ορίζονται στη Συνθήκη. Επίσης, λαμβάνει πρόνοιες για την προστασία του απορρήτου και των προσωπικών δεδομένων και προβλέπει προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα κατά των δραστών.

Η Ελλάδα, ως μέλος του ΟΗΕ και της ΕΕ, προσχωρεί στη Συνθήκη, επιβεβαιώνοντας τη δέσμευσή της στις αρχές του διεθνούς δικαίου, την προστασία των θεμελιωδών ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, και επιθυμώντας να συμβάλει ενεργά στην προαγωγή της διεθνούς συνεργασίας στον τομέα της καταπολέμησης του κυβερνοεγκλήματος.

Σχετικά links:

<https://ministryofjustice.gr/?p=15935>

► ΕΕΤΤ: Πρόσβαση ερευνητών σε μη δημόσια δεδομένα των VLOPs

Η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ), στο πλαίσιο του ρόλου της ως Συντονιστής Ψηφιακών Υπηρεσιών στην Ελλάδα και με στόχο την ενίσχυση της διαφάνειας και της λογοδοσίας στο ψηφιακό περιβάλλον, παρέχει τη δυνατότητα σε ερευνητές να υποβάλουν αιτήσεις πρόσβασης σε μη δημόσια δεδομένα που διαθέτουν και διαχειρίζονται πολύ μεγάλες διαδικτυακές πλατφόρμες (Very Large Online Platforms – VLOPs) και πολύ μεγάλες μηχανές αναζήτησης (Very Large Online Search Engines – VLOSEs). Στις παραπάνω κατηγορίες εμπίπτουν οι VLOPs και VLOSEs με μέσο μηνιαίο αριθμό ενεργών χρηστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση ίσο ή μεγαλύτερο από 45 εκατομμύρια.

Η πρόσβαση ερευνητών στα μη δημόσια δεδομένα των πλατφορμών, με την απόκτηση της ιδιότητας «διαπιστευμένου ερευνητή» (vetted researcher) ενισχύει σημαντικά τη διαφάνεια και τον δημόσιο έλεγχο σχετικά με τον πιθανό αντίκτυπο στη σωματική και ψυχική υγεία των χρηστών από τις υπηρεσίες των πλατφορμών, ενώ προσφέρει πολύτιμη δυνατότητα μελέτης των συστημικών κινδύνων στο ψηφιακό περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, καθίσταται πλέον εφικτή η συστηματικότερη διερεύνηση κρίσιμων ζητημάτων, όπως του τρόπου επιλογής

και προβολής περιεχομένου στις ροές των κοινωνικών δικτύων, του βαθμού έκθεσης παιδιών και εφήβων σε επιβλαβές περιεχόμενο ή της αποτελεσματικότητας των μέτρων που εφαρμόζουν οι πλατφόρμες για την προστασία των χρηστών.

Για να αποκτήσουν πρόσβαση στα σχετικά δεδομένα, οι ενδιαφερόμενοι ερευνητές που εκπροσωπούν ερευνητικούς οργανισμούς με έδρα την Ελλάδα θα πρέπει να υποβάλλουν τεκμηριωμένα και ολοκληρωμένα αιτήματα στην Πύλη Πρόσβασης Δεδομένων (DSA Data Access Portal) επιλέγοντας την ΕΕΤΤ ως πρώτο παραλήπτη. Πιο συγκεκριμένα, θα χρειαστεί να προσδιορίσουν ποια δεδομένα είναι απαραίτητα για το ερευνητικό τους έργο και να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο θα τα αποκτήσουν και θα τα επεξεργαστούν με ασφάλεια, παρέχοντας τις κατάλληλες εγγυήσεις για την προστασία των συμφερόντων όλων των εμπλεκόμενων μερών, την προστασία των προσωπικών δεδομένων και των δικαιωμάτων ιδιωτικότητας των χρηστών καθώς και των νόμιμων συμφερόντων και της λειτουργικής ακεραιότητας των επιχειρήσεων.

Σχετικά links:

<https://www.eett.gr/psifiakes-ypiresies/erevnites/>

<https://data-access.dsa.ec.europa.eu/home>

► Digital Omnibus: νέοι ψηφιακοί κανόνες της ΕΕ

Μια νέα δέσμη μέτρων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον ψηφιακό τομέα υπόσχεται ότι οι επιχειρήσεις της Ευρώπης, από τα εργοστάσια έως τις νεοφυείς επιχειρήσεις, θα δαπανούν λιγότερο χρόνο για διοικητικές εργασίες και συμμόρφωση με τη νομοθεσία, και περισσότερο χρόνο για καινοτομία και κλιμάκωση. Η πρωτοβουλία αυτή προσφέρει στις ευρωπαϊκές εταιρείες ευκαιρίες να αναπτυχθούν και να παραμείνουν στην πρώτη γραμμή της τεχνολογίας, ενώ παράλληλα προωθεί τα υψηλότερα πρότυπα της Ευρώπης όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα, την προστασία των δεδομένων, την ασφάλεια και τη δικαιοσύνη.

Στον πυρήνα της, η δέσμη περιλαμβάνει μέτρα omnibus στον ψηφιακό τομέα για την απλούστευση των κανόνων που διέπουν την τεχνητή νοημοσύνη (TN), την κυβερνοασφάλεια και τα δεδομένα, τα οποία συμπληρώνονται από μια στρατηγική για την Ένωση Δεδομένων με σκοπό την αποδέσμευση δεδομένων υψηλής ποιότητας για την TN και τα ευρωπαϊκά πορτοφόλια επιχειρήσεων, που θα προσφέρει στις εταιρείες μια ενιαία ψηφιακή ταυτότητα για τη μείωση της γραφειοκρατίας και τη διευκόλυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ.

Με τη δέσμη μέτρων omnibus στον ψηφιακό τομέα, η Επιτροπή εισάγει φιλικούς προς την καινοτομία κανόνες για την TN: η αποτελεσματική εφαρμογή του Κανονισμού

για την TN θα έχει θετικό αντίκτυπο στην κοινωνία, την ασφάλεια και τα θεμελιώδη δικαιώματα. Η παροχή καθοδήγησης και στήριξης είναι ουσιαστικής σημασίας για την εφαρμογή οποιασδήποτε νέας νομοθετικής πράξης, και αυτό ισχύει επίσης όσον αφορά τον Κανονισμό για την TN.

Η Επιτροπή προτείνει να συνδεθεί η έναρξη εφαρμογής των κανόνων που διέπουν τα συστήματα TN υψηλού κινδύνου με τη διαθεσιμότητα εργαλείων υποστήριξης, συμπεριλαμβανομένων των αναγκαίων προτύπων. Το χρονοδιάγραμμα για την εφαρμογή των κανόνων υψηλού κινδύνου προσαρμόζεται σε 16 μήνες κατ' ανώτατο όριο και, ως εκ τούτου, οι κανόνες αρχίζουν να εφαρμόζονται μόλις η Επιτροπή επιβεβαιώσει ότι είναι διαθέσιμα τα αναγκαία πρότυπα και τα εργαλεία στήριξης, ώστε να δοθούν στις επιχειρήσεις τα εργαλεία στήριξης που χρειάζονται.

Η Επιτροπή προτείνει επίσης στοχευμένες τροποποιήσεις του Κανονισμού για την TN, με τις οποίες:

- επεκτείνονται ορισμένες απλουστεύσεις που χορηγούνται σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) στις μικρές επιχειρήσεις μεσαίας κεφαλαιοποίησης, συμπεριλαμβανομένων των απλουστευμένων απαιτήσεων τεχνικής τεκμηρίωσης, μέτρο που θα αποφέρει εξοικονομήσεις τουλάχιστον 225 εκατ. ευρώ ετησίως.

- διευρύνονται τα μέτρα συμμόρφωσης, ώστε περισσότεροι φορείς καινοτομίας να μπορούν να χρησιμοποιούν ρυθμιστικά δοκιμαστήρια, συμπεριλαμβανομένου ενός δοκιμαστηρίου σε επίπεδο ΕΕ από το 2028, και περισσότερες δοκιμές σε πραγματικές συνθήκες, ιδίως σε βασικούς κλάδους όπως η αυτοκινητοβιομηχανία.

- ενισχύονται οι εξουσίες της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας TN και συγκεντρώνεται η εποπτεία των συστημάτων TN που βασίζονται σε μοντέλα TN γενικού σκοπού, ώστε να περιοριστεί ο κατακερματισμός της διακυβέρνησης.

Η δέσμη μέτρων Omnibus εισάγει επίσης ένα ενιαίο σημείο εισόδου στο οποίο οι εταιρείες θα μπορούν να εκπληρώνουν όλες τις υποχρεώσεις τους όσον αφορά την αναφορά περιστατικών. Επί του παρόντος, οι εταιρείες πρέπει να αναφέρουν τα περιστατικά κυβερνοασφάλειας βάσει διαφόρων νομικών πράξεων, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, της Οδηγίας NIS2, του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ) και του Κανονισμού σχετικά με την ψηφιακή επιχειρησιακή ανθεκτικότητα (DORA). Η διεπαφή θα αναπτυχθεί με ισχυρές διασφαλίσεις ασφάλειας και θα υποβληθεί σε εμπειριστωμένες δοκιμές για τη διασφάλιση της αξιοπιστίας και της αποτελεσματικότητάς της.

Δρομολογείται επίσης ένα φιλικό προς την καινοτομία πλαίσιο για την προστασία της ιδιωτικής ζωής: στοχευμένες τροποποιήσεις του ΓΚΠΔ θα εναρμονίσουν, θα αποσαφηνίσουν και θα απλουστεύσουν ορισμένους κανόνες

για την τόνωση της καινοτομίας και την υποστήριξη της συμμόρφωσης των οργανισμών, διατηρώντας παράλληλα ανέπαφο τον πυρήνα του ΓΚΠΔ και το υψηλότερο επίπεδο προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Εκσυγχρονίζονται επίσης οι κανόνες για τα cookies με σκοπό τη βελτίωση της διαδικτυακής εμπειρίας των χρηστών. Οι τροποποιήσεις θα μειώσουν τον αριθμό εμφανίσεων αναδυόμενων παραθύρων cookies και θα επιτρέψουν στις χρήστριες και τους χρήστες να δηλώνουν τη συγκατάθεσή τους με ένα κλικ και να αποθηκεύουν τις προτιμήσεις τους για τα cookies μέσω κεντρικών ρυθμίσεων προτιμήσεων στους φυλλομετρητές.

Η δέσμη μέτρων για τον ψηφιακό τομέα αποσκοπεί στη βελτίωση της πρόσβασης σε δεδομένα ως βασική κινητήρια δύναμη της καινοτομίας. Απλουστεύει τους κανόνες για τα δεδομένα και τους καθιστά εύχρηστους στην πράξη για τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις με τους εξής τρόπους:

- Ενοποίηση των κανόνων της ΕΕ για τα δεδομένα μέσω του Κανονισμού για τα δεδομένα, με τη συγχώνευση τεσσάρων νομοθετικών πράξεων σε μία μόνο ώστε να ενισχυθεί η νομική σαφήνεια.

- Θέσπιση στοχευμένων εξαιρέσεων σε ορισμένους από τους κανόνες του Κανονισμού για τα δεδομένα σχετικά με την αλλαγή παρόχων υπηρεσιών υπολογιστικού νέφους για τις ΜΜΕ και τις μικρές επιχειρήσεις μεσαίας κεφαλαιοποίησης, με αποτέλεσμα εφάπαξ εξοικονόμηση περίπου 1,5 δισ. ευρώ.

- Παροχή νέας καθοδήγησης σχετικά με τη συμμόρφωση με τον Κανονισμό για τα δεδομένα μέσω πρότυπων συμβατικών όρων για την πρόσβαση σε δεδομένα και τη χρήση τους, καθώς και τυποποιημένων συμβατικών ρητρών για συμβάσεις υπολογιστικού νέφους.

- Τόνωση των ευρωπαϊκών εταιριών TN με την απελευθέρωση της πρόσβασης σε υψηλής ποιότητας και επικαιροποιημένα σύνολα δεδομένων για την TN ώστε να ενισχυθεί το συνολικό δυναμικό καινοτομίας των επιχειρήσεων σε ολόκληρη την ΕΕ.

Η νέα στρατηγική για την Ένωση Δεδομένων προσδιορίζει πρόσθετα μέτρα για την αποδέσμευση περισσότερων δεδομένων υψηλής ποιότητας για την TN με την επέκταση της πρόσβασης, όπως τα εργαστήρια δεδομένων. Θεσπίζει γραφείο νομικής υποστήριξης για ζητήματα του Κανονισμού για τα δεδομένα, το οποίο έρχεται να συμπληρώσει περαιτέρω μέτρα για τη στήριξη της εφαρμογής του Κανονισμού για τα δεδομένα. Ενισχύει επίσης την κυριαρχία της Ευρώπης επί των δεδομένων μέσω μιας στρατηγικής προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής δεδομένων: εργαλειοθήκη κατά των διαρροών, μέτρα για την προστασία ευαίσθητων δεδομένων μη προσωπικού χαρακτήρα και κατευθυντήριες γραμμές για την αξι-

ολόγηση της δίκαιης μεταχείρισης των δεδομένων της ΕΕ στο εξωτερικό.

Η πρόταση για ένα ευρωπαϊκό πορτοφόλι επιχειρήσεων θα προσφέρει στις ευρωπαϊκές εταιρείες και στους φορείς του δημόσιου τομέα ένα ενοποιημένο ψηφιακό εργαλείο το οποίο θα τους δώσει τη δυνατότητα να ψηφιοποιήσουν δραστηριότητες και αλληλεπιδράσεις που, σε πολλές περιπτώσεις, χρειάζεται ακόμη να πραγματοποιηθούν αυτοπροσώπως. Οι επιχειρήσεις θα είναι σε θέση να υπογράφουν, να χρονοσφραγίζουν και να σφραγίζουν έγγραφα ψηφιακά, να δημιουργούν, να αποθηκεύουν και να ανταλλάσσουν με ασφάλεια επαληθευμένα έγγραφα και να επικοινωνούν με ασφάλεια με άλλες επιχειρήσεις ή δημόσιες διοικήσεις στο δικό τους και στα υπόλοιπα 26 κράτη μέλη.

Η επέκταση μιας επιχειρηματικής δραστηριότητας σε άλλα κράτη μέλη, η καταβολή φόρων και η επικοινωνία με τις δημόσιες αρχές θα είναι ευκολότερες από ποτέ στην ΕΕ. Εφόσον γενικευτεί η χρήση τους, τα ευρωπαϊκά πορτοφόλια επιχειρήσεων θα δώσουν στις ευρωπαϊκές εταιρείες τη δυνατότητα να μειώσουν τις διοικητικές διαδικασίες και το κόστος, γεγονός που θα αποφέρει εξοικονομήσεις έως και 150 δισ. ευρώ για τις επιχειρήσεις ετησίως.

Η δέσμη μέτρων για τον ψηφιακό τομέα σηματοδοτεί την έβδομη πρόταση omnibus. Η Επιτροπή χάραξε μια πορεία για την απλούστευση των κανόνων της ΕΕ, ώστε να καταστεί η οικονομία της ΕΕ πιο ανταγωνιστική και πιο ευημερούσα, καθιστώντας τις επιχειρηματικές δραστηριότητες στην ΕΕ απλούστερες, λιγότερο δαπανηρές και αποτελεσματικότερες. Η Επιτροπή έχει θέσει ως σαφή στόχο να επιφέρει μια άνευ προηγουμένου απλούστευση, επιτυγχάνοντας μείωση του διοικητικού φόρτου κατά τουλάχιστον 25%, και 35% κατ' ελάχιστον για τις ΜΜΕ, έως το τέλος του 2029.

Σχετικά links:

<https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/881887/Factsheet%20Digital%20Package.pdf>

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/policies/digital-rule-book>

► Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2026-2030

Στις 17 Δεκεμβρίου 2025, δημοσιεύθηκε η Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας για τα έτη 2026-2030. Σε ένα

ψηφιακό περιβάλλον που μεταβάλλεται διαρκώς και γίνεται ολοένα πιο απαιτητικό, η Ελλάδα αποκτά έναν συνεκτικό και μακρόπνοο οδικό χάρτη για την αντιμετώπιση των κυβερνοαπειλών. Η Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2026-2030 καθορίζει το νέο εθνικό πλαίσιο πολιτικής, τις στρατηγικές προτεραιότητες και τις βασικές κατευθύνσεις της χώρας στον τομέα της κυβερνοασφάλειας για την επόμενη πενταετία, θέτοντας τις βάσεις για ένα πιο ασφαλές και ανθεκτικό ψηφιακό μέλλον.

Η νέα Στρατηγική αποτυπώνει τη μετάβαση της χώρας σε μια ώριμη φάση εθνικού στρατηγικού σχεδιασμού στον τομέα της κυβερνοασφάλειας. Βασίζεται στη συστηματική ανάλυση του εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς περιβάλλοντος απειλών, καθώς και στην αξιοποίηση σύγχρονων εργαλείων χάραξης δημόσιας πολιτικής, όπως αυτά διαμορφώνονται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής κυβερνοασφάλειας.

Υιοθετώντας μια ολιστική προσέγγιση, η Εθνική Στρατηγική θέτει ως κεντρικό στόχο την ενίσχυση της κυβερνοανθεκτικότητας της χώρας, με έμφαση στη γνώση, στις δεξιότητες και στην ουσιαστική υποστήριξη δημόσιων και ιδιωτικών φορέων. Σκοπός είναι η διαμόρφωση ενός ασφαλούς, αξιόπιστου και ανθεκτικού ψηφιακού περιβάλλοντος για πολίτες, επιχειρήσεις και δημόσια διοίκηση κατά την περίοδο 2026-2030.

Η κατάρτιση της Εθνικής Στρατηγικής Κυβερνοασφάλειας υποστηρίχθηκε από δημόσια διαβούλευση και την ενεργό συμμετοχή των βασικών εμπλεκόμενων φορέων, των οποίων η συμβολή αξιοποιήθηκε συμπληρωματικά, ενισχύοντας τη σαφήνεια, τη συνοχή και την επιχειρησιακή εστίαση των στρατηγικών επιλογών.

Η Στρατηγική εντάσσεται στο ενισχυμένο θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε με τη μεταφορά της Οδηγίας (ΕΕ) 2022/2555 (NIS2) και τη θέσπιση των ν. 5086/2024 και 5160/2024, οι οποίοι εισάγουν διευρυμένο πεδίο εφαρμογής, αυξημένες υποχρεώσεις και ισχυρότερους μηχανισμούς εποπτείας, συντονισμού και διακυβέρνησης της κυβερνοασφάλειας.

Σχετικά links:

<https://cyber.gov.gr/wp-content/uploads/2025/12/ΕΣΚ-2026-2030.pdf>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2025)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου

► Επιβολή προστίμου σε ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα

Ακύρωση απόφασης της Αρχής για τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά πολιτικά ιδρύματα που επέβαλε πρόστιμο σε κόμμα λόγω ανακριβών πληροφοριών που ανάρτησε το τελευταίο στο διαδίκτυο

Θεσμικό δίκαιο – αρχή για τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά πολιτικά ιδρύματα – απόφαση με την οποία επιβάλλεται οικονομική κύρωση σε πολιτικό κόμμα – άρθρο 27 παρ. 2, στοιχείο α', σημείο νί, του Κανονισμού (ΕΕ, Ευρατόμ) 1141/2014 – εξωσυμβατική ευθύνη

ΓεΔΕΕ Τ-1189/23, *Patriotes.eu/Autorité*, 10.09.2025, Τμήμα έκτο (πενταμελές), Πρόεδρος (Εισηγήτρια): M. J. Costeira, ECLI:EU:T:2025:864 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η απόφαση σχετίζεται με την ερμηνεία του άρθρου 27 παρ. 2, στοιχείο α', σημείο νί, του Κανονισμού 1141/2014 σχετικά με το καθεστώς και τη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων και των ευρωπαϊκών πολιτικών ιδρυμάτων.

Ειδικότερα, το προσφεύγον έχει καταχωριστεί από το 2017 ως ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα. Τον Μάρτιο του 2022, το εν λόγω κόμμα ενημέρωσε την Αρχή για τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά πολιτικά ιδρύματα (στο εξής: Αρχή) ότι είχε αφαιρεθεί από το προεδρείο του ένα από τα μέλη του. Εντούτοις, η πληροφορία αυτή δεν αναρτήθηκε εγκαίρως στον ιστότοπο και τα κοινωνικά δίκτυα του κόμματος, στα οποία το πρώην μέλος του προεδρείου εξακολουθούσε να εμφανίζεται ως νυν μέλος αυτού.

Κατόπιν ανταλλαγής αλληλογραφίας της Αρχής με το προσφεύγον κόμμα, η Αρχή αποφάσισε να κινήσει έρευνα για δυνητικώς ανακριβείς πληροφορίες σχετικά με τη σύνθεση του προεδρείου του τελευταίου, στο πλαίσιο του Κανονισμού 1141/2014. Εν τέλει, στις 25 Οκτωβρίου 2023, η Αρχή εξέδωσε απόφαση με την οποία επέβαλε στο προσφεύγον κόμμα πρόστιμο που υπολογίζεται στο 5% του ετήσιου προϋπολογισμού του, διότι είχε διατηρήσει στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ανακριβείς δημοσιεύσεις που παρουσίαζαν το οικείο μέλος του προεδρείου ως νυν μέλος του προεδρείου του, ενώ δεν ήταν πλέον, πράγμα που συνιστά παράβαση του παραπάνω Κανονισμού.

Επιλαμβανόμενο της σχετικής προσφυγής έναντι της απόφασης της Αρχής, το ΓεΔΕΕ έκρινε αρχικά ότι ήταν αναρμόδιο να εξετάσει το πρώτο αίτημα του προσφεύγοντος κόμματος αναφορικά με την έλλειψη νομιμότητας του άρθρου 6 του Κανονισμού περί της ίδρυσης της Αρχής για τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά πολιτικά ιδρύματα. Ως προς την αξίωση αυτή, το ΓεΔΕΕ ανέφερε ότι, αν και είναι αρμόδιο να διαπιστώνει παρεμπιπτόντως τον παράνομο χαρακτήρα μιας διάταξης γενικής ισχύος, όπως Κανονισμού, επί της οποίας στηρίζεται η προσβαλλόμενη πράξη (όπως η προσβαλλόμενη απόφαση), δεν είναι, αντιθέτως, αρμόδιο να προβαίνει σε τέτοιες διαπιστώσεις με το διατακτικό των αποφάσεών του.

Στα ζητήματα επί της ουσίας, το προσφεύγον κόμμα προέβαλε 11 ακυρωτικούς λόγους, όπως, μεταξύ άλλων, την προσβολή του δικαιώματος ακρόασης, την παραβίαση του άρθρου 27 παρ. 2, στοιχείο α', σημεία iv και νί, του Κανονισμού και την παραβίαση της αρχής *nullum crimen nulla poena sine lege*. Καταρχάς, όσον αφορά το περιεχόμενο του Κανονισμού 1141/2014 συγκεκριμένα, το ΓεΔΕΕ τόνισε ότι το ευρωπαϊκό νομικό καθεστώς που αποκτούν με την καταχώρισή τους τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα συνδέεται με ένα σύνολο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική συμμόρφωση των κομμάτων με τις υποχρεώσεις αυτές, ο Κανονισμός προβλέπει ένα σαφές σύστημα κυρώσεων το οποίο σέβεται την αρχή *ne bis in idem*. Περαιτέρω, επεσήμανε ότι, ενόψει των σαφών προβλέψεων του άρθρου 27 του Κανονισμού, η Αρχή δεν διέθετε κανένα περιθώριο εκτίμησης κατά τον καθορισμό της οικονομικής κύρωσης που πρέπει να επιβληθεί.

Εντός του πλαισίου αυτού, το ΓεΔΕΕ προέβη πρωταρχικά στην ερμηνεία του άρθρου 27 παρ. 2, στοιχείο α', σημείο νί, το οποίο προβλέπει τις περιπτώσεις ποσοτικώς μη προσδιοριζόμενων παραβιάσεων και τις οικονομικές κυρώσεις που μπορεί να επιβάλλει η Αρχή και ειδικά, εν προκειμένω, στην περίπτωση που κάποιο κόμμα παρέχει εσφαλμένες πληροφορίες εκ προθέσεως.

Το ΓεΔΕΕ ερμήνευσε το άρθρο αυτό με τρεις τρόπους. Πρώτον, σύμφωνα με τη γραμματική του ερμηνεία, η διάταξη αυτή δεν προσδιορίζει τον αποδέκτη ή τον τρόπο διαβίβασης των εσφαλμένων πληροφοριών. Επιπλέον, η διαβίβαση αυτή πρέπει να γίνεται με πρόθεση, δηλαδή σκόπιμα, και δύναται να πραγματοποιηθεί ανά πάσα στιγμή εντός της εκάστοτε περιόδου.

Δεύτερον, σύμφωνα με τη συστηματική ερμηνεία του άρθρου 27, το ΓεΔΕΕ τόνισε ότι το νομικό πλαίσιο της

Οδηγίας γενικότερα διέπει τις διαδικασίες καταχώρισης των ευρωπαϊκών κομμάτων αλλά και τις προϋποθέσεις χρηματοδότησής τους. Προς τον σκοπό αυτό, η Αρχή καταρτίζει και διαχειρίζεται μητρώο για τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά πολιτικά ιδρύματα. Συνακόλουθα, για λόγους διαφάνειας, η Αρχή χρησιμοποιεί το μητρώο αυτό με τρόπο ώστε να έχει το κοινό πρόσβαση σε όλες τις ουσιώδεις πληροφορίες δημοσίου συμφέροντος που σχετίζονται με τα κόμματα αυτά. Από την άλλη πλευρά, ο Κανονισμός καθαυτός δεν προβλέπει κάποια υποχρέωση των ευρωπαϊκών κομμάτων να παρέχουν εκείνα πληροφορίες στη διάθεση του κοινού. Επομένως, οι περιπτώσεις παραβάσεων που προβλέπονται στο άρθρο 27 αφορούν μόνο τις παραλείψεις διαβίβασης πληροφοριών τις οποίες τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα υποχρεούνται να κοινοποιούν στις εποπτικές αρχές (πρωτίστως στην Αρχή) στο πλαίσιο των υποχρεώσεων που υπέχουν από τον εν λόγω Κανονισμό.

Τρίτον, σύμφωνα με την τελεολογική ερμηνεία, σκοπός του Κανονισμού είναι η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης και η έκφραση της βούλησης των πολιτών της Ένωσης, μέσω της ενίσχυσης της διαφάνειας της χρηματοδότησης των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων, αλλά και της λογοδοσίας και της ευθύνης των τελευταίων. Η δημοσίευση όλων των ουσιωδών πληροφοριών (όπως του καταστατικού, των μελών και των οικονομικών καταστάσεων των κομμάτων) συμβάλλουν προς τον σκοπό αυτό. Σύμφωνα με το ΓεΔΕΕ, η πρόθεση του ενωσιακού νομοθέτη κατά τη θέσπιση του Κανονισμού ήταν να διασφαλίζει ότι οι πληροφορίες σχετικά με τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα που θεωρούνται ουσιώδους δημόσιου συμφέροντος τίθενται στη διάθεση του κοινού από τις αρμόδιες αρχές. Περαιτέρω, οι υποχρεώσεις των κομμάτων για την αξιοπιστία των κρίσιμων πληροφοριών αφορούν μόνο εκείνες που διαβιβάζονται στην Αρχή, ενώ, σε περίπτωση αμφιβολίας, η Αρχή διαθέτει τα αναγκαία μέσα για να βεβαιωθεί για την ακρίβεια των πληροφοριών αυτών. Συνεπώς, συνολικά, το άρθρο 27 παρ. 2, στοιχείο α', σημείο νί, εφαρμόζεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες το ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα εκ προθέσεως διαβιβάζει εσφαλμένες πληροφορίες μόνο στις αρμόδιες αρχές, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η Αρχή, και δεν επεκτείνεται στις δημόσιες ανακοινώσεις του.

Ως εκ τούτου, υπάγοντας τα συμπεράσματα από τις παραπάνω ερμηνείες στην παρούσα υπόθεση, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η Αρχή επέβαλε οικονομική κύρωση στο προσφεύγον κόμμα λόγω εσφαλμένων πληροφοριών που διατήρησε το τελευταίο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η «διατήρηση» των εσφαλμένων δημοσιεύσεων, ωστόσο, διαφέρει από τη «διαβίβαση» προς την Αρχή που απαιτεί ο Κανονισμός και, επομένως, η Αρχή υπέπε-

σε σε πλάνη περί το δίκαιο ικανή να επιφέρει την ακύρωση της προσβαλλόμενης απόφασης.

Τέλος, το ΓεΔΕΕ απέρριψε το αίτημα του προσφεύγοντος κόμματος για αποζημίωση 55.000 ευρώ λόγω περιουσιακής ζημίας και ηθικής βλάβης, δεδομένου ότι δεν προσκομίστηκε καμία απόδειξη ότι το κόμμα υφίστατο πραγματική υλική ζημία, ούτε αναφορικά με τη δημοσίευση της προσβαλλόμενης απόφασης, η οποία επίσης δεν αποδείχθηκε ότι επηρέασε τη συμπεριφορά τρίτων προσώπων ή οντοτήτων έναντι του.

Συνεπώς, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση της Αρχής που επέβαλε το σχετικό πρόστιμο στο προσφεύγον κόμμα.

► Πρόσβαση στα έγγραφα

Εν μέρει ακύρωση απόφασης του Συμβουλίου που εμπόδιζε την πρόσβαση σε έγγραφα και, ειδικότερα, σε μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου διάφορων κυβερνήσεων

πρόσβαση στα έγγραφα – Κανονισμός (ΕΚ) 1049/2001 – έγγραφα που αφορούν τις εργασίες της συγκροτηθείσας από το Συμβούλιο ομάδας «Κώδικας Δεοντολογίας (φορολογία των επιχειρήσεων)» – μερική άρνηση πρόσβασης – άρθρο 4 παρ. 1, στοιχείο α', του Κανονισμού 1049/2001 – εξαιρέσεις σχετικά με την προστασία του δημοσίου συμφέροντος όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις και τη δημοσιονομική, νομισματική ή οικονομική πολιτική της Ένωσης ή ενός κράτους μέλους – γενικό τεκμήριο εμπιστευτικότητας – υποχρέωση αιτιολογήσεως

ΓεΔΕΕ T-255/24, Nouwen/Συμβούλιο, 10.09.2025, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: A. Kornezov, Εισηγητής: D. Petrлік, ECLI: EU:T:2025:865 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η προσφυγή που ασκήθηκε είχε ως αντικείμενο την ακύρωση της απόφασης του Συμβουλίου της ΕΕ, με την οποία το τελευταίο αρνήθηκε την παροχή πρόσβασης σε έγγραφα της ομάδας «Κώδικας Δεοντολογίας», η οποία απαρτίζεται από υψηλά ιστάμενους αντιπροσώπους κρατών μελών της ΕΕ.

Ειδικότερα, το 1997, θεσπίστηκε από το Συμβούλιο κώδικας δεοντολογίας για τη φορολογία των επιχειρήσεων, ο οποίος τροποποιήθηκε το 2022. Ο προσφεύγων είναι καθηγητής που πραγματοποιεί έρευνες σχετικά με τον εν λόγω κώδικα. Στο πλαίσιο των ερευνών αυτών, απευθύνθηκε στο Συμβούλιο και αιτήθηκε πρόσβαση σε μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που ανταλλάχθηκαν μεταξύ κρατών μελών, της Επιτροπής και του Συμβουλίου από το 2019 μέχρι το 2023 σχετικά με την προαναφερόμενη αναθεώρηση, και του εποπτικού οργάνου, δηλαδή της ομάδας «Κώδικας Δεοντολογίας».

Το Συμβούλιο, κατόπιν ανταλλαγής μηνυμάτων με τον προσφεύγοντα σχετικά με την ύπαρξη ή μη των σχετικών

μηνυμάτων, με απόφασή του επέτρεψε την πρόσβαση σε ορισμένα μόνο από τα έγγραφα που αιτήθηκε ο προσφεύγων και αρνήθηκε εξ ολοκλήρου την πρόσβαση στα μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που είχαν αποστείλει, μεταξύ άλλων, τα κράτη της Ιρλανδίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Το Συμβούλιο στήριξε την άρνηση παροχής πρόσβασης στο άρθρο 4 παρ. 1, στοιχείο α', τρίτη και τέταρτη περίπτωση, του Κανονισμού 1049/2001 για την πρόσβαση του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής, από τα οποία προκύπτει ότι η άρνηση παροχής πρόσβασης γίνεται εφόσον η γνωστοποίηση των εγγράφων θα έθιγε την προστασία των διεθνών σχέσεων και της δημοσιονομικής, οικονομικής και νομισματικής πολιτικής της Ένωσης ή κάποιου κράτους μέλους, αλλά και στο άρθρο 4 παρ. 5, σύμφωνα με το οποίο ένα κράτος μέλος μπορεί να ζητήσει από το θεσμικό όργανο να μην δημοσιοποιήσει ένα έγγραφο προερχόμενο από αυτό χωρίς να υφίσταται προηγούμενη συμφωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, ο προσφεύγων άσκησε προσφυγή κατά της εν λόγω απόφασης του Συμβουλίου, στηριζόμενος σε τρεις λόγους ακύρωσης. Με τον πρώτο λόγο, ο προσφεύγων προσάπτει στο Συμβούλιο ότι το αίτημα πρόσβασης που κατέθεσε εξετάστηκε πλημμελώς, δεδομένου ότι το Συμβούλιο δεν τήρησε την υποχρέωσή του να παράσχει πλήρη κατάλογο των ζητηθέντων εγγράφων. Ως προς αυτό, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε ότι, καταρχήν, οι δηλώσεις των θεσμικών οργάνων αναφορικά με την ύπαρξη ή μη των ζητηθέντων εγγράφων απολαύουν του τεκμηρίου νομιμότητας της Ένωσης, το οποίο ωστόσο μπορεί να ανατραπεί δικαστικά, βάσει ενδείξεων που προσκομίζει ο προσφεύγων. Εν προκειμένω, το Συμβούλιο είχε δηλώσει σε πρώτη φάση ότι δεν κατείχε ορισμένα από τα έγγραφα που ζητούσε ο προσφεύγων, ωστόσο, κατόπιν επιβεβαιωτικής αίτησης του τελευταίου, το Συμβούλιο προσδιόρισε εν τέλει περισσότερα έγγραφα που ανταποκρίνονται στην αίτηση πρόσβασης. Σύμφωνα με το ΓεΔΕΕ, το γεγονός αυτό δεν δύναται να ανατρέψει από μόνο του το προαναφερόμενο τεκμήριο νομιμότητας, ιδίως ενόψει των άρθρων 7 και 8 του Κανονισμού 1049/2001, τα οποία προβλέπουν μια διαδικασία πρόσβασης στα έγγραφα δύο σταδίων, ακριβώς για να επιτρέψουν στο εκάστοτε θεσμικό όργανο να επανεξετάσει την αρχική θέση του προτού λάβει τυχόν απορριπτική απόφαση και να διορθώσει, ενδεχομένως, τυχόν ελλείψεις νομιμότητας τις οποίες ενέχει η αρχική άρνηση. Περαιτέρω, το συμπέρασμα περί μη ανατροπής του τεκμηρίου νομιμότητας δεν αναιρείται ούτε από το επιχείρημα του προσφεύγοντος, ότι το Συμβούλιο δεν τον είχε ενημερώσει ποτέ για το ότι η αρχική του αίτηση δεν ήταν επαρκώς σαφής, καθώς, κατά το ΓεΔΕΕ, το Συμβούλιο είχε ήδη πραγματοποιήσει επαρκή επικοινωνία με τον προσφεύγοντα, από την οποία έλαβε όλες τις απαραίτητες διευκρινίσεις.

Με το δεύτερο σκέλος του πρώτου λόγου ακύρωσης, ο προσφεύγων υποστήριξε ότι υφίστατο έλλειψη αιτιολογίας σε σχέση με τη μέθοδο αναζήτησης που χρησιμοποιήθηκε από το Συμβούλιο προκειμένου να δοθεί απάντηση στο αίτημα πρόσβασης. Συνεπώς, κατά τον προσφεύγοντα, δημιουργούνται αμφιβολίες για το αν το Συμβούλιο ήταν πράγματι σε θέση να συγκεντρώσει το σύνολο των ζητηθέντων εγγράφων. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε και την αιτίαση αυτή (και συνακόλουθα τον πρώτο λόγο ακύρωσης στο σύνολό του), αναφέροντας ότι, ενόψει των πρόσθετων πληροφοριών που του παρέσχε ο προσφεύγων με την επιβεβαιωτική αίτησή του και τον μετέπειτα προσδιορισμό των εγγράφων που ανταποκρίνονταν στην αίτησή του από το Συμβούλιο, με αναφορά στον συντάκτη και την ημερομηνία κατάρτισης του καθενός, το τελευταίο δεν ήταν υποχρεωμένο να περιλάβει στην αιτιολογία της προσβαλλομένης απόφασης περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα συστήματα στα οποία είχε ανατρέξει σε αναζήτηση των ζητηθέντων εγγράφων.

Με τον δεύτερο ακυρωτικό λόγο, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε επί της ουσίας ότι το Συμβούλιο αδικαιολόγητα ή έστω με ανεπαρκή αιτιολογία δεν επέτρεψε την πρόσβαση στα υπόλοιπα επίδικα έγγραφα. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι οι ενέργειες του Συμβουλίου υπαγορεύθηκαν πρωτίστως από τα συμφέροντα των εμπλεκόμενων κρατών μελών και όχι από το περιεχόμενο των ζητηθέντων εγγράφων και, συνεπώς, δεν εφαρμόστηκε το προαναφερθέν άρθρο 4 παρ. 5 του Κανονισμού.

Ως προς το σημείο αυτό, το ΓεΔΕΕ τόνισε ότι η εξουσία που απονέμει το εν λόγω άρθρο στα κράτη μέλη περιορίζεται από τις εξαιρέσεις που περιλαμβάνονται στις παρ. 1 έως 3 του ίδιου άρθρου και, συνακόλουθα, δεν πρόκειται για δικαίωμα αρνησικυρίας κατά το δοκούν, αλλά πρέπει να συντρέχει κάποιος από τους συγκεκριμένους λόγους εξαίρεσης. Τα στοιχεία αυτά πρέπει να συμπεριληφθούν στην τυχόν αρνητική απόφαση που εμποδίζει την πρόσβαση στα έγγραφα και την οποία θα εκδώσει το αρμόδιο θεσμικό όργανο. Η εξέταση των λόγων άρνησης στην περίπτωση αυτή δεν χρειάζεται να είναι εξαντλητική, αλλά θα πρέπει απλώς οι λόγοι να είναι ικανοί να δικαιολογήσουν εκ πρώτης όψεως μια τέτοια άρνηση. Εν προκειμένω, προκύπτει ότι η άρνηση των κρατών μελών θεμελιώθηκε στη σχέση των ζητηθέντων εγγράφων με την οικονομική και δημοσιονομική πολιτική τους (άρθρο 4 παρ. 1, περ. α'), λόγο που το Συμβούλιο εξέτασε επαρκώς κατά το ΓεΔΕΕ. Συνολικά, η αιτιολογία του Συμβουλίου ήταν επαρκής, δεδομένου ότι επέτρεπε στον προσφεύγοντα να λάβει γνώση του περιεχομένου και του αποτελέσματος της εκτίμησης στην οποία προέβη το Συμβούλιο και στα δικαστήρια της ΕΕ να ασκήσουν τον έλεγχο που τους έχει ανατεθεί.

Με τις υπόλοιπες αιτιάσεις του δεύτερου ακυρωτικού λόγου, ο προσφεύγων υποστήριξε ότι δεν συνέτρεχαν

πράγματι οι κρίσιμοι λόγοι εξαίρεσης, δηλαδή ο κίνδυνος για τις διεθνείς σχέσεις και τη δημοσιονομική πολιτική των κρατών μελών. Το ΓεΔΕΕ αρχικά απέρριψε την ένσταση του Συμβουλίου ότι τα επίδικα έγγραφα εμπίπτουν σε ένα γενικό τεκμήριο εμπιστευτικότητας, καθώς τα κρίσιμα έγγραφα δεν εμπίπτουν σε κάποια εν εξελίξει διοικητική ή ένδικη διαδικασία, ούτε προκύπτει ότι πρέπει να ακολουθηθούν ειδικοί κανόνες για τα έγγραφα της ομάδας «Κώδικας Δεοντολογίας» απλώς επειδή η φορολογία αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών.

Επί της ουσίας, το ΓεΔΕΕ δέχθηκε ότι η κοινοποίηση των κρίσιμων εγγράφων θα έθετε σε κίνδυνο την ανάπτυξη των διεθνών σχέσεων με τρίτες χώρες καθώς αφορούσαν ευαίσθητα φορολογικά ζητήματα με τις τελευταίες. Παράλληλα, η δυνητική γνωστοποίηση των εγγράφων θέτει σε πραγματικό κίνδυνο τη δημοσιονομική, νομισματική ή οικονομική πολιτική της Ένωσης ή ενός κράτους μέλους, καθόσον τα έγγραφα αυτά συνοψίζουν τις δηλώσεις των κρατών μελών σχετικά με την αναθεώρηση του κώδικα φορολογικής δεοντολογίας, ο οποίος αποτελεί βασικό εργαλείο για την προώθηση ενός υγιούς και δίκαιου φορολογικού ανταγωνισμού, καθώς και για την καταπολέμηση των επιζήμιων φορολογικών πρακτικών. Επομένως, τα μέτρα για την καταπολέμηση πρέπει να παραμείνουν εμπιστευτικά. Οι εξαιρέσεις αυτές που προβλέπονται στο άρθρο 4 του Κανονισμού είναι διατυπωμένες με επιτακτικό τρόπο, επομένως, εφόσον το θεσμικό όργανο διαπιστώσει την ύπαρξή τους, πρέπει να αρνηθεί την πρόσβαση στα έγγραφα, χωρίς να χρειάζεται να προβεί σε κάποια στάθμιση γενικότερου συμφέροντος. Το αρμόδιο θεσμικό όργανο έχει ευρύ περιθώριο εκτίμησης όταν αποφασίζει εάν η γνωστοποίηση ενός εγγράφου στο κοινό ενδέχεται να θίξει τα συμφέροντα που προστατεύει η διάταξη αυτή. Κατά συνέπεια, ο έλεγχος νομιμότητας που ασκεί το ΓεΔΕΕ πρέπει να περιορίζεται στη διαπίστωση του εάν τηρήθηκαν οι κανόνες σχετικά με τη διαδικασία και την αιτιολογία της σχετικής απόφασης, του υποστατού των πραγματικών περιστάσεων, καθώς και της απουσίας πρόδηλης πλάνης εκτιμώσεως και κατάχρησης εξουσίας.

Ωστόσο, ενόψει των διατυπώσεων αυτών, το ΓεΔΕΕ παρατήρησε ότι ορισμένα από τα έγγραφα και, συγκεκριμένα, κάποια ηλεκτρονικά μηνύματα εκ μέρους της Λιθουανίας, της Ιταλίας και της Αυστρίας, δεν εντάσσονταν εν τοις πράγμασι στις εξαιρέσεις του άρθρου 4 του Κανονισμού, από τη στιγμή που περιείχαν μόνο γενικότερης φύσης, επιφανειακού χαρακτήρα πληροφορίες. Συνεπώς, το Συμβούλιο έπρεπε να επιτρέψει την πρόσβαση για τα μηνύματα αυτά, ενώ για τα υπόλοιπα, το ΓεΔΕΕ δέχθηκε ότι περιλάμβαναν χωρία, η γνωστοποίηση των οποίων μπορεί να αποκαλύψει ορισμένες ευαίσθητες πτυχές της πολιτικής των κρατών μελών στον τομέα της άμεσης φορολογίας, η οποία εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητά τους, και να δημιουργήσει ένα ασταθές κανονιστικό περιβάλλον.

Τέλος, με τον τρίτο λόγο ακύρωσης, ο προσφεύγων υποστήριξε ότι το Συμβούλιο όφειλε να χορηγήσει μερική τουλάχιστον πρόσβαση στα επίδικα έγγραφα. Το άρθρο 4 παρ. 6 του Κανονισμού προβλέπει για το ζήτημα αυτό ότι εάν μόνον μέρη των ζητούμενων εγγράφων καλύπτονται από οποιαδήποτε εξαίρεση του ίδιου άρθρου, τα υπόλοιπα μέρη του εγγράφου πρέπει να δίνονται στη δημοσιότητα. Εν προκειμένω, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το Συμβούλιο υπέπεσε σε πλάνη καθώς υπήρχαν χωρία που θα μπορούσαν να διαχωριστούν από το υπόλοιπο κείμενο των εγγράφων χωρίς να προκληθεί κίνδυνος για τις πολιτικές ή τις διεθνείς σχέσεις των κρατών.

Συνολικά, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση του Συμβουλίου κατά το μέρος που αφορούσε την άρνηση παροχής πρόσβασης στα ηλεκτρονικά μηνύματα των προαναφερόμενων κρατών και απέρριψε την προσφυγή κατά τα λοιπά.

► **Υπηρεσιακή κατάσταση των υπαλλήλων της ΕΕ**

Απόρριψη αίτησης αναιρέσεως κατά απόφασης του ΓεΔΕΕ που επικύρωνε τρεις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας με τις οποίες δεν έκανε δεκτή την υποψηφιότητα του προσφεύγοντος για τη θέση του ευρωπαϊού εντεταλμένου εισαγγελέα

αίτηση αναιρέσεως – Ευρωπαϊκή Δημόσια Διοίκηση – Ευρωπαϊκή Εισαγγελία – Κανονισμός (ΕΕ) 2017/1939 – άρθρο 17 – ευρωπαίοι εντεταλμένοι εισαγγελείς – διαδικασία πρόσληψης – μη διορισμός υποψηφίου που προτάθηκε από κράτος μέλος – προσφυγή ακυρώσεως – άρθρο 263 ΣΛΕΕ – παραδεκτό – προθεσμίες άσκησης προσφυγής – εκπρόθεσμη άσκηση προσφυγής – επιβεβαιωτική απόφαση – έλλειψη ουσιωδών νέων στοιχείων – υποχρέωση αιτιολόγησης

ΔΕΕ C-352/24 P, PU/Ευρωπαϊκή Εισαγγελία, 13.11.2025, Τμήμα δέκατο, Πρόεδρος (Εισηγητής): E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: T. Čareta, ECLI:EU:C:2025:892 – Αίτηση αναιρέσεως

Ο προσφεύγων-ενάγων είχε υποβάλει υποψηφιότητα για τη θέση του ευρωπαϊού εντεταλμένου εισαγγελέα. Τον Μάιο του 2021, το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο επέλεξε επτά εισαγγελείς ως υποψηφίους για τις θέσεις ευρωπαίων εντεταλμένων εισαγγελέων της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας, συμπεριλαμβανομένου και του προσφεύγοντα-ενάγοντα. Ωστόσο, στις 17 Μαΐου, η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία διόρισε πέντε από τους υποψηφίους στις εν λόγω θέσεις, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβανόταν ο προσφεύγων-ενάγων. Κατόπιν παροχής επιπρόσθετων πληροφοριών και σχετικής επικοινωνίας, η αρμόδια ομάδα εργασίας διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων δεν πληρούσε τα αναγκαία κριτήρια

επιλογής, όπως αυτά ορίζονται στο άρθρο 17 του Κανονισμού 2017/1939 για την εφαρμογή ενισχυμένης συνεργασίας για τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας.

Ως εκ τούτου, η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία εξέδωσε τρεις αποφάσεις κατά των οποίων ασκήθηκε προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Με την πρώτη, η Εισαγγελία απέρριψε την υποψηφιότητα του προσφεύγοντος για τη θέση ευρωπαϊού εντεταλμένου εισαγγελέα, με τη δεύτερη απορρίφθηκε η διοικητική του ένσταση κατά της πρώτης επίδικης απόφασης και με την τρίτη διορίστηκαν δύο επιπλέον ευρωπαίοι εντεταλμένοι εισαγγελείς. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε ως απαράδεκτη την εν λόγω προσφυγή ακύρωσης στο σύνολό της, κρίνοντας ότι, κατά της πρώτης επίδικης απόφασης, η προσφυγή ήταν εκπρόθεσμη, κατά της δεύτερης, δεν δύνατο να ασκηθεί προσφυγή, δεδομένου ότι ήταν απλώς επιβεβαιωτική της πρώτης, και κατά της τρίτης, δεν νομιμοποιείτο ο προσφεύγων, διότι δεν μπορούσε να επηρεαστεί άμεσα η νομική του κατάσταση.

Στο πλαίσιο αυτό, με την αναίρεσή του ενώπιον του ΔΕΕ, ο προσφεύγων (πλέον αναιρεσείων) προέβαλε έναν και μοναδικό λόγο αναίρεσης, σύμφωνα με τον οποίο ισχυρίστηκε ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλημμελή ερμηνεία και εφαρμογή του Κανονισμού 2017/1939, σε συνδυασμό με τα άρθρα 263 και 270 της ΣΛΕΕ, τα άρθρα 47 και 52 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων για το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής και το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη αντίστοιχα, καθώς και τα άρθρα 6 και 13 της ΕΣΔΑ. Με το δεύτερο σκέλος του ίδιου λόγου αναίρεσης, υποστήριξε ότι η αιτιολογία της απόφασης του ΓεΔΕΕ ήταν ανεπαρκής. Ειδικότερα, ο αναιρεσείων θεώρησε ότι η ερμηνεία του «ουσιώδους νέου στοιχείου», που απαιτείται για να κριθεί αν μια απόφαση είναι επιβεβαιωτική μιας άλλης, ερμηνεύθηκε με τυπολατρικό τρόπο από το ΓεΔΕΕ, με αποτέλεσμα να στερηθεί το δικαίωμα πρόσβασης σε αποτελεσματική προσφυγή. Σε κάθε περίπτωση, ο αναιρεσείων βρισκόταν σε μια κατάσταση ανασφάλειας δικαίου κατά τον χρόνο έκδοσης της πρώτης απόφασης, δεδομένου ότι δεν ήταν σαφής η δικαστική οδός που έπρεπε να ακολουθηθεί μετά την απόρριψη του διορισμού του.

Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, το ΔΕΕ υπενθύμισε αρχικά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 263, τελευταίο εδάφιο, η προθεσμία άσκησης προσφυγής κατά πράξης οργάνου της Ένωσης είναι δύο μήνες με αφετηρία, κατά περίπτωση, από τη δημοσίευση ή την κοινοποίηση της προσβαλλομένης πράξεως στον προσφεύγοντα, ή, σε περίπτωση απουσίας δημοσίευσης ή κοινοποίησης, από την ημερομηνία κατά την οποία ο προσφεύγων έλαβε γνώση της. Η πάροδος της προθεσμίας αυτής χωρίς να ασκηθεί προσφυγή συνεπάγεται το απρόσβλητο της κρίσιμης πράξης, αλλά και των μεταγενέστερων, επιβεβαιωτικών πράξεων. Αίτηση επανεξέτασης απρόσβλητης πράξης είναι δυνατή μόνο όταν ανακλύουν νέα ουσιώδη στοιχεία, δηλαδή

γεγονότα που μπορούν να μεταβάλλουν ουσιωδώς την κατάσταση του προσφεύγοντος σε σχέση με το πώς υφίστατο κατά την έκδοση της προγενέστερης απόφασης που κατέστη απρόσβλητη.

Εν προκειμένω, σύμφωνα με το ΔΕΕ, το ΓεΔΕΕ είχε κρίνει ότι η δεύτερη επίδικη απόφαση απαντούσε μόνο στα επιχειρήματα τα οποία ανέπτυξε ο αναιρεσείων με τη διοικητική του ένσταση, χωρίς ο τελευταίος να προσκομίσει νέα έγγραφα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως στοιχεία σχετικά με την επί της ουσίας απόρριψη της υποψηφιότητάς του. Το ΔΕΕ παρατήρησε περαιτέρω ότι τα επιχειρήματα που προέβαλε συνολικά ο αναιρεσείων στο πλαίσιο της αναίρεσης δεν ασκούν καμία επιρροή για την απόδειξη της ύπαρξης πλάνης περί το δίκαιο στην αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση. Με άλλα λόγια, δεν προσφέρουν κανένα επιχείρημα ικανό να τεκμηριώσει ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο όταν έκρινε ότι η δεύτερη επίδικη απόφαση δεν περιείχε ουσιώδη νέα στοιχεία σε σχέση με την πρώτη επίδικη απόφαση όσον αφορά την εξέταση των κριτηρίων επιλογής, προκειμένου να θεμελιωθεί πλάνη περί το δίκαιο. Παράλληλα, όσον αφορά τον ισχυρισμό περί συγγνωστής πλάνης υπό το πρίσμα του άρθρου 47 του Χάρτη και των άρθρων 6 και 13 της ΕΣΔΑ, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι ο αναιρεσείων δεν επικαλέστηκε την έννοια αυτή ενώπιον του ΓεΔΕΕ σε επίπεδο προσφυγής και, άρα, επρόκειτο για ισχυρισμό που προβάλλεται πρώτη φορά κατ' αναίρεση και, ως εκ τούτου, είναι απαράδεκτος. Συνεπώς, το ΔΕΕ απέρριψε το πρώτο σκέλος του μοναδικού λόγου αναίρεσης ως αλυσιτελές και απαράδεκτο.

Τέλος, το δεύτερο σκέλος, περί ανεπαρκούς αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης, απορρίφθηκε ως αβάσιμο, δεδομένου ότι το εν λόγω σκέλος συνδέεται με το επιχείρημα του προσφεύγοντος για προσβολή του δικαίωματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, δεν ασκεί επιρροή για την εκτίμηση του επιβεβαιωτικού χαρακτήρα της δεύτερης επίδικης απόφασης και, άρα, το ΓεΔΕΕ δεν ήταν υποχρεωμένο να απαντήσει.

Επομένως, η αίτηση αναίρεσης απορρίφθηκε στο σύνολό της και ο αναιρεσείων καταδικάστηκε στα δικαστικά του έξοδα, αλλά και στα έξοδα της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Αγωγές αποζημίωσης για παραβάσεις των δικαιώσεων του δικαίου ανταγωνισμού

Έναρξη της προθεσμίας παραγραφής αγωγών αποζημίωσης για παραβάσεις των κανόνων του ανταγωνισμού

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 101 ΣΛΕΕ – αρχή της αποτελεσματικότητας – αγωγές αποζημίωσης για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης – προθεσμία παραγραφής – προσδιορισμός της *dies a quo* – γνώση των αναγκαίων στοιχείων για την άσκηση της αγωγής αποζημίωσης – δημοσίευση στον ιστότοπο εθνικής αρχής ανταγωνισμού της απόφασής της με την οποία διαπιστώνεται παράβαση των κανόνων ανταγωνισμού – δεσμευτικό αποτέλεσμα απόφασης εθνικής αρχής ανταγωνισμού που δεν έχει ακόμη καταστεί απρόσβλητη – αναστολή ή διακοπή της προθεσμίας παραγραφής – αναστολή της διαδικασίας ενώπιον του δικαστηρίου που επιλαμβάνεται αγωγής αποζημίωσης – Οδηγία 2014/104/ΕΕ – άρθρο 10 – χρονικά όρια εφαρμογής

ΔΕΕ C-21/24, Nissan Iberia, 04.09.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: A. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: L. Medina, ECLI:EU:C:2025:659 – Προδικαστική παραπομπή

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) κλήθηκε, κατόπιν αίτησης προδικαστικής απόφασης από το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Zaragoza (εμποροδικείο αριθ. 1 Σαραγόσας, Ισπανία), να καθορίσει πότε αρχίζει να «τρέχει» η προθεσμία παραγραφής για τις αγωγές αποζημίωσης λόγω παράβασης του δικαίου ανταγωνισμού, όταν η παράβαση έχει διαπιστωθεί με απόφαση εθνικής αρχής ανταγωνισμού της οποίας το κύρος έχει αμφισβητηθεί δικαστικά. Η επίμαχη αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του CP, φυσικού προσώπου, και της Nissan Iberia SA (στο εξής: Nissan) σχετικά με την αποκατάσταση της ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού διαπραχθείσα από διάφορες επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων και η Nissan, και διαπιστωθείσα με απόφαση της ισπανικής Comisión Nacional de los Mercados y la Competencia (εθνικής επιτροπής αγορών και ανταγωνισμού, στο εξής: CNMC).

Πιο συγκεκριμένα, η CNMC, με απόφαση της 23ης Ιουλίου 2015, διαπίστωσε ότι πολλές επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων και η Nissan, είχαν συμμετάσχει σε αντιανταγωνιστικές πρακτικές μέσω της ανταλλαγής εμπορικά ευαίσθητων πληροφοριών, συμπεριφορά η οποία έπαυσε το 2013. Το πλήρες κείμενο της απόφασης δημοσιεύθηκε στον ιστότοπο της CNMC στις 15 Σεπτεμβρίου 2015.

Κατά της ως άνω απόφασης ασκήθηκαν προσφυγές ακυρώσεως από τις εμπλεκόμενες επιχειρήσεις, συμπεριλαμβανομένης της Nissan. Η απόφαση τελικώς επικυρώθηκε από το ισπανικό Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο) το 2021.

Τον Μάρτιο του 2023, ο CP, ο οποίος είχε αγοράσει όχημα της Nissan, άσκησε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου αγωγή αποζημίωσης (αγωγή «follow-on») κατά της

Nissan, ζητώντας αποκατάσταση της ζημίας που φέρεται να υπέστη λόγω της αγοράς οχήματος του οποίου η τιμή επηρεάστηκε από την αντίθετη προς τους κανόνες του ανταγωνισμού πρακτική που διαπίστωσε η CNMC με την απόφασή της.

Προς αντίκρουση της αγωγής αυτής, η Nissan προέβαλε ένσταση παραγραφής. Υποστήριξε, ειδικότερα, ότι το εφαρμοστέο καθεστώς του ισπανικού Αστικού Κώδικα προβλέπει ετήσια παραγραφή για αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων του δικαίου ανταγωνισμού, η οποία αρχίζει να «τρέχει» από τη στιγμή που ο ζημιωθείς έλαβε γνώση της επίμαχης παράνομης πρακτικής. Εν προκειμένω, ο CP είχε λάβει γνώση των ουσιωδών στοιχείων της παράβασης ήδη στις 15 Σεπτεμβρίου 2015, όταν δημοσιεύθηκε το πλήρες κείμενο της απόφασης της CNMC και όταν η υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση αυτή έτυχε ευρείας κάλυψης από τα εθνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Άρα, κατά τη Nissan, η προθεσμία παραγραφής άρχισε να «τρέχει» στις 15 Σεπτεμβρίου 2015.

Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο θεωρεί ότι οι προθεσμίες παραγραφής που ισχύουν για τις αγωγές αποζημίωσης για παραβάσεις των κανόνων του ανταγωνισμού δεν μπορούν να αρχίσουν να «τρέχουν» πριν από την παύση της οικείας παράβασης και πριν ο ζημιωθείς λάβει (ή μπορούσε ευλόγως να λάβει) γνώση των στοιχείων που είναι αναγκαία για την άσκηση της αγωγής αποζημίωσης. Στις περιπτώσεις όπου η παράβαση έχει διαπιστωθεί με απόφαση της CNMC, το εν λόγω δικαστήριο εκτιμά ότι τα στοιχεία αυτά μπορεί καταρχήν να θεωρηθεί ότι καθίστανται γνωστά με τη δημοσίευση της απόφασης στον ιστότοπο της CNMC, ανεξάρτητα από το αν η απόφαση αυτή έχει καταστεί απρόσβλητη.

Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί ότι υπάρχει επίσης νομολογία των ισπανικών δικαστηρίων κατά την οποία η προθεσμία παραγραφής που ισχύει για τις αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων των κανόνων του ανταγωνισμού που διαπιστώθηκαν με απόφαση της CNMC, η οποία έχει προσβληθεί δικαστικά, αρχίζει να «τρέχει» μόνον από το χρονικό σημείο κατά το οποίο η απόφαση αυτή κατέστη απρόσβλητη μετά τον δικαστικό έλεγχο. Και τούτο, διότι ο ζημιωθείς δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι γνωρίζει επαρκώς τα αναγκαία στοιχεία για την άσκηση της αγωγής αποζημίωσης στηριζόμενος αποκλειστικά και μόνο στη δημοσίευση του πλήρους κειμένου της απόφασης της CNMC στον ιστότοπό της, στο ανακοινωθέν Τύπου ή στην κάλυψη της υπόθεσης από τα εθνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Κατά τη νομολογία αυτή, η προθεσμία παραγραφής αρχίζει να «τρέχει» μόνον όταν η δικαστική απόφαση του τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας έχει αποκτήσει ισχύ δεδικασμένου.

Το αιτούν δικαστήριο, πάντως, θεωρεί εσφαλμένη τη διάκριση μεταξύ «δυνατότητας» και «υποχρέωσης» άσκησης αγωγής, υποστηρίζοντας ότι, αν ο ζημιωθείς γνωρί-

ζει τα απαραίτητα στοιχεία για την άσκηση της αγωγής αποζημίωσης, οφείλει να την ασκήσει εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας. Λόγω αμφιβολιών σχετικά με την ορθότητα της εκτίμησής του, το δικαστήριο αυτό ανέστειλε την ενώπιόν του διαδικασία και υπέβαλε στο ΔΕΕ τρία προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία εξετάστηκαν από κοινού. Με τα ερωτήματα αυτά ζητήθηκε ουσιαστικά να διευκρινιστεί αν το άρθρο 101 ΣΛΕΕ, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας, και, ενδεχομένως, το άρθρο 10 παρ. 2 της Οδηγίας 2014/104 για τις αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων των κανόνων του ανταγωνισμού, αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση – όπως ερμηνεύεται από τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια – σύμφωνα με την οποία η προθεσμία παραγραφής για αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων του δικαίου ανταγωνισμού μπορεί να αρχίσει «να τρέχει» πριν η απόφαση της εθνικής αρχής ανταγωνισμού καταστεί απρόσβλητη, στη βάση ότι ο ζημιωθείς θεωρείται πως γνώριζε ήδη τα αναγκαία στοιχεία για την άσκηση αγωγής.

Το ΔΕΕ, επιλαμβανόμενο των σχετικών προδικαστικών ερωτημάτων, εξέτασε αρχικά τη δυνατότητα διαχρονικής εφαρμογής του άρθρου 10 της Οδηγίας 2014/104, το οποίο ρυθμίζει τον χρόνο έναρξης της παραγραφής για αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων του δικαίου του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου αυτού, η προθεσμία παραγραφής δεν αρχίζει να «τρέχει» πριν παύσει η παράβαση και προτού ο ζημιωθείς λάβει γνώση ή μπορεί ευλόγως να αναμένεται ότι γνωρίζει τις αναγκαίες πληροφορίες για την άσκηση της αγωγής του. Για να διαπιστώσει αν η διάταξη αυτή εφαρμόζεται στην επίδικη διαφορά, το ΔΕΕ εξέτασε αν την 27η Δεκεμβρίου 2016, ημερομηνία λήξης της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2014/104 στο εθνικό δίκαιο, η προβλεπόμενη από το εθνικό δίκαιο προθεσμία παραγραφής της αγωγής του CP είχε ήδη παρέλθει. Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι, ακόμη και πριν από την ημερομηνία λήξης της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2014/104 στο εσωτερικό δίκαιο, τα κράτη μέλη όφειλαν να διαμορφώνουν τους κανόνες για την έναρξη, τη διάρκεια και τη διακοπή ή αναστολή της παραγραφής με τέτοιον τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες του δικαίου του ανταγωνισμού και να μην υπονομεύουν την πλήρη αποτελεσματικότητα των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ.

Η αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος κάθε προσώπου να ζητεί αποζημίωση για ζημία που προκλήθηκε από παράβαση των κανόνων ανταγωνισμού αποτελεί βασικό στοιχείο για την πρακτική εφαρμογή του άρθρου 101 ΣΛΕΕ. Για τον λόγο αυτό, η παραγραφή δεν μπορεί να αρχίσει να «τρέχει» σε μια χρονική στιγμή που θα καθιστούσε την άσκηση του δικαιώματος αυτού πρακτικά αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή, δηλαδή πριν ο ζημιωθείς λάβει γνώση ή μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ότι έχει

λάβει γνώση των αναγκαίων στοιχείων για την άσκηση αγωγής αποζημίωσης.

Στο πλαίσιο αυτό, από τα στοιχεία που παρέχει το αιτούν δικαστήριο προκύπτει ότι μια απόφαση της CNMC, η οποία διαπιστώνει παράβαση αλλά αμφισβητείται δικαστικά με την άσκηση προσφυγής ακυρώσεως, δεν δεσμεύει τον δικαστή που επιλαμβάνεται της αγωγής αποζημίωσης. Ως εκ τούτου, ο ζημιωθείς δεν μπορεί να βασιστεί αποτελεσματικά σε μια τέτοια απόφαση, διότι το δικαστήριο της αποζημίωσης δεσμεύεται από τη διαπίστωση της ύπαρξης της παράβασης μόνον όταν η απόφαση της CNMC καταστεί απρόσβλητη μετά τον δικαστικό έλεγχο. Επομένως, μόνον από τη στιγμή που η απόφαση της CNMC καταστεί απρόσβλητη μπορεί να θεωρηθεί ότι ο ζημιωθείς έχει την απαιτούμενη γνώση για να ασκήσει αγωγή αποζημίωσης, πράγμα που σημαίνει ότι η παραγραφή δεν μπορεί να αρχίσει να «τρέχει» πριν από εκείνη τη χρονική στιγμή.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι δεν αρκεί να καταστεί απρόσβλητη η απόφαση της CNMC, αλλά απαιτείται και η προσήκουσα δημοσίευση της τελεσιδικής δικαστικής απόφασης, ώστε οι ενδιαφερόμενοι να έχουν πραγματική πρόσβαση στις πληροφορίες που είναι αναγκαίες για την άσκηση αγωγής αποζημίωσης. Ειδικότερα, η δικαστική απόφαση που επικυρώνει τελεσιδικώς την απόφαση της εθνικής αρχής ανταγωνισμού πρέπει να δημοσιεύεται επισήμως, να είναι ελεύθερα προσβάσιμη στο κοινό και να αναγράφει με σαφήνεια την ημερομηνία της δημοσίευσής της.

Υπό το φως των ανωτέρω, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι ο CP άσκησε την αγωγή του το 2023, ενώ η απόφαση της CNMC κατέστη απρόσβλητη ως προς τη Nissan μόνο το 2021. Συνεπώς, την 27η Δεκεμβρίου 2016, ημερομηνία λήξης της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2014/104 στο εσωτερικό δίκαιο, η προθεσμία παραγραφής όχι μόνο δεν είχε παρέλθει, αλλά δεν είχε καν αρχίσει να «τρέχει». Το ΔΕΕ διαπίστωσε επίσης ότι το περιεχόμενο του άρθρου 10 παρ. 2 της Οδηγίας 2014/104 – το οποίο έχει εν προκειμένω εφαρμογή *ratione temporis* – ουσιαστικά ενσωματώνει την ενωσιακή νομολογία ως προς τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ και την αρχή της αποτελεσματικότητας. Επομένως, οι σκέψεις του σχετικά με την έναρξη της προθεσμίας παραγραφής των αγωγών αποζημίωσης για παραβάσεις των κανόνων ανταγωνισμού πριν από την έναρξη ισχύος της Οδηγίας 2014/104 ισχύουν επίσης και για την ερμηνεία του άρθρου 10 παρ. 2 της εν λόγω Οδηγίας.

Τελικώς, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το άρθρο 101 ΣΛΕΕ, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας, καθώς και το άρθρο 10 παρ. 2 της Οδηγίας 2014/104, αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση, όπως αυτή ερμηνεύεται από τα εθνικά δικαστήρια, σύμφωνα με την οποία η προθεσμία παραγραφής που ισχύει για

τις αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων των κανόνων του ανταγωνισμού μπορεί να αρχίσει να «τρέχει» πριν η απόφαση της εθνικής αρχής ανταγωνισμού, που διαπιστώνει την παράβαση, καταστεί απρόσβλητη. Δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο ζημιωθείς γνώριζε τις αναγκαίες πληροφορίες για την άσκηση της αγωγής του απλώς επειδή η απόφαση της εθνικής αρχής ανταγωνισμού είχε δημοσιευθεί, όσο αυτή εξακολουθούσε να υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο.

► Ποινική έρευνα για συμμετοχή σε συμπράξεις

Πρόσβαση σε δηλώσεις επεικούς μεταχείρισης και σε υπομνήματα για διακανονισμό στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών

προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – άρθρο 101 ΣΛΕΕ – πρακτική αποτελεσματικότητα – Οδηγία 2014/104/ΕΕ – κανόνες που διέπουν τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 6 παρ. 6 και 7 – άρθρο 7 παρ. 1 – Οδηγία 2019/1/ΕΕ – παροχή αρμοδιοτήτων στις αρχές ανταγωνισμού των κρατών μελών ώστε να επιβάλλουν αποτελεσματικότερα τους κανόνες και για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς – άρθρο 31 παρ. 3 – πεδίο εφαρμογής – μηχανισμός αμοιβαίας διοικητικής και δικαστικής συνδρομής μεταξύ των εθνικών αρχών – διαβίβαση του φακέλου αρχής ανταγωνισμού σε αρχή που διεξάγει ποινική έρευνα – συμπερίληψη στην ποινική δικογραφία των δηλώσεων επεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό, καθώς και των παραρτημάτων τους – πρόσβαση των κατηγορουμένων και των λοιπών εμπλεκόμενων στη διαδικασία ποινικής έρευνας στα έγγραφα αυτά

ΔΕΕ C-2/23, FL und KM Baugesellschaft και S, 30.10.2025, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2025:848 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο προσφυγής των FL und KM Baugesellschaft m.b.H. & Co. KG και S AG, επιχειρήσεων του κατασκευαστικού κλάδου, με αντικείμενο τη συμπερίληψη στη δικογραφία ποινικής έρευνας, την οποία διεξάγει η κεντρική εισαγγελία δίωξης οικονομικού εγκλήματος και διαφθοράς της Αυστρίας, των δηλώσεων επεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό που είχαν υποβληθεί από τις εταιρείες αυτές καθώς και των παραρτημάτων των εγγράφων αυτών.

Οι εκκαλούσες της κύριας δίκης τελούν υπό διαδικασία ποινικής έρευνας της αυστριακής εισαγγελικής αρχής για συμμετοχή σε συμπράξεις με σκοπό τον περιορισμό του ανταγωνισμού στον τομέα των δημόσιων συμβάσε-

ων. Παράλληλα, η ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού κίνησε, ενώπιον του Oberlandesgericht Wien, διαδικασία λόγω παράβασης της νομοθεσίας περί συμπράξεων αποβλέπουσα στην επιβολή προστίμων. Στο πλαίσιο της εν λόγω διαδικασίας, οι εκκαλούσες της κύριας δίκης υπέβαλαν αίτηση επεικούς μεταχείρισης και πέτυχαν την επιβολή μειωμένου προστίμου.

Εν τω μεταξύ, στο πλαίσιο αμοιβαίας συνδρομής, η εισαγγελική αρχή ζήτησε και έλαβε από το Oberlandesgericht Wien αντίγραφο της σχετικής δικογραφίας, ενώ αργότερα ζήτησε και έλαβε από την ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού ορισμένα έγγραφα της διοικητικής διαδικασίας σχετικά με την επίμαχη σύμπραξη, συμπεριλαμβανομένων των δηλώσεων επεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό, καθώς και των παραρτημάτων τους. Τα εν λόγω έγγραφα συμπεριλήφθηκαν κανονικά στην ποινική δικογραφία. Οι εκκαλούσες της κύριας δίκης, ωστόσο, έσπευσαν να ζητήσουν τη μη συμπερίληψη των εν λόγω εγγράφων και την απαγόρευση πρόσβασης των κατηγορουμένων και των ζημιωθέντων σε αυτά, αίτημα που απορρίφθηκε τόσο από την εισαγγελική αρχή όσο και, σε πρώτο βαθμό, από το Landesgericht für Strafsachen Wien. Εν συνεχεία, οι εκκαλούσες της κύριας δίκης άσκησαν έφεση κατά της απόφασης του πρωτοβάθμιου αυτού δικαστηρίου ενώπιον του Oberlandesgericht Wien, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου.

Το αιτούν δικαστήριο παρατήρησε ότι, κατά το αυστριακό δίκαιο, οι κατηγορούμενοι, τα θύματα και οι πολιτικώς ενάγοντες σε ποινικές διαδικασίες έχουν, καταρχήν, ευρεία πρόσβαση στην ποινική δικογραφία, γεγονός που συνεπάγεται πρόσβαση και στις δηλώσεις επιείκειας και στα υπομνήματα διακανονισμού που υποβλήθηκαν στο πλαίσιο διαδικασίας στον τομέα των συμπράξεων. Ωστόσο, διατηρώντας αμφιβολίες ως προς το αν οι Οδηγίες 2014/104 και 2019/1 επιβάλλουν απόλυτη προστασία των δηλώσεων επεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων διακανονισμού έναντι κάθε τρίτου, συμπεριλαμβανομένων των αρμοδίων για την ποινική δίωξη αρχών, το δικαστήριο αυτό αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) τρία προδικαστικά ερωτήματα. Ειδικότερα, ζήτησε να διευκρινιστεί: α) αν η προβλεπόμενη από τις Οδηγίες 2014/104 και 2019/1 προστασία των δηλώσεων επεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό είναι απόλυτη και ισχύει εξίσου και έναντι των εισαγγελιών και των ποινικών δικαστηρίων, β) αν η προστασία καλύπτει και τα συνοδευτικά έγγραφα και τις πληροφορίες που προσκόμισε ο αιτών την υπαγωγή στο καθεστώς επιείκειας ή ο συμμετέχων στον διακανονισμό παραβάτης, και γ) αν πρέπει να αποκλείεται οριστικώς η πρόσβαση των κατηγορουμένων και των

λοιπών μετεχόντων στην ποινική διαδικασία, ιδίως των ζημιωθέντων, στα εν λόγω έγγραφα.

Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 101 ΣΛΕΕ αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που υποχρεώνει την εθνική αρχή ανταγωνισμού και το αρμόδιο για υποθέσεις συμπράξεων εθνικό δικαστήριο να διαβιβάζουν στην εισαγγελική αρχή, στο πλαίσιο διοικητικής συνδρομής, τους φακέλους και τις δικογραφίες τους, συμπεριλαμβανομένων και των δηλώσεων επιείκειας και των υπομνημάτων διακανονισμού. Συναφώς, το ΔΕΕ αρχικά υπενθύμισε ότι το άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ παράγει άμεσα αποτελέσματα στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών και γεννά υπέρ αυτών δικαιώματα. Ωστόσο, ο μηχανισμός διοικητικής συνδρομής που προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο δεν διέπεται, αυτός καθ' εαυτόν, από το δίκαιο της Ένωσης. Παρά ταύτα, τα κράτη μέλη οφείλουν να ασκούν την αρμοδιότητά τους στον τομέα αυτό τηρώντας το δίκαιο της Ένωσης, εξασφαλίζοντας ότι η εφαρμογή των σχετικών εθνικών κανόνων δεν υπονομεύει την αποτελεσματική εφαρμογή των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ. Ακόμη, το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι τα προγράμματα επιείκειας αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για την αποκάλυψη και πάταξη παραβάσεων των κανόνων ανταγωνισμού και ότι η αποτελεσματικότητά τους μπορεί να πληγεί εάν υπάρχει κίνδυνος κοινοποίησης εγγράφων σχετικών με ορισμένη διαδικασία επιείκειας σε τρίτους, δηλαδή κίνδυνος δημοσιοποίησης αυτοενοχοποιητικών εγγράφων. Κατά συνέπεια, ο εθνικός μηχανισμός διοικητικής συνδρομής μπορεί να προβλέπει τη διαβίβαση φακέλων και δικογραφιών, συμπεριλαμβανομένων και των δηλώσεων επιεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό, μόνον υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγει την πρακτική αποτελεσματικότητα του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, ιδίως την ουσιαστική προστασία των δηλώσεων επιείκειας και των υπομνημάτων διακανονισμού. Η απάντηση, ως εκ τούτου, του ΔΕΕ στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα είναι ότι το άρθρο 101 ΣΛΕΕ δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση κατά την οποία η εθνική αρχή ανταγωνισμού και το αρμόδιο για υποθέσεις συμπράξεων εθνικό δικαστήριο υποχρεούνται, στο πλαίσιο του προβλεπόμενου μηχανισμού διοικητικής συνδρομής, να διαβιβάζουν στην εισαγγελική αρχή, κατόπιν αιτήματός της, φακέλους και δικογραφίες, συμπεριλαμβανομένων και των δηλώσεων επιεικούς μεταχείρισης και των υπομνημάτων για διακανονισμό που περιέχουν οι φάκελοι και οι δικογραφίες αυτές, καθώς και των πληροφοριών που αποκτώνται στο πλαίσιο των εγγράφων αυτών, υπό την προϋπόθεση όμως ότι ο μηχανισμός διοικητικής συνδρομής δεν θίγει την πρακτική αποτελεσματικότητα του άρθρου αυτού της ΣΛΕΕ.

Ως προς το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το ΔΕΕ εξέτασε αν η προστασία του άρθρου 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1 για τις δηλώσεις επιεικούς μεταχείρισης και τα

υπομνήματα για διακανονισμό καλύπτει και τα συνοδευτικά έγγραφα και τις πληροφορίες που προσκομίζονται προς τεκμηρίωση του περιεχομένου τους. Στο πλαίσιο αυτό, διευκρινίστηκε ότι η προστασία του άρθρου 31 παρ. 3 καλύπτει μόνο έγγραφα τα οποία, με βάση το περιεχόμενο, τον σκοπό και τις συνθήκες κατάρτισής τους, θεωρούνται «δήλωση επιεικούς μεταχείρισης» ή «υπόμνημα για διακανονισμό», όπως οι έννοιες αυτές ορίζονται στενά στο άρθρο 2 παρ. 1, σημεία 17-18, της Οδηγίας. Ως τέτοια δεν θεωρούνται προϋπάρχουσες πληροφορίες ή αποδεικτικά στοιχεία που υπάρχουν ανεξάρτητα από τη διαδικασία επιβολής, ακόμη και αν περιλαμβάνονται στον φάκελο αρχής ανταγωνισμού. Περαιτέρω, το άρθρο 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1 αναφέρεται ρητά στις δηλώσεις επιείκειας και στα υπομνήματα διακανονισμού, προβλέποντας ότι σε αυτά έχουν πρόσβαση μόνο οι διάδικοι και μόνο για την άσκηση των δικαιωμάτων υπεράσπισής τους. Η διάταξη δεν καταλαμβάνει τα λοιπά έγγραφα του φακέλου, όπως είναι τα παραρτήματα και οι πληροφορίες που αντλούνται από τις δηλώσεις και τα υπομνήματα για σκοπούς απόδειξης.

Η ερμηνεία αυτή είναι σύμφωνη με το πνεύμα της πάγιας νομολογίας και εξυπηρετεί την ανάγκη επίτευξης ισορροπίας μεταξύ, αφενός, της διασφάλισης της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων επιείκειας και, αφετέρου, του δικαιώματος των ζημιωθέντων να ζητούν αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από παραβάσεις του δικαίου ανταγωνισμού. Το ΔΕΕ επισήμανε, στο πλαίσιο αυτό, ότι οι αγωγές αποζημίωσης ενισχύουν την αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού της Ένωσης και ότι οι διαφορές που αφορούν παραβάσεις του δικαίου ανταγωνισμού χαρακτηρίζονται καταρχήν από έντονη ασυμμετρία πληροφόρησης εις βάρος των ζημιωθέντων, κάτι το οποίο πρέπει να ληφθεί υπόψη. Στο ίδιο πλαίσιο, τονίστηκε ότι, μολονότι απαγορεύεται, σε κάθε περίπτωση, η αυτοοσια δημοσίευση της ίδιας της δήλωσης επιείκειας, επιτρέπεται η δημοσίευση στοιχείων που αντλούνται από τα συνοδευτικά έγγραφα που προσκομίστηκαν προς στήριξη της δήλωσης αυτής, υπό την προϋπόθεση της προστασίας επιχειρηματικών, επαγγελματικών ή άλλων εμπιστευτικών πληροφοριών.

Καταληκτικώς, το ΔΕΕ έκρινε ότι το επίπεδο προστασίας των συνοδευτικών εγγράφων και των πληροφοριών που υποβλήθηκαν προς τεκμηρίωση του περιεχομένου της δήλωσης επιείκειας ή του υπομνήματος διακανονισμού δεν ταυτίζεται με την αυξημένη προστασία που απολαμβάνουν οι ίδιες οι δηλώσεις και τα ίδια τα υπομνήματα. Ως εκ τούτου, το άρθρο 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1 δεν καλύπτει τα έγγραφα και τις πληροφορίες που προσκομίζονται αποκλειστικά για την έκθεση, τεκμηρίωση ή απόδειξη του περιεχομένου δήλωσης επιείκειας ή υπομνήματος διακανονισμού.

Ως προς το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, έγινε δεκτό ότι το αιτούν δικαστήριο ζητούσε, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 47 και 48 παρ. 2 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση, όπως η εφαρμοστέα στη διαφορά της κύριας δίκης αυστριακή ρύθμιση, που, σε ποινική διαδικασία που δεν έχει ως αντικείμενο παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού, επιτρέπει πρόσβαση στις δηλώσεις επιείκειας και στα υπομνήματα διακανονισμού – που έχουν διαβιβαστεί στις ποινικές αρχές – τόσο στους κατηγορούμενους που δεν είναι συντάκτες των εγγράφων αυτών όσο και στους λοιπούς μετέχοντες, ιδίως σε ζημιωθέντες που επιδιώκουν αποζημίωση.

Συναφώς, το ΔΕΕ επισήμανε ότι η προστασία των δηλώσεων επιείκειας και των υπομνημάτων διακανονισμού υπηρετεί δύο αλληλένδετους σκοπούς: (α) την προστασία των ενδιαφερομένων από κινδύνους δημοσιοποίησης αυτοενοχοποιητικών εγγράφων, και (β) τη διασφάλιση ότι η πρόσβαση στα έγγραφα αυτά δεν θίγει συμφέροντα δημοσίας φύσης, όπως η αποτελεσματικότητα της καταστολής των παραβάσεων του δικαίου ανταγωνισμού, αφού η γενικευμένη πρόσβαση θα αποθάρρυνε τη συνεργασία με τις εθνικές αρχές ανταγωνισμού. Δεδομένου ότι οι επίμαχες στην κύρια δίκη δηλώσεις και τα επίμαχα υπομνήματα καταρτίστηκαν κατ' εφαρμογή του δικαίου ανταγωνισμού της Ένωσης, η προστασία του άρθρου 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1 πρέπει να διασφαλίζεται ανεξάρτητα από το πλαίσιο στο οποίο τα έγγραφα αυτά αξιοποιούνται. Συνεπώς, το ΔΕΕ προχώρησε στην εξέταση της συμβατότητας της κρίσιμης αυστριακής ρύθμισης με το ενωσιακό επίπεδο προστασίας.

Όσον αφορά την πρόσβαση των κατηγορουμένων που δεν είναι συντάκτες των δηλώσεων και των υπομνημάτων, το ΔΕΕ δέχθηκε ότι το άρθρο 31 παρ. 3 δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι εισάγει μια απόλυτη απαγόρευση πρόσβασης των εν λόγω προσώπων, διότι το άρθρο αυτό πρέπει να ερμηνεύεται, στο μέτρο του δυνατού, κατά τρόπο σύμφωνο με το σύνολο του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, ιδίως δε με τις διατάξεις του Χάρτη. Για τον λόγο αυτό, γίνεται δεκτό ότι οι κατηγορούμενοι πρέπει, καταρχήν, να έχουν πρόσβαση στις δηλώσεις επιείκειας μεταχείρισης ή στα υπομνήματα για διακανονισμό, προκειμένου να διασφαλίζεται η προστασία των δικαιωμάτων τους στο πλαίσιο διαδικασίας ποινικής έρευνας, ιδίως η άσκηση των δικαιωμάτων υπεράσπισης. Τυχόν μη κοινοποίηση των εγγράφων αυτών μπορεί να δικαιολογηθεί μόνον από λόγους αναγόμενους στην προστασία συγκεκριμένου δημοσίου συμφέροντος (εμπιστευτικός χαρακτήρας των πληροφοριών, πρακτική αποτελεσματικότητα του δικαίου ανταγωνισμού της Ένωσης), κατόπιν κατά περίπτωση εξέτασης και στάθμισης.

Όσον αφορά την πρόσβαση των λοιπών μετεχόντων σε διαδικασία ποινικής έρευνας, και ιδίως των ζημιωθέντων, το ΔΕΕ έκρινε ότι το άρθρο 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1, που επιτρέπει την πρόσβαση μόνο στους «διαδίκους» και μόνο για τους σκοπούς της άσκησης των δικαιωμάτων υπεράσπισης τους, δεν καλύπτει και τους ζημιωθέντες που ενδέχεται να ασκήσουν αγωγή αποζημίωσης. Η παροχή πρόσβασης σε αυτούς θα καθιστούσε την προστασία της διάταξης κενή περιεχομένου και θα υπονόμειε την πρακτική αποτελεσματικότητά της, ενώ θα έπληττε και την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων επιείκειας, αφού θα ενίσχυε τον κίνδυνο αξιοποίησης αυτοενοχοποιητικών εγγράφων από τρίτους (π.χ. σε αγωγές αποζημίωσης).

Τέλος, εφόσον το εθνικό δίκαιο φαίνεται να αναγνωρίζει δικαίωμα πρόσβασης σε πρόσωπα που δεν είναι κατηγορούμενοι στο πλαίσιο διαδικασίας ποινικής έρευνας, το ΔΕΕ υπενθύμισε την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων, βάσει της αρχής της υπεροχής, να ερμηνεύουν το εσωτερικό δίκαιο κατά το δυνατόν σύμφωνα με το γράμμα και τον σκοπό των σχετικών διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, ώστε να διασφαλίζεται η πλήρης αποτελεσματικότητά του.

Συνεπώς, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το άρθρο 31 παρ. 3 της Οδηγίας 2019/1, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 47 και 48 παρ. 2 του Χάρτη: α) δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση κατά την οποία, στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που δεν έχει ως αντικείμενο παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού, δικαίωμα πρόσβασης στις δηλώσεις επιείκειας και στα υπομνήματα διακανονισμού έχουν οι κατηγορούμενοι που δεν είναι συντάκτες των εγγράφων αυτών, β) αντιτίθεται όμως σε εθνική ρύθμιση που παρέχει τέτοια πρόσβαση και στους λοιπούς μετέχοντες στην ποινική διαδικασία, ιδίως στους ζημιωθέντες που επιδιώκουν αποζημίωση.

► Κρατικές ενισχύσεις

Υποχρέωση συμμόρφωσης με τους κανόνες δημοσίων συμβάσεων

αίτηση αναιρέσεως – κρατικές ενισχύσεις – άρθρο 107 παρ. 3, στοιχείο γ', και άρθρο 108 ΣΛΕΕ – σχεδιαζόμενη ενίσχυση για την ανάπτυξη δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων στις εγκαταστάσεις ηλεκτροπαραγωγής Paks (Ουγγαρία) – απευθείας ανάθεση της σύμβασης κατασκευής – Οδηγία 2014/25/ΕΕ – απόφαση με την οποία η ενίσχυση κηρύχθηκε συμβατή με την εσωτερική αγορά υπό την επιφύλαξη της τήρησης ορισμένων δεσμεύσεων – συμβατότητα της ενίσχυσης με άλλες διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, πέραν της νομοθεσίας για τις κρατικές ενισχύσεις – αντικείμενο της ενίσχυσης – όροι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την ενίσχυση – παράλληλη διεξαγωγή διαδικασίας λόγω παραβάσεως κράτους μέλους – υποχρέωση αιτιολόγησης

ΔΕΕ C-59/23 P, Αυστρία/Επιτροπή (Centrale nucléaire Paks II), 11.09.2025, Τμήμα μειζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: Δ. Γρατσιάς, Γεν. Εισαγγελέας: L. Medina, ECLI:EU:C:2025:686 – Αίτηση αναιρέσεως

Το 2015, η Ουγγαρία κοινοποίησε στην Επιτροπή ένα μέτρο, το οποίο αφορούσε την παροχή χρηματοδοτικής συνεισφοράς για την ανάπτυξη δύο νέων αντιδραστήρων στις εγκαταστάσεις του πυρηνικού σταθμού ηλεκτροπαραγωγής Paks. Οι δύο νέοι αντιδραστήρες, με την ονομασία Paks II, προστίθενται στους ήδη υπάρχοντες τέσσερις πυρηνικούς αντιδραστήρες της ίδιας μονάδας. Δικαιούχος του μέτρου ήταν η εταιρεία Paks II, η οποία ανήκει κατά 100% στο Ουγγρικό Δημόσιο και επρόκειτο να αποκτήσει την κυριότητα και εκμετάλλευση των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων. Το μέτρο βασιζόταν σε μία διακυβερνητική συμφωνία μεταξύ Ουγγαρίας και Ρωσίας που είχε συναφθεί το 2014, βάσει της οποίας οι δύο χώρες δεσμεύτηκαν να ορίσουν έναν έμπειρο δημόσιο οργανισμό ελεγχόμενο από το κράτος, ο οποίος θα ήταν οικονομικά και τεχνικά υπεύθυνος για τον σχεδιασμό, την κατασκευή και τη θέση σε λειτουργία των νέων αντιδραστήρων. Η Ρωσία ανέθεσε στην εταιρεία JSC NIAEP την κατασκευή των αντιδραστήρων και η Ουγγαρία όρισε την Paks II ως φορέα που θα είχε την κατοχή και εκμετάλλευσή τους. Στο πλαίσιο αυτό, η Ρωσία δεσμεύτηκε να χορηγήσει στην Ουγγαρία κρατικό δάνειο για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξης των αντιδραστήρων, ύψους 10.000.000.000 ευρώ, πλέον 2.500.000.000 σε μεταγενέστερο στάδιο.

Η Επιτροπή έκρινε το μέτρο συμβατό, βάσει του άρθρου 107 (3) (γ) ΣΛΕΕ, με τη διατύπωση ορισμένων μόνον επιφυλάξεων (SA.38454/2018). Συγκεκριμένα, έκρινε ότι η απευθείας ανάθεση της κατασκευής των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων στην JSC NIAEP δεν μπορούσε να προκαλέσει περαιτέρω στρέβλωση του ανταγωνισμού και των συναλλαγών στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας. Ως εκ τούτου, δεν ήταν υποχρεωμένη να ελέγξει εάν η επίμαχη ανάθεση ήταν σύμφωνη με τους κανόνες δημοσίων συμβάσεων. Σημείωσε, ακόμη, ότι το εν λόγω ζήτημα είχε εξεταστεί ξεχωριστά κατά την εξέταση προσφυγής κατά κράτους μέλους (άρθρο 258 ΣΛΕΕ), οπότε και δεν διαπιστώθηκε καμία παραβίαση των εν λόγω κανόνων από την Ουγγαρία. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο προσφυγής κατά της Ουγγαρίας, είχε διαπιστωθεί ότι η απευθείας ανάθεση στην εταιρεία JSC NIAEP των εργασιών κατασκευής των δύο αντιδραστήρων μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς διαγωνισμό, διότι, για τεχνικούς λόγους, δεν υπήρχε ανταγωνισμός. Η Αυστρία άσκησε προσφυγή ακυρώσεως κατά της ως άνω απόφασης, η οποία απορρίφθηκε από το ΓεΔΕΕ (T-101/18). Κατόπιν τούτου, άσκησε την επίμαχη αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του ΔΕΕ. Η υπόθεση παραπέμφθηκε σε τμήμα μειζονος συνθέσεως.

Το ΔΕΕ υπενθύμισε αρχικά ότι η διαδικασία του άρθρου 108 ΣΛΕΕ δεν πρέπει ποτέ να οδηγεί σε αποτέλεσμα αντίθετο προς τις ειδικές διατάξεις της ΣΛΕΕ. Συνεπώς, ενίσχυση η οποία, είτε αυτή καθ' εαυτήν είτε λόγω ορισμένων εκ των όρων της, αντιβαίνει σε διατάξεις ή γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου δεν είναι δυνατόν να κριθεί συμβατή. Η Επιτροπή οφείλει να λαμβάνει υπόψη τυχόν παραβιάσεις άλλων διατάξεων του ενωσιακού δικαίου πέραν από εκείνες οι οποίες διέπουν τις κρατικές ενισχύσεις, σε περίπτωση που πρόκειται για παραβίαση η οποία απορρέει από τη χρηματοδοτούμενη οικονομική δραστηριότητα, από την ίδια την ενίσχυση ή το καθ' εαυτό αντικείμενό της ή, ακόμη, από όρους άρρηκτα συνδεδεμένους με το αντικείμενο της ενίσχυσης. Όταν οι όροι μιας ενίσχυσης συνδέονται τόσο άρρηκτα με το αντικείμενό της, ώστε είναι αδύνατον να ξεταστούν χωριστά, το αποτέλεσμά τους επί της συμβατότητας της ενίσχυσης στο σύνολό της πρέπει κατ' ανάγκη να εξετάζεται στο πλαίσιο της διαδικασίας του άρθρου 108 ΣΛΕΕ. Τέτοιοι όροι συγκαταλέγονται, επομένως, στα στοιχεία που καλείται να εξετάσει και, ενδεχομένως, να εγκρίνει η Επιτροπή, οπότε, εάν συνεπάγονται παραβίαση διατάξεων ή παραβίαση γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου, θα είναι κατ' ανάγκη παράνομη και τυχόν απόφαση της Επιτροπής με την οποία εγκρίνεται η ίδια ενίσχυση.

Κατόπιν τούτων, το ΔΕΕ εξέτασε εν πρώτοις τον προσδιορισμό του αντικειμένου της επίμαχης ενίσχυσης. Το ΓεΔΕΕ είχε κρίνει ότι μοναδικό αντικείμενο της ενίσχυσης ήταν η δωρεάν παραχώρηση των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων υπέρ της εταιρείας Paks II, προκειμένου αυτή να τους εκμεταλλευθεί. Το ΔΕΕ σημείωσε αρχικά ότι δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί από το αντικείμενο του επίμαχου μέτρου μία πράξη της οποίας τα ουσιώδη στοιχεία προκύπτουν από την κοινοποίηση του μέτρου αυτού και η οποία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του, υπό την έννοια ότι συνιστά αναγκαίο στοιχείο για την υλοποίησή του και, συνακόλουθα, για την επίτευξη του σκοπού του. Εν προκειμένω, σκοπός του μέτρου ήταν η στήριξη της παραγωγής πυρηνικής ενέργειας και μέσο για την επίτευξή του ήταν ένα έργο το οποίο αφορούσε την ανάπτυξη δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων. Βάσει της διακυβερνητικής συμφωνίας, η ανάπτυξή τους περιελάμβανε τον σχεδιασμό και την κατασκευή τους, πράξη της οποίας τα ουσιώδη στοιχεία, ήτοι, μεταξύ άλλων, η ταυτότητα του κατασκευαστή και οι τεχνικές προδιαγραφές τους, προέκυπταν από την κοινοποίηση του μέτρου. Συνεπώς, η κατασκευή των αντιδραστήρων, στον βαθμό που ήταν, αφενός, αναγκαίο στοιχείο για την επίτευξη του σκοπού τον οποίο επιδίωκε το μέτρο και, αφετέρου, πράξη χρηματοδοτούμενη, τουλάχιστον εμμέσως, με πόρους της Ουγγαρίας, αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του κοινοποιηθέντος μέτρου και, ως εκ τούτου, εσφαλμένα το ΓεΔΕΕ την είχε αποκλείσει από το αντικείμενο του μέτρου.

Εν συνεχεία, εξετάστηκε κατά πόσον υπήρχε άρρηκτη σχέση μεταξύ κατασκευής και λειτουργίας των αντιδραστήρων. Το ΔΕΕ σημείωσε αρχικά ότι η απευθείας ανάθεση της σύμβασης κατασκευής των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων συνιστούσε κατ' ανάγκην όρο συνδεδεμένο με το αντικείμενο της ενίσχυσης, δεδομένου ότι η κατασκευή αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του επίμαχου μέτρου. Διευκρίνισε ότι δεν συνιστούν όρους άρρηκτα συνδεδεμένους με το αντικείμενο της ενίσχυσης εκείνοι που, παρότι αποτελούν μέρος του επίμαχου μέτρου, δεν είναι *in concreto* αναγκαίοι για την υλοποίηση του σκοπού του ή για τη λειτουργία του. Ως εκ τούτου, μέτρα που λαμβάνει το οικείο κράτος μέλος και συνδέονται με την πράξη με το επίμαχο μέτρο ενίσχυσης, αλλά είναι νομικώς διακριτά, δεν αποτελούν όρους άρρηκτα συνδεδεμένους με αυτό. Εν προκειμένω, η απευθείας ανάθεση της σύμβασης κατασκευής των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων συνιστούσε όρο άρρηκτα συνδεδεμένο με το αντικείμενο του κοινοποιηθέντος μέτρου και στόχευε στην ανάπτυξη των αντιδραστήρων αυτών ενόψει της δωρεάν διάθεσής τους στην Paks II. Και τούτο, διότι ο όρος που συνίστατο στην απευθείας ανάθεση ήταν απολύτως αναγκαίος για την υλοποίηση του αντικειμένου της ενίσχυσης. Συνεπώς, ενδεχόμενη παραβίαση διατάξεων ή γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου, όπως της ενωσιακής νομοθεσίας για τις δημόσιες συμβάσεις, οφειλόμενη στον προαναφερθέντα άρρηκτα συνδεδεμένο με το επίμαχο μέτρο ενίσχυσης όρο, μπορούσε να αποτελέσει λόγο για να μην κριθεί το επίμαχο μέτρο συμβατό.

Το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι η εξέταση του ζητήματος εάν η απευθείας ανάθεση της σύμβασης κατασκευής των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων ήταν συμβατή με τη σχετική νομοθεσία ήταν κατά μείζονα λόγο επιβεβλημένη, διότι η οργάνωση ανοικτής, αμερόληπτης και άνευ όρων διαγωνιστικής διαδικασίας για την ανάθεση σύμβασης που έχει ως αντικείμενο την κατασκευή υποδομής είναι ικανή να επηρεάσει, μεταξύ άλλων, τόσο το κόστος της απαιτούμενης επένδυσης για την κατασκευή όσο και τις ιδιότητες της υποδομής και, συνακόλουθα, την έκταση του πλεονεκτήματος που ενδεχομένως χορηγείται κατ' αυτόν τον τρόπο σε επιχείρηση ή όμιλο επιχειρήσεων. Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ επέκρινε το ΓεΔΕΕ για το γεγονός ότι είχε δεχθεί το συμπέρασμα της Επιτροπής περί συμβατότητας του μέτρου. Σημείωσε ότι το συμπέρασμα του ΓεΔΕΕ δεν συνάδει με το γεγονός ότι ο όρος της απευθείας ανάθεσης της σύμβασης κατασκευής των αντιδραστήρων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τη δωρεάν διάθεσή τους και έπρεπε, ως εκ τούτου, να συνεκτιμηθεί κατά τον έλεγχο συμβατότητας. Περαιτέρω, όταν η Επιτροπή εξετάζει εάν η σχεδιαζόμενη ενίσχυση πληροί την προϋπόθεση του άρθρου 107 (3) (γ) ΣΛΕΕ περί μη αλλοίωσης των όρων των συναλλαγών σε βαθμό αντίθετο προς το κοινό συμφέρον, οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις αρνητικές συνέπειες τις οποίες ενδέχεται να έχει η ενίσχυση

ση επί του ανταγωνισμού και επί των συναλλαγών μεταξύ των κρατών μελών εν γένει. Συνεπώς, όταν συντρέχει παραβίαση διάταξης του ενωσιακού δικαίου η οποία είναι ικανή να προκαλέσει στρέβλωση του ανταγωνισμού σε αγορά που είναι μεν διαφορετική, πλην όμως συνδέεται με εκείνη την οποία αφορά το κοινοποιηθέν μέτρο, ενδέχεται η Επιτροπή να πρέπει να τη λάβει υπόψη της στο πλαίσιο εξέτασης της συμβατότητας του μέτρου. Αυτό ισχύει, εν προκειμένω, για τυχόν στρέβλωση του ανταγωνισμού που θα μπορούσε να προκύψει στην αγορά κατασκευής πυρηνικών σταθμών ηλεκτροπαραγωγής από την αντίθετη προς τους κανόνες δημοσίων συμβάσεων ανάθεση της σύμβασης κατασκευής των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων, εφόσον η ανάθεση αυτή συνιστούσε όρο άρρηκτα συνδεδεμένο με το αντικείμενο του επίμαχου μέτρου ενίσχυσης.

Ενόψει των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι το ΓεΔΕΕ είχε υποπέσει σε πλάνη, κρίνοντας, αφενός, ότι το αντικείμενο του επίμαχου μέτρου δεν περιελάμβανε την κατασκευή των δύο νέων πυρηνικών αντιδραστήρων και, αφετέρου, ότι ορθώς η Επιτροπή είχε διαπιστώσει ότι η ανάθεση της σύμβασης κατασκευής τους δεν συνιστούσε όρο της επίμαχης ενίσχυσης άρρηκτα συνδεδεμένο με αυτήν.

Εν συνεχεία, το ΔΕΕ εξέτασε το κατά πόσον ήταν επιτρεπτή η ξεχωριστή αξιολόγηση της τήρησης των κανόνων περί δημοσίων συμβάσεων βάσει όχι του άρθρου 108 ΣΛΕΕ, αλλά του άρθρου 258 ΣΛΕΕ. Σημείωσε αρχικά ότι οι δύο αυτές διαδικασίες μπορούν να εφαρμοστούν σωρευτικά, σε περίπτωση που ένα κρατικό μέτρο εμπίπτει συγχρόνως στο πεδίο εφαρμογής τόσο των διατάξεων για τις κρατικές ενισχύσεις όσο και άλλων διατάξεων της ΣΛΕΕ. Η Επιτροπή, όμως, δεν έχει την εξουσία να καθορίζει οριστικά, στο πλαίσιο διαδικασίας λόγω παραβάσεως κράτους μέλους, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις ενός κράτους μέλους ή να του παρέχει εγγυήσεις ως προς τη συμβατότητα συγκεκριμένης συμπεριφοράς με το ενωσιακό δίκαιο, δεδομένου ότι, βάσει του άρθρου 260 (1) ΣΛΕΕ, το ΔΕΕ είναι το μόνο αρμόδιο να διαπιστώνει ότι κράτος μέλος έχει παραβεί υποχρέωση την οποία υπέχει από τις Συνθήκες. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι η Επιτροπή έχει περατώσει διαδικασία κινηθείσα κατά κράτους μέλους, ασκώντας συναφώς τη διακριτική ευχέρειά της, η οποία εξάλλου δεν υπόκειται σε δικαιοδοτικό έλεγχο από το ΔΕΕ, δεν είναι αποφασιστικής σημασίας για την κρίση του ζητήματος εάν η εθνική νομοθεσία ή το εθνικό μέτρο που αποτελούσε αντικείμενο της διαδικασίας εκείνης συνάδει με το ενωσιακό δίκαιο. Συνακόλουθα, εν προκειμένω, τίποτε δεν εμπόδιζε την Επιτροπή κατά τον έλεγχο του κοινοποιηθέντος μέτρου να παραπέμψει, με την επίδικη απόφασή της, στη διαδικασία κατά κράτους μέλους και, ειδικότερα, στα συμπεράσματά της από τις εκτιμήσεις τις οποίες είχε πραγματοποιήσει τότε, λαμβάνοντας, ενδεχομένως, υπόψη πληροφορίες ή στοιχεία

που θα μπορούσαν να έχουν περιέλθει σε γνώση της μετά την περάτωση της διαδικασίας εκείνης και πριν από την έκδοση της επίδικης αποφάσεως. Δεν αποτελεί επαρκή αιτιολογία η απλή παραπομπή στη διαδικασία αυτή και στις εφαρμοστέες διατάξεις, χωρίς καμία αναφορά στα άλλα συγκεκριμένα στοιχεία τα οποία έλαβε υπόψη της, καθώς και στη μεθοδολογία βάσει της οποίας κατέληξε στο συμπέρασμά της. Εν προκειμένω, οι λόγοι που είχε εκθέσει η Επιτροπή δεν περιείχαν κανένα στοιχείο από το οποίο να προκύπτει με σαφήνεια και χωρίς αμφισβημία η συλλογιστική βάσει της οποίας είχε καταλήξει στη διαπίστωση ότι η απευθείας ανάθεση ήταν σύμφωνη με την Οδηγία 2014/25.

Ενόψει των ανωτέρω, το ΔΕΕ καταλόγισε στο ΓεΔΕΕ και δεύτερη πλάνη περί το δίκαιο, όσον αφορά την κρίση του για την ορθότητα του συμπεράσματος της Επιτροπής ότι δεν υπήρχε υποχρέωση να εξεταστεί εάν η απευθείας ανάθεση της κατασκευής των πυρηνικών αντιδραστήρων ήταν συμβατή με τους κανόνες δημοσίων συμβάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ανείρεσε την απόφαση του ΓεΔΕΕ και έκρινε το ίδιο την προσφυγή, κάνοντας δεκτούς τους σχετικούς ισχυρισμούς της Αυστρίας. Ως εκ τούτου, ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής.

Παροχή δωρεάν υπηρεσίας στο πλαίσιο αγοράς

προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – συμφωνία συναφθείσα πριν από την προσχώρηση του Βασιλείου της Σουηδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση – αντιστάθμιση της απώλειας εσόδων που προκύπτει από την κατάργηση των τελών διέλευσης από θυρόφραγμα – έννοια της ενίσχυσης – έννοια της επιχείρησης – οικονομική δραστηριότητα – υφιστάμενη ή νέα ενίσχυση

ΔΕΕ C-401/24, Stockholms Hamn, 20.11.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγητής: S. Gervasoni, Γεν. Εισαγγελέας: A. Biondi, ECLI:EU:C:2025:902 – Προδικαστική παραπομπή

Η Βαλτική Θάλασσα συνδέεται με τη λίμνη Mälaren μέσω δύο πλωτών οδών, εκ των οποίων η μία διέρχεται από το κανάλι Södertälje και η άλλη από τη Στοκχόλμη και το θυρόφραγμα του Hammarby. Αρμόδια για τη διέλευση των πλοίων μέσω του καναλιού του Södertälje είναι η σουηδική ναυτιλιακή αρχή, η οποία και διαχειρίζεται, μεταξύ άλλων, το θυρόφραγμα του καναλιού. Το θυρόφραγμα του Hammarby, αντιθέτως, εκμεταλλεύεται η δημοτική εταιρεία του Δήμου Στοκχόλμης, Stockholms Hamn. Για τη διέλευση πλοίων από αμφότερα τα θυροφράγματα προβλεπόταν ανέκαθεν η καταβολή τέλους. Ήδη από το 1978, η Σουηδία αποφάσισε να καταργήσει το τέλος για ορισμένες κατηγορίες πλοίων. Στο πλαίσιο αυτό, συνήψε μία συμφωνία με τον Δήμο Στοκχόλμης, βάσει της οποίας ο Δήμος παραιτούνταν από την είσπραξη των τελών διέλευσης από το θυρόφραγμα του Hammarby για όλα

τα πλοία, εκτός των σκαφών αναψυχής, και σε αντάλλαγμα λάμβανε μία ετήσια αντιστάθμιση από τη ναυτιλιακή αρχή. Το ποσό της αντιστάθμισης αναπροσαρμοζόταν ετησίως βάσει του δείκτη τιμών καταναλωτή και ανά πενταετία ανάλογα με τον όγκο της πλωτής κυκλοφορίας, κατ' εφαρμογήν ενός μαθηματικού τύπου. Η αντιστάθμιση καταβαλλόταν έως περίπου το 1990 απευθείας στον Δήμο Στοκχόλμης και εν συνεχεία στην Stockholms Hamn. Το 2021, η ναυτιλιακή αρχή κατήγγειλε πρόωρα τη συμφωνία με τον Δήμο και το 2023 άσκησε αγωγή κατά της Stockholms Hamn ενώπιον του πρωτοδικείου Στοκχόλμης, με την οποία ζήτησε την επιστροφή ποσού περίπου 3.378.242 ευρώ, το οποίο αντιστοιχούσε στα ποσά που είχαν καταβληθεί δυνάμει της συμφωνίας κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων δέκα ετών. Κατά τους ισχυρισμούς της ενάγουσας, η επίμαχη αντιστάθμιση παραβιάζει τους κανόνες κρατικών ενισχύσεων. Το πρωτοδικείο Στοκχόλμης απέστειλε τρία προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ που αφορούν το εάν η επίμαχη αντιστάθμιση συνιστά κρατική ενίσχυση και εάν, σε μια τέτοια περίπτωση, πρέπει να θεωρηθεί ως «υφιστάμενη» ή «νέα» ενίσχυση.

Το ΔΕΕ απέφυγε αρχικά να αποφανθεί για το εάν η Stockholms Hamn, ως έχουσα την εκμετάλλευση του θυροφράγματος του Hammarby, πρέπει να χαρακτηριστεί ως «επιχείρηση» και παρέπεμψε για την κρίση επ' αυτού στο αιτούν δικαστήριο. Προς διευκόλυνση, επανέλαβε πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία μόνο το γεγονός ότι η υπηρεσία διέλευσης παρέχεται από εταιρεία που ανήκει κατά 100% στον Δήμο Στοκχόλμης δεν εμποδίζει να γίνει δεκτό ότι πρόκειται για επιχείρηση που ασκεί οικονομική δραστηριότητα. Περαιτέρω, σημείωσε ότι, από το υλικό της δικογραφίας, δεν προκύπτει ότι οι επίμαχες υπηρεσίες διέλευσης συνεπάγονται ή συνδέονται άρρηκτα με την άσκηση προνομίων δημόσιας εξουσίας, όπως είναι ο έλεγχος και η ασφάλεια της ποτάμιας κυκλοφορίας, η αστυνόμευση της ναυσιπλοΐας ή η μέριμνα για την πρόληψη της ρύπανσης. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι η παροχή των επίμαχων υπηρεσιών διέλευσης συνιστά οικονομική δραστηριότητα.

Το ΔΕΕ σημείωσε, πάντως, ότι μια δραστηριότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως οικονομική, εάν δεν προβλέπει, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, απόδοση η οποία καθιστά δυνατή την αποκόμιση κερδών ή τουλάχιστον την κάλυψη του κόστους. Επομένως, το γεγονός ότι η επίμαχη υπηρεσία διέλευσης παρέχεται δωρεάν μπορεί να αποτελέσει ένδειξη μη άσκησης οικονομικής δραστηριότητας. Σχετικά, το ΔΕΕ επεσήμανε πως από το υλικό που έχει στη διάθεσή του φαίνεται ότι η επίμαχη υπηρεσία καθιστά δυνατή τη σύνδεση μεταξύ της Βαλτικής Θάλασσας και της λίμνης Mälaren, ενώ μόνη άλλη πλωτή οδός που καθιστά δυνατή τη σύνδεση αυτή είναι το κανάλι του Södertälje, του οποίου η διέλευση τελεί υπό τη διαχείριση του Σουη-

δικού Δημοσίου και παρεχόταν, επίσης, δωρεάν κατά τη διάρκεια ισχύος της συμφωνίας. Επομένως, δεν φαίνεται να υφίσταται δυνατότητα υποκατάστασης με άλλον φορέα κερδοσκοπικού χαρακτήρα, και, άρα, δεν υφίσταται σχέση ανταγωνισμού μεταξύ των υπηρεσιών διέλευσης που παρέχονται στις δύο συγκεκριμένες πλωτές οδούς. Το ΔΕΕ έκρινε ότι είναι καθήκον του αιτούντος δικαστηρίου να εξακριβώσει εάν, μολονότι η παροχή της υπηρεσίας διέλευσης από τη Stockholms Hamn είναι δωρεάν, η υπηρεσία αυτή παρέχεται εντούτοις στο πλαίσιο αγοράς υπό συνθήκες ανταγωνισμού με άλλους επιχειρηματίες, λαμβανομένου υπόψη του πλαισίου παροχής της εν λόγω υπηρεσίας.

Επί της ύπαρξης πλεονεκτήματος, το ΔΕΕ σημείωσε ότι, από το υλικό της δικογραφίας, φαίνεται ότι το Σουηδικό Δημόσιο ενήργησε εν προκειμένω μάλλον με την ιδιότητα του φορέα δημόσιας εξουσίας, και όχι υπό την ιδιότητα του ιδιώτη επιχειρηματία, καθώς λόγος θέσπισης της επίμαχης συμφωνίας ήταν να καταργηθούν σε περιφερειακό επίπεδο ορισμένα τέλη διέλευσης, με σκοπό τη διατήρηση της ισόρροπης κατανομής της κυκλοφορίας. Εν συνεχεία, παραπέμποντας στη νομολογία *Altmark*, το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι ο δωρεάν χαρακτήρας των υπηρεσιών διέλευσης που παρείχε η Stockholms Hamn στα εμπορικά σκάφη φαίνεται να συνιστά υποχρέωση επιβαλλόμενη από τον νόμο και διατυπωθείσα εν συνεχεία επισήμως σε συμφωνία, η οποία συνήφθη με την εξουσιοδοτημένη προς τούτο διοικητική αρχή και με την οποία οι σουηδικές αρχές επεδίωκαν να διασφαλίσουν τη βέλτιστη κατανομή της εμπορικής θαλάσσιας κυκλοφορίας προς το γενικό συμφέρον. Επομένως, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι η Stockholms Hamn ήταν επιφορτισμένη με υποχρέωση παροχής δημόσιας υπηρεσίας, πράγμα το οποίο εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εκτιμήσει.

Ως προς το εάν επηρεάζεται το εμπόριο μεταξύ των κρατών μελών, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι ο επηρεασμός εξαρτάται από το εάν υπάρχει αγορά για την παροχή της επίμαχης υπηρεσίας διέλευσης. Συναφώς, θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να ληφθεί υπόψη ότι η δωρεάν παροχή της εν λόγω υπηρεσίας, την οποίαν έχουν επιβάλει οι σουηδικές αρχές, μπορεί να συνιστά εμπόδιο για τις εγκατεστημένες σε άλλα κράτη μέλη επιχειρήσεις που σκοπεύουν να παράσχουν την επίμαχη στην κύρια δίκη υπηρεσία.

Κατόπιν τούτων, εξετάστηκε το ζήτημα εάν, σε περίπτωση που το αιτούν δικαστήριο καταλήξει στο ότι η επίμαχη αντιστάθμιση συνιστά κρατική ενίσχυση, αυτή πρέπει να θεωρηθεί «υφιστάμενη» ή «νέα» ενίσχυση. Το ΔΕΕ παρατήρησε αρχικά ότι, με βάση τον χρόνο θέσπισης, το μέτρο πρέπει να λογίζεται κατ' αρχήν ως «υφιστάμενη ενίσχυση». Εξεταστέο είναι, ωστόσο, εάν, λόγω των παρατάσεων και των προσαρμογών της αντιστάθμισης, έχει επέλθει «μεταβολή υφιστάμενης ενίσχυσης». Το ΔΕΕ παρατήρησε ότι η ισχύς της επίμαχης συμφωνίας παρατεινόταν αυτο-

μάτως ανά πενταετία μέχρι την καταγγελία της το 2021. Η εν λόγω αυτόματη πενταετής παράταση και η αναπροσαρμογή των ποσών της επίμαχης αντιστάθμισης, τόσο ετησίως όσο και ανά πενταετία, αποτελούν στοιχεία που μπορούσαν, μετά τη σύναψη της συμφωνίας, να ληφθούν υπόψη για την εκτίμηση περί συμβατότητας. Η ετήσια αναπροσαρμογή του ποσού της αντιστάθμισης βάσει του δείκτη τιμών καταναλωτή συγκαταλέγεται στις αυτόματες διακυμάνσεις της χρηματικής ενίσχυσης υπό συνθήκες πληθωρισμού και δεν αποτελεί ουσιώδη μεταβολή του ποσού της αντιστάθμισης. Όσον αφορά τον ανά πενταετία επαναπροσδιορισμό, το ΔΕΕ έκρινε ότι εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εκτιμήσει αν ο επαναπροσδιορισμός αυτός, μολονότι πραγματοποιούνταν βάσει μαθηματικού τύπου που παρέμεινε αμετάβλητος με την πάροδο του χρόνου, είχε στην πράξη ως αποτέλεσμα τη διεξαγωγή επαναδιαπραγματεύσεων που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «τροποποιήσεις». Τέτοια περίπτωση θα συνέτρεχε εάν, μεταξύ άλλων, για τον επαναπροσδιορισμό του βασικού ποσού απαιτούνταν συμφωνία μεταξύ των μερών ως προς τον όγκο της κυκλοφορίας που πρέπει να ληφθεί υπόψη. Εάν το αιτούν δικαστήριο αποφανθεί ότι πρόκειται για «τροποποιήσεις», θα πρέπει, στη συνέχεια, να εξετάσει κατά πόσον οι τροποποιήσεις της ενίσχυσης είναι «ουσιώδεις». Σχετικά, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι το όριο του 20% πάνω από το οποίο η τροποποίηση του αρχικού προϋπολογισμού θεωρείται ως τροποποίηση υφιστάμενης ενίσχυσης, εφαρμόζεται μόνο στα καθεστώτα ενισχύσεων και όχι στις ατομικές ενισχύσεις, όπως στην επίμαχη υπόθεση.

Αρχή του ιδιώτη επενδυτή και προσφυγή σε διαιτησία

κρατικές ενισχύσεις – τιμολόγιο προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας – σύναψη συνυποσχετικού διαιτησίας για τον καθορισμό του τιμολογίου – απόφαση περί θέσης της καταγγελίας στο αρχείο – απόφαση με την οποία διαπιστώνεται η απουσία κρατικής ενίσχυσης – δικαίωμα ακρόασης – πλεονέκτημα – κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή – περιπλοκή οικονομική εκτίμηση

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-639/14 RENV II, T-352/15 RENV και T-740/17 RENV, DEI/Επιτροπή, 12.11.2025, Τμήμα έκτο (πενταμελές), Πρόεδρος: M. J. Costeira, Εισηγητής: P. Žilgalvis, ECLI:EU:T:2025:1017 – Προσφυγές ακυρώσεως

Την περίοδο 1960-2006, η ΔΕΗ και η εταιρεία «Μυτιληναίος» (πρώην «Αλουμίνιο της Ελλάδος», νυν Metlen) είχαν υπογράψει συμφωνία σχετικά με το κόστος του τιμολογίου ηλεκτρικής ενέργειας της Metlen. Μετά τη λήξη της συμφωνίας αυτής, προέκυψαν χρόνιες διαφωνίες και διαπραγματεύσεις των μερών, με αποτέλεσμα το 2011 να αποφασίσουν την επίλυση της διαφωνίας ως προς το τιμολόγιο ηλεκτρικού ρεύματος για τη Metlen μέσω

της μόνιμης διαιτησίας της Ρυθμιστικής Αρχής Ενέργειας (ΡΑΕ). Σκοπός της διαιτησίας ήταν να βρεθεί μια λύση που να ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Metlen, που ήταν ο μεγαλύτερος καταναλωτής ενέργειας στην Ελλάδα, και ταυτόχρονα να καλύπτεται τουλάχιστον το κόστος της ΔΕΗ. Το 2012, η ΡΑΕ καθόρισε, με απόφασή της, ένα προσωρινό τιμολόγιο και, εν συνεχεία, το 2013, το διαιτητικό δικαστήριο της ΡΑΕ καθόρισε το τιμολόγιο προμήθειας για την περίοδο 2010-2013. Η ΔΕΗ άσκησε αγωγή ακύρωσης κατά της απόφασης αυτής, η οποία απορρίφθηκε από το Εφετείο Αθηνών.

Παράλληλα, η ΔΕΗ υπέβαλε καταγγελία στην Επιτροπή, ισχυριζόμενη ότι το διαιτητικό δικαστήριο χορήγησε στη Metlen παράνομη κρατική ενίσχυση, στο μέτρο που το επίμαχο τιμολόγιο την υποχρέωνε να προμηθεύει τη Metlen με ηλεκτρική ενέργεια σε τιμή κάτω του κόστους, και, επομένως, χαμηλότερη από την τιμή της αγοράς. Με έγγραφο της ΓΔ Ανταγωνισμού, η Επιτροπή ενημέρωσε τη ΔΕΗ ότι η καταγγελία της είχε τεθεί στο αρχείο, επειδή δεν πληρούνταν τα κριτήρια του καταλογισμού στο κράτος και της ύπαρξης οικονομικού πλεονεκτήματος υπέρ της Metlen.

Στη συνέχεια, το 2014, η ΔΕΗ άσκησε προσφυγή ακυρώσεως ενώπιον του ΓεΔΕΕ, ζητώντας την ακύρωση του προαναφερόμενου εγγράφου της Επιτροπής (Τ-639/14). Στο μεταξύ, η Επιτροπή έκρινε τελικώς, με απόφασή της (SA.38101/2015), ότι η διαιτητική απόφαση δεν χορηγούσε κρατική ενίσχυση υπέρ της Metlen, καθώς η οικειοθελής εκ μέρους της ΔΕΗ υπαγωγή της διαφοράς σε διαιτησία ισοδυναμούσε με τη συμπεριφορά ενός συνετού ιδιώτη επενδυτή και, συνεπώς, δεν προέκυπτε πλεονέκτημα. Περαιτέρω, επεσήμανε ότι, εφόσον με την απόφαση αυτή αποτυπώθηκε η οριστική θέση της επί του ζητήματος, έπρεπε να θεωρηθεί ότι το αρχικό της έγγραφο είχε αντικατασταθεί από την εν λόγω απόφαση. Η ΔΕΗ άσκησε προσφυγή ακυρώσεως κατά της εν λόγω αποφάσεως της Επιτροπής SA.38101/2015 (Τ-352/15).

Με δεδομένο ότι είχε εκδοθεί η απόφαση της Επιτροπής SA.38101/2015, το ΓεΔΕΕ έκρινε, με διάταξη, ότι παρέλκει η έκδοση απόφασης επί της προσφυγής στην υπόθεση Τ-639/14. Ακολούθως, η ΔΕΗ άσκησε αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του ΔΕΕ (C-228/16 Ρ) κατά της διάταξης του ΓεΔΕΕ, η οποία έγινε δεκτή, καθώς το ΔΕΕ έκρινε ότι η απόφαση SA.38101/2015 ήταν απλώς επιβεβαιωτική του εγγράφου της ΓΔ Ανταγωνισμού, και ανέπεμψε την υπόθεση στο ΓεΔΕΕ, προκειμένου να κρίνει τη διαφορά επί της ουσίας. Το 2017, η Επιτροπή εξέδωσε δεύτερη απόφαση (SA.38101/2017), με την οποία κρίθηκε, με πανομοιότυπο σκεπτικό, ότι η διαιτητική απόφαση δεν συνεπάγεται τη χορήγηση κρατικής ενίσχυσης, καθώς πληρούνταν το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή.

Η ΔΕΗ άσκησε εκ νέου προσφυγή ακυρώσεως κατά και της δεύτερης απόφασης της Επιτροπής (Τ-740/17). Το

2021, το ΓεΔΕΕ συνεκδίκασε τις τρεις εκκρεμείς υποθέσεις (Τ-639/14 RENV, Τ-352/15 και Τ-740/17) και έκανε δεκτούς τους ισχυρισμούς της ΔΕΗ, ακυρώνοντας τις επίμαχες αποφάσεις. Την ίδια χρονιά, η Metlen και η Επιτροπή άσκησαν αιτήσεις αναιρέσεως (C-701/21 Ρ και C-739/21 Ρ) ενώπιον του ΔΕΕ, το οποίο έκανε δεκτούς τους αναιρετικούς ισχυρισμούς τους. Καταλόγισε στο ΓεΔΕΕ πλάνη περί το δίκαιο, στο μέτρο που είχε κρίνει ότι η απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου της ΡΑΕ μπορούσε να καταλογιστεί στο κράτος. Το ΔΕΕ έκρινε, αντιθέτως, ότι το διαιτητικό δικαστήριο της ΡΑΕ δεν διαφοροποιείται από οποιοδήποτε άλλο διαιτητικό δικαστήριο που συστάθηκε με σύμβαση και, άρα, δεν εξομοιώνεται με τακτικό δικαστήριο. Δικαστική απόφαση που απορρίπτει αγωγή ακυρώσεως διαιτητικής απόφασης δεν συνεπάγεται τον καταλογισμό του επίμαχου μέτρου στο κράτος. Εν συνεχεία, το ΔΕΕ απέρριψε τους ισχυρισμούς της ΔΕΗ περί παράλειψης της Επιτροπής να εξετάσει το επίμαχο τιμολόγιο, όπως προέκυψε από τη διαιτητική απόφαση. Έκρινε ότι, βάσει του παραπάνω σκεπτικού, η Επιτροπή δεν είχε υποχρέωση, υπό τις περιστάσεις της επίμαχης υπόθεσης, να αναλύσει το περιεχόμενο της διαιτητικής απόφασης, προκειμένου να εξακριβώσει εάν η απόφαση της ΔΕΗ να συνάψει τη συμφωνία διαιτησίας είχε παράσχει πλεονέκτημα στη Metlen. Ως προς τα υπόλοιπα επιχειρήματα της ΔΕΗ, το ΔΕΕ ανέπεμψε την υπόθεση στο ΓεΔΕΕ για νέα κρίση.

Επιλαμβανόμενο εκ νέου επί της υπόθεσης, το ΓεΔΕΕ εξέτασε τη δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή. Παρατήρησε αρχικά ότι, με τον διμερή καθορισμό των τιμολογίων που πρέπει να της καταβάλλουν οι πελάτες υψηλής τάσης, η ΔΕΗ δύναται, ως επιχείρηση που ανήκει κατά πλειοψηφία στο Ελληνικό Δημόσιο, να χορηγήσει ενδεχομένως οικονομικό πλεονέκτημα σε ορισμένες επιχειρήσεις. Η μοναδική θέση που κατέχει στην αγορά λόγω των υποχρεώσεων παροχής δημόσιας υπηρεσίας, που της επέτρεπαν να έχει αποκλειστικά δικαιώματα στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, δεν μπορεί να αποκλείσει τη δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή. Το γεγονός ότι δεν υφίσταται καμία άλλη ιδιωτική επιχείρηση συγκρίσιμη με τη δημόσια επιχείρηση δεν αρκεί για να αποκλειστεί εν προκειμένω η εφαρμογή του κριτηρίου. Επομένως, το γεγονός ότι καμία ιδιωτική επιχείρηση στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να προμηθεύει ηλεκτρική ενέργεια υπό τις ίδιες συνθήκες με τη ΔΕΗ δεν μπορεί να θέσει υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου. Ως προς το γεγονός ότι η ΔΕΗ δεν είχε καμία τιμολογιακή πολιτική, η οποία περιλάμβανε πολιτική επίλυσης των οικονομικών διαφορών της με τη Metlen, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή εφαρμόζεται συγκεκριμένα στα πραγματικά περιστατικά κάθε ένδικης διαφοράς, ανεξαρτήτως της αρχικής βούλησης των διαδίκων.

Περαιτέρω, η Επιτροπή είχε εξετάσει την υπόθεση σε συνάρτηση με τις επιλογές που είχε η ΔΕΗ στη διάθεσή της για την επίλυση της διαφοράς με τη Metlen. Στο πλαίσιο αυτό, αξιολογητέο είναι ότι ένας ιδιώτης επιχειρηματίας καθοδηγείται, κατ' αρχήν, από προοπτικές αποδοτικότητας, όπως έπραξε και η ΔΕΗ εν προκειμένω. Η ΔΕΗ είχε εξηγήσει ότι η επιλογή του διαιτητικού δικαστηρίου αντί της τακτικής δικαιοσύνης ή της συνέχισης των διαπραγματεύσεων οφειλόταν στην αναμενόμενη ταχύτητα έκδοσης διαιτητικής απόφασης, σε μια εποχή όπου η «Μυτιληναίος» συσσωρεύει χρέη. Επομένως, αποσκοπούσε να διαφυλάξει τα οικονομικά της συμφέροντα και τους κρατικούς πόρους που διαχειριζόταν ως υπό αποκλειστικό κρατικό έλεγχο επιχείρηση, επιδιώκοντας την επίλυση της διαφοράς αυτής το συντομότερο δυνατόν και υπό τις κατά το δυνατόν επωφελέστερες για αυτήν συνθήκες.

Το ΓεΔΕΕ επεσήμανε, πάντως, ότι δεν μπορεί να γίνει σύγκριση της συμπεριφοράς της ΔΕΗ με εκείνη ενός υποθετικού ιδιώτη επιχειρηματία που καθοδηγείται από εκτιμήσεις αποδοτικότητας όσον αφορά το τιμολόγιο που καθορίστηκε με τη διαιτητική απόφαση. Ακριβώς η επιλογή υπαγωγής της διαφοράς σε διαιτησία αποτελεί τη συμπεριφορά η οποία θα μπορούσε να προσπορίσει πλεονέκτημα στη Metlen και η οποία έπρεπε να εξεταστεί από την Επιτροπή. Για να θεωρηθεί ένα μέτρο ως κρατική ενίσχυση, δεν έχουν σημασία οι σκοποί, αυτοί καθεαυτοί, της επίμαχης κρατικής παρέμβασης, αλλά τα αποτελέσματά της. Επομένως, το γεγονός ότι η ΔΕΗ δεν μπορούσε να προβλέψει την τιμή που θα καθοριζόταν με τη διαιτητική απόφαση δεν αρκεί για να αποκλειστεί η δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή. Το ΓεΔΕΕ έδωσε έμφαση, στη συνέχεια, στον οικειοθελή χαρακτήρα της διαιτητικής διαδικασίας. Επιπλέον, έκρινε ως άνευ σημασίας για την εφαρμογή της αρχής το γεγονός ότι η υπαγωγή σε διαιτησία δεν είχε επιλεγεί μετά από οικονομική ανάλυση ή ανάλυση αποδεικτικών στοιχείων. Ενόψει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η ΔΕΗ αβάσιμα υποστηρίζει ότι η Επιτροπή εκτίμησε εσφαλμένα τα πραγματικά περιστατικά όσον αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή.

Εφαρμόζοντας την αρχή του ιδιώτη επενδυτή στην επίμαχη υπόθεση, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε εκ προοιμίου ότι το μέτρο που η Επιτροπή όφειλε να εξετάσει προκειμένου να εκτιμήσει την ύπαρξη οικονομικού πλεονεκτήματος ήταν η απόφαση της ΔΕΗ να υποβάλει τη διαφορά της με τη Metlen σε διαιτησία. Συναφώς, η αρχή του ιδιώτη επιχειρηματία δεν αφορά το αποτέλεσμα του μέτρου για την οικεία οντότητα, αλλά για τις δράσεις που έχουν αναληφθεί. Ως εκ τούτου, δεν χρειάζεται να εξεταστεί αν η ως άνω απόφαση χορήγησε οικονομικό πλεονέκτημα στη Metlen, αλλά αν η Επιτροπή έπρεπε να έχει αμφιβο-

λίες ως προς το συμβατό της εν λόγω απόφασης με τη νομοθεσία περί κρατικών ενισχύσεων.

Κατόπιν, εξετάστηκε το ζήτημα του εάν ένας συνετός ιδιώτης επενδυτής θα προχωρούσε στη σύναψη συνυποσχετικού διαιτησίας παρόμοιου με το επίμαχο, το οποίο διατύπωνε σαφείς και αντικειμενικές παραμέτρους που έπρεπε να ακολουθήσουν οι διαιτητές για τον καθορισμό του τιμολογίου. Το ΓεΔΕΕ παρατήρησε ότι η ΔΕΗ ήταν υποχρεωμένη να διαπραγματευθεί με τη Metlen το τιμολόγιο που θα εφαρμόζε ως προς αυτήν, τηρουμένων των αρχών της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών, κατά τρόπο διαφυλάσσοντα τις συνθήκες ανάπτυξης ανταγωνισμού και την προστασία των καταναλωτών. Ωστόσο, η ΔΕΗ πρότεινε αύξηση κατά 10

% του τιμολογίου A-150 που εφαρμόζοταν γενικά στους πελάτες υψηλής τάσης στο παρελθόν, ενώ για τη Metlen ίσχυε προτιμησιακό τιμολόγιο από τη δεκαετία του 1960. Η δε Metlen δεν αποδεχόταν την τιμολόγηση από τη ΔΕΗ με βάση το ρυθμιζόμενο τιμολόγιο το οποίο, εν πάση περιπτώσει, έπρεπε να εφαρμόζεται κατ' εξαίρεση ακόμη και για τους ως άνω πελάτες για τους οποίους ίσχυε προηγούμενως. Τούτου δοθέντος, ακόμη και αν υποτεθεί ότι η ΔΕΗ ορθώς εφαρμόσε το τιμολόγιο αυτό αρχικώς ως προς τη Metlen, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να εφαρμόσει στην περίπτωση της το προτιμησιακό τιμολόγιο, ήταν αναμφισβήτητα υποχρεωμένη στη συνέχεια να διαπραγματευθεί με τη Metlen για να καθορίσει τιμολόγιο προσαρμοσμένο στα οικεία χαρακτηριστικά κατανάλωσης. Στη βάση αυτή, το ΓεΔΕΕ κατέληξε ότι ορθώς η Επιτροπή είχε κρίνει ότι η ΔΕΗ έπρεπε να παρεκκλίνει από το ρυθμιζόμενο τιμολόγιο για τους πελάτες υψηλής τάσης και να προτείνει τιμολόγια προσαρμοσμένα σε κάθε τέτοιο πελάτη ανάλογα με τα χαρακτηριστικά κατανάλωσής του.

Εν συνεχεία, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι ένας ιδιώτης επιχειρηματίας θα είχε επιδιώξει να επιτύχει την πληρωμή των ποσών που οφείλονται από τον οφειλέτη του, και μάλιστα το συντομότερο δυνατόν. Επομένως, η σύναψη του συνυποσχετικού διαιτησίας είναι σύμφωνη με το κριτήριο της «αποδοτικότητας» την οποία θα επιδίωκε ένας υποθετικός ιδιώτης επενδυτής ευρισκόμενος στην κατάσταση της ΔΕΗ, ενεργώντας υπό τις συνήθεις συνθήκες της αγοράς. Εξάλλου, η ΔΕΗ δεν υποστήριξε ότι τα τακτικά δικαστήρια θα υιοθετούσαν διαφορετική προσέγγιση από εκείνη του διαιτητικού δικαστηρίου. Επιπλέον, τόσο πριν όσο και μετά τη διαιτητική απόφαση, η ΔΕΗ απευθύνθηκε σε διάφορες αρχές που μπορούσαν ενδεχομένως να αποφανθούν επί του ζητήματος του καθορισμού του τιμολογίου, ήτοι στη ΡΑΕ, στα ελληνικά τακτικά δικαστήρια, στην Επιτροπή και στον ενωσιακό δικαστή. Επομένως, η ΔΕΗ χρησιμοποίησε κάθε μέσο που είχε στη διάθεσή της για να μπορέσει να καθορίσει υψηλότερο τιμολόγιο, στο πλαίσιο μιας οικονομικής λογικής που

αντιστοιχεί σε αυτήν που θα ακολουθούσε ένας τέτοιος επενδυτής.

Επιπλέον, η εξέταση του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή δεν σημαίνει ούτε ότι η καθορισθείσα με τη διαιτητική απόφαση τιμή ήταν προβλέψιμη, λαμβανομένων υπόψη των όρων του συνυποσχετικού διαιτησίας, ούτε ότι ένας συνετός ιδιώτης επιχειρηματίας δεν θα μπορούσε να είναι δυσαρεστημένος με το αποτέλεσμα της επίλυσης της διαφοράς μεταξύ αυτού και του αντισυμβαλλομένου του. Στην πραγματικότητα, αν το τιμολόγιο που καθορίστηκε με την εν λόγω διαιτητική απόφαση ήταν ρητώς προβλέψιμο, τούτο θα σήμαινε ότι δεν υπήρχε πραγματική διαφωνία μεταξύ των μερών του εν λόγω συνυποσχετικού ως προς τον υπολογισμό του εν λόγω τιμολογίου κατά τον χρόνο σύναψής του και ότι η διαιτησία δεν ήταν αναγκαία. Με άλλα λόγια, με τη σύναψη του συνυποσχετικού, έκαστο των μερών δέχθηκε την ανάληψη ορισμένου κινδύνου όσον αφορά τη λύση που τελικώς προέκρινε το διαιτητικό δικαστήριο. Η Επιτροπή δεν ήταν υποχρεωμένη να ελέγξει το τιμολόγιο που καθορίστηκε με τη διαιτητική απόφαση, αλλά, αφενός, να εξετάσει τις περιστάσεις υπό τις οποίες η ΔΕΗ είχε λάβει την απόφαση να προσφύγει σε διαιτησία και, αφετέρου, να εξακριβώσει αν ένας ιδιώτης επιχειρηματίας θα είχε λάβει, υπό τις συνθήκες συνθήκες της αγοράς, την εν λόγω απόφαση με τους ίδιους όρους.

Με δεδομένες τις πραγματικές συνθήκες της υπόθεσης και το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η ΔΕΗ δεν είχε προσκομίσει κανένα αποδεικτικό στοιχείο από το οποίο να προκύπτει ότι η Επιτροπή όφειλε να έχει αμφιβολίες ως προς την προσφυγή σε διαιτησία εκ μέρους ενός μέσου συνετού και επιμελούς ιδιώτη επιχειρηματία ευρισκόμενου στην ίδια κατάσταση με την ΔΕΗ, ήτοι επιχειρηματία που υποχρεώθηκε από την εθνική αρχή ανταγωνισμού να συνεχίσει να προμηθεύει τον μεγαλύτερο πελάτη του με ηλεκτρική ενέργεια, μολονότι ο πελάτης αυτός είχε παύσει να εξοφλεί τους λογαριασμούς του και είχε συσσωρεύσει σημαντικό χρέος, σε ένα ιδιαίτερα ασταθές εθνικό οικονομικό περιβάλλον.

Τέλος, σε ό,τι αφορά το δικαίωμα ακροάσεως της ΔΕΗ, το ΓεΔΕΕ διευκρίνισε ότι η Επιτροπή είχε ενημερώσει τη ΔΕΗ ότι η προκαταρκτική της εκτίμηση για τη δεύτερη καταγγελία ήταν αρνητική και την κάλεσε να υποβάλει παρατηρήσεις. Επιπλέον, η αιτιολογία της δεύτερης απόφασης της Επιτροπής ήταν κατ' ουσίαν πανομοιότυπη με την πρώτη, η οποία πρώτη ήταν αντικείμενο δικαστικής αμφισβήτησης (Τ-352/15). Υπό τις συνθήκες αυτές, το ΓεΔΕΕ έκρινε πως η ΔΕΗ δεν είχε αποδείξει ούτε με ποιον τρόπο η δυνατότητα υποβολής νέων παρατηρήσεων θα μπορούσε να παράσχει διευκρινίσεις στην Επιτροπή πριν από την έκδοση της δεύτερης επίδικης απόφασης ούτε ότι οι εν λόγω διευκρινίσεις θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διαφορετικό αποτέλεσμα.

Κατόπιν τούτων, το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή της ΔΕΗ στο σύνολό της.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Τελωνειακή ένωση

Η καταγωγή του προϊόντος και η δασμολογική του κατάσταση συναρτάται από τον καθορισμό της τελευταίας ουσιώδους μεταποίησης. Η Επιτροπή διαθέτει καταρχήν διακριτική ευχέρεια δυνάμει εξουσιοδότησης για τη ρύθμιση των κανόνων μεταποίησης ή επεξεργασίας που οδηγούν σε μεταβολή καταγωγής του τελικού προϊόντος.

προδικαστική παραπομπή – τελωνειακή ένωση – Κανονισμός (ΕΕ) 952/2013 – προσδιορισμός της καταγωγής των εμπορευμάτων – κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμός (ΕΕ) 2015/2446 – διάκριση 7304 41 του εναρμονισμένου συστήματος περιγραφής και κωδικοποίησης των εμπορευμάτων – σωλήνες κάθε είδους και κοίλα είδη με καθορισμένη μορφή, χωρίς συγκόλληση, από σίδηρο ή χάλυβα – κύρος του κανόνα καταγωγής που ισχύει για τους σωλήνες από χάλυβα – σωλήνες που έχουν υποστεί τελική κατεργασία εν θερμώ και ακολούθως έχουν ελαθεί σε ψυχρή κατάσταση

ΔΕΕ C-86/24, CS STEEL, 02.10.2025, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος (Εισηγητής): S. Rodin, Γεν. Εισαγγελέας: R. Norkus, ECLI:EU:C:2025:745 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία της έννοιας της καταγωγής σωλήνων της διάκρισης 7304 11 (αγωγοί πετρελαίου/αερίου από ανοξείδωτο χάλυβα) και ήχθη ενώπιον του ΔΕΕ κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος που έθεσε το περιφερειακό δικαστήριο Οστράβα – μεταβατική έδρα Ολομούς, της Τσεχικής Δημοκρατίας, ζητώντας να διευκρινιστεί αν είναι έγκυρος ο κανόνας καταγωγής για τη διάκριση 7304 41, καθόσον αποκλείει τη μεταποίηση εν ψυχρώ (ψυχρή έλαση) ως επαρκές κριτήριο για τη μεταβολή καταγωγής σωλήνων της διάκρισης 7304 11 (αγωγοί πετρελαίου/αερίου από ανοξείδωτο χάλυβα).

Το νομικά ουσιώδες πλαίσιο είναι τα άρθρα 60 παρ. 2 και 60 του τελωνειακού κώδικα (Κανονισμός 952/2013). Σύμφωνα με το πρώτο, ως καταγωγή του προϊόντος νοείται η χώρα όπου πραγματοποιήθηκε η τελευταία, ουσιώδης, οικονομικά δικαιολογημένη μεταποίηση που κατέληξε σε νέο προϊόν ή σημαντικό στάδιο παρασκευής, ενώ, σύμφωνα με το δεύτερο, η Επιτροπή εξουσιοδοτείται να καθορίζει λεπτομερείς κανόνες για τον προσδιορισμό της μη προτιμησιακής καταγωγής. Έτσι, εκδόθηκε ο Κανονισμός 2015/2446, ο οποίος στο παράρτημα 22-01 καθορίζει ανά κλάση/διάκριση ΕΣ ποια μεταποίηση θε-

ωρείται επαρκής για μεταβολή καταγωγής. Ειδικότερα, για τη διάκριση 7304 41 (ψυχρά ελασμένοι σωλήνες από ανοξείδωτο χάλυβα χωρίς συγκόλληση) προβλέπει κανόνα CTH («αλλαγή δασμολογικής κατάταξης»), αλλά μόνο αν προέρχονται από προϊόντα της διάκρισης 7304 49.

Ως προς τα πραγματικά περιστατικά, λεκτέο ότι η τσεχική εταιρεία CS STEEL a.s. εισήγαγε στην ΕΕ σωλήνες από ανοξείδωτο χάλυβα χωρίς συγκόλληση (διάκριση 7304 41 του Εναρμονισμένου Συστήματος – ΕΣ), οι οποίοι είχαν αρχικά παραχθεί στην Κίνα (διάκριση 7304 11) και στη συνέχεια υποβλήθει στην Ινδία σε ψυχρή έλαση και άλλες κατεργασίες (ανόπτηση, ευθυγράμμιση, κοπή κ.λπ.). Οι τσεχικές τελωνειακές αρχές θεώρησαν ότι η ψυχρή έλαση δεν συνεπαγόταν «ουσιώδη μεταποίηση» ικανή να μεταβάλει την καταγωγή και καταλόγισαν δασμούς αντιντάμπινγκ επί προϊόντων κινεζικής προέλευσης.

Το εθνικό δικαστήριο αμφέβαλε για το κύρος του κανόνα καταγωγής που ισχύει για τη διάκριση 7304 41, όπως καθορίζεται στο παράρτημα 22-01 του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 2015/2446, και υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα.

Το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι η Επιτροπή, στο μέτρο που τηρεί την αιτιολογία, δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο ή πρόδηλη πλάνη εκτιμήσεως και τηρεί το κριτήριο της «τελευταίας ουσιώδους μεταποίησης», διαθέτει την εξουσία να εξειδικεύει το άρθρο 60 παρ. 2 μέσω κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμών. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι «τελευταία ουσιώδης μεταποίηση» είναι το στάδιο όπου καθορίζονται ο προορισμός και τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του προϊόντος, χωρίς να αρκεί για να χαρακτηριστεί ως τέτοια μια βελτίωση ή επιφανειακή τροποποίηση που δεν αλλάζει τη χρήση ή τη σύσταση του προϊόντος.

Δεδομένων αυτών, οι σωλήνες της διάκρισης 7304 11 (αγωγοί πετρελαίου/αερίου) ήταν ήδη τελικά προϊόντα, πλήρως συμμορφούμενα με το πρότυπο ASTM A312. Η μεταποίηση εν ψυχρώ (ψυχρή έλαση, ανόπτηση, κοπή) μείωσε διαστάσεις, αλλά δεν άλλαξε ούτε τη δυνατότητα χρήσης τους ως αγωγών ούτε τη χημική/μεταλλουργική τους σύσταση. Αντίθετα, όπως κρίθηκε σε προηγούμενη απόφαση του Δικαστηρίου της 21ης Σεπτεμβρίου 2023, *Stappert Deutschland* (C-210/22, ECLI:EU:C:2023:693), η μεταποίηση εν ψυχρώ προϊόντων της διάκρισης 7304 49 (ημικατεργασμένα κοίλα είδη) παράγει νέο προϊόν με νέα χαρακτηριστικά και χρήση και θεμελιώνει αλλαγή καταγωγής. Άρα, η πρόβλεψη διαφοροποίησης είναι αντικειμενικώς δικαιολογημένη.

Συνεπώς, ο κανόνας για τους σωλήνες της διάκρισης 7304 41 παραμένει ισχυρός και η ψυχρή έλαση προϊόντων της διάκρισης 7304 11 δεν μεταβάλλει την καταγωγή. Μόνο αν η μεταποίηση αλλάζει ουσιωδώς τον προορισμό ή τη σύνθεση του προϊόντος μπορεί να θεωρηθεί «τελευταία ουσιώδης μεταποίηση». Για να επιτευχθεί νέα καταγωγή,

απαιτείται ουσιαστική μεταβολή, η οποία δεν συνίσταται σε ψυχρή κατεργασία τελικών σωλήνων. Επιβεβαιώνεται, έτσι, η νομιμότητα των παραρτημάτων του Κανονισμού 2015/2446 ως προς τους κανόνες καταγωγής χάλυβα και η εξουσία της Επιτροπής για τον καθορισμό ειδικών κανόνων καταγωγής, υπό τον όρο της αντικειμενικής αιτιολόγησης και απουσίας πρόδηλης πλάνης.

IV. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη

Η έννοια της τηλεϊατρικής έγκειται στην παροχή υπηρεσίας υγείας σε ασθενή εγκατεστημένο και ασφαλισμένο σε κράτος μέλος διαφορετικό από αυτό του παρόχου. Πέρα από την αποσαφήνιση του όρου της «τηλεϊατρικής», αναλύεται το εφαρμοστέο δίκαιο στις περιπτώσεις αυτές, καθώς και η σύνδεση μεταξύ της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών με τις Οδηγίες για το ηλεκτρονικό εμπόριο και τα επαγγελματικά προσόντα.

προδικαστική παραπομπή – δημόσια υγεία – διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη – Οδηγία 2011/24/ΕΕ – άρθρο 3, στοιχεία δ' και ε' – παροχή υγειονομικής περίθαλψης μέσω τηλεϊατρικής – έννοια της «τηλεϊατρικής» – διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη μέσω τηλεϊατρικής – σύνθετη ιατρική θεραπεία περιλαμβανούσα υγειονομική περίθαλψη η οποία παρέχεται τόσο μέσω τηλεϊατρικής όσο και με φυσική παρουσία – κράτος μέλος θεραπείας – Οδηγία 2000/31/ΕΚ – υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας – Οδηγία 2005/36/ΕΚ – επαγγελματικά προσόντα – ελεύθερη παροχή υπηρεσιών – πεδίο εφαρμογής – άρθρο 56 ΣΛΕΕ

ΔΕΕ C-115/24, Österreichische Zahnärztekammer, 11.09.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: M. Condinanzi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2025:694 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 56 ΣΛΕΕ σε συνδυασμό με τα άρθρα 2 στοιχ. ιδ', 3 στοιχ. δ'-ε', 4 παρ. 1 στοιχ. α', 7 της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ, περί εφαρμογής των δικαιωμάτων των ασθενών στο πλαίσιο της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ για ορισμένες πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου στην εσωτερική αγορά, και του άρθρου 5 παρ. 3 της Οδηγίας 2005/36/ΕΚ σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων. Σκοπός της ερμηνείας είναι να απαντηθούν τα ερωτήματα που προέκυψαν σχετικά με τον ορισμό και το πεδίο εφαρμογής της τηλεϊατρικής («tele-medicine») στο πλαίσιο της διασυνοριακής φροντίδας υγείας, καθώς και τη σχέση

μεταξύ των εθνικών διατάξεων επαγγελματικής άσκησης (ιδίως στον τομέα της οδοντιατρικής) και των ενωσιακών αρχών της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών.

Το νομικά ουσιώδες πλαίσιο είναι το άρθρο 56 της ΣΛΕΕ («ελευθερία παροχής υπηρεσιών»), η Οδηγία 2011/24/ΕΕ (για την εφαρμογή των δικαιωμάτων των ασθενών στο πλαίσιο της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης) – ειδικά τα άρθρα 2 στοιχ. ι', 3 στοιχ. δ'-ε', 4 παρ. 1 στοιχ. α', και 7, η Οδηγία 2000/31/ΕΚ (για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως ηλεκτρονικό εμπόριο) και η Οδηγία 2005/36/ΕΚ (σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων), ειδικότερα δε το άρθρο 5 παρ. 3.

Ως προς τα πραγματικά περιστατικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η UJ, οδοντίατρος εγκατεστημένη στην Αυστρία, συνεργάστηκε με τη γερμανική εταιρεία DZK (Deutsche Zahnklinik GmbH) και με μια άλλη εταιρεία τεχνολογίας (Urban Technology GmbH), οι οποίες διεξήγαγαν θεραπείες μέσω ψηφιακών μέσων. Για παράδειγμα, προέβιαν στη λήψη φωτογραφιών, στη σάρωση και εν τέλει στον σχεδιασμό οδοντικών ευθυγραμμίσεων σε ασθενείς στην Αυστρία, με τη γερμανική εταιρεία να αναλαμβάνει το ψηφιακό/τηλεϊατρικό σκέλος και την αποστολή των προϊόντων, δηλαδή τις ευθυγραμμίσεις, στους ασθενείς. Ο αυστριακός Οδοντιατρικός Σύλλογος (Österreichische Zahnärztekammer) ζήτησε τη λήψη προσωρινών μέτρων, ώστε να απαγορευτεί στην UJ η συμμετοχή της σε οδοντιατρικές δραστηριότητες εντός της Αυστρίας υπέρ ξένης εταιρείας, η οποία δεν είχε, κατά την αυστριακή νομοθεσία, τις απαιτούμενες άδειες.

Το αυστριακό ανώτατο δικαστήριο (Oberster Gerichtshof) παρέπεμψε στο ΔΕΕ σειρά προδικαστικών ερωτημάτων, τα οποία αφορούσαν (i) το αν η ρήτρα του άρθρου 3(δ) της Οδηγίας 2011/24 για την τηλεϊατρική θεσπίζει κανόνα μόνο για την αποζημίωση δαπανών του άρθρου 7 ή γενική αρχή για τη «χώρα καταγωγής», (ii) το αν η Οδηγία 2000/31 κατοχυρώνει τέτοια αρχή ειδικά για την τηλεϊατρική, (iii) το ποιο είναι το αντικειμενικό εύρος της «υγειονομικής περίθαλψης σε περίπτωση τηλεϊατρικής», αν δηλαδή καλύπτει αποκλειστικά μεμονωμένες εξ αποστάσεως ιατρικές πράξεις ή συνολικές συμβάσεις μεικτής εκτέλεσης που ενδέχεται να ενσωματώνουν διαζώσης εξετάσεις στο κράτος διαμονής του ασθενούς, (iv) το αν, σε περίπτωση αποδοχής μεικτού μοντέλου, απαιτείται ποσοτικό ή ποιοτικό προβάδισμα των εξ αποστάσεως υπηρεσιών ώστε να εφαρμοστεί ο χαρακτηρισμός της τηλεϊατρικής και ποια κριτήρια στάθμισης είναι νομικά πρόσφορα, (v) το αν υπηρεσίες γερμανικής οδοντιατρικής κλινικής προς ασθενή στην Αυστρία υπό μεικτή σύμβαση συνιστούν ενιαία «διασυνοριακή υγειονομική περίθαλψη» κατά τα άρθρα 3(δ-ε), (vi) το αν κλινική εγκατεστημένη στη Γερμανία υποχρεούται να τηρεί τους

αυστριακούς επαγγελματικούς κανόνες συμπεριφοράς δυνάμει του άρθρου 2(ιδ) και 3(δ) της Οδηγίας 2011/24, των επαγγελματικών υποχρεώσεων του άρθρου 4(1)(α) και του άρθρου 5(3) της Οδηγίας 2005/36 σε συνδυασμό με το άρθρο 5 της Οδηγίας 2005/36, και (vii) το αν οι αυστριακές διατάξεις του ZÄG (άρθρα 24 επ., 31), που επιβάλλουν άμεση προσωπική άσκηση και περιορίζουν τη διασυνοριακή παροχή σε «προσωρινές» υπηρεσίες προς υπηκόους ΕΟΧ, συνιστούν μη δικαιολογήσιμο περιορισμό της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών κατά τα άρθρα 56 επ. ΣΛΕΕ. Εν ολίγοις, τέθηκαν ζητήματα ορισμού της έννοιας της τηλεϊατρικής και της εφαρμογής των Οδηγιών περί εφαρμογής των δικαιωμάτων των ασθενών στο πλαίσιο της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης, του ηλεκτρονικού εμπορίου στην εσωτερική αγορά και της αναγνώρισης των επαγγελματικών προσόντων στο πλαίσιο του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου.

Επ' αυτών, το ΔΕΕ αποφάνθηκε, καταρχάς, ότι το καθοριστικό στοιχείο της έννοιας της «τηλεϊατρικής» έγκειται στο γεγονός ότι η υπηρεσία υγείας παρέχεται σε ασθενή από πάροχο εγκατεστημένο σε κράτος μέλος διαφορετικό από αυτό της ασφάλισης του ασθενή. Επίσης, παρέχεται εξ αποστάσεως και, άρα, ο ασθενής και ο πάροχος δεν βρίσκονται ταυτόχρονα στον ίδιο τόπο, αλλά συνδέονται μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών. Περαιτέρω, αποσαφηνίζοντας ότι μια σύνθετη θεραπεία μπορεί να περιλαμβάνει επιμέρους πράξεις διαφορετικής φύσης (τηλεϊατρικές και μη), αλλά καθεμία από αυτές κρίνεται αυτοτελώς, το Δικαστήριο επιλήφθηκε του ζητήματος του κράτους θεραπείας. Έκρινε, λοιπόν, ότι, στο πλαίσιο της τηλεϊατρικής, κράτος μέλος θεραπείας είναι το κράτος όπου είναι εγκατεστημένος ο πάροχος, ο οποίος και οφείλει να συμμορφώνεται με τα πρότυπα και τις κατευθυντήριες γραμμές του κράτους αυτού (άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας 2011/24). Αυτό σημαίνει ότι ισχύει η αρχή της χώρας καταγωγής. Συνεπώς, το άρθρο 5 της Οδηγίας 2005/36 εφαρμόζεται μόνον όταν ο πάροχος μετακινείται προσωρινά στο άλλο κράτος και, δεδομένου ότι στην τηλεϊατρική δεν υπάρχει φυσική μετακίνηση, η Οδηγία δεν εφαρμόζεται. Τέλος, σημειώνεται ότι το Δικαστήριο, απαντώντας στο αντίστοιχο ερώτημα, υπογράμμισε πως το άρθρο 3 στοιχ. δ' της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ καλύπτει όλα τα πεδία που ρυθμίζει η Οδηγία και όχι μόνον το ζήτημα της αποζημίωσης των εξόδων διασυνοριακής περίθαλψης (άρθρο 7), όπως τέθηκε.

Καταληκτικά, η απόφαση αυτή συμβάλλει ουσιωδώς στην αποσαφήνιση της «τηλεϊατρικής», του εφαρμοστέου δικαίου σε σχέση με αυτήν και, τέλος, στη σύνδεση μεταξύ της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών με τις Οδηγίες για το ηλεκτρονικό εμπόριο και τα επαγγελματικά προσόντα.

V. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

Επιμ.: Λουκία Τρέμμα

► Διασυνοριακή κληρονομική διαδοχή

Το άρθρο 63 παρ. 1 ΣΛΕΕ δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που προβλέπει ότι τα δικαιώματα του συμβολαιογράφου, στις υπηρεσίες του οποίου υποχρεούνται να προσφύγει ο κληρονόμος για την κατάρτιση δήλωσης φόρου κληρονομίας, υπολογίζονται επί του συνολικού ακαθάριστου ενεργητικού της κληρονομίας, ακόμη και αν αυτή περιλαμβάνει περιουσία σε άλλο κράτος μέλος και ανεξαρτήτως των αμοιβών που καταβλήθηκαν εκεί

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων – άρθρο 63 παρ. 1 ΣΛΕΕ – κληρονομική διαδοχή – υποχρεωτική προσφυγή σε συμβολαιογράφο για την κατάρτιση της δηλώσεως φόρου κληρονομίας σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο εντός του οποίου κινήθηκε η διαδικασία κληρονομικής διαδοχής – ρύθμιση κράτους μέλους προβλέπουν ότι τα δικαιώματα του εν λόγω συμβολαιογράφου υπολογίζονται βάσει του συνόλου του ακαθάριστου ενεργητικού της κληρονομίας – εκ παραλλήλου άσκηση της φορολογικής αρμοδιότητας των κρατών μελών – δεν υφίσταται περιορισμός της ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων

ΔΕΕ C-321/24, Attal και Associés, 30.10.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγητής: A. Kumin, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2025:836 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπόθεση αφορά την ερμηνεία του άρθρου 63 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων, στο πλαίσιο διασυνοριακής κληρονομικής διαδοχής μεταξύ Γαλλίας και Βελγίου. Συγκεκριμένα, αν συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων το γεγονός ότι ο κληρονόμος υποχρεούται να προσφύγει σε συμβολαιογράφο στη Γαλλία για την κατάρτιση δήλωσης φόρου κληρονομίας και να καταβάλει αμοιβή υπολογιζόμενη επί του συνόλου του ακαθάριστου ενεργητικού της κληρονομίας, ακόμη και όταν αυτή περιλαμβάνει στοιχεία ευρισκόμενα σε άλλο κράτος μέλος, όπως εν προκειμένω στο Βέλγιο, και για τα οποία είχε ήδη καταβληθεί η αντίστοιχη αμοιβή.

Ως προς τα πραγματικά περιστατικά λεκτέο ότι η ΒC, κάτοικος Γαλλίας, κληρονόμησε από την αδελφή της, κάτοικο Βελγίου, περιουσία με στοιχεία τόσο στη Γαλλία όσο και στο Βέλγιο. Ως εκ τούτου, στο Βέλγιο, η διαδικασία κινήθηκε από Βέλγο συμβολαιογράφο, ο οποίος υπέβαλε δήλωση φόρου κληρονομίας και αμείφθηκε βάσει του συνολικού ενεργητικού. Αντίστοιχα, σύμφωνα με το γαλλικό δίκαιο, η κληρονόμος όφειλε να προσφύγει και σε Γάλλο συμβολαιογράφο για τη δήλωση φόρου κληρο-

νομίας στη Γαλλία, ο οποίος υπολόγισε την αμοιβή του επί του συνολικού ενεργητικού, περιλαμβανομένων των περιουσιακών στοιχείων στο Βέλγιο.

Ενόψει του ισχυρισμού της κληρονόμου ότι η διπλή αμοιβή, δηλαδή η καταβολή αμοιβής σε δύο κράτη μέλη επί του ίδιου ενεργητικού, μειώνει την αξία της κληρονομίας και περιορίζει την ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων κατά το άρθρο 63 ΣΛΕΕ, το tribunal judiciaire de Paris (πρωτοδικείο Παρισίων) απέστειλε προδικαστικό ερώτημα θέτοντας τα κάτωθι ζητήματα. Αν η διπλή υποχρεωτική αμοιβή συμβολαιογράφων δύο κρατών μελών για την ίδια κληρονομία αντιβαίνει στο άρθρο 63 ΣΛΕΕ, αν η βάση υπολογισμού της αμοιβής (επί του συνολικού ενεργητικού και όχι μόνο των περιουσιακών στοιχείων εντός του κράτους) συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας και, τέλος, αν, σε περίπτωση ύπαρξης περιορισμού, αυτός μπορεί να δικαιολογηθεί από φορολογικούς λόγους ή ως διοικητικό μέτρο κατά το άρθρο 65 ΣΛΕΕ.

Το ΔΕΕ απέρριψε καταρχάς την ένσταση απαραδέκτου της Γαλλικής Κυβέρνησης, κρίνοντας ότι η υποχρέωση προσφυγής σε συμβολαιογράφο στη Γαλλία αποτελούσε πράγματι μέρος του εθνικού πλαισίου, όπως το περιέγραψε το αιτούν δικαστήριο. Παράλληλα, αναγνώρισε ότι η κληρονομική διαδοχή με διασυνοριακά στοιχεία αποτελεί κίνηση κεφαλαίων κατά την έννοια του άρθρου 63 ΣΛΕΕ (πρβλ. αποφάσεις *van Hilten-van der Heijden, Jäger, BA*). Έτσι, δεκτού γενομένου ότι η υπόθεση δεν είναι αμιγώς εσωτερική, καθώς η μεταβίβαση αφορά περιουσία σε δύο κράτη μέλη, το Δικαστήριο επεξεργάστηκε την έννοια του περιορισμού. Το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι περιορισμός υπάρχει όταν εθνικό μέτρο εισάγει διακριτική μεταχείριση ή καθιστά λιγότερο ελκυστικές τις διασυνοριακές πράξεις σε σχέση με τις εσωτερικές. Ωστόσο, η γαλλική ρύθμιση εφαρμόζεται αδιακρίτως τόσο σε εσωτερικές όσο και σε διασυνοριακές περιπτώσεις, υπολογίζει την αμοιβή του συμβολαιογράφου πάντοτε επί του συνολικού ενεργητικού και, τέλος, δεν επιφέρει διαφορετική ή δυσμενή μεταχείριση λόγω αλλοδαπού στοιχείου.

Δεδομένων αυτών, η επιπλέον επιβάρυνση της ΒC, που προκύπτει από την ανάγκη προσφυγής σε δύο συμβολαιογράφους, θεωρήθηκε αποτέλεσμα της παράλληλης άσκησης φορολογικών αρμοδιοτήτων από τα δύο κράτη μέλη και όχι περιορισμός της ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων.

VI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου

► Απασχόληση ορισμένου χρόνου

Δεν αντιτίθεται στο ενωσιακό δίκαιο εθνική ρύθμιση που δεν επιτρέπει τον συνυπολογισμό για τον καθο-

ρισμό της αρχαιότητας και συνακόλουθα των αποδοχών εκπαιδευτικού, της προϋπηρεσίας (με συμβάσεις ορισμένου χρόνου) του τελευταίου σε ιδιωτικό σχολείο ενόψει της μόνιμης πρόσληψής του σε δημόσιο σχολείο

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που συνήφθη από τη CES, την UNICE και το CEEP – ρήτρα 4 – εκπαιδευτικοί που απέκτησαν επαγγελματική πείρα σε ορισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα των οποίων η λειτουργία και η οργάνωση δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του κράτους – πρόσληψη για αόριστο χρόνο σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα – προσδιορισμός της αρχαιότητας για τον καθορισμό των αποδοχών – εθνική ρύθμιση που δεν προβλέπει τον συνυπολογισμό του χρόνου προϋπηρεσίας σε ορισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα των οποίων η λειτουργία και η οργάνωση δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του κράτους – διαφορετική μεταχείριση βάσει κριτηρίου διαφορετικού από τη φύση της σχέσης εργασίας ως ορισμένου ή αορίστου χρόνου – άρθρα 20 και 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – εφαρμογή – μη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης

ΔΕΕ C-543/23, Gnattai, 04.09.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: A. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2025:653 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία διάφορων διατάξεων που σχετίζονται με την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση στο πλαίσιο της απασχόλησης ορισμένου χρόνου και, ειδικότερα, το άρθρο 157 ΣΛΕΕ, τα άρθρα 20 και 21 του ΧΘΔ, τη ρήτρα 4, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου, την Οδηγία 2000/78 για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση, το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη.

Η διαφορά της κύριας δίκης προέκυψε όταν εκπαιδευτικός, αφού είχε εργαστεί για 5 έτη με συμβάσεις ορισμένου χρόνου σε ιδιωτικής φύσης εκπαιδευτικό ίδρυμα (ισότιμο με το δημόσιο σχολείο σύμφωνα με την ιταλική νομοθεσία), προσελήφθη με σύμβαση αορίστου πλέον χρόνου σε δημόσιο σχολείο. Ωστόσο, κατά τον προσδιορισμό της αρχαιότητας του εν λόγω εκπαιδευτικού, το Υπουργείο Παιδείας τον κατέταξε σε μισθολογικό κλιμάκιο που αντιστοιχούσε σε μηδέν έτη προϋπηρεσίας, σύμφωνα με τις διατάξεις εθνικού νομοθετικού διατάγματος που δεν επέτρεπε να αντιμετωπίζονται ως προϋπηρεσία τα έτη απασχόλησης σε σχολείο ισότιμο με το δημόσιο.

Ο εκπαιδευτικός άσκησε αγωγή ενώπιον του αρμόδιου εθνικού δικαστηρίου, του πρωτοδικείου της Πάδοβα, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, προκειμένου να ληφθούν υπόψη ως προϋπηρεσία τα 5 έτη απασχόλησης

στο ισότιμο με το δημόσιο σχολείο, ισχυριζόμενος ότι το κρίσιμο νομοθετικό διάταγμα αντιτίθεται στη ρήτρα 4 της συμφωνίας-πλαίσιο και τα άρθρα 20 και 21 του Χάρτη.

Πράγματι, το αιτούν δικαστήριο αμφέβαλε εξίσου για το αν η συμφωνία-πλαίσιο συνάδει με την παραπάνω εθνική ρύθμιση, δεδομένου ότι θα μπορούσε να συνιστά δυσμενή διάκριση των εκπαιδευτικών με συμβάσεις ορισμένου χρόνου σε σχολεία ισότιμα με τα δημόσια σε σχέση με εκείνους που απασχολούνται με συμβάσεις αορίστου χρόνου στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με το αιτούν δικαστήριο, η δεξιότητα λόγω πείρας είναι ανεξάρτητη της ιδιότητας του εργοδότη ως ιδιωτικού ή δημόσιου φορέα, ενώ η διαφορά αυτή στη μισθολογική κατάταξη δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε από τον διαφορετικό τρόπο πρόσληψης στους δύο τομείς. Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ για να διερευνήσει, ακριβώς, τη συμφωνία του σχετικού νομοθετικού διατάγματος με τις προαναφερόμενες ευρωπαϊκές διατάξεις.

Σε πρώτη φάση, το ΔΕΕ, αφού έκρινε ότι το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το οποίο αφορούσε την έννοια του «εργαζομένου αορίστου χρόνου» κατά τη ρήτρα 4, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαίσιο, ήταν παραδεκτό, καθώς το αιτούν δικαστήριο είχε επεξηγήσει επαρκώς τη σχέση μεταξύ της επίμαχης στην κύρια δίκη εθνικής ρύθμισης και των αρχών της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων, προχώρησε στην από κοινού ουσιαστική εξέταση του εν λόγω ερωτήματος μαζί με το πρώτο. Στην ουσία, τα δύο ερωτήματα, κατά το Δικαστήριο, αφορούσαν την ερμηνεία της ρήτρας 4 της συμφωνίας-πλαίσιο καθώς και των αρχών της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων, οι οποίες κατοχυρώνονται στα άρθρα 20 και 21 του Χάρτη, ενόψει του πλαισίου των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης.

Αρχικά, το Δικαστήριο ανέφερε ότι η συμφωνία-πλαίσιο μπορεί να εφαρμοστεί κανονικά σε περίπτωση εκπαιδευτικού, όπως εν προκειμένω του ενάγοντος στην κύρια δίκη, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ήταν πλέον εργαζόμενος αορίστου χρόνου, διότι οι περιστάσεις της κύριας δίκης αφορούσαν τη δυσμενή διάκριση και το προηγούμενο καθεστώς του ως ορισμένου χρόνου. Στη συνέχεια, το ΔΕΕ επανέλαβε το πεδίο εφαρμογής της ρήτρας 4, δηλαδή το ότι στοχεύει στην εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης προκειμένου να εμποδίσει τη χρήση μιας σχέσης εργασίας ορισμένου χρόνου από τον εργοδότη με σκοπό να στερήσει από τους εργαζομένους υπό ένα τέτοιο καθεστώς τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στους εργαζομένους αορίστου χρόνου.

Συνεπώς, η απαγόρευση της διαφορετικής μεταχείρισης βάσει της ρήτρας αυτής περιορίζεται αποκλειστικά στο κριτήριο της φύσης της σχέσης εργασίας ως ορισμένου ή αορίστου χρόνου και όχι σε διαφοροποίηση που έγκειται

σε διαφορετικό κριτήριο. Εντούτοις, όπως παρατήρησε και η Γεν. Εισαγγελέας στην υπόθεση, η διαφορετική μεταχείριση που προβλέπεται στο κρίσιμο για την υπόθεση εθνικό διάταγμα δεν στηρίζεται στον χαρακτηρισμό της σχέσης εργασίας ως ορισμένου ή αορίστου χρόνου, αλλά στη φύση του εκπαιδευτικού ιδρύματος ως δημόσιου ή ιδιωτικού, στο οποίο οι εκάστοτε εργαζόμενοι απέκτησαν την επαγγελματική πείρα τους. Πράγματι, στο σχετικό άρθρο δεν γίνεται καμία αναφορά στα «ισότιμα με τα δημόσια ιδιωτικά σχολεία» και, άρα, ο μη συνυπολογισμός για τον καθορισμό της αρχαιότητας και των αντίστοιχων αποδοχών αφορά όχι μόνο την εργασία ορισμένου χρόνου στα ιδιωτικά σχολεία, αλλά και εκείνη που στηρίζεται σε σύμβαση αορίστου χρόνου. Εξάλλου, για τον καθορισμό της αρχαιότητας λαμβάνεται υπόψιν η εργασία ορισμένου χρόνου που έχει πραγματοποιηθεί σε δημόσιο σχολείο, αποδεικνύοντας περαιτέρω με αυτόν τον τρόπο ότι η διαφορετική μεταχείριση της εθνικής ρύθμισης δεν εντοπιζόταν στη φύση της εκάστοτε σύμβασης εργασίας. Το ΔΕΕ απάντησε, επομένως, στα δύο αυτά προδικαστικά ερωτήματα ότι η ρήτρα 4, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαίσιο (όπως ενσωματώθηκε στο ενωσιακό δίκαιο με την Οδηγία 1999/70) δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία δεν προβλέπει τον συνυπολογισμό, για τον καθορισμό της αρχαιότητας και των αποδοχών των εκπαιδευτικών κατά την πρόσληψή τους για αόριστο χρόνο σε δημόσιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, του χρόνου προϋπηρεσίας τους στο πλαίσιο απασχόλησης ορισμένου ή αορίστου χρόνου σε ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα.

Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε την ερμηνεία των αρχών της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων στον τομέα της απασχόλησης, οι οποίες κατοχυρώνονται, μεταξύ άλλων, στην ΕΣΔΑ και στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Το ΔΕΕ ανέφερε ότι δεν είναι αρμόδιο να ερμηνεύσει ούτε την ΕΣΔΑ, ούτε τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, σύμφωνα με πάγια νομολογία του. Περαιτέρω, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι στην παρούσα υπόθεση δεν εφαρμόζεται το άρθρο 157, αλλά και οι Οδηγίες 2000/43 και 2000/78 περί απαγόρευσης των διακρίσεων, καθώς πρόκειται για διατάξεις οι οποίες φαίνεται να μην είναι αναγκαίες ή χρήσιμες για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης, χωρίς το αιτούν δικαστήριο να αποδεικνύει το αντίθετο. Τέλος, όσον αφορά τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, το Δικαστήριο έκρινε ότι επίσης δεν είχε εφαρμογή, διότι οι επίμαχες εθνικές διατάξεις δεν εφάρμοζαν το δίκαιο της Ένωσης, δεδομένου ότι η ρήτρα 4 δεν είχε εφαρμογή στη διαφορά και καμία άλλη διάταξη της Ένωσης δεν ρύθμιζε το κρίσιμο για την υπόθεση ζήτημα. Συνεπώς, το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα απορρίφθηκε ως απαράδεκτο, ενώ δεν δόθηκε απάντηση στο τέταρτο και τελευταίο ερώτημα, το οποίο αφορούσε την μη εφαρμογή του εθνικού διατάγματος σε περίπτωση που κρινόταν ασύμβατο με το ενωσιακό δίκαιο. Το Δικαστήριο έκρινε

ότι παρήλκε η απάντηση στο εν λόγω ερώτημα ενόψει των απαντήσεων στα τρία προηγούμενα.

Συμπερασματικά, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι το δίκαιο της ΕΕ δεν εμποδίζει την Ιταλία να αρνηθεί να λάβει υπόψη τις περιόδους υπηρεσίας, είτε ορισμένου είτε αορίστου χρόνου, που έχουν συμπληρωθεί σε ορισμένα ιδιωτικά σχολεία για τους σκοπούς του υπολογισμού του μισθού κατά τη μόνιμη πρόσληψη ενός εκπαιδευτικού σε δημόσιο σχολείο.

► Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας

Συνιστά έμμεση διάκριση, κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78, η διάκριση που υφίσταται άτομο χωρίς αναπηρία, το οποίο ωστόσο έχει αναλάβει τη φροντίδα ατόμου με αναπηρία, και, συνακόλουθα, ο εργοδότης του έχει την υποχρέωση να προβεί σε εύλογες προσαρμογές προκειμένου να διευκολύνει τη φροντίδα αυτή

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία – άρθρα 2, 5 και 7 – άρθρα 21, 24 και 26 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – άρθρο 1 – άρθρο 2, παρ. 1, και παρ. 2, στοιχείο β' – απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας – έμμεση διάκριση – διαφορετική μεταχείριση εργαζομένου ο οποίος δεν είναι ο ίδιος άτομο με αναπηρία, αλλά φροντίζει το πάσχον από αναπηρία τέκνο του – άρθρο 5 – υποχρέωση του εργοδότη να προβαίνει σε εύλογες προσαρμογές

ΔΕΕ C-38/24, Bervidi, 11.09.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2025:690 – Προδικαστική παραπομπή

Η παρούσα υπόθεση αφορά την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/78 για την απαγόρευση των διακρίσεων στην απασχόληση και την εργασία, υπό το πρίσμα της Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (στο εξής: Σύμβαση ΟΗΕ).

Αναφορικά με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, η G.L. ήταν υπάλληλος του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου στην Ιταλία. Η G.L. είχε ζητήσει επανειλημμένα από την εργοδότη εταιρεία της να τοποθετηθεί σε κάποια θέση εργασίας με σταθερό ωράριο, καθώς, με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε να αναλάβει με μεγαλύτερη ευκολία τη φροντίδα του τέκνου της, ατόμου με βαριά αναπηρία. Η εργοδότης δεν πραγματοποίησε τις προσαρμογές που ζήτησε η εν λόγω εργαζόμενη, παρά μόνο ορισμένες προσωρινού χαρακτήρα αλλαγές, διατηρώντας όμως ένα εναλλασσόμενο ωράριο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η G.L. να ασκήσει αγωγή στο Πρωτοδικείο της Ρώμης, ζητώντας

ντας να αναγνωρισθεί ότι η άρνηση του εργοδότη της να δεχθεί την αίτηση περί μόνιμης προσαρμογής των όρων εργασίας της αποτελούσε δυσμενή διάκριση. Η αγωγή της απορρίφθηκε τόσο σε πρώτο βαθμό όσο και σε δεύτερο βαθμό από το Εφετείο Ρώμης, κρίνοντας ότι δεν είχε αποδειχθεί ότι η G.L. υφίστατο δυσμενή διάκριση και ότι, σε κάθε περίπτωση, τα μέτρα προσωρινού χαρακτήρα που έλαβε η εργοδότη εταιρεία έπρεπε να θεωρηθούν επαρκείς εύλογες προσαρμογές. Η G.L., ως εκ τούτου, άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, ενώ στο μεταξύ, τον Οκτώβριο του 2022, είχε απολυθεί.

Το αιτούν δικαστήριο, υπενθυμίζοντας την απόφαση *Coleman* (C-303/06), στην οποία το ΔΕΕ ανέφερε ότι στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78 και στις απαγορευμένες άμεσες διακρίσεις συγκεκριμένα λόγω αναπηρίας εμπίπτει και η περίπτωση εργαζομένου που δεν είναι ο ίδιος άτομο με αναπηρία, αλλά ασχολείται με πάσχον από αναπηρία τέκνο στο οποίο παρέχει την ουσιώδη φροντίδα που απαιτεί η κατάστασή του, απέστειλε τρία προδικαστικά ερωτήματα προκειμένου να διευκρινιστεί στην ουσία αν το παραπάνω συμπέρασμα στην *Coleman* επεκτείνεται και όσον αφορά τις έμμεσες διακρίσεις.

Ειδικότερα, με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε να εξεταστεί το κατά πόσον η Οδηγία 2000/78, ερμηνευμένη υπό το πρίσμα του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και τη Σύμβαση του ΟΗΕ, περιλαμβάνει τις περιπτώσεις έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας στην περίπτωση εργαζομένου ο οποίος δεν είναι ο ίδιος άτομο με αναπηρία, αλλά υφίσταται τέτοια διάκριση λόγω της ουσιώδους φροντίδας την οποία παρέχει στο τέκνο του, άτομο με αναπηρία.

Το ΔΕΕ, αφού έκρινε ότι η παρούσα υπόθεση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78, τόνισε ότι η Οδηγία αυτή εξειδικεύει την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων που κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 του Χάρτη και η οποία, εν προκειμένω, πρέπει να ερμηνευτεί σε συνδυασμό με τα δικαιώματα του παιδιού και τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, τα οποία κατοχυρώνονται, αντίστοιχα, στα άρθρα 24 και 26 του Χάρτη, αλλά και τα άρθρα 2 και 5 της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, η οποία δεσμεύει την ΕΕ. Στη συνέχεια, όπως και το αιτούν δικαστήριο, το ΔΕΕ παρέπεμψε στην απόφαση *Coleman*, επιβεβαιώνοντας ότι η Οδηγία 2000/78 απαγορεύει τις άμεσες διακρίσεις «εξ αντανάκλασεως», δηλαδή απαγορεύει σε έναν εργοδότη να αντιμετωπίζει εργαζόμενο που δεν είναι άτομο με αναπηρία κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό απ' ό,τι αντιμετωπίζει, αντιμετώπιζε ή θα αντιμετώπιζε άλλον εργαζόμενο ο οποίος ευρίσκεται σε παρεμφερή κατάσταση και αποδεικνύεται ότι ο συγκεκριμένος εργαζόμενος υφίσταται δυσμενή μεταχείριση λόγω της αναπηρίας του τέκνου του, στο οποίο παρέχει την ουσιώδη φροντίδα που αυτό

έχει ανάγκη. Συνεπώς, εφόσον η Οδηγία αποσκοπεί στην καταπολέμηση κάθε μορφής διάκρισης λόγω αναπηρίας, από τη στιγμή που έχει ήδη συμπεριληφθεί η απαγόρευση των άμεσων διακρίσεων «εξ αντανάκλασεως», είναι εύλογο να συμπεριληφθούν στην ίδια απαγόρευση και οι αντίστοιχες έμμεσες διακρίσεις. Ταυτόχρονα, η έμμεση διάκριση «εξ αντανάκλασεως» απαγορεύεται και από την Οδηγία 2000/43 για την απαγόρευση των φυλετικών και εθνοτικών διακρίσεων. Το συμπέρασμα αυτό επιρρωνύεται από το άρθρο 21 παρ. 1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, όπου η γενική αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων την οποία κατοχυρώνει απαγορεύει «κάθε διάκριση» λόγω, μεταξύ άλλων, αναπηρίας. Το άρθρο 21, ειδικότερα, πρέπει να ερμηνεύεται εν προκειμένω σε συνδυασμό με το άρθρο 24 του Χάρτη που περιλαμβάνει το δικαίωμα του παιδιού στην προστασία και τη φροντίδα, καθώς και το άρθρο 26 για το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να επωφελούνται μέτρων που θα τους εξασφαλίζουν αυτονομία, κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και συμμετοχή στον κοινοτικό βίο, αλλά και το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, το οποίο έχει ερμηνευτεί από το ΕΔΔΑ ότι απαγορεύει επίσης τη δυσμενή διάκριση που υφίσταται πρόσωπο λόγω της αναπηρίας του τέκνου που φροντίζει. Αντίστοιχη απαγόρευση κάθε διάκρισης λόγω αναπηρίας περιλαμβάνεται και στη Σύμβαση του ΟΗΕ και, επομένως, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας κατά τη διατύπωση της Οδηγίας 2000/78 τυγχάνει εφαρμογής στην περίπτωση εργαζομένου ο οποίος δεν είναι ο ίδιος άτομο με αναπηρία, αλλά υφίσταται τέτοια διάκριση λόγω της βοήθειας την οποία παρέχει στο πάσχον από αναπηρία τέκνο του, προκειμένου αυτό να λαμβάνει την ουσιώδη φροντίδα που απαιτεί η κατάστασή του.

Με το δεύτερο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε, ενόψει της καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα, να διευκρινιστεί το κατά πόσον τα προαναφερόμενα άρθρα υποχρεώνουν τον εργοδότη να προβεί σε εύλογες προσαρμογές υπέρ του εργαζομένου που φροντίζει το ανάπηρο τέκνο του. Το ΔΕΕ αναφέρθηκε αρχικά στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78, το οποίο προβλέπει την υποχρέωση εύλογων προσαρμογών για τα άτομα με αναπηρία, εφόσον δεν επιφέρουν δυσανάλογη επιβάρυνση στον εκάστοτε εργοδότη. Το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το άρθρο 5 της Οδηγίας δεν εφαρμόστηκε στην περίπτωση της υπόθεσης *Coleman*, ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας απόφασης, έχουν τεθεί σε ισχύ τόσο ο Χάρτης, όσο και η Σύμβαση του ΟΗΕ, δηλαδή δύο νομοθετήματα υπό το πρίσμα των οποίων πρέπει να ερμηνεύεται η Οδηγία 2000/78. Η ίδια η Σύμβαση, μάλιστα, προβλέπει στο άρθρο 2, εδάφιο γ', ότι η άρνηση παροχής εύλογης προσαρμογής αποτελεί και αυτή μορφή διάκρισης. Συνακόλουθα, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι, αν δεν υφίστατο τέτοια υποχρέωση, η απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων «εξ αντανάκλασεως» θα στερούσαν σε μεγάλο βαθμό την

πρακτική αποτελεσματικότητά της και, άρα, η εν λόγω υποχρέωση εφαρμόζεται και στην παρούσα υπόθεση. Εν προκειμένω, οι εύλογες προσαρμογές θα μπορούσαν να συνίσταντο στη μείωση του χρόνου εργασίας ή τη μεταφορά σε άλλη θέση εργασίας, χωρίς, όπως προαναφέρθηκε, τη δυσανάλογη επιβάρυνση του εργοδότη, η οποία κρίνεται με βάση το οικονομικό κόστος που επιφέρουν οι προσαρμογές, το μέγεθος και τους οικονομικούς πόρους του οργανισμού ή της επιχείρησης και τη διαθεσιμότητα δημοσίων πόρων ή οιασδήποτε άλλης ενίσχυσης. Συμπερασματικά, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει το κατά πόσον η ικανοποίηση του αιτήματος της G.L. να έχει επί μονίμου βάσεως σταθερό ωράριο εργασίας σε συγκεκριμένη θέση αποτελούσε δυσανάλογη επιβάρυνση για τον εργοδότη της.

Τέλος, με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε την ερμηνεία της έννοιας του «φροντιστή» όσον αφορά την εφαρμογή της Οδηγίας 2000/78. Το ΔΕΕ απέρριψε ως απαράδεκτο το εν λόγω ερώτημα, δεδομένου ότι η έννοια δεν προβλέπεται στο κείμενο της Οδηγίας και το αιτούν δικαστήριο δεν παρέσχε εξηγήσεις για τη σχέση της έννοιας αυτής με τη διαφορά της κύριας δίκης.

► Έννοια του «χρόνου εργασίας»

Σύμφωνα με την Οδηγία 2003/88/ΕΚ, ο χρόνος μετακίνησης προς και από την εργασία, την οποία οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να πραγματοποιούν, από κοινού, σε ώρα καθοριζόμενη από τον εργοδότη και με όχημα που ανήκει σε αυτόν, προκειμένου να μεταβούν από συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο ορίζει ο εργοδότης, στον τόπο εκπλήρωσης της κύριας παροχής που προβλέπεται στη συναφθείσα μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη σύμβαση εργασίας, πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας»

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – οργάνωση του χρόνου εργασίας – άρθρο 2, σημείο 1 – έννοια του «χρόνου εργασίας» – εργασίες βελτίωσης προστατευόμενων φυσικών περιοχών – χρόνος μετακίνησης των εργαζομένων μεταξύ ενός σταθερού σημείου αναχώρησης και των φυσικών περιοχών – προσμέτρηση του χρόνου μετακίνησης στον χρόνο εργασίας των εργαζομένων

ΔΕΕ C-110/24, STAS – IV, 09.10.2025, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: A. Kumin, Εισηγήτρια: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:768 – Προδικαστική παραπομπή

Η παρούσα απόφαση αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας. Όσον αφορά τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, η VAERSA είναι

δημόσια επιχείρηση στην Ισπανία, η οποία δραστηριοποιείται στην προστασία και τη βελτίωση φυσικών περιοχών που ανήκουν στο ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο Natura 2000. Οι εργαζόμενοι, προκειμένου να μεταβούν στις περιοχές αυτές, πρέπει να βρίσκονται σε καθορισμένη ώρα στις «βάσεις», σημεία εκκίνησης όπου τους παραλαμβάνουν οχήματα της VAERSA. Η μετακίνηση από τις οικίες των εργαζομένων στις «βάσεις» γίνεται με ίδια μέσα των εργαζομένων.

Σύμφωνα με τις ατομικές συμβάσεις εργασίας των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας, ο χρόνος μετακίνησης από τη βάση προς τον χώρο εργασίας εντός της οικείας μικρής προστατευόμενης περιοχής και από εκεί προς τη βάση δεν θεωρείται πραγματικός χρόνος εργασίας, εντούτοις, η VAERSA υπολογίζει, στην πράξη, ως πραγματικό χρόνο εργασίας τον καθημερινό χρόνο μετακίνησης των εργαζομένων από τη βάση προς τον χώρο εργασίας. Αντίθετα, η εταιρεία αυτή δεν υπολογίζει ως χρόνο εργασίας την επιστροφή από τον χώρο αυτόν προς τη βάση κατά τη λήξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας. Ως εκ τούτου, ασκήθηκε συλλογική αγωγή από τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων στις δημόσιες υπηρεσίες (STAS-IV) ενώπιον του ανώτερου δικαστηρίου της Αυτόνομης Κοινότητας της Βαλένθια, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, το οποίο έκρινε πως το ζήτημα αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2, σημείο 1, της Οδηγίας 2003/88 αναφορικά με την έννοια του «χρόνου εργασίας» και, ειδικότερα, αν πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν ο χρόνος επιστροφής των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας από τη μικρή προστατευόμενη περιοχή εντός της οποίας εκτελούν τις σχετικές εργασίες μέχρι τη βάση που έχει καθορίσει η VAERSA. Το αιτούν δικαστήριο επισήμανε ότι, τόσο η δική του νομολογία, όσο και η νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου (Tribunal Supremo), εμφάνιζε αντιφάσεις ως προς το αν ο χρόνος μετακίνησης των εργαζομένων (σε άλλους τομείς σε σχέση με την παρούσα υπόθεση) πρέπει να θεωρείται χρόνος εργασίας. Με τις αμφιβολίες αυτές, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, ζητώντας του να διευκρινίσει ακριβώς το αν ο χρόνος εργασίας σύμφωνα με την προαναφερόμενη Οδηγία συμπεριλαμβάνει τον χρόνο μετακίνησης των εργαζομένων με όχημα της επιχείρησης, κατά την αρχή και τη λήξη του ημερήσιου ωραρίου εργασίας.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 2, σημείο 1, της Οδηγίας, «χρόνος εργασίας» είναι «κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του», ενώ «περίοδος ανάπαυσης», κατά το σημείο 2, είναι κάθε περίοδος που δεν συμπεριλαμβάνεται στον χρόνο εργασίας. Οι δύο αυτές κατηγορίες αλληλοαποκλείονται και, συνεπώς, δεν εντοπίζεται άλλη, ενδιάμεση κατηγορία/περίοδος. Συνακόλουθα, οι

έννοιες του «χρόνου εργασίας» και της «περιόδου ανάπαυσης» απαιτούν αυτόνομη ερμηνεία στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου.

Σε πρώτο επίπεδο, το ΔΕΕ έχει κρίνει πως οι εργαζόμενοι πρέπει να θεωρούνται ότι ασκούν τα καθήκοντα ή τη δραστηριότητά τους κατά τον χρόνο των μετακινήσεων μεταξύ της κατοικίας τους και των χώρων των πελατών, δεδομένου ότι οι μετακινήσεις αυτές είναι απαραίτητες για την παροχή των εκάστοτε υπηρεσιών. Εν προκειμένω, η μετακίνηση των εργαζομένων στον τομέα της βιοποικιλότητας από τις προαναφερόμενες «βάσεις» προς τον χώρο εργασίας (ο οποίος, σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, δεν είναι σταθερός) και αντίστροφα, γίνεται με τους όρους που επιβάλλει ο εργοδότης, γεγονός που επηρεάζει και τη μετακίνηση των εργαζομένων με ίδια μέσα από τις οικίες τους προς τις «βάσεις». Συνεπώς, κατά το Δικαστήριο, οι μετακινήσεις αυτές είναι εγγενείς στην επαγγελματική δραστηριότητά τους.

Σε δεύτερο επίπεδο, στην έννοια του «χρόνου εργασίας», υπό το πρίσμα της Οδηγίας, εντάσσεται το γεγονός ότι ο εργαζόμενος πρέπει να βρίσκεται στη διάθεση του εργοδότη κατά τον χρόνο αυτόν. Δηλαδή, καθοριστικός παράγοντας για το ΔΕΕ είναι ότι ο εργαζόμενος υποχρεούται να είναι παρών στον χώρο που έχει καθορίσει ο εργοδότης και να βρίσκεται στη διάθεση του τελευταίου για να μπορεί να παράσχει αμέσως τις κατάλληλες υπηρεσίες σε περίπτωση ανάγκης. Αντίθετα, σύμφωνα με προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου, η δυνατότητα των εργαζομένων να διαχειρίζονται τον χρόνο τους χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς υποδηλώνει ότι ο χρόνος αυτός δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στον χρόνο εργασίας.

Όσον αφορά την παρούσα υπόθεση, προκύπτει ότι, κατά τη διάρκεια των κρίσιμων μετακινήσεων, οι εργαζόμενοι οφείλουν να ακολουθούν τις οδηγίες της εργοδότης εταιρείας, βρίσκονται δηλαδή στη διάθεση της τελευταίας, η οποία είναι αυτή που καθορίζει τις ώρες που οι εν λόγω εργαζόμενοι πρέπει να βρίσκονται στις «βάσεις», ενώ αυτή παράλληλα παρέχει και το όχημα μετακίνησης.

Τέλος, το τρίτο χαρακτηριστικό της έννοιας του «χρόνου εργασίας» αφορά την παρουσία του εργαζομένου στον χώρο εργασίας κατά τη διάρκεια του χρόνου αυτού. Το ΔΕΕ έχει επισημάνει ότι, αν ο εργαζόμενος δεν έχει σταθερό χώρο εργασίας, όπως εν προκειμένω, αλλά κρίνεται ότι ασκεί τα καθήκοντά του κατά τη μετακίνησή του, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τότε πρέπει επίσης να θεωρείται ως ευρισκόμενος στην εργασία κατά τη διάρκεια της μετακίνησης αυτής.

Εφόσον, επομένως, συντρέχει και το τρίτο χαρακτηριστικό της έννοιας του «χρόνου εργασίας», το ΔΕΕ έκρινε ότι ο χρόνος μετακίνησης προς και από την εργασία, σε ώρα καθοριζόμενη από τον εργοδότη και με όχημα που

ανήκει σε αυτόν, προκειμένου να μεταβούν οι εργαζόμενοι από συγκεκριμένο τόπο («βάση»), τον οποίο ορίζει ο εργοδότης, στον καθορισμένο χώρο εργασίας, πρέπει να θεωρείται «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ.

VII. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Αμοιβαία αναγνώριση ποινικών αποφάσεων προς τον σκοπό της εκτέλεσής τους σε άλλο κράτος μέλος και απαίτηση περί συγκατάθεσης του κράτους έκδοσης όσον αφορά την ανάληψη από άλλο κράτος μέλος της εκτέλεσης ποινής που επιβλήθηκε με απόφαση εκδοθείσα από δικαστήριο του κράτους έκδοσης του εντάλματος

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης εκδοθέν προς τον σκοπό της εκτέλεσης στερητικής της ελευθερίας ποινής – άρθρο 4, σημείο 6 – λόγος προαιρετικής μη εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης – προϋποθέσεις για την εκμέρους του κράτους εκτέλεσης ανάληψη της εκτέλεσης της εν λόγω ποινής – άρθρο 3, σημείο 2 – έννοια της φράσης «έχει δικασθεί [αμετακλήτως] για τις ίδιες πράξεις» – απόφαση-πλαίσιο 2008/909/ΔΕΥ – αμοιβαία αναγνώριση ποινικών αποφάσεων προς τον σκοπό της εκτέλεσής τους σε άλλο κράτος μέλος – άρθρο 25 – τήρηση των προϋποθέσεων και της διαδικασίας που προβλέπει η εν λόγω απόφαση πλαίσιο στις περιπτώσεις κατά τις οποίες κράτος μέλος αναλαμβάνει την εκτέλεση ποινής που επιβλήθηκε με απόφαση εκδοθείσα από δικαστήριο του κράτους έκδοσης του εντάλματος – απαίτηση περί συγκατάθεσης του κράτους έκδοσης όσον αφορά την ανάληψη της εκτέλεσης μιας τέτοιας ποινής από άλλο κράτος μέλος – άρθρο 4 – δυνατότητα του κράτους έκδοσης να διαβιβάσει στο κράτος εκτέλεσης την απόφαση και το πιστοποιητικό που μνημονεύονται στο εν λόγω άρθρο – συνέπειες της μη διαβίβασης – αρχή της καλόπιστης συνεργασίας – άρθρο 22 – δικαίωμα του κράτους έκδοσης να εκτελέσει την εν λόγω ποινή – διατήρηση σε ισχύ του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης – υποχρέωση της δικαστικής αρχής εκτέλεσης να εκτελέσει το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης

ΔΕΕ C-305/22, C.J. (Exécution d'une condamnation à la suite d'un MAE), 04.09.2025, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:665 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4, σημεία 5 και 6, και του άρθρου 8 παρ. 1, στοιχείο γ' της απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ, για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, καθώς και του άρθρου 4 παρ. 2, του άρθρου 22 παρ. 1, και του άρθρου 25 της απόφασης-πλαίσιο 2008/909/ΔΕΥ, σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης σε ποινικές αποφάσεις οι οποίες επιβάλλουν ποινές στερητικές της ελευθερίας ή μέτρα στερητικά της ελευθερίας, για τον σκοπό της εκτέλεσής τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας σχετικής με την εκτέλεση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που εκδόθηκε σε βάρος του C.J. από το Curtea de Apel București – Biroul executării penale (εφετείο Βουκουρεστίου – γραφείο εκτέλεσης ποινικών αποφάσεων, Ρουμανία) για την εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής.

Πιο συγκεκριμένα, στις 25 Νοεμβρίου 2020, το εφετείο του Βουκουρεστίου στη Ρουμανία εξέδωσε ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: ΕΕΣ) κατά του C.J. προς εκτέλεση αμετάκλητης στερητικής της ελευθερίας ποινής. Ο C.J. συνελήφθη στη συνέχεια στην Ιταλία στις 29 Δεκεμβρίου 2020. Η ιταλική δικαστική αρχή εκτέλεσης, το εφετείο της Ρώμης, ζήτησε και έλαβε τη ρουμανική καταδικαστική απόφαση. Το ρουμανικό δικαστήριο, ωστόσο, εξέφρασε ρητά τη διαφωνία του με την αναγνώριση της απόφασης από την Ιταλία και την ανάληψη της ευθύνης για την εκτέλεση της ποινής. Διευκρίνισε περαιτέρω ότι οποιαδήποτε άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ βάσει του άρθρου 4 παρ. 6 της απόφασης-πλαίσιο 2002/584 θα απαιτούσε την επίσημη συγκατάθεσή του μέσω των διαδικασιών που θεσπίζονται στην απόφαση-πλαίσιο 2008/909. Παρά ταύτα, στις 6 Μαΐου 2021, το ιταλικό δικαστήριο αρνήθηκε να παραδώσει τον C.J., αναγνώρισε τη ρουμανική απόφαση και διέταξε την εκτέλεση της ποινής στην Ιταλία, επικαλούμενο τη διαμονή του C.J. στη χώρα και τον στόχο της κοινωνικής επανένταξης. Η ποινή επρόκειτο να εκτιθεί ως κατ'οίκον περιορισμός με ταυτόχρονη αναστολή. Σε απάντηση, οι ρουμανικές αρχές επανέλαβαν τη θέση τους, δηλώνοντας ότι, επειδή δεν είχαν συναινέσει στη μεταβίβαση της εκτέλεσης και δεν είχαν ενημερωθεί για την έναρξη πραγματικής ποινής φυλάκισης, διατηρούσαν το δικαίωμα να εκτελέσουν την απόφαση. Κατά συνέπεια, το εθνικό ένταλμα εκτέλεσης και το ΕΕΣ κατά του C.J. παρέμειναν σε ισχύ. Αντιμέτωπο με μια ένσταση σχετικά με την εκτέλεση της αρχικής ποινής, το ρουμανικό δικαστήριο έκρινε απαραίτητο να καθορίσει τη συνεχιζόμενη ισχύ του εθνικού του εντάλματος και του ΕΕΣ. Αυτή η νομική αβεβαιότητα ώθησε το δικαστήριο να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει σειρά ερωτημάτων στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την έκδοση προδικαστικής απόφασης.

Η απάντηση του Δικαστηρίου στα τρία πρώτα προδικαστικά ερωτήματα εξετάζει την περίπλοκη σχέση μεταξύ της απόφασης-πλαίσιο 2002/584 και της απόφασης-πλαίσιο 2008/909, εστιάζοντας στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα κράτος μέλος εκτέλεσης μπορεί να αρνηθεί την παράδοση βάσει του άρθρου 4 παρ. 6 της απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ. Ο πυρήνας της απόφασης ορίζει ότι μια δικαστική αρχή εκτέλεσης δεν μπορεί μονομερώς να αποφασίσει να εκτελέσει μια ποινή αντί της παράδοσης. Αντιθέτως, κάθε τέτοια άρνηση εκτέλεσης ενός ΕΕΣ βάσει αυτής της διάταξης εξαρτάται από την τήρηση των διαδικασιών αναγνώρισης και εκτέλεσης που προβλέπονται στην απόφαση-πλαίσιο 2008/909. Κεντρική απαίτηση αυτής της διαδικασίας είναι η λήψη της συγκατάθεσης του κράτους μέλους έκδοσης. Αυτή η συγκατάθεση εκφράζεται επίσημα μέσω της διαβίβασης της καταδικαστικής απόφασης και του τυποποιημένου πιστοποιητικού που προβλέπεται από την απόφαση-πλαίσιο 2008/909.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι ο στόχος της διευκόλυνσης της κοινωνικής επανένταξης του καταδικασθέντος, στον οποίο βασίζεται το άρθρο 4 παρ. 6, δεν είναι απόλυτος. Πρέπει να σταθμίζεται με το έννομο συμφέρον του κράτους έκδοσης στην ποινική του πολιτική και με τη θεμελιώδη αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης, η οποία ορίζει ότι η εκτέλεση ενός ΕΕΣ αποτελεί τον κανόνα, και η άρνηση είναι μια εξαίρεση που ερμηνεύεται στενά. Κατά συνέπεια, εάν μια αρχή εκτέλεσης αρνηθεί να παραδώσει ένα πρόσωπο και ισχυριστεί ότι θα εκτελέσει την ποινή χωρίς να έχει ακολουθήσει τη σωστή διαδικασία, και κυρίως, χωρίς τη συγκατάθεση του κράτους έκδοσης, η άρνηση αυτή είναι μη προσήκουσα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το κράτος έκδοσης διατηρεί το πλήρες δικαίωμά του να εκτελέσει την ποινή, και το ΕΕΣ παραμένει έγκυρο και μπορεί να διατηρηθεί σε ισχύ από την αρχή έκδοσης. Αυτό αποτρέπει μια κατάσταση ατιμωρησίας και διασφαλίζει την ακεραιότητα του συστήματος του ΕΕΣ. Ενώ η αρχή της καλόπιστης συνεργασίας ενθαρρύνει τον διάλογο μεταξύ των δικαστικών αρχών, εάν δεν πραγματοποιηθεί νόμιμη μεταβίβαση της εκτέλεσης, υπερισχύει η πρωταρχική υποχρέωση εκτέλεσης του ΕΕΣ. Το Δικαστήριο προσθέτει ότι, εάν το ΕΕΣ διατηρηθεί, η αρχή έκδοσης οφείλει να εξετάσει την αναλογικότητα αυτής της ενέργειας και να διασφαλίσει ότι κάθε χρονικό διάστημα που το πρόσωπο κρατήθηκε στο κράτος εκτέλεσης θα αφαιρεθεί από την τελική ποινή κατά την παράδοσή του.

Απαντώντας στο τέταρτο ερώτημα του εθνικού δικαστηρίου, το Δικαστήριο αρχικά αναδιατυπώνει το ερώτημα, διευκρινίζοντας ότι η σχετική νομική διάταξη δεν είναι το άρθρο 4 παρ. 5, που αφορά αποφάσεις από τρίτα κράτη, αλλά το άρθρο 3 παρ. 2 της απόφασης-πλαίσιο 2002/584, το οποίο ενσωματώνει την αρχή *ne bis in idem* εντός της ΕΕ. Το κεντρικό ζήτημα είναι κατά πόσον μια απόφαση δικαστικής αρχής εκτέλεσης να αρνηθεί την

παράδοση βάσει του άρθρου 4 παρ. 6, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την καταδικαστική απόφαση και διατάσσοντας την εκτέλεσή της, μπορεί να θεωρηθεί περίπτωση κατά την οποία το πρόσωπο έχει «αμετάκλητα δικαστεί ... για τις ίδιες πράξεις». Το Δικαστήριο δίνει σαφή αρνητική απάντηση. Αιτιολογεί ότι μια τέτοια απόφαση είναι καθαρά διαδικαστική και δεν περιλαμβάνει αξιολόγηση της ουσίας της υπόθεσης. Η αρχή εκτέλεσης δεν κινεί νέα ποινική δίωξη ούτε επανεκδικάζει την ενοχή του ατόμου. Αντιθέτως, η ενέργειά της περιορίζεται στη διευκόλυνση της εκτέλεσης μιας ποινής που έχει ήδη επιβληθεί στο κράτος μέλος έκδοσης. Κατά συνέπεια, εφόσον αυτή η διαδικαστική απόφαση δεν συνιστά νέα, αμετάκλητη κρίση επί των υποκείμενων ποινικών πράξεων, δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3 παρ. 2 και, επομένως, δεν ενεργοποιεί την απαγόρευση της νέας δίωξης για την ίδια πράξη.

Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια της «δίκης που οδήγησε στην έκδοση της απόφασης»

προδικαστική παραπομπή – αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – άρθρο 4α παρ. 1 – διαδικασία παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – προϋποθέσεις εκτέλεσης – λόγοι προαιρετικής μη εκτέλεσης – υποχρεωτική εκτέλεση – εξαιρέσεις – έννοια της «δίκης που οδήγησε στην έκδοση της απόφασης» – παρεπόμενη ποινή αστυνομικής επιτήρησης – μη τήρηση των όρων που επιβλήθηκαν για τη θέση υπό αστυνομική επιτήρηση – απόφαση η οποία μετατρέπει την αστυνομική επιτήρηση σε στερητική της ελευθερίας ποινή – ποινή που επιβλήθηκε ερήμην

ΔΕΕ C-798/23, Abbottly, 09.10.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:763 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4α παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ, για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, όπως τροποποιήθηκε με την απόφαση-πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ (στο εξής: απόφαση-πλαίσιο 2002/584). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Supreme Court (Ανώτατο Δικαστήριο, Ιρλανδία) στο πλαίσιο διαδικασίας για την εκτέλεση, στην Ιρλανδία, ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης εκδοθέντος σε βάρος του SH, προς τον σκοπό εκτέλεσης στερητικής της ελευθερίας ποινής στη Λεττονία.

Το 2015, επιβλήθηκε στον SH συνολική στερητική της ελευθερίας ποινή τεσσάρων ετών και εννέα μηνών, η οποία συμπληρώθηκε από τριετή περίοδο αστυνομικής

επιτήρησης που θα άρχιζε μετά την αποφυλάκισή του. Μετά την αποφυλάκισή του, ο SH δεν συμμορφώθηκε με τις απαιτήσεις της επιτήρησης, με αποτέλεσμα να διαπιστωθούν δύο διοικητικές παραβάσεις τον Μάιο του 2020. Σύμφωνα με το λεττονικό δίκαιο, δύο τέτοιες παραβάσεις εντός ενός έτους επιτρέπουν σε δικαστήριο να μετατρέψει το υπόλοιπο της περιόδου επιτήρησης σε στερητική της ελευθερίας ποινή με σταθερή αναλογία, δηλαδή μία ημέρα φυλάκισης για κάθε δύο ημέρες επιτήρησης. Τον Ιούνιο του 2020, οι λεττονικές αρχές κίνησαν διαδικασία για τη μετατροπή του υπολοίπου της περιόδου επιτήρησης του SH. Η κλήτευση που εστάλη στην επίσημη κατοικία του SH επιστράφηκε ως ανεπίδοτη, και η ακρόαση διεξήχθη ερήμην του στις 19 Αυγούστου 2020. Το δικαστήριο διέταξε τη μετατροπή της υπολειπόμενης περιόδου επιτήρησής του σε νέα στερητική της ελευθερίας ποινή ενός έτους και μίας ημέρας. Κατά συνέπεια, εκδόθηκε ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: ΕΕΣ) τον Φεβρουάριο του 2021 για την εκτέλεση αυτής της ποινής.

Τα ιρλανδικά δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένου του High Court και του Court of Appeal, αρνήθηκαν να παραδώσουν τον SH, επικαλούμενα τη διάταξη που μεταφέρει στο εθνικό δίκαιο το άρθρο 4α παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο 2002/584, η οποία ρυθμίζει τις αποφάσεις που εκδίδονται ερήμην. Το παραπέμπον δικαστήριο σημείωσε ότι, ενώ η άρνηση εκτέλεσης ενός ΕΕΣ αποτελεί εξαίρεση, το κεντρικό ζήτημα είναι εάν η απόφαση μετατροπής συνιστά «δίκη που κατέληξε στην απόφαση» κατά την έννοια του άρθρου 4α παρ. 1. Θεώρησε ότι η απόφαση ενδέχεται να εξομοιώνεται με την ανάκληση της αναστολής εκτέλεσης ποινής, η οποία γενικά δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4α παρ. 1, διότι η διάρκεια της νέας ποινής καθορίστηκε από έναν αυστηρό νομικό τύπο και όχι από δικαστική διακριτική ευχέρεια. Ωστόσο, το δικαστήριο διατήρησε τις επιφυλάξεις του, επειδή το αποτέλεσμα ήταν μια νέα στερητική της ελευθερίας ποινή και όχι απλώς η εκτέλεση της αρχικής, γεγονός που το οδήγησε στην υποβολή αιτήματος για την έκδοση προδικαστικής απόφασης.

Το κεντρικό νομικό ζήτημα που εξετάζεται είναι εάν η διαδικασία μετατροπής μιας παρεπόμενης ποινής αστυνομικής επιτήρησης σε στερητική της ελευθερίας ποινή, κατόπιν παραβίασης των όρων της, εμπίπτει στην έννοια της «δίκης που κατέληξε στην απόφαση» κατά το άρθρο 4α παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο 2002/584. Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβεβαιώνει την ερμηνεία αυτή, θεμελιώνοντας τη συλλογιστική του στις θεμελιώδεις αρχές του συστήματος του ΕΕΣ. Ενώ η εκτέλεση ενός ΕΕΣ αποτελεί τον κανόνα, βάσει της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης, η άρνηση εκτέλεσης συνιστά μια αυστηρά ερμηνευόμενη εξαίρεση. Το ίδιο το άρθρο 4α παρ. 1 αποτελεί μια τέτοια εξαίρεση, σχεδιασμένη για την προστα-

σία των δικαιωμάτων υπεράσπισης όταν ένα πρόσωπο καταδικάζεται ερήμην.

Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, μια απόφαση που αφορά απλώς την εκτέλεση ή την εφαρμογή μιας προηγουμένως επιβληθείσας ποινής, όπως η ανάκληση της αναστολής, δεν συνιστά «απόφαση» κατά την έννοια του άρθρου 4α παρ. 1. Εξάιρεση σε αυτή την ερμηνεία υφίσταται μόνο εάν η μεταγενέστερη απόφαση τροποποιεί τη φύση ή το μέγεθος της αρχικής ποινής και η αρχή που την εξέδωσε διέθετε σχετική διακριτική ευχέρεια.

Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο διέκρινε τη μετατροπή της αστυνομικής επιτήρησης από ένα απλό μέτρο εκτέλεσης ποινής. Σύμφωνα με το λεττονικό δίκαιο, η αστυνομική επιτήρηση είναι μια παρεπόμενη ποινή που επιβάλλεται χωριστά από την αρχική στερητική της ελευθερίας ποινή και εκτίεται μετά από αυτήν. Κατά συνέπεια, η απόφαση για τη μετατροπή του ανεκτέλεστου μέρους της επιτήρησης σε φυλάκιση δεν σχετίζεται με την εκτέλεση της αρχικής στερητικής της ελευθερίας ποινής. Αντιθέτως, επιβάλλει μια νέα στερητική της ελευθερίας ποινή, διαφορετικής φύσης, η οποία δεν είχε επιβληθεί προηγουμένως.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από δύο βασικούς παράγοντες. Πρώτον, το λεττονικό δικαστήριο διέθετε διακριτική ευχέρεια να αποφασίσει εάν θα διατάξει τη μετατροπή, ακόμα και αν η διάρκεια της νέας ποινής καθοριζόταν από έναν νομικό τύπο. Δεύτερον, ο σκοπός αυτής της νέας στερητικής της ελευθερίας ποινής ήταν να τιμωρήσει τις συγκεκριμένες παραβιάσεις των όρων της επιτήρησης και όχι το αρχικό ποινικό αδίκημα. Ως εκ τούτου, η διαδικασία που οδηγεί σε αυτή τη μετατροπή πρέπει να θεωρείται «δίκη που κατέληξε στην απόφαση». Αυτός ο χαρακτηρισμός είναι καίριας σημασίας, διότι η διαδικασία θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια νέα στέριση της ελευθερίας, καθιστώντας αναγκαία την πλήρη προστασία των δικαιωμάτων υπεράσπισης του ατόμου, ώστε να μπορεί να επηρεάσει αποτελεσματικά την τελική απόφαση του δικαστηρίου. Κατά συνέπεια, η αρχή εκτέλεσης οφείλει να επαληθεύσει εάν συντρέχει κάποια από τις περιστάσεις του άρθρου 4α παρ. 1 στοιχεία α' έως δ', και σε περίπτωση καταφατικής απάντησης να δεχθεί την παράδοση του SH στις λεττονικές αρχές.

► Μεταναστευτική πολιτική

Εκτέλεση απόφασης επιστροφής που έχει καταστεί απρόσβλητη και υποχρέωση του εθνικού δικαστή να ελέγχει αν τηρείται η αρχή της μη επαναπροώθησης και αν γίνονται σεβαστά τα λοιπά συμφέροντα που μνημονεύονται στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115/EK

προδικαστική παραπομπή – επείγουσα προδικαστική διαδικασία – μεταναστευτική πολιτική – επιστροφή υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν παράνομα σε κράτος μέλος – Οδηγία 2008/115/EK – εκτέλεση απόφασης επιστροφής που έχει καταστεί απρόσβλητη – άρθρο 5 – αρχή της μη επαναπροώθησης – υπέρτερο συμφέρον του παιδιού – οικογενειακή ζωή – άρθρο 15 – κράτηση ενόψει απομάκρυνσης – έλεγχος της τήρησης των προϋποθέσεων νομιμότητας – υποχρέωση του εθνικού δικαστή να ελέγχει αν τηρείται η αρχή της μη επαναπροώθησης και αν γίνονται σεβαστά τα λοιπά συμφέροντα που μνημονεύονται στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115/EK – αυτεπάγγελτη εξέταση – άρθρα 6 και 7, άρθρο 19 παρ. 2, άρθρο 24 παρ. 2, και άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΕ C-313/25 PPU, Adrar, 04.09.2025, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: D. Spielmann, ECLI:EU:C:2025:647 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 5, του άρθρου 13 παρ. 1 και 2, καθώς και του άρθρου 15 της Οδηγίας 2008/115/EK, σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών, σε συνδυασμό με τα άρθρα 6 και 7, το άρθρο 19 παρ. 2, το άρθρο 24 παρ. 2 και το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το rechtbank Den Haag, zittingsplaats Roermond (πρωτοδικείο Χάγης, μεταβατική έδρα Ruremonde, Κάτω Χώρες) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του GB, Αλγερινού υπηκόου, και του Minister van Asiel en Migratie (Υπουργού Ασύλου και Μετανάστευσης, Κάτω Χώρες, στο εξής: Υπουργός) σχετικά με την απόφαση του Υπουργού να θέσει τον GB υπό κράτηση ενόψει της απομάκρυνσής του προς την Αλγερία.

Η διαδικασία που οδήγησε στην παρούσα προδικαστική παραπομπή αφορά τη νομιμότητα της κράτησης ενός παρανόμως διαμένοντος υπηκόου τρίτης χώρας, του GB, ενόψει της απομάκρυνσής του στην Αλγερία κατόπιν τελεσίδικης απόφασης επιστροφής. Ο GB, υπήκοος Αλγερίας, υπέβαλε αρχικά αίτηση διεθνούς προστασίας, την οποία εν συνεχεία ουσιαστικά εγκατέλειψε, με αποτέλεσμα ο Υπουργός να εκδώσει τελεσίδικη απόφαση επιστροφής στις 7 Οκτωβρίου 2024. Ο GB κρατήθηκε στη συνέχεια στις 10 Απριλίου 2025 για τον σκοπό της απομάκρυνσης βάσει του άρθρου 15 της Οδηγίας 2008/115. Πριν από την κράτηση, ο GB εξέφρασε ανησυχίες ότι η απομάκρυνσή του θα παραβίαζε την αρχή της μη επαναπροώθησης, λόγω φόβου απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης στην Αλγερία, και επικαλέστηκε την ανάγκη φροντίδας του τέκνου του, εγείροντας ζητήματα οικογε-

νειακής ζωής και βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού, όπως προβλέπεται στο άρθρο 5 της Οδηγίας.

Το αιτούν δικαστήριο επισήμανε ότι, επειδή η αρχική απόφαση επιστροφής κατέστη τελεσίδικη χωρίς προσφυγή, και λόγω περιορισμών στο εθνικό δίκαιο, καμία αρμόδια δικαστική αρχή δεν είναι σε θέση να εκτιμήσει την αρχή της μη επαναπροώθησης ή τα συμφέροντα που μνημονεύονται στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115. Σύμφωνα με την εθνική πρακτική, οι μεταγενέστερες προσφυγές που δύνανται να ασκηθούν αφορούν μόνο τις πρακτικές ρυθμίσεις της απομάκρυνσης και όχι τη συμβατότητα της ίδιας της απομάκρυνσης με την αρχή της μη επαναπροώθησης και τα συμφέροντα του άρθρου 5 της Οδηγίας 2008/115.

Το αιτούν δικαστήριο υποστήριξε ότι, με βάση το δίκαιο της ΕΕ, απαιτείται να διενεργήσει επικαιροποιημένη αξιολόγηση αυτών των παραγόντων, καθώς η κράτηση συνιστά στάδιο της διαδικασίας επιστροφής, στο οποίο οι διατάξεις του άρθρου 5, ιδίως ο απόλυτος χαρακτήρας της μη επαναπροώθησης, πρέπει να γίνονται σεβαστές. Επιπλέον, η κράτηση βάσει του άρθρου 15 είναι νόμιμη μόνο εάν υπάρχει εύλογη προοπτική απομάκρυνσης. Εάν τα συμφέροντα του άρθρου 5 αποκλείουν την απομάκρυνση, η κράτηση καθίσταται αδικαιολόγητη και το πρόσωπο πρέπει να απελευθερωθεί αμέσως σύμφωνα με το άρθρο 15 παρ. 4 της Οδηγίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να ζητήσει από το ΔΕΕ να αποφανθεί κατά πόσον ένα εθνικό δικαστήριο, κατά τον έλεγχο της νομιμότητας της κράτησης, οφείλει να εξετάζει αυτεπαγγέλτως εάν η αρχή της μη επαναπροώθησης ή τα βέλτιστα συμφέροντα του παιδιού και η οικογενειακή ζωή αντιτίθενται στην εκτέλεση προηγούμενης εκδοθείσας απόφασης επιστροφής για την εκτέλεση της οποίας ο υπήκοος τρίτης χώρας τέθηκε υπό κράτηση.

Στην ανάλυσή του επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) εξετάζει εάν ένα εθνικό δικαστήριο, που ελέγχει τη νομιμότητα της κράτησης υπηκόου τρίτης χώρας που διαμένει παράνομα, οφείλει, αυτεπαγγέλτως (*ex officio*), να εξετάζει αν η αρχή της μη επαναπροώθησης αποκλείει την απομάκρυνση. Η καταφατική απάντηση του Δικαστηρίου βασίζεται σε δύο αλληλένδετους πυλώνες: τις ουσιαστικές προϋποθέσεις για τη σύννομη κράτηση βάσει του άρθρου 15 της Οδηγίας 2008/115, και τις διαδικαστικές απαιτήσεις της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας βάσει του άρθρου 47 του Χάρτη.

Πρώτον, το ΔΕΕ υπογραμμίζει ότι κάθε κράτηση συνιστά σοβαρή επέμβαση στο θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 του Χάρτη. Κατά συνέπεια, το μέτρο κράτησης περιορίζεται αυστηρά

από τις προϋποθέσεις που ορίζονται στο άρθρο 15 της Οδηγίας. Μια βασική προϋπόθεση, που απορρέει από το άρθρο 15 παρ. 4, είναι ότι η κράτηση δικαιολογείται μόνο καθόσον υπάρχει «εύλογη προοπτική απομάκρυνσης». Επομένως, η αρμόδια εθνική αρχή οφείλει, μεταξύ άλλων, να εξακριβώσει, βάσει των όρων νομιμότητας της κράτησης που καθορίζονται στο άρθρο 15 της Οδηγίας 2008/115, αν υφίσταται εύλογη προοπτική απομάκρυνσης του συγκεκριμένου παρανόμως διαμένοντος υπηκόου τρίτης χώρας ή αν η απομάκρυνσή του προσκρούει σε νομικούς λόγους. Το Δικαστήριο κρίνει ότι οι υποχρεώσεις που περιγράφονται στο άρθρο 5 της Οδηγίας, οι οποίες δεσμεύουν τα κράτη μέλη καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας επιστροφής, εμπίπτουν σαφώς στην κατηγορία των νομικών λόγων.

Το άρθρο 5 απαιτεί ρητά τον σεβασμό της αρχής της μη επαναπροώθησης, η οποία αποτελεί απόλυτο δικαίωμα που εγγυάται το άρθρο 19 παρ. 2 του Χάρτη. Ο απόλυτος χαρακτήρας αυτής της απαγόρευσης σημαίνει ότι πρέπει να γίνεται σεβαστή ανεξαρτήτως της συμπεριφοράς του ατόμου, συμπεριλαμβανομένης της παράλειψής του να προσβάλει την αρχική απόφαση επιστροφής. Η αρμόδια εθνική αρχή πρέπει, επομένως, να λαμβάνει υπόψη την αρχή αυτή σε όλα τα στάδια της διαδικασίας, από την έκδοση της απόφασης επιστροφής έως τη στιγμή της εκτέλεσής της. Η υποχρέωση αυτή περιλαμβάνει την αξιολόγηση τυχόν νέων πληροφοριών ή αλλαγών στις περιστάσεις που ενδέχεται να έχουν προκύψει μετά την τελεσίδικια της απόφασης επιστροφής. Συνάγεται ότι, εάν η αρχή της μη επαναπροώθησης εμποδίζει την απομάκρυνση, δεν υπάρχει «εύλογη προοπτική απομάκρυνσης», καθιστώντας την κράτηση παράνομη και επιβάλλοντας την άμεση απελευθέρωση του ατόμου σύμφωνα με το άρθρο 15 παρ. 4.

Δεύτερον, το Δικαστήριο συνδέει αυτή την ουσιαστική απαίτηση με το δικαίωμα αποτελεσματικής ένδικης προστασίας βάσει του άρθρου 47 του Χάρτη, το οποίο εξειδικεύεται στους μηχανισμούς δικαστικού ελέγχου του άρθρου 15 παρ. 2 και 3 της Οδηγίας. Για να είναι αυτός ο έλεγχος αποτελεσματικός, η δικαστική αρχή πρέπει να είναι σε θέση να αποφανθεί επί όλων των σχετικών πραγματικών και νομικών ζητημάτων και δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στα επιχειρήματα που προβάλλουν οι διάδικοι. Δεδομένης της βαρύτητας της στέρησης της ελευθερίας ενός προσώπου, το δικαστήριο που διενεργεί τον έλεγχο έχει καθήκον να εγείρει οποιαδήποτε παράβαση προϋπόθεσης νομιμότητας που απορρέει από το δίκαιο της ΕΕ, ακόμη και αν δεν την έχει επικαλεστεί ο ενδιαφερόμενος. Επομένως, επειδή η νομιμότητα της κράτησης εξαρτάται από τη νομική δυνατότητα της απομάκρυνσης, το δικαστήριο πρέπει να βεβαιώνεται, αυτεπαγγέλτως, ότι η αρχή της μη επαναπροώθησης δεν την αποκλείει. Το Δικαστήριο διευκρινίζει επίσης ότι η προ-

στασία αυτή δεν μπορεί να παρακαμφθεί απαιτώντας από το άτομο να υποβάλει ξεχωριστή αίτηση διεθνούς προστασίας προκειμένου να εξεταστεί πλήρως η εν λόγω αρχή.

Απαντώντας στο δεύτερο ερώτημα, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επεκτείνει τη συλλογιστική που εφάρμοσε για την αρχή της μη επαναπροώθησης και στα άλλα θεμελιώδη συμφέροντα που προστατεύονται από το άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115, δηλαδή το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού και ο σεβασμός της οικογενειακής ζωής. Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι η νομιμότητα της κράτησης βάσει του άρθρου 15 εξαρτάται από την ύπαρξη «εύλογης προοπτικής απομάκρυνσης», η οποία αναιρείται από «νομικούς λόγους» που ενδέχεται να την αποκλείουν. Διευκρινίζει ότι το σύνολο του άρθρου 5, συμπεριλαμβανομένων των υποχρεώσεων που αφορούν το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού και την οικογενειακή ζωή, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής αυτών των νομικών λόγων. Κατά συνέπεια, ένα εθνικό δικαστήριο που ελέγχει τη νομιμότητα της κράτησης οφείλει, εφόσον κρίνεται αναγκαίο αυτεπαγγέλτως, να εξετάζει εάν τα συμφέροντα αυτά εμποδίζουν την απομάκρυνση του υπηκόου τρίτης χώρας. Το καθήκον αυτό ενισχύεται από τον σκοπό του άρθρου 5, ο οποίος είναι η διασφάλιση του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην οικογενειακή ζωή και των δικαιωμάτων του παιδιού, που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7 και 24 του Χάρτη. Ωστόσο, το Δικαστήριο εισάγει μια βασική διάκριση: σε αντίθεση με την απόλυτη απαγόρευση της μη επαναπροώθησης, τα δικαιώματα αυτά δεν είναι απόλυτα και ενδέχεται να υπόκεινται σε στάθμιση αναλογικότητας και σύννομους περιορισμούς. Το Δικαστήριο σημειώνει, επίσης, την αντίστοιχη υποχρέωση του υπηκόου τρίτης χώρας για ειλικρινή συνεργασία, ώστε να ενημερώνει τις αρχές για τις σχετικές οικογενειακές του περιστάσεις.

Απόφαση περί μη παρατάσεως ή περί μη ανανεώσεως προσωρινής άδειας διαμονής δεν εμπίπτει στην έννοια της «απόρριψης» αίτησης διεθνούς προστασίας

προδικαστική παραπομπή – πολιτική ασύλου – πρωτόκολλο αριθ. 22 σχετικά με τη θέση της Δανίας το οποίο προσαρτάται στη Συνθήκη ΕΕ και στη Συνθήκη ΛΕΕ – Συμφωνία μεταξύ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και του Βασιλείου της Δανίας σχετικά με τα κριτήρια και τους μηχανισμούς για τον προσδιορισμό του κράτους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης ασύλου που υποβάλλεται στη Δανία ή σε άλλο κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης από υπήκοο τρίτης χώρας – Κανονισμός (ΕΕ) 604/2013 – άρθρο 18 παρ. 1, στοιχείο δ' – υποχρέωση του υπεύθυνου κράτους μέλους – υποχρέωση εκ νέου ανάληψης υπηκόου τρίτης χώρας του οποίου η αίτηση

απορρίφθηκε και ο οποίος υπέβαλε αίτηση σε άλλο κράτος μέλος – έννοια της «αίτησης [διεθνούς προστασίας]» – ειδικό καθεστώς του Βασιλείου της Δανίας – έννοια της «απόρριψης» – απόφαση περί μη παρατάσεως ή περί μη ανανεώσεως προσωρινής άδειας διαμονής – δεν εμπίπτει

ΔΕΕ C-790/23, Qassioum, 30.10.2025, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M. L. Arastey Sahún, Εισηγητής: J. Passer, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:838 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 18 παρ. 1, στοιχείο δ', του Κανονισμού 604/2013, για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Korkein hallinto-oikeus (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, Φινλανδία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Χ, υπηκόου Συρίας, και της Maahanmuuttovirasto (υπηρεσίας μετανάστευσης, Φινλανδία) (στο εξής: υπηρεσία μετανάστευσης), σχετικά με απόφαση της εν λόγω εθνικής αρχής με την οποία απορρίφθηκε αίτηση διεθνούς προστασίας υποβληθείσα από την Χ, προβλέφθηκε η μεταφορά της στη Δανία και της επιβλήθηκε απαγόρευση εισόδου στη Φινλανδία.

Η υπόθεση αφορά μια υπήκοο Συρίας η οποία υπέβαλε αίτηση διεθνούς προστασίας στη Δανία την 1η Ιουλίου 2016. Σε απάντηση, οι δανικές αρχές της χορήγησαν προσωρινή άδεια διαμονής βάσει της εθνικής νομοθεσίας στις 29 Αυγούστου 2016, η οποία στη συνέχεια παρατάθηκε επανειλημμένα. Στις 17 Νοεμβρίου 2020, η δανική αρχή, ενεργώντας αυτεπάγγελα, αποφάσισε να μην ανανεώσει την εν λόγω άδεια. Η αιτούσα υπέβαλε εν συνεχεία αίτηση διεθνούς προστασίας στη Φινλανδία στις 27 Ιουλίου 2021. Η φινλανδική υπηρεσία μετανάστευσης υπέβαλε αίτημα προς τη Δανία να αναλάβει εκ νέου την αιτούσα, επικαλούμενη το άρθρο 18 παρ. 1, στοιχείο δ', του Κανονισμού 604/2013, το οποίο η Δανία αποδέχθηκε. Κατά συνέπεια, η φινλανδική αρχή απέρριψε την αίτησή της ως απαράδεκτη, έκρινε ότι η Δανία είναι το αρμόδιο κράτος μέλος και διέταξε τη μεταφορά της, επιβάλλοντάς της ταυτόχρονα διετή απαγόρευση εισόδου στη Φινλανδία. Η επακόλουθη νομική προσφυγή της αιτούσας έφτασε στο Korkein hallinto-oikeus (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Φινλανδίας). Το κεντρικό νομικό ζήτημα για το φινλανδικό δικαστήριο είναι κατά πόσον η μη ανανέωση της άδειας διαμονής της αιτούσας στη Δανία συνιστά «απόρριψη» αίτησης διεθνούς προστασίας κατά την έννοια του άρθρου 18 παρ. 1, στοιχείο δ'. Το δικαστήριο παρατήρησε ότι η αρχική της αίτηση στη Δανία είχε ευνοϊκά αποτελέσματα, τη χορήγηση και την επανειλημμένη παράταση μιας προσωρινής άδειας διαμονής, και ότι η μη ανανέωση ήταν απόφαση που κινήθηκε από την

αρχή και όχι από την αιτούσα. Αυτό το πλαίσιο δημιουργεί αβεβαιότητα ως προς το αν η μη ανανέωση της άδειας μπορεί να χαρακτηριστεί νομικά ως απόρριψη. Δεδομένων αυτών των αμφιβολιών, το φινλανδικό δικαστήριο αποφάσισε να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για την έκδοση προδικαστικής απόφασης, διερωτώμενο συγκεκριμένα κατά πόσον η μη ανανέωση μιας προσωρινής άδειας διαμονής, η οποία κινείται από κρατική αρχή, καλύπτεται από την έννοια της «απόρριψης» βάσει του άρθρου 18 παρ. 1, στοιχείο δ', του Κανονισμού.

Η απάντηση του Δικαστηρίου εντάσσεται στο ειδικό νομικό πλαίσιο του ειδικού καθεστώτος της Δανίας, το οποίο την υποχρεώνει να εφαρμόζει τον Κανονισμό 604/2013 μέσω διεθνούς συμφωνίας, αλλά την εξαιρεί από το παράγωγο δίκαιο της ΕΕ για το άσυλο, και ιδίως από την Οδηγία 2011/95. Κατά συνέπεια, μια αίτηση προστασίας στη Δανία βασίζεται στο εθνικό της δίκαιο και όχι στα καθεστώτα του πρόσφυγα ή της επικουρικής προστασίας που ορίζονται στην Οδηγία. Ωστόσο, για να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα της Συμφωνίας ΕΕ-Δανίας, οι εν λόγω εθνικές αιτήσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ισοδύναμες με τις αιτήσεις που υποβάλλονται σε άλλα κράτη μέλη για τους σκοπούς της εφαρμογής του Κανονισμού.

Το Δικαστήριο κρίνει ότι ο όρος «απορρίφθηκε» αποτελεί αυτόνομη έννοια του δικαίου της ΕΕ που απαιτεί ομοιόμορφη ερμηνεία βάσει της διατύπωσής του, του πλαισίου του και του σκοπού του. Από γραμματική άποψη, η «απόρριψη» σημαίνει την άρνηση θετικής έκβασης. Αντιθέτως, η μη ανανέωση ενός εγγράφου διαμονής προϋποθέτει ότι η αίτηση είχε αρχικά ευνοϊκή έκβαση, έστω και αν το καθεστώς που χορηγήθηκε ήταν προσωρινό. Επομένως, δεν μπορεί λογικά να θεωρηθεί απόρριψη.

Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την ίδια τη δομή του Κανονισμού. Ο ορισμός του «εγγράφου διαμονής» στο άρθρο 2, στοιχείο ιβ', επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για άδεια παραμονής, υποδηλώνοντας θετική έκβαση. Επιπλέον, η κατάσταση ενός ατόμου με ληγμένο έγγραφο διαμονής ρυθμίζεται ρητά από ξεχωριστή διάταξη, το άρθρο 12 παρ. 4, το οποίο καθορίζει το αρμόδιο κράτος μέλος με βάση τον χρόνο που έχει παρέλθει από τη λήξη, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο νομοθέτης δεν θεωρούσε το σενάριο αυτό ως «απόρριψη» κατά την έννοια του άρθρου 18 παρ. 1, στοιχείο δ'.

Από ευρύτερη συστηματική άποψη, σχετικές Οδηγίες της ΕΕ, όπως η Οδηγία 2011/95 και η Οδηγία 2013/32, κάνουν με συνέπεια σαφή διάκριση μεταξύ της αρχικής «απόρριψης» μιας αίτησης και μεταγενέστερων αποφάσεων για «ανάκληση, παύση ή άρνηση ανανέωσης» ενός καθεστώτος προστασίας που έχει ήδη χορηγηθεί. Αυτές αντιμετωπίζονται ως ουσιαστικά και διαδικαστικά διακριτές ενέργειες. Αυτή η συστηματική ανάλυση επιβεβαιώνει ότι η έννοια της «απόρριψης» δεν μπορεί να

ερμηνευθεί ώστε να περιλαμβάνει τη μη ανανέωση ενός εγγράφου που έχει εκδοθεί προηγουμένως.

Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το άρθρο 18 παρ. 1, στοιχείο δ', του Κανονισμού 604/2013 πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι η μη παράταση ή η μη ανανέωση μιας άδειας διαμονής που έχει εκδοθεί προηγουμένως σε υπήκοο τρίτης χώρας δεν μπορεί να εξομοιωθεί με απόρριψη της αίτησης διεθνούς προστασίας του εν λόγω υπηκόου.

VIII. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Επιμ.: Αγγελική Ζησιού

► Εσωτερική αγορά φυσικού αερίου

Το άρθρο 35 παρ. 1 του Κανονισμού 2017/460 της Επιτροπής, υπό το πρίσμα των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, έχει την έννοια ότι η προβλεπόμενη σε αυτό εξαίρεση καταλαμβάνει αποκλειστικώς τις μακροπρόθεσμες συμβάσεις κράτησης δυναμικότητας για τη μεταφορά αερίου που έχουν συναφθεί πριν από τις 6 Απριλίου 2017 και προβλέπουν ότι το επίπεδο των τιμολογίων μεταφοράς, καθοριζόμενο με βάση τη δυναμικότητα ή/και την ποσότητα του μεταφερόμενου αερίου, δύναται να μεταβληθεί αποκλειστικά λόγω τιμαριθμικής προσαρμογής η οποία στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στον δείκτη τιμών καταναλωτή. Η εξαίρεση αυτή δεν εφαρμόζεται σε συμβάσεις όπου η μεταβολή των τιμολογίων εξαρτάται από πρόσθετους παράγοντες, όπως συμφωνημένες προσαρμογές μεταξύ των μερών ή η εφαρμογή ρυθμιζόμενου τιμολογίου από εθνική αρχή.

προδικαστική παραπομπή – εσωτερική αγορά φυσικού αερίου – Κανονισμός (ΕΕ) 2017/460 – σύστημα μεταφοράς φυσικού αερίου – μεθοδολογία τιμής αναφοράς – άρθρο 35 παρ. 1 – απαλλαγή για τις συμβάσεις οι οποίες έχουν συναφθεί πριν από τις 6 Απριλίου 2017 και δεν προβλέπουν καμία αλλαγή στα επίπεδα των τιμολογίων μεταφοράς εκτός από την τιμαριθμική προσαρμογή – έννοια της «τιμαριθμικής προσαρμογής»

ΔΕΕ C-369/24, MET Magyarország και Global NRG ROM, 02.10.2025, Τμήμα έβδομο, Πρόεδρος: M. Gavalec, Εισηγητής: F. Schalin, Γεν. Εισαγγελέας: T. Čápetá, ECLI:EU:C:2025:743 – Προδικαστική παραπομπή

Η συγκεκριμένη αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 35 παρ. 1 του Κανονισμού 2017/460 της Επιτροπής, για τη θέσπιση κώδικα δικτύου σχετικά με την εναρμονισμένη διάρθρωση των τιμολογίων μεταφοράς αερίου. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε

στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, των MET Magyarország Energiakereskedő Zrt. (στο εξής: MET), ουγγρικής εταιρείας, και Global NRG ROM SRL (στο εξής: Global NRG), ρουμανικής εταιρείας, και, αφετέρου, της Energetikai és Közmű-szabályozási Hivatal (ουγγρικής ρυθμιστικής αρχής του τομέα της ενέργειας και των υπηρεσιών κοινής ωφελείας, στο εξής: MEKH), σχετικά με τη νομιμότητα της απόφασης της τελευταίας αυτής αρχής με την οποία καθορίζεται η μεθοδολογία τιμής αναφοράς για τη μεταφορά φυσικού αερίου και κηρύσσεται αυτή εφαρμοστέα στις συμβάσεις που συνήφθησαν πριν από τις 6 Απριλίου 2017 μεταξύ της FGSZ Földgázszállító Zrt. (στο εξής: FGSZ), διαχειρίστριας του ουγγρικού συστήματος μεταφοράς φυσικού αερίου, και των δύο ως άνω εταιρειών, χρηστών του συστήματος αυτού.

Η υπόθεση αφορά τη μακροπρόθεσμη διασυνοριακή σύμβαση μεταφοράς φυσικού αερίου (HOT) μεταξύ MET, Global NRG και του ουγγρικού διαχειριστή FGSZ για την περίοδο 2010-2030. Οι συμβάσεις αυτές προέβλεπαν ετήσια τιμαριθμική προσαρμογή των τιμολογίων, ενώ για την τιμολόγηση του σημείου εξόδου Ουγγαρίας-Ρουμανίας λαμβάνονταν επιπλέον υπόψη τα ρυθμιζόμενα τιμολόγια που καθόριζε η MEKH, τα οποία λειτουργούσαν ως ανώτατο όριο τιμής και εφαρμόζονταν υποχρεωτικά όταν ήταν χαμηλότερα από το συμβατικό τίμημα.

Μέχρι το 2019, η MEKH χρησιμοποιούσε ειδική μεθοδολογία (discounted cash flow model) αποκλίνουσα από το υπόλοιπο δίκτυο, λαμβάνοντας υπόψη, πέραν της τιμαριθμικής προσαρμογής, στοιχεία όπως νέες κρατήσεις δυναμικότητας, έσοδα και τον εσωτερικό βαθμό απόδοσης. Μετά την έναρξη ισχύος του Κανονισμού 2017/460, ο οποίος επιβάλλει ενιαία μεθοδολογία τιμής αναφοράς σε όλα τα σημεία εισόδου-εξόδου, η MEKH υποχρεώθηκε από 01.10.2019 να εφαρμόζει ενιαίο σύστημα τιμολόγησης στο σύνολο του ουγγρικού συστήματος. Οι συμβαλλόμενες εταιρείες αρνήθηκαν να συνυπογράψουν τις νέες τροποποιητικές συμβάσεις και κατέβαλαν τα οφειλόμενα ποσά με ρητή επιφύλαξη.

Με απόφαση της 25.10.2022, η MEKH έκρινε ότι οι HOT συμβάσεις δεν εμπίπτουν στην εξαίρεση του άρθρου 35(1) του Κανονισμού 2017/460, διότι οι μεταβολές τιμών δεν προέκυπταν αποκλειστικά από τιμαριθμική προσαρμογή, αλλά και από το ρυθμιζόμενο τιμολόγιο, το οποίο αποτελούσε προϊόν επιπλέον κριτηρίων και εφαρμόζονταν υποχρεωτικά. Κατά της ως άνω απόφασης, η MET και η Global NRG άσκησαν προσφυγή ενώπιον του Fővárosi Törvényszék (δικαστηρίου περιφέρειας Βουδαπέστης, Ουγγαρία), υποστηρίζοντας ότι οι συμβάσεις HOT εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 35 παρ. 1 του Κανονισμού 2017/460. Κατά τις προσφεύγουσες, η ως άνω διάταξη θέτει σε εφαρμογή την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, δεδομένου ότι σκοπός της είναι να διασφαλίσει ότι η έναρξη ισχύος του

Κανονισμού αυτού δεν θίγει τα δικαιώματα των συμβαλλομένων μερών σε μακροπρόθεσμες συμβάσεις που έχουν συναφθεί πριν από την έναρξη αυτή.

Επιλαμβανόμενο της οικείας υπόθεσης, το εθνικό δικαστήριο, διαπιστώνοντας αποκλίσεις μεταξύ των γλωσσικών αποδόσεων του άρθρου 35(1) του Κανονισμού, ιδίως ως προς το εάν το κρίσιμο κριτήριο είναι το ύψος της μεταβολής ή η αποκλειστική συσχέτισή της με τον τιμαριθμό, αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα σχετικά με το εάν μακροπρόθεσμες συμβάσεις δυναμικότητας, οι οποίες προ του 2017 συνδύαζαν συμβατικό μηχανισμό τιμαριθμικής αναπροσαρμογής με υποχρεωτική εφαρμογή ρυθμιζόμενων τιμολογίων που βασίζονται σε πρόσθετα κριτήρια, μπορούν να εξαιρεθούν από την εφαρμογή του Κανονισμού 2017/460.

Ουσιαστικά και αναφορικά με το εν θέματι προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο θα πρέπει να εξετάσει αν το άρθρο 35 παρ. 1 του Κανονισμού 2017/460, υπό το φως των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, καλύπτει μακροπρόθεσμες συμβάσεις κράτησης δυναμικότητας συναφθείσες πριν από τις 06.04.2017, όταν οι μεταβολές στα τιμολογικά επίπεδα δεν οφείλονται αποκλειστικά σε τιμαριθμική προσαρμογή, αλλά και στην εφαρμογή ρυθμιζόμενων τιμολογίων προσδιοριζόμενων βάσει πρόσθετων παραγόντων. Το Δικαστήριο αρχικά υπενθυμίζει ότι ο Κανονισμός 2017/460, στηριζόμενος στον Κανονισμό 715/2009, επιδιώκει την εναρμόνιση της τιμολόγησης στο σύστημα εισόδου-εξόδου και ότι η αρχή της ενιαίας μεθοδολογίας τιμής αναφοράς αποτελεί θεμελιώδη επιλογή του νομοθέτη της Ένωσης. Η εξαίρεση του άρθρου 35 παρ. 1 αποσκοπεί στη διασφάλιση της συνέχειας ορισμένων υφιστάμενων συμβάσεων, πλην όμως συνιστά παρέκκλιση και, ως εκ τούτου, πρέπει να ερμηνεύεται στενά.

Περαιτέρω, από το γράμμα της διάταξης και την πλειοψηφία των γλωσσικών αποδόσεων προκύπτει ότι η εξαίρεση καταλαμβάνει μόνον συμβάσεις που επιτρέπουν μεταβολή των επιπέδων τιμολογίων αποκλειστικά βάσει τιμαριθμικής προσαρμογής. Η ύπαρξη μηχανισμών που ενσωματώνουν και άλλους παράγοντες, όπως η εφαρμογή υποχρεωτικού ρυθμιζόμενου τιμολογίου ή η συνεκτίμηση εσόδων, νέων κρατήσεων ή βαθμού απόδοσης, αποκλείει την υπαγωγή στη ρήτρα εξαίρεσης. Το γεγονός ότι το συμβατικό τιμολόγιο επανυπολογίζεται με βάση το ρυθμιζόμενο τιμολόγιο είναι καθοριστικό, καθώς αποδεικνύει ότι η εξέλιξή του δεν συνδέεται αποκλειστικά με τον δείκτη τιμών καταναλωτή. Οι αρχές της ασφάλειας δικαίου και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν μπορούν να θεμελιώσουν προσδοκία διατήρησης καθεστώτος αντίθετου προς τη μεταγενέστερη ενωσιακή ρύθμιση, εφόσον δεν τεκμηριώνεται ότι τα θεσμικά όργανα δημιούργησαν ειδικές δεσμευτικές διαβεβαιώσεις προς τους οικονομικούς φορείς.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το ΔΕΕ έκρινε το άρθρο 35, σημείο 1, του Κανονισμού 2017/460 της Επιτροπής, για τη θέσπιση κώδικα δικτύου σχετικά με την εναρμονισμένη διάρθρωση των τιμολογίων μεταφοράς αερίου, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, έχει την έννοια ότι η εκεί προβλεπόμενη εξαίρεση εφαρμόζεται αποκλειστικά και μόνο στις συναφθείσες πριν από τις 6 Απριλίου 2017 μακροπρόθεσμες συμβάσεις κράτησης δυναμικότητας για τη μεταφορά αερίου στις οποίες δεν προβλέπεται καμία μεταβολή των επιπέδων των τιμολογίων μεταφοράς, τα οποία καθορίζονται σε συνάρτηση με τη δυναμικότητα και/ή την ποσότητα του μεταφερόμενου αερίου, παρά μόνο βάσει τιμαριθμικής προσαρμογής, η οποία στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στον δείκτη τιμών καταναλωτή. Η εξαίρεση αυτή δεν ισχύει για τις συμβάσεις στις οποίες οι μεταβολές των τιμολογιακών επιπέδων οφείλονται σε άλλους παράγοντες, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις συμφωνίας των συμβαλλομένων μερών επί των τελευταίων ή στις περιπτώσεις εφαρμογής ρυθμιζόμενου τιμολογίου.

Τα άρθρα 41 παρ. 8 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ και 13 παρ. 1 του Κανονισμού 715/2009 δεν εφαρμόζονται αυτοδικαίως στις εγκαταστάσεις αποθήκευσης φυσικού αερίου, εκτός αν η εθνική ρυθμιστική αρχή αποφασίσει αντικειμενικώς δικαιολογημένα την επέκτασή τους. Το άρθρο 41 παρ. 8 αντιστέκεται σε εθνική ρύθμιση που θεωρεί ότι η ύπαρξη «κατάλληλων κινήτρων» εξασφαλίζεται μόνον από την κάλυψη του οικονομικώς δικαιολογημένου κόστους χωρίς αιτιολόγηση. Η υποχρέωση διασφάλισης «κατάλληλων κινήτρων» και «κατάλληλης απόδοσης επενδύσεων» δεν απαιτεί αποκλειστική χρήση συγκεκριμένων μεθόδων υπολογισμού, αλλά η εθνική ρυθμιστική αρχή οφείλει να λαμβάνει υπόψη τους προηγούμενους εξατομικευμένους δείκτες των διαχειριστών και να διασφαλίζει ότι η εκτίμηση παραμέτρων τιμολογίων δεν εξαρτάται από έκθεση τρίτου συνταγμένη αποκλειστικά κατόπιν αιτήματος ενός διαχειριστή.

προδικαστική παραπομπή – προσέγγιση των νομοθεσιών – φυσικό αέριο – Οδηγία 2009/73/ΕΚ – άρθρο 41 παρ. 8 – έννοια των «κατάλληλων κινήτρων» – Κανονισμός (ΕΚ) 715/2009 – άρθρο 13 παρ. 1 – έννοια της «κατάλληλης απόδοσης των επενδύσεων» – συστήματα μεταφοράς και διανομής – εγκατάσταση αποθήκευσης – κριτήρια που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τον υπολογισμό των τιμολογίων μεταφοράς και διανομής που καθορίζονται από την εθνική ρυθμιστική αρχή – ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου – υποχρέωση σύμφωνης ερμηνείας – υποχρέωση αιτιολογήσεως

ΔΕΕ C-87/24, Gaso και Conexus Baltic Grid, 23.10.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: M. Condinanzi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2025:826 – Προδικαστική παραπομπή

Η συγκεκριμένη αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 41 παρ. 8 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά φυσικού αερίου, και του Κανονισμού (ΕΚ) 715/2009 σχετικά με τους όρους πρόσβασης στα δίκτυα μεταφοράς φυσικού αερίου. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο προσφυγών ακυρώσεως που άσκησαν, αντιστοίχως, η AS «Gaso» και η AS «Conexus Baltic Grid» κατά της lēmums Nr. 109 (απόφασης αριθ. 109 σχετικά με το ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου για την κατάρτιση του σχεδίου τιμολογίων των υπηρεσιών συστήματος μεταφοράς φυσικού αερίου και συστήματος διανομής φυσικού αερίου και αποθήκευσης φυσικού αερίου), της 20ής Αυγούστου 2020 (στο εξής: επίδικη απόφαση), την οποία εξέδωσε η Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas komisija (ρυθμιστική επιτροπή δημοσίων υπηρεσιών, Λεττονία) (στο εξής: λεττονική ρυθμιστική αρχή).

Η λεττονική ρυθμιστική αρχή, κατ' εφαρμογήν της υφιστάμενης μεθοδολογίας τιμολόγησης, εξέδωσε την επίδικη απόφαση με την οποία όρισε ότι οι διαχειριστές του συστήματος μεταφοράς, διανομής και αποθήκευσης φυσικού αερίου οφείλουν να εφαρμόζουν μέσο σταθμισμένο ποσοστό απόδοσης κεφαλαίου σε πραγματικούς όρους. Κατόπιν υπολογισμού του ποσοστού απόδοσης ιδίων και δανειακών κεφαλαίων, του εταιρικού φόρου και του μέσου πενταετούς πληθωρισμού, η αρχή καθόρισε συντελεστή απόδοσης 2,65% για μεσαίες/μεγάλες επιχειρήσεις και 4,37% για πολύ μικρές/μικρές, θεωρώντας ότι τα ποσοστά αυτά αντικατοπτρίζουν τις χρηματοπιστωτικές συνθήκες και εξασφαλίζουν, αφενός, εύλογη χρηματοδότηση, επενδύσεις και αποδοτικότητα των διαχειριστών, αφετέρου, οικονομικώς δικαιολογημένο κόστος για τους χρήστες. Η Gaso, διαχειρίστρια του συστήματος διανομής φυσικού αερίου στη Λεττονία, και η Conexus Baltic Grid, διαχειρίστρια του συστήματος μεταφοράς και της εγκατάστασης αποθήκευσης φυσικού αερίου στο ίδιο κράτος μέλος, άσκησαν αμφότερες προσφυγή ακυρώσεως κατά της επίδικης απόφασης ενώπιον του Administratīvā apgabaltiesa (περιφερειακού διοικητικού δικαστηρίου, Λεττονία), ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, προβάλλοντας ότι η λεττονική ρυθμιστική αρχή υπερέβη την εξουσία της, παρέκκλιε από τις απαιτήσεις της Οδηγίας 2009/73 και του Κανονισμού 715/2009 ως προς την παροχή «κατάλληλων κινήτρων» για επενδύσεις και «κατάλληλης απόδοσης των επενδύσεων», και ότι το ορισθέν ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου είναι αδικαιολογήτως χαμηλό.

Επιλαμβανόμενο της υπόθεσης, το εθνικό δικαστήριο σημειώνει πως ναι μεν το εν θέματι νομοθετικό πλαίσιο, ήτοι

τα άρθρα 40 και 41 της Οδηγίας 2009/73 και το άρθρο 13 του Κανονισμού 715/2009, προβλέπει ότι, κατά τον καθορισμό των τιμολογίων πρόσβασης στα συστήματα μεταφοράς και διανομής φυσικού αερίου, τα κράτη μέλη πρέπει να προβλέπουν «κατάλληλη απόδοση των επενδύσεων» πλην όμως οι διατάξεις αυτές δεν αναφέρουν πώς πρέπει να νοείται η έκφραση αυτή, επί της οποίας, εξάλλου, το Δικαστήριο δεν είχε ακόμη την ευκαιρία να αποφανθεί. Περαιτέρω, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι το εθνικό ρυθμιστικό πλαίσιο ενδέχεται να μην έχει μεταφέρει ορθά τις υποχρεώσεις της Οδηγίας, ιδίως ως προς την παροχή κινήτρων στους παρόχους δημόσιων υπηρεσιών, και εκφράζει αμφιβολίες για το κατά πόσον το άρθρο 13 του Κανονισμού 715/2009 εφαρμόζεται και στα τιμολόγια πρόσβασης σε εγκαταστάσεις αποθήκευσης φυσικού αερίου.

Κατόπιν τούτων, το αιτούν δικαστήριο, Administratīvā apgabaltiesa (περιφερειακό διοικητικό δικαστήριο), αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα δέκα προδικαστικά ερωτήματα διά των οποίων επιδιώκει να διευκρινιστεί:

Πρώτον, εάν το άρθρο 41(8) της Οδηγίας 2009/73 απαιτεί η εθνική ρύθμιση και η ρυθμιστική αρχή να αιτιολογούν ειδικά πώς διασφαλίζονται κατάλληλα κίνητρα για τους διαχειριστές, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα.

Δεύτερον, εάν η κάλυψη μόνο των οικονομικά δικαιολογημένων δαπανών και η εξασφάλιση έστω και μικρής απόδοσης αρκεί για να θεωρηθεί ότι παρέχονται κατάλληλα κίνητρα.

Τρίτον, εάν τα κατάλληλα κίνητρα προϋποθέτουν την εφαρμογή χρηματοοικονομικών αρχών και μεθοδολογιών, όπως ο υπολογισμός του μέσου σταθμισμένου κόστους κεφαλαίου.

Τέταρτον, εάν η ρυθμιστική αρχή μπορεί να αποκλίνει ή να προσαρμόζει τη χρηματοοικονομική μεθοδολογία του μέσου σταθμισμένου κόστους κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας προσθήκης πριμοδότησης ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης ή της μη συνεκτίμησης του πληθωρισμού.

Πέμπτον, εάν, σε περίπτωση διαφωνίας με τον διαχειριστή δικτύου, απαιτείται προσφυγή σε ανεξάρτητο τρίτο για τον προσδιορισμό του κατάλληλου μέσου σταθμισμένου κόστους κεφαλαίου.

Έκτον, εάν επιτρέπεται ο καθορισμός ενιαίου μέσου σταθμισμένου κόστους κεφαλαίου χωρίς προσαρμογές που να αντανakλούν τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά κάθε επιχείρησης.

Έβδομον, αν οι αιτιολογικές σκ. 7 και 8 και το άρθρο 13(1) του Κανονισμού 715/2009 εφαρμόζονται και στα τιμολό-

για πρόσβασης στις εγκαταστάσεις αποθήκευσης φυσικού αερίου όταν η πρόσβαση είναι ρυθμιζόμενη.

Όγδοον, εάν ο διαχειριστής αμφισβητεί το ύψος του WACC, υποχρεούται η ρυθμιστική αρχή να ζητήσει εκτίμηση από ανεξάρτητο τρίτο φορέα;

Ένατον, εάν αντίκειται στο άρθρο 41 παρ. 8 διαδικασία όπου το WACC καθορίζεται αποκλειστικά από την αρχή χωρίς δυνατότητα προσαρμογής βάσει των ειδικών δεδομένων του εκάστοτε διαχειριστή.

Δέκατον, εάν το άρθρο 1 και το άρθρο 13 του Κανονισμού 715/2009 έχουν την έννοια ότι εφαρμόζονται και στα τιμολόγια πρόσβασης σε εγκαταστάσεις αποθήκευσης φυσικού αερίου, όταν η πρόσβαση είναι ρυθμιζόμενη.

Επί του παραδεκτού των εν θέματι προδικαστικών ερωτημάτων, η λεττονική ρυθμιστική αρχή προέβαλε σειρά ενστάσεων, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, πως ορισμένα εξ αυτών είναι υποθετικά, αφορούν την ερμηνεία του εθνικού δικαίου ή είναι υπέρμετρα γενικά, ενώ άλλα δεν σχετίζονται με το αντικείμενο της κύριας δίκης. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι το πρώτο προδικαστικό ερώτημα βασίζεται σε εσφαλμένη παραδοχή ως προς τις υποχρεώσεις αιτιολόγησης της ίδιας, ενώ περαιτέρω σημείωσε ότι πολλά από τα προδικαστικά ερωτήματα δεν αφορούν την ερμηνεία αλλά την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, όπως εν προκειμένω το δεύτερο, τρίτο, τέταρτο και πέμπτο εξ αυτών. Επίσης, η λεττονική ρυθμιστική αρχή υποστηρίζει ότι το δεύτερο, το όγδοο και το ένατο προδικαστικό ερώτημα δεν αφορούν την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, αλλά την ερμηνεία του εθνικού δικαίου. Ειδικότερα, όσον αφορά το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, η έννοια της «αποδοτικότητας» δεν χρησιμοποιείται από το σχετικό δίκαιο της Ένωσης, αλλά από το άρθρο 20 παρ. 1 του νόμου περί ρυθμιστικών αρχών δημοσίων υπηρεσιών. Τέλος, η λεττονική ρυθμιστική αρχή προέβαλε ότι ορισμένα ερωτήματα δεν έχουν καμία συνάφεια με τις πραγματικές και νομικές περιστάσεις της υπόθεσης.

Επιλαμβανόμενο των ως άνω περί του παραδεκτού ενστάσεων, το Δικαστήριο αρχικά υπενθύμισε πως, κατά πάγια νομολογία, εναπόκειται αποκλειστικώς στο εθνικό δικαστήριο, το οποίο έχει επιληφθεί της διαφοράς και φέρει την ευθύνη για τη δικαστική απόφαση που πρόκειται να εκδοθεί, να εκτιμήσει, με γνώμονα τις ιδιαιτερότητες της υπόθεσης, τόσο αν η προδικαστική απόφαση είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του απόφασης όσο και αν τα ερωτήματα που υποβάλλει στο Δικαστήριο είναι λυσιτελή. Επομένως, τα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν το δίκαιο της Ένωσης θεωρούνται κατά τεκμήριο λυσιτελή και, εφόσον τα υποβληθέντα ερωτήματα αφορούν την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, το Δικαστήριο υποχρεούται, κατ' αρχήν, να αποφανθεί. Το Δικαστήριο μπορεί, συνεπώς, να αρνηθεί να αποφανθεί επί προδικαστικού ερωτήματος που έχει υποβληθεί από

εθνικό δικαστήριο μόνον όταν είναι πρόδηλο ότι η ζητούμενη ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης ουδεμία σχέση έχει με το υποστατό ή με το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης, όταν το πρόβλημα είναι υποθετικής φύσεως ή, ακόμη, όταν το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα πραγματικά και νομικά στοιχεία που είναι αναγκαία προκειμένου να δώσει χρήσιμη απάντηση στα ερωτήματα που του έχουν υποβληθεί.

Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία 2009/73 και ο Κανονισμός 715/2009 έχουν άμεση σχέση με τη διαφορά, η οποία αφορά τον καθορισμό ποσοστού απόδοσης κεφαλαίου από εθνική ρυθμιστική αρχή και τη σύνδεσή του με τη ρύθμιση των τιμολογίων φυσικού αερίου. Το αιτούν δικαστήριο παρέχει επαρκείς εξηγήσεις για τη συνάφεια των εν λόγω διατάξεων του ενωσιακού δικαίου με την εθνική ρύθμιση με αποτέλεσμα ουδεμία από τις ενστάσεις της λεττονικής ρυθμιστικής αρχής να καθιστά πρόδηλο ότι τα υπό εξέταση ερωτήματα είναι άσχετα προς τούτο. Άλλωστε, το Δικαστήριο επισημαίνει πως τα εν θέματι προδικαστικά ερωτήματα άπτονται άμεσα της ουσίας της εισφερόμενης με αυτά υπόθεσης.

Επί της ουσίας της υπόθεσης, το Δικαστήριο αρχικά υπογραμμίζει πως η Οδηγία 2009/73/ΕΚ και ο Κανονισμός 715/2009 δεν επιβάλλουν μια συγκεκριμένη μέθοδο υπολογισμού της απόδοσης κεφαλαίου, αφήνοντας στις εθνικές ρυθμιστικές αρχές διακριτική ευχέρεια να καθορίζουν τα ποσοστά απόδοσης για διαφορετικές κατηγορίες παγίων. Η διακριτική αυτή ευχέρεια δεν είναι απεριόριστη και υπόκειται σε έλεγχο ώστε τα τιμολόγια συνολικά να παραμένουν εύλογα και να παρέχουν κίνητρα για επενδύσεις. Παρά τις διαφοροποιήσεις ανά κατηγορία, το συνολικό επίπεδο απόδοσης για τον διαχειριστή του δικτύου πρέπει να παραμένει ενιαίο και εύλογο. Ο έλεγχος δεν περιορίζεται μόνο στο τελικό άθροισμα των τιμολογίων, αλλά απαιτεί και διαφανή αιτιολόγηση κάθε ενδιάμεσου βήματος στον υπολογισμό. Το Δικαστήριο τονίζει ότι η διαφάνεια δεν αρκεί να υπάρχει μόνο στο τελικό αποτέλεσμα. Προς την κατεύθυνση αυτή, οι ρυθμιστικές αποφάσεις πρέπει να είναι πλήρως αιτιολογημένες, ώστε να είναι δυνατός ο ουσιαστικός δικαστικός έλεγχος. Συνεπώς, μια μέθοδος που βασίζεται αποκλειστικά στο συνολικό τελικό επίπεδο απόδοσης χωρίς αιτιολόγηση των διαφοροποιήσεων ανά κατηγορία είναι ανεπαρκής. Τέλος, το Δικαστήριο καταλήγει ότι η διαφοροποίηση των ποσοστών απόδοσης ανά κατηγορία παγίων δεν απαγορεύεται, αλλά η ρυθμιστική αρχή οφείλει να διασφαλίζει πλήρη αιτιολόγηση της μεθοδολογίας, συνεχή διαφάνεια και σεβασμό στα ενωσιακά κριτήρια για εύλογη απόδοση και επενδυτικά κίνητρα, ενώ ο έλεγχος της νομιμότητας πρέπει να είναι δυνατός σε κάθε στάδιο και όχι μόνο με βάση το τελικό αποτέλεσμα.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το ΔΕΕ έκρινε: 1) Το άρθρο 41 παρ. 8 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ, σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά φυσικού αερίου, και το άρθρο 13 παρ. 1, πρώτο εδάφιο, του Κανονισμού (ΕΚ) 715/2009, σχετικά με τους όρους πρόσβασης στα δίκτυα μεταφοράς φυσικού αερίου, έχουν την έννοια ότι οι αρχές τιμολόγησης που προβλέπουν οι διατάξεις αυτές δεν έχουν εφαρμογή στις εγκαταστάσεις αποθήκευσης φυσικού αερίου κράτους μέλους, με την επιφύλαξη της δυνατότητας των εθνικών ρυθμιστικών αρχών να επεκτείνουν τις εν λόγω αρχές τιμολόγησης στην πρόσβαση στις εγκαταστάσεις αυτές για αντικειμενικώς δικαιολογημένους λόγους. 2) Το άρθρο 41 παρ. 8 και 16 της Οδηγίας 2009/73 έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση κατά την οποία η ύπαρξη «κατάλληλων κινήτρων», κατά το εν λόγω άρθρο 41 παρ. 8, εξασφαλίζεται από το γεγονός και μόνον ότι τα τιμολόγια που πληρώνουν οι χρήστες καλύπτουν το οικονομικώς δικαιολογημένο κόστος παροχής της δημόσιας υπηρεσίας και διασφαλίζουν ορισμένη αποδοτικότητα, έστω και ελάχιστη, χωρίς να επιβάλλεται στην εθνική ρυθμιστική αρχή η υποχρέωση να αιτιολογεί τον τρόπο με τον οποίο προβλέπει ότι οι διαχειριστές συστημάτων μεταφοράς και διανομής φυσικού αερίου επωφελοούνται από «κατάλληλα κίνητρα», εκτός αν μια τέτοια εθνική ρύθμιση μπορεί να ερμηνευθεί κατά τρόπο σύμφωνο προς το άρθρο 41 παρ. 8 και 16. 3) Το άρθρο 41 παρ. 8 της Οδηγίας 2009/73 και το άρθρο 13 παρ. 1, πρώτο εδάφιο, του Κανονισμού 715/2009 έχουν την έννοια ότι η υποχρέωση που επιβάλλουν οι διατάξεις αυτές σε εθνική ρυθμιστική αρχή να προβλέπει, αντιστοίχως, «κατάλληλα κίνητρα» και «κατάλληλη απόδοση των επενδύσεων», για τον καθορισμό των τιμολογίων ή των μεθόδων υπολογισμού που εφαρμόζονται στους διαχειριστές των συστημάτων μεταφοράς και διανομής φυσικού αερίου, δεν απαιτεί τη χρήση αποκλειστικά και μόνον ειδικών μεθόδων υπολογισμού, όπως αυτή του μέσου σταθμισμένου κόστους κεφαλαίου που εφαρμόζεται στον χρηματοπιστωτικό τομέα, τη σύγκριση του κόστους κεφαλαίου με το κόστος κεφαλαίου μη ρυθμιζόμενων εταιρειών και την πραγματοποίηση αναπροσαρμογών προκειμένου να ληφθεί υπόψη, μεταξύ άλλων, ο πληθωρισμός και/ή ο φόρος εταιρειών. 4) Το άρθρο 41 παρ. 8 της Οδηγίας 2009/73 έχει την έννοια ότι, κατά τον καθορισμό των «κατάλληλων κινήτρων», κατά τη διάταξη αυτή, η εθνική ρυθμιστική αρχή οφείλει να λαμβάνει υπόψη τους προηγούμενους εξατομικευμένους δείκτες των οικείων διαχειριστών των συστημάτων μεταφοράς και διανομής φυσικού αερίου. 5) Το άρθρο 39 παρ. 4 της Οδηγίας 2009/73 έχει την έννοια ότι η εκτίμηση των παραμέτρων υπολογισμού των τιμολογίων των οικείων διαχειριστών των συστημάτων μεταφοράς και διανομής φυσικού αερίου, στην οποία προβαίνει η εθνική ρυθμιστική αρχή δυνάμει του άρθρου 41 παρ. 8 της Οδηγίας αυτής και του άρθρου 13 παρ. 1, πρώτο εδάφιο,

του Κανονισμού 715/2009, απαγορεύεται να εξαρτάται, σε περίπτωση αμφισβήτησης από τους διαχειριστές αυτών, από την παρέμβαση τρίτου του οποίου η έκθεση καταρτίζεται αποκλειστικώς και μόνον κατόπιν αιτήματος ενός εκ των εν λόγω διαχειριστών.

► Εσωτερική αγορά ενέργειας

Το άρθρο 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία κατά την οποία ο ιδιοκτήτης διαμερίσματος σε κτίριο επί του οποίου έχει συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία υποχρεούται να καταβάλει το κόστος που του χρεώνεται για τη θερμική ενέργεια που εκλύεται από το σύνολο των αγωγών και των εγκαταστάσεων διανομής και παροχής θερμικής ενέργειας εντός του κτιρίου, ακόμη και στην περίπτωση που τα κλιμακοστάσια και οι διάδρομοι του κτιρίου δεν είναι εξοπλισμένοι με θερμαντικά σώματα, κατ' αναλογία προς τον θερμαινόμενο όγκο του διαμερίσματός του, υπό την προϋπόθεση ότι οι κανόνες και οι παράμετροι βάσει των οποίων υπολογίζεται το κόστος που του χρεώνεται για την ατομική του κατανάλωση θερμικής ενέργειας για τη θέρμανση του διαμερίσματός του και του ζεστού νερού που προορίζεται για οικιακή χρήση εγγυώνται τον διαφανή και ακριβή καταμερισμό της ατομικής κατανάλωσης

προδικαστική παραπομπή – ενέργεια – προώθηση της ενεργειακής απόδοσης – Οδηγία 2012/27/ΕΕ – άρθρο 9 παρ. 3 – διαφανής και ακριβής καταμερισμός της κατανάλωσης θερμικής ενέργειας των κοινόχρηστων χώρων – μη συνεκτίμηση της πραγματικής ποσότητας θερμότητας που παρέχεται σε κάθε κατοικία – αλγόριθμος για την κατανομή του κόστους κατανάλωσης θερμικής ενέργειας στα κτίρια επί των οποίων έχει συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία

ΔΕΕ C-760/23, Shanon, 23.10.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: F. Schalin, Εισηγητής: M. Gavalec, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2025:828 – Προδικαστική παραπομπή

Η συγκεκριμένη αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ για την ενεργειακή απόδοση, καθώς και των άρθρων 101, 107 και 169 ΣΛΕΕ. Η εν θέματι αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της «EVN Bulgaria Toplofikatsia» EAD (στο εξής: EVN), επιχείρησης που δραστηριοποιείται στον τομέα της παροχής θερμικής ενέργειας, και του ΟΖ, φυσικού προσώπου, με αντικείμενο αγωγή με αίτημα την εξόφληση λογαριασμών που αφορούσαν την παροχή θερμικής ενέργειας για κατοικία ιδιοκτησίας του ΟΖ σε κτίριο επί του οποίου έχει

συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία και το οποίο είναι συνδεδεμένο σε σύστημα τηλεθέρμανσης.

Η διαφορά της κύριας δίκης ανέκυψε όταν η EVN ζήτησε από τον ΟΖ την καταβολή οφειλών θερμικής ενέργειας και τους τόκους υπερημερίας προς τούτο. Πλην όμως, επειδή ο τελευταίος απείχε από την καταβολή οποιουδήποτε ποσού, η EVN άσκησε ενώπιον του Rayonen sad Plovdiv (περιφερειακού δικαστηρίου Φιλιππούπολης, Βουλγαρία), ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, αγωγή με αίτημα να υποχρεωθεί ο ΟΖ σε καταβολή τους. Ο ΟΖ αμφισβήτησε το βάσιμο της απαίτησης, προβάλλοντας, μεταξύ άλλων, πως ο μαθηματικός τύπος της εθνικής μεθοδολογίας βάσει του οποίου υπολογίζεται η κατανομή της κατανάλωσης θερμικής ενέργειας μεταξύ των διαφόρων συνιδιοκτητών αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης. Επιπλέον, ο ΟΖ υποστήριξε ότι δεν διαθέτει γραπτή σύμβαση για την παροχή ενέργειας, ότι οι μετρήσεις είναι ανακριβείς και, τέλος, πως η κακή κατάσταση του θερμικού υποσταθμού καταναλωτή, δηλαδή της τεχνικής εγκατάστασης, αλλοιώνει τον τελικό υπολογισμό.

Η πραγματογνωμοσύνη που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της κύριας δίκης, και η οποία δεν αμφισβητήθηκε από τους διαδίκους, διαπίστωσε συμμόρφωση των μετρητών προς τις τεχνικές προδιαγραφές, αλλά ανέδειξε εσφαλμένα στοιχεία στους υπολογισμούς κατανομής βάσει της μεθοδολογίας, τα οποία οδηγούσαν, μεταξύ άλλων, στο αποτέλεσμα ότι καταναλωτές χωρίς πραγματική κατανάλωση βαρύνονταν με ποσά που αντιστοιχούσαν σε οφειλές άλλων καταναλωτών. Το αιτούν δικαστήριο διατηρεί αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα του εθνικού συστήματος κατανομής με το άρθρο 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ, καθώς και με το άρθρο 169 ΣΛΕΕ, και επισημαίνει ότι ο επίμαχος μαθηματικός τύπος στηρίζεται σε θεωρητικές παραδοχές που δεν ανταποκρίνονται στις πραγματικές συνθήκες λειτουργίας των εγκαταστάσεων.

Υπό τα δεδομένα αυτά, το Rayonen sad Plovdiv αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

Πρώτον, εάν αντιβαίνει στο άρθρο 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ και στο άρθρο 169 ΣΛΕΕ η επιβολή χρέωσης για θερμική ενέργεια που εκλύεται από την εγκατάσταση του κτιρίου, όταν οι κοινόχρηστοι χώροι δεν διαθέτουν θερμαντικά σώματα.

Δεύτερον, εάν είναι συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο η απαίτηση αμοιβής για την κατανάλωση θερμότητας όταν η ποσότητα προσδιορίζεται βάσει μαθηματικού τύπου της διοίκησης, ο οποίος χρησιμοποιεί μη σαφή συντελεστή ισχύος, στηρίζεται σε θεωρητική και όχι πραγματική ισχύ της εγκατάστασης, παραλείπει τη θερμοκρασία του θερμοφορέα, προϋποθέτει συνεχή λειτουργία στη μέγιστη ισχύ, δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες διαφο-

ρετικών συστημάτων θέρμανσης και εφαρμόζει αυτόματα μέση θερμοκρασία 19°C.

Τρίτον, εάν αντιβαίνει στο άρθρο 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ και στο άρθρο 169 ΣΛΕΕ η χρέωση για παραγωγή ζεστού νερού οικιακής χρήσης όταν ο υπολογισμός δεν λαμβάνει υπόψη την απαιτούμενη θερμοκρασία, την πραγματική κατανάλωση (m³) και εφαρμόζει μηχανισμό που οδηγεί σε διπλάσια χρέωση για τη χειμερινή περίοδο.

Τέταρτον, εάν αντίκειται στο δίκαιο της Ένωσης η κατανομή της θερμικής ενέργειας της εγκατάστασης του κτιρίου κατ' αναλογία προς τον θερμαινόμενο όγκο των διαμερισμάτων, χωρίς σύνδεση με την πραγματικά εκλυόμενη θερμότητα, και αν επηρεάζει την απάντηση το γεγονός ότι η εν λόγω ποσότητα αποτελεί στοιχείο του συνολικού αλγορίθμου χρέωσης.

Πέμπτον, εάν τέτοια εθνική ρύθμιση μπορεί να συνιστά κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά το άρθρο 101 ΣΛΕΕ ή παράνομη κρατική ενίσχυση κατά το άρθρο 107 ΣΛΕΕ.

Η Επιτροπή αμφισβητεί το παραδεκτό των προδικαστικών ερωτημάτων, στο μέτρο που αυτά αφορούν την ερμηνεία των άρθρων 101, 107 και 169 ΣΛΕΕ, υποστηρίζοντας ότι η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δεν περιέχει κανένα στοιχείο που να καταδεικνύει τη συνάφεια των εν λόγω διατάξεων με τη διαφορά της κύριας δίκης ούτε επαρκή πραγματικά ή νομικά δεδομένα που να επιτρέπουν στο Δικαστήριο να παράσχει χρήσιμη ερμηνεία.

Επιλαμβανόμενο των ως άνω περί του παραδεκτού ενστάσεων, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι, στο πλαίσιο του μηχανισμού του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, εφόσον τα ερωτήματα αφορούν την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, οφείλει κατ' αρχήν να αποφανθεί, εκτός εάν η ζητούμενη ερμηνεία είναι προδήλως άσχετη με το αντικείμενο της διαφοράς, το ζήτημα είναι υποθετικό ή η αίτηση στερείται των αναγκαίων πραγματικών και νομικών στοιχείων κατά το άρθρο 94 του Κανονισμού Διαδικασίας. Εν προκειμένω, η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δεν εκθέτει καμία σύνδεση μεταξύ των επίμαχων εθνικών διατάξεων και των άρθρων 101, 107 και 169 ΣΛΕΕ, ούτε διευκρινίζει γιατί η ερμηνεία των τελευταίων είναι αναγκαία για την επίλυση της διαφοράς. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο έκρινε ότι το πέμπτο ερώτημα (άρθρα 101 και 107 ΣΛΕΕ), καθώς και τα πρώτα τέσσερα ερωτήματα, κατά το μέρος που αφορούν το άρθρο 169 ΣΛΕΕ, είναι απαράδεκτα.

Επί της ουσίας της υπόθεσης, το Δικαστήριο εξετάζει από κοινού τα πρώτα τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27 αναφορικά με τη συμβατότητα εθνικής νομοθεσίας που ρυθμίζει την κατανομή του κόστους τηλεθέρμανσης σε πολυκατοικίες. Δεδομένου ότι τα επίμαχα πραγματικά περιστατικά ανάγονται στην περίοδο 2018-2020, εφαρμόσιμη είναι η Οδηγία 2012/27, η οποία

αντικατέστησε πλήρως την Οδηγία 2006/32. Περαιτέρω, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η Οδηγία 2012/27 επιδιώκει τη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης και επιτρέπει στα κράτη μέλη ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας ως προς τη θέσπιση κανόνων κατανομής του κόστους θέρμανσης σε κτίρια που διαθέτουν κεντρικές εγκαταστάσεις ή είναι συνδεδεμένα με δίκτυα τηλεθέρμανσης. Η πλήρης εξατομίκευση της κατανάλωσης δεν είναι πάντα τεχνικώς δυνατή, διότι η θερμική ενέργεια που εκλύεται από την κεντρική εγκατάσταση θέρμανσης – αγωγούς, σωληνώσεις, συστήματα διανομής – δεν μπορεί να κατανεμηθεί με ακρίβεια ανά διαμέρισμα, καθώς συνδέεται με ανταλλαγές θερμότητας μεταξύ θερμαινόμενων και μη θερμαινόμενων χώρων.

Ως προς το ζήτημα της χρέωσης του κόστους θερμικής ενέργειας που εκλύεται από την κεντρική εγκατάσταση, το Δικαστήριο κρίνει ότι η Οδηγία δεν απαιτεί οι κοινόχρηστοι χώροι να διαθέτουν θερμαντικά σώματα προκειμένου να επιβληθεί η σχετική χρέωση στους συνιδιοκτήτες. Η χρέωση αυτή, κατ' αναλογίαν προς τον θερμαινόμενο όγκο, συνάδει με τις «κατευθυντήριες γραμμές» που τα κράτη μέλη επιτρέπεται να θεσπίζουν σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 3, τρίτο εδάφιο. Ωστόσο, το Δικαστήριο τονίζει ότι η νομοθεσία και ιδίως ο μαθηματικός τύπος υπολογισμού της ατομικής κατανάλωσης πρέπει να διασφαλίζουν διαφανή και ακριβή κατανομή του κόστους. Οι παράμετροι υπολογισμού οφείλουν να στηρίζονται σε πραγματικά τεχνικά δεδομένα των εγκαταστάσεων, όπως μόνωση, απώλειες θερμότητας, ιδιαίτερα λειτουργικά χαρακτηριστικά του συστήματος θέρμανσης, ώστε οι τελικοί καταναλωτές να λαμβάνουν χρεώσεις που αντανακλούν την πραγματική τους κατανάλωση. Από τα στοιχεία της δικογραφίας, ο επίμαχος τύπος εμφανίζεται να στηρίζεται σε ασαφείς και μη τεκμηριωμένες παραμέτρους, γεγονός που αντιβαίνει στην απαίτηση διαφάνειας και ακρίβειας.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το ΔΕΕ έκρινε ότι το άρθρο 9 παρ. 3 της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία κατά την οποία ο ιδιοκτήτης διαμερίσματος σε κτίριο επί του οποίου έχει συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία υποχρεούται να καταβάλει το κόστος που του χρεώνεται για τη θερμική ενέργεια που εκλύεται από το σύνολο των αγωγών και των εγκαταστάσεων διανομής και παροχής θερμικής ενέργειας εντός του κτιρίου, ακόμη και στην περίπτωση που τα κλιμακοστάσια και οι διάδρομοι του κτιρίου δεν είναι εξοπλισμένοι με θερμαντικά σώματα, κατ' αναλογίαν προς τον θερμαινόμενο όγκο του διαμερίσματός του, υπό την προϋπόθεση ότι οι κανόνες και οι παράμετροι βάσει των οποίων υπολογίζεται το κόστος που του χρεώνεται για την ατομική του κατανάλωση θερμικής ενέργειας για τη θέρμανση του διαμερίσματός του και του ζεστού νερού

που προορίζεται για οικιακή χρήση εγγυώνται τον διαφανή και ακριβή καταμερισμό της ατομικής κατανάλωσης.

Η Οδηγία (ΕΕ) 2019/944 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που επιβάλλει στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ΑΠΕ φόρο επί των εσόδων τους όταν η τιμή πώλησης υπερβαίνει ορισμένο ρυθμιστικά καθορισμένο όριο. Ο Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 επίσης δεν αντιτίθεται σε παρόμοια εθνική ρύθμιση, ακόμη κι αν αυτή εξαιρεί από τον φόρο τους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα.

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 191 παρ. 2 ΣΛΕΕ – πολιτική της Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος – Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 – στόχος κλιματικής ουδετερότητας της Ένωσης – Οδηγία (ΕΕ) 2019/944 – κοινοί κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – εθνική ρύθμιση η οποία επιβαρύνει τους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές με την καταβολή φόρου εισοδήματος – απαλλαγή υπέρ των παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα και βιομάζα

ΔΕΕ C-391/23, Braïla Winds, 16.10.2025, Τμήμα ένατο, Πρόεδρος: M. Condinzan, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2025:799 – Προδικαστική παραπομπή

Η συγκεκριμένη αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία των άρθρων 49, 56, 107 και 108, καθώς και του άρθρου 191 παρ. 2 ΣΛΕΕ, του άρθρου 17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/944 σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και την τροποποίηση της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ καθώς και του Κανονισμού (ΕΕ) 2021/1119 για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας. Η εν θέματι αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Brăila Winds SRL, εταιρείας παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από αιολική ενέργεια, και της Direcția Generală Regională a Finanțelor Publice București – Administrația Fiscală pentru Contribuabili Mijlocii București (περιφερειακής γενικής διεύθυνσης δημοσίων οικονομικών Βουκουρεστίου – φορολογική διοίκηση μεσαίων φορολογουμένων Βουκουρεστίου, Ρουμανία), του Ministerul Finanțelor (Υπουργείου Οικονομικών, Ρουμανία), του Președintele Agenției Naționale de Administrare Fiscală (προέδρου της εθνικής υπηρεσίας φορολογικής διοίκησης, Ρουμανία) και της Agenția Națională de Administrare Fiscală (εθνικής υπηρεσίας φορολογικής διοίκησης, Ρουμανία) (στο εξής: ANAF), σχετικά με φόρο που καλείται να καταβάλει η Brăila, ανερχόμενο στο 80% των εισοδημάτων της τα οποία απορρέουν από τη διαφορά μεταξύ της μη-

νιαιάς μέσης τιμής πώλησης της ηλεκτρικής ενέργειάς της και της τιμής που καθορίζεται από τον εθνικό νομοθέτη.

Η Brăila Winds, εταιρεία παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από αιολική ενέργεια και μέλος του ομίλου Engie στη Ρουμανία, λειτουργεί αιολικό πάρκο στον νομό Brăila. Με τον νόμο 259/2021, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ από 1ης Νοεμβρίου 2021, ο εθνικός νομοθέτης εισήγαγε έκτακτο φόρο με συντελεστή 80% επί των εσόδων των παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας, υπολογιζόμενο ως η διαφορά μεταξύ της μηνιαίας μέσης τιμής πώλησης ηλεκτρικής ενέργειας και του διοικητικά καθορισμένου ορίου των 450 RON/MWh. Ο εν θέματι φόρος εφαρμόστηκε σε όλους τους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας, με εξαίρεση τους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα, συμπεριλαμβανομένης της συμπαραγωγής και, από 1ης Ιανουαρίου 2022, τους παραγωγούς από βιομάζα. Στη συνέχεια, ο τρόπος δήλωσης και καταβολής του φόρου τροποποιήθηκε επανειλημμένα μέσω πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, ενώ η κανονιστική απόφαση 64/2022 παρέσχε διευκρινίσεις σχετικά με τη δήλωση και την καταβολή του εν λόγω φόρου, καθώς και σχετικά με το έντυπο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί προς τούτο. Κατ'εφαρμογή του εν λόγω πλαισίου, η Brăila Winds υπέβαλε δηλώσεις και διόρθωσε μεταγενέστερα τον υπολογισμό του φόρου, καταβάλλοντας τελικώς συνολικό ποσό περίπου 11,6 εκατ. RON, για τη φορολογική περίοδο 11/2021-3/2022.

Η εταιρεία Brăila Winds άσκησε διοικητικές προσφυγές ενώπιον της εθνικής φορολογικής αρχής (ANAF), ζητώντας την ακύρωση της κανονιστικής αποφάσεως 64/2022 – την οποία θεωρούσε παράνομη ως προς τη θέσπιση και το αντικείμενό της – και των φορολογικών πράξεων που στηρίζονταν σε αυτήν. Η ANAF απέρριψε τις προσφυγές, κρίνοντας, κατ'ουσίαν, ότι η κανονιστική απόφαση έθετε σε εφαρμογή τον φόρο που θεσπίστηκε με τον νόμο 259/2021 και ότι, ως εκ τούτου, οι κανονιστικές αυτές διατάξεις δεν μπορούσαν να προσβληθούν με διοικητική προσφυγή. Κατόπιν τούτων, η Brăila Winds προσέφυγε ενώπιον του Curtea de Apel București (εφετείου Βουκουρεστίου, Ρουμανία), το οποίο είναι το αιτούν δικαστήριο, και αμφισβήτησε τη νομιμότητα της κανονιστικής αποφάσεως 64/2022, καθώς και των φορολογικών δηλώσεων που καταρτίστηκαν βάσει αυτής, θεωρώντας ότι παραβιάζεται η αρχή της φορολογικής ουδετερότητας, ότι ο εν λόγω φόρος εισάγει διακρίσεις σε βάρος των παραγωγών από ανανεώσιμες πηγές, θίγει τις αρχές της μη αναδρομικότητας, της ασφάλειας δικαίου και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, συνιστά παράνομη κρατική ενίσχυση προς τους παραγωγούς από ορυκτά καύσιμα και από βιομάζα, δημιουργεί φραγμούς στην ελεύθερη εγκατάσταση και στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών και υπονομεύει τους στόχους της Ένωσης για κλιματική ουδετερότητα και το πλαίσιο της ενεργειακής

αγοράς (ιδίως την Οδηγία 2019/944). Η ANAF ζητεί την απόρριψη της προσφυγής αυτής, υποστηρίζοντας ότι οι προσβαλλόμενες εθνικές πράξεις είναι σύμφωνες με τις νομοθετικές διατάξεις βάσει των οποίων εκδόθηκαν και οι οποίες ίσχυαν κατά τον χρόνο εκείνο.

Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι η απάντηση σε ορισμένα ερωτήματα είναι αναγκαία για την επίλυση της διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί. Υπό τα δεδομένα αυτά, το Curtea de Apel București αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

Πρώτον, εάν τα άρθρα 107 και 108 ΣΛΕΕ έχουν την έννοια ότι εθνική ρύθμιση, όπως αυτή που θεσπίστηκε με τον νόμο 259/2021, με την οποία επιβάλλεται φόρος μόνο σε ορισμένους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας, συνιστά κρατική ενίσχυση υπέρ των απαλλασσόμενων κατηγοριών παραγωγών και αν γεννάται υποχρέωση προηγούμενης κοινοποίησης στην Επιτροπή.

Δεύτερον, εάν τα άρθρα 49 και 56 ΣΛΕΕ, καθώς και το άρθρο 17 του Χάρτη, αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση που επιβάλλει υψηλή φορολογία αποκλειστικά σε συγκεκριμένες κατηγορίες παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας, συμπεριλαμβανομένων εκείνων από ανανεώσιμες πηγές, ενώ άλλοι παραγωγοί εξαιρούνται.

Τρίτον, εάν η Οδηγία 2019/944 αντιτίθεται σε ρύθμιση όπως ο νόμος 259/2021, στον βαθμό που ο επιβαλλόμενος φόρος θα μπορούσε να ισοδυναμεί με καθορισμό ή περιορισμό της ελευθερίας καθορισμού της τιμής πώλησης ηλεκτρικής ενέργειας.

Τέταρτον, εάν οι αρχές της προφύλαξης, της προληπτικής δράσης, της αποκατάστασης της ρύπανσης στην πηγή και η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», όπως καθιερώνονται από το άρθρο 191 ΣΛΕΕ, αντιτίθενται σε ρύθμιση που επιβάλλει φόρο στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές, ενώ εξαιρεί τους παραγωγούς από ορυκτά καύσιμα, και αν τούτο θίγει τους στόχους της Ένωσης για την κλιματική ουδετερότητα και την ενεργειακή φορολογία.

Επιλαμβανόμενο των ως άνω προδικαστικών ερωτημάτων, το Δικαστήριο αρχικά εξετάζει το παραδεκτό αυτών, υπενθυμίζοντας πως η διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ ερείδεται στη συνεργασία μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων και αποσκοπεί στη διασφάλιση της ορθής και ενιαίας εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Η προδικαστική παραπομπή δεν συνιστά μηχανισμό διατύπωσης γνώμων επί αφηρημένων ή υποθετικών ζητημάτων, αλλά μέσο που επιτρέπει στο Δικαστήριο να παράσχει στο αιτούν δικαστήριο την αναγκαία ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου για την επίλυση της συγκεκριμένης διαφοράς. Ως εκ τούτου, πρέπει να υφίσταται σαφής και αντικειμενική συνάφεια μεταξύ των επίμαχων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης και του αντικειμένου

της κύριας δίκης. Το αίτημα προδικαστικής απόφασης οφείλει να εκθέτει επαρκώς το πραγματικό και κανονιστικό πλαίσιο της διαφοράς, καθώς και τους λόγους που καθιστούν αναγκαία την υποβολή των ερωτημάτων. Οι απαιτήσεις αυτές, που προκύπτουν από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου και εξειδικεύονται στο άρθρο 94 του Κανονισμού Διαδικασίας και στις Συστάσεις προς τα εθνικά δικαστήρια, έχουν ως σκοπό όχι μόνο να επιτρέψουν στο Δικαστήριο να παράσχει χρήσιμη απάντηση, αλλά και να διασφαλίσουν ότι τα κράτη μέλη και τα λοιπά ενδιαφερόμενα μέρη μπορούν να υποβάλουν παρατηρήσεις κατά τρόπο εντός των ορίων του δικαϊκού τους.

Αναφορικά με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, για να χαρακτηριστεί εθνικό μέτρο ως κρατική ενίσχυση κατά το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, πρέπει να συντρέχουν τέσσερις προϋποθέσεις: κρατική παρέμβαση ή χρήση κρατικών πόρων, ευνοϊκό πλεονέκτημα, επιλεκτικότητα του πλεονεκτήματος και ενδεχόμενη στρέβλωση του ανταγωνισμού που επηρεάζει το ενδοενωσιακό εμπόριο. Ιδίως δε σε περίπτωση φορολογικών μέτρων, καθοριστικής σημασίας είναι ο προσδιορισμός του «πλαισίου αναφοράς», αν το εκάστοτε μέτρο είναι ικανό να ευνοήσει «ορισμένες επιχειρήσεις ή ορισμένους κλάδους παραγωγής» έναντι άλλων που τελούν, από πλευράς του επιδιωκόμενου με το εν λόγω καθεστώσ σκοπού, σε συγκρίσιμη πραγματική και νομική κατάσταση και υφίστανται, ως εκ τούτου, διαφορετική μεταχείριση, η οποία μπορεί κατ' ουσίαν να χαρακτηριστεί ως εισάγουσα δυσμενείς διακρίσεις. Εν προκειμένω, όμως, το αιτούν δικαστήριο δεν εξηγεί γιατί το επίμαχο μέτρο θα μπορούσε να θίγει τις διατάξεις περί κρατικών ενισχύσεων, ούτε εκθέτει τα αναγκαία στοιχεία για την αξιολόγηση της επιλεκτικότητας. Δεν προσδιορίζεται ποιο είναι το καθεστώς αναφοράς, ποια η νομική και πραγματική κατάσταση των υποκείμενων στον φόρο και ποια η συγκρισιμότητα προς τους απαλλασσόμενους παραγωγούς. Ελλείψει των απαραίτητων διευκρινίσεων, το Δικαστήριο θεωρεί ότι δεν μπορεί να παράσχει χρήσιμη απάντηση, κρίνοντας το συγκεκριμένο ερώτημα απαράδεκτο.

Επί του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος που αφορά στο αν η εθνική ρύθμιση, η οποία επιβάλλει υψηλή φορολογία σε ορισμένους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας, συνιστά έμμεση δυσμενή διάκριση κατά παράβαση των άρθρων 49 και 56 ΣΛΕΕ, λόγω του ότι θίγει εταιρεία που ανήκει σε όμιλο με μητρική εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος, το αιτούν δικαστήριο θεωρεί ότι ο φόρος θα μπορούσε να αποθαρρύνει τον όμιλο από τη συνέχιση της δραστηριότητάς του στη Ρουμανία.

Επί των ως άνω, το Δικαστήριο επισημαίνει, πρώτον, ότι η μητρική εταιρεία δεν είναι διάδικος και ότι δεν εξηγείται γιατί η ενδεχόμενη επίδραση του φόρου επί αυτής

θα ήταν κρίσιμη για την επίλυση της κύριας διαφοράς, η οποία αφορά αποκλειστικά τη θυγατρική. Οποιαδήποτε εξέταση των επιπτώσεων στη μητρική εταιρεία θα ήταν υποθετική και, γι' αυτό, το ερώτημα καθίσταται απαράδεκτο στο μέτρο αυτό. Δεύτερον, ως προς την ίδια την προσφεύγουσα, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι οι ελευθερίες εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών δεν εφαρμόζονται όταν η υπόθεση αφορά αποκλειστικά εσωτερική κατάσταση. Η απόφαση περί παραπομπής δεν παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία που να θεμελιώνουν διασυννοριακό χαρακτήρα – το γεγονός ότι η προσφεύγουσα είναι θυγατρική αλλοδαπού ομίλου δεν αρκεί. Ελλείψει τέτοιου συνδέσμου, το Δικαστήριο δεν έχει αρμοδιότητα να ερμηνεύσει τα άρθρα 49 και 56 ΣΛΕΕ. Τρίτον, σχετικά με το άρθρο 17 του Χάρτη, το Δικαστήριο σημειώνει ότι ο Χάρτης εφαρμόζεται μόνο όταν τα κράτη μέλη εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Η παραπεμπτική απόφαση δεν αποδεικνύει ότι η επίμαχη φορολογία εντάσσεται σε τέτοιο πλαίσιο. Συνεπώς, το Δικαστήριο στερείται αρμοδιότητας και ως προς το μέρος αυτό με αποτέλεσμα το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα να κηρύσσεται απαράδεκτο στο σύνολό του.

Με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί αν η Οδηγία 2019/944 αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει σε παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές φόρο επί των εισοδημάτων που προκύπτουν όταν η τιμή πώλησης της ηλεκτρικής ενέργειας υπερβαίνει συγκεκριμένο όριο οριζόμενο από τον νομοθέτη. Το ερώτημα εστιάζει στο κατά πόσον ο φόρος αυτός ισοδυναμεί με μέτρο καθορισμού της τιμής πώλησης ή με περιορισμό της ελευθερίας των παραγωγών να διαμορφώνουν οι ίδιοι τις τιμές τους στην αγορά. Επί του προδικαστικού αυτού ερωτήματος, το Δικαστήριο αρχικά υπενθυμίζει ότι η Οδηγία 2019/944 θεσπίζει το γενικό πλαίσιο λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, επιδιώκοντας την ανάπτυξη διαφανών, ανταγωνιστικών και ολοκληρωμένων αγορών ηλεκτρισμού, την προστασία των τελικών καταναλωτών και την επίτευξη οικονομικά προσιτών τιμών. Το άρθρο 9 παρ. 1 επιβάλλει στα κράτη μέλη την τήρηση των αρχών της εν λόγω Οδηγίας και την αποφυγή διακρίσεων μεταξύ επιχειρήσεων ηλεκτρικής ενέργειας. Περαιτέρω, το άρθρο 58, στοιχείο γ', προσδιορίζει τους σκοπούς της ρυθμιστικής αρχής, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η άρση εμποδίων στο διασυννοριακό εμπόριο ηλεκτρισμού.

Ωστόσο, από τη νομολογία που έχει αναπτυχθεί υπό το προηγούμενο καθεστώς της Οδηγίας 2009/72/ΕΚ – την οποία αντικατέστησε η Οδηγία 2019/944 – προκύπτει ότι ο ενωσιακός νομοθέτης δεν αποσκοπεί στην εναρμόνιση των φορολογικών καθεστώτων στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας και ότι οι κανόνες περί μη διάκρισης της Οδηγίας δεν εφαρμόζονται σε φορολογικές ρυθμίσεις

που επιβάλλονται από τα κράτη μέλη και αφορούν την παραγωγή ή την εισαγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Το Δικαστήριο, συνεπώς, επισημαίνει ότι η Οδηγία 2019/944 δεν περιορίζει τη δημοσιονομική ευχέρεια των κρατών μελών να θεσπίζουν φόρους που επιδιώκουν πρωτίστως εισπρακτικούς και όχι ρυθμιστικούς σκοπούς.

Υπό την επιφύλαξη των διαπιστώσεων του εθνικού δικαστηρίου, η επίμαχη ρύθμιση φαίνεται να αποτελεί γνήσιο φορολογικό μέτρο δημοσιονομικού χαρακτήρα, το οποίο δεν έχει ως αντικείμενο τη ρύθμιση των τιμών ηλεκτρικής ενέργειας, την προστασία του καταναλωτή ή την εμπέδωση του ανταγωνισμού. Ακόμη και αν ο φόρος μπορεί να έχει έμμεσο αντίκτυπο στα οικονομικά των παραγωγών, δεν προκύπτει ότι επηρεάζει άμεσα ή αναπόφευκτα τη διαμόρφωση των τιμών πώλησης, αλλά μάλλον περιορίζει τα κέρδη που αυτοί δύνανται να αποκομίζουν. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η Οδηγία 2019/944 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση όπως η επίμαχη, η οποία επιβάλλει φόρο επί των εισοδημάτων από την πώληση ηλεκτρικής ενέργειας σε τιμή που υπερβαίνει ορισμένη τιμή καθοριζόμενη από τη ρύθμιση αυτήν.

Επιλαμβανόμενο του τέταρτου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του, στο πλαίσιο της προδικαστικής διαδικασίας οφείλει να παράσχει στο εθνικό δικαστήριο απάντηση χρήσιμη για την επίλυση της διαφοράς, περιλαμβανομένης της δυνατότητας αναδιτύπωσης του ερωτήματος, εφόσον αυτό απαιτείται. Στην υπό κρίση υπόθεση, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να εκτιμηθεί η συμβατότητα της επίμαχης εθνικής φορολογικής ρύθμισης με τους στόχους κλιματικής ουδετερότητας της Ένωσης, αναφερόμενο εν μέρει στην «Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία», η οποία, ως απλή ανακοίνωση της Επιτροπής, δεν παράγει δεσμευτικό νομικό αποτέλεσμα. Αντιθέτως, ο στόχος της κλιματικής ουδετερότητας δεσμεύει την Ένωση και τα κράτη μέλη βάσει του Κανονισμού 2021/1119, ο οποίος θέτει την υποχρέωση συλλογικής επίτευξης κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050. Υπό το πρίσμα αυτό, το ερώτημα αναδιατυπώνεται από το Δικαστήριο ως αίτημα διευκρίνισης σχετικά με το κατά πόσον το άρθρο 191 παρ. 2 ΣΛΕΕ και ο Κανονισμός 2021/1119 αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση που επιβάλλει φόρο επί των εισοδημάτων παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας από ΑΠΕ όταν η τιμή πώλησης υπερβαίνει ορισμένο όριο, ενώ παραγωγοί με βάση ορυκτά καύσιμα απαλλάσσονται από τον φόρο.

Όσον αφορά το άρθρο 191 παρ. 2 ΣΛΕΕ, το Δικαστήριο σημειώνει ότι η διάταξη αυτή καθορίζει τους γενικούς στόχους της περιβαλλοντικής πολιτικής της Ένωσης και απευθύνεται στον ενωσιακό νομοθέτη, ο οποίος οφείλει να αναλάβει δράση βάσει του άρθρου 192 ΣΛΕΕ. Δεδο-

μένου ότι δεν έχει εκδοθεί πράξη εναρμόνισης που να ρυθμίζει ή να περιορίζει τη δυνατότητα των κρατών μελών να θεσπίζουν φόρους όπως ο επίμαχος, οι αρχές του άρθρου 191 παρ. 2 δεν μπορούν να προβληθούν από ιδιώτες προς αμφισβήτηση εθνικής φορολογικής ρύθμισης. Επομένως, η διάταξη αυτή δεν εφαρμόζεται στην παρούσα διαφορά.

Αναφορικά με τον Κανονισμό 2021/1119, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι ο Κανονισμός θέτει ένα πλαίσιο στρατηγικών υποχρεώσεων για την Ένωση και τα κράτη μέλη: επιβάλλει τη λήψη των αναγκαίων εθνικών μέτρων και προβλέπει διαδικασία παρακολούθησης και συστάσεων από την Επιτροπή. Ωστόσο, δεν καθορίζει συγκεκριμένο περιεχόμενο ή έκταση των μέτρων που οφείλουν να λαμβάνουν τα κράτη μέλη ούτε επιβάλλει την υιοθέτηση συγκεκριμένων φορολογικών ή ρυθμιστικών εργαλείων. Συνεπώς, το εάν ένα μεμονωμένο εθνικό μέτρο συνάδει με τον στόχο της κλιματικής ουδετερότητας κρίνεται σε συνάρτηση με το σύνολο της εθνικής στρατηγικής και των λοιπών μέτρων που αφορούν την ενέργεια και το κλίμα.

Με βάσει τις περιστάσεις αυτές, ρύθμιση όπως η επίμαχη, η οποία έχει περιορισμένη χρονική εφαρμογή και δεν φαίνεται ικανή αφ' εαυτής να έχει καθοριστική επίδραση στις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παρακωλύει την επίτευξη του ενωσιακού στόχου της κλιματικής ουδετερότητας. Κατά συνέπεια, ο Κανονισμός 2021/1119 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που επιβάλλει φόρο επί εισοδημάτων παραγωγών ΑΠΕ όταν η τιμή πώλησης υπερβαίνει προκαθορισμένο όριο και απαλλάσσει, παράλληλα, παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το ΔΕΕ έκρινε ότι η Οδηγία (ΕΕ) 2019/944, σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και την τροποποίηση της Οδηγίας 2012/27/ΕΕ, έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές φόρο επί των εισοδημάτων από την πώληση της ηλεκτρικής ενέργειάς τους σε τιμή που υπερβαίνει ορισμένη τιμή καθοριζόμενη από τη ρύθμιση αυτήν. Περαιτέρω, ο Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές φόρο επί των εισοδημάτων που προέρχονται από την πώληση της ηλεκτρικής ενέργειάς τους σε τιμή που υπερβαίνει ορισμένη τιμή καθοριζόμενη από την εν λόγω ρύθμιση, αλλά απαλλάσσει από τον φόρο τους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα.

Απόρριψη αναιρέσεων κατά των αποφάσεων του ΓεΔΕΕ σχετικά με τις πλατφόρμες εξισορρόπησης mFRR/aFRR, επιβεβαίωση του πλήρους ελέγχου του συμβουλίου προσφυγών του ACER και αναγνώριση της διαχείρισης διαζωνικής δυναμικότητας ως απαιτούμενης λειτουργίας των εν λόγω πλατφορμών

αίτηση αναιρέσεως – εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – Κανονισμός (ΕΕ) 2019/942 – συμβούλιο προσφυγών του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER) – Κανονισμός (ΕΕ) 2017/2195 – άρθρα 20, 21 και 37 – ηλεκτρική ενέργεια εξισορρόπησης – διαχειριστές συστημάτων μεταφοράς – δημιουργία ευρωπαϊκών πλατφορμών για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης – ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με χειροκίνητη ενεργοποίηση (πλατφόρμα mFRR) – ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με αυτόματη ενεργοποίηση (πλατφόρμα aFRR) – κατάρτιση και έγκριση των πλαισίων υλοποίησης των πλατφορμών – απαιτούμενες λειτουργίες για τη διαχείριση των πλατφορμών – διαζωνική δυναμικότητα ανταλλαγής ενέργειας εξισορρόπησης – απόφαση του ACER περί απορρίψεως της κοινής πρότασης των διαχειριστών συστημάτων

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-281/23 P και C-282/23 P, *Polskie sieci elektroenergetyczne κ.λπ./ACER*, 23.10.2025, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: K. Jürimäe, Εισηγητής: Z. Csehi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2025:822 – Αιτήσεις αναιρέσεως

Με τις δύο αιτήσεις αναιρέσεως που κατέθεσαν στις 30 Απριλίου 2023, η *Polskie sieci elektroenergetyczne S.A.*, η *RTE Réseau de transport d'électricité*, η *Svenska kraftnät* και η *TenneT TSO BV* ζητούν την αναίρεση, αντιστοίχως, της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 15ης Φεβρουαρίου 2023, *Austrian Power Grid κ.λπ. κατά ACER* (T-606/20, ECLI:EU:T:2023:64), και της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 15ης Φεβρουαρίου 2023, *Austrian Power Grid κ.λπ. κατά ACER* (T-607/20, ECLI:EU:T:2023:65) (στο εξής: αναιρεσιβαλλόμενες αποφάσεις), με τις οποίες το ΓεΔΕΕ απέρριψε ως αβάσιμες τις προσφυγές ακυρώσεως κατά των αποφάσεων A-001-2020 (ενοποιημένο κείμενο) και A-002-2020 (ενοποιημένο κείμενο) του συμβουλίου προσφυγών του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER), της 16ης Ιουλίου 2020 (στο εξής: επίδικες αποφάσεις), με τις οποίες το συμβούλιο προσφυγών επικύρωσε τις αποφάσεις 02/2020 και 03/2020 του ACER, της 24ης Ιανουαρίου 2020 (στο εξής: αποφάσεις του ACER), σχετικά με το πλαίσιο υλοποίησης της ευρωπαϊκής πλατφόρμας για την ανταλλαγή ενέργειας από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με αυτόματη ενεργοποίηση (στο εξής: πλατ-

φόρμα aFRR) και με το πλαίσιο υλοποίησης της ευρωπαϊκής πλατφόρμας για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με χειροκίνητη ενεργοποίηση (στο εξής: πλατφόρμα mFRR).

Ως προς το ιστορικό της διαφοράς σημειώνεται πως ο Κανονισμός 2017/2195 θεσπίζει την υποχρέωση δημιουργίας ευρωπαϊκών πλατφορμών για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι πλατφόρμες mFRR και aFRR. Στις 18 Δεκεμβρίου 2018, οι διαχειριστές συστημάτων μεταφοράς (ΔΣΜ) υπέβαλαν σε όλες τις εθνικές ρυθμιστικές αρχές (EPA) κοινές προτάσεις μεθοδολογίας για την υλοποίηση των δύο πλατφορμών. Με έγγραφο της 24ης Ιουλίου 2019, οι EPA, μέσω της προέδρου του φόρουμ των ρυθμιστικών αρχών ενέργειας, ζήτησαν από τον ACER να αποφανθεί επί των προτάσεων αυτών.

Ακολούθησε εκτεταμένη αλληλογραφία μεταξύ ACER, EPA και ΔΣΜ, στο πλαίσιο της οποίας ο ACER απέρριψε διαδοχικά την πρώτη, δεύτερη και τρίτη εκδοχή των προτάσεων που είχαν υποβάλει οι ΔΣΜ. Στις 18 Δεκεμβρίου 2019, οι ΔΣΜ υπέβαλαν τροποποιημένο κείμενο της τρίτης τους πρότασης. Με την πρόταση αυτή, οι ΔΣΜ εισηγήθηκαν, κατ' ουσίαν, την ανάθεση σε μία ενιαία οντότητα – είτε σε έναν ΔΣΜ είτε σε εταιρεία ανήκουσα στους ΔΣΜ – των λειτουργιών που είναι απαραίτητες ειδικά για τη διαχείριση των πλατφορμών mFRR και aFRR, ήτοι της υπηρεσίας βελτιστοποίησης της ενεργοποίησης και της υπηρεσίας ΔΣΜ-ΔΣΜ εκκαθάρισης. Επιπλέον, πρότειναν την ανάθεση της υπηρεσίας διαχείρισης της διαθέσιμης διαζωνικής δυναμικότητας – μιας λειτουργίας που εξυπηρετεί περισσότερες πλατφόρμες – σε άλλη ενιαία οντότητα.

Στις 20 Δεκεμβρίου 2019, ο ACER κοινοποίησε στους ΔΣΜ το τελικό σχέδιο αποφάσεων του επί των μεθοδολογιών mFRR και aFRR. Στις 24 Ιανουαρίου 2020 εξέδωσε δύο αποφάσεις, με τις οποίες έκρινε ότι όλοι οι ΔΣΜ έπρεπε να ορίσουν μία ενιαία οντότητα για τις υπηρεσίες βελτιστοποίησης ενεργοποίησης και εκκαθάρισης ΔΣΜ-ΔΣΜ των δύο πλατφορμών. Επιπλέον, όρισε ότι, το αργότερο οκτώ μήνες πριν η υπηρεσία διαχείρισης της δυναμικότητας καταστεί λειτουργία αναγκαία για τη διαχείριση των πλατφορμών mFRR και aFRR, οι ΔΣΜ όφειλαν να έχουν ήδη καταθέσει πρόταση τροποποίησης των πλαισίων υλοποίησης, ορίζοντας την οντότητα που θα εκτελεί την εν λόγω υπηρεσία και διευκρινίζοντας αν οι πλατφόρμες θα διαχειρίζονται από μία ή περισσότερες οντότητες.

Κατά των δύο αυτών αποφάσεων, οι Austrian Power Grid AG, ČEPS a.s., Polskie sieci elektroenergetyczne, Red Eléctrica de España SA, RTE Réseau de transport d'électricité, Svenska kraftnät, TenneT TSO BV και TenneT TSO GmbH άσκησαν προσφυγές ενώπιον του συμβουλίου προσφυγών του ACER στις 23 Μαρτίου 2020. Με τις αποφάσεις της 16ης Ιουλίου 2020, το συμβούλιο προ-

σφυγών απέρριψε τις οικείες προσφυγές και επικύρωσε πλήρως τις επίδικες αποφάσεις του ACER.

Ακολούθως, οι νυν αναιρεσείουσες άσκησαν στις 30 Σεπτεμβρίου 2020 ενώπιον του ΓεΔΕΕ δύο προσφυγές, με αίτημα την ακύρωση των αποφάσεων του συμβουλίου προσφυγών του ACER, κατά το μέρος που τις αφορούσαν. Προς στήριξη των προσφυγών τους, προέβαλαν τρεις λόγους ακυρώσεως. Πρώτον, υποστήριξαν ότι το συμβούλιο προσφυγών εσφαλμένα παρέλειψε να διαπιστώσει υπέρβαση της αρμοδιότητας του ACER, καθόσον ο τελευταίος είτε είχε αποκλίνει από την κοινή θέση των εθνικών ρυθμιστικών αρχών είτε, εν πάση περιπτώσει, δεν είχε δικαίωμα να αποκλίνει από αυτήν. Δεύτερον, υποστήριξαν ότι το συμβούλιο προσφυγών εσφαλμένα έκρινε πως η ένταξη της υπηρεσίας διαχείρισης διαζωνικής δυναμικότητας στις λειτουργίες των πλατφορμών mFRR και aFRR δεν επιβλήθηκε από τον ACER, αλλά απέρρεε ευθέως από τον Κανονισμό 2017/2195. Τρίτον, προέβαλαν ότι το συμβούλιο προσφυγών εφάρμοσε εσφαλμένα περιορισμένο έλεγχο επί των αποφάσεων του ACER, αντί πλήρους ελέγχου.

Με τις αναιρεσιβαλλόμενες αποφάσεις, το ΓεΔΕΕ απέρριψε συνολικά τις προσφυγές. Αρχικά, έκρινε απαράδεκτο το αίτημα των αναιρεσειουσών για ακύρωση των ιδίων των αποφάσεων του ACER και των παραρτημάτων τους, διότι, ως μη προνομιούχοι προσφεύγοντες, μπορούσαν να στραφούν μόνον κατά των αποφάσεων του συμβουλίου προσφυγών. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος του ΓεΔΕΕ περιορίστηκε στη νομιμότητα των τελευταίων.

Σε σχέση με τον πρώτο λόγο ακυρώσεως, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι ο ACER διαθέτει την αρμοδιότητα να εκδίδει ατομικές αποφάσεις σε ζητήματα που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των EPA, όπως η έγκριση μεθοδολογιών για τις πλατφόρμες mFRR και aFRR, όταν του ζητείται από τις EPA, χωρίς η αρμοδιότητά του να περιορίζεται στα σημεία όπου οι EPA διαφωνούν. Υπογράμμισε ότι από το νομοθετικό ιστορικό των Κανονισμών 2019/942 και 713/2009 προκύπτει πρόθεση ενίσχυσης των εξουσιών του ACER, ώστε να διασφαλίζεται ταχεία και αποτελεσματική λήψη αποφάσεων σε διασυννοριακά ζητήματα. Κατέληξε ότι το συμβούλιο προσφυγών ορθά έκρινε πως ο ACER δεν υπερέβη την αρμοδιότητά του, ακόμη και κατά σημεία όπου οι EPA είχαν συμφωνήσει μεταξύ τους, απορρίπτοντας τον πρώτο λόγο ακυρώσεως.

Ως προς τον δεύτερο λόγο ακυρώσεως, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι, από το ίδιο το κανονιστικό πλαίσιο του Κανονισμού 2017/2195, προέκυπτε πως η υπηρεσία διαχείρισης της διαζωνικής δυναμικότητας αποτελεί λειτουργία απαραίτητη για τη διαχείριση των πλατφορμών mFRR και aFRR. Το ΓεΔΕΕ ανέλυσε ότι οι προτάσεις μεθοδολογίας των ΔΣΜ όφειλαν να προσδιορίζουν όλες τις αναγκαίες λειτουργίες για τη λειτουργία των πλατφορμών και ότι,

πέραν της βελτιστοποίησης της ενεργοποίησης και της εκκαθάρισης ΔΣΜ-ΔΣΜ, μπορούσαν να απαιτούνται και άλλες λειτουργίες, όπως η διαχείριση της δυναμικότητας, προκειμένου να εξασφαλιστεί υψηλός βαθμός σχεδιασμού, ασφάλειας και αποδοτικότητας. Επισημάνε ότι τόσο νομικά όσο και τεχνικά, η διαρκής επικαιροποίηση της διαθέσιμης διαζωνικής δυναμικότητας – η οποία αποτελεί τον πυρήνα της υπηρεσίας διαχείρισης δυναμικότητας – είναι αναγκαίο στοιχείο των πλατφορμών και ότι οι ίδιοι οι ΔΣΜ είχαν ενσωματώσει την υπηρεσία αυτή στις σχετικές προτάσεις τους. Συνεπώς, επιβεβαίωσε το συμπέρασμα του συμβουλίου προσφυγών ότι η εν λόγω υπηρεσία συνιστά λειτουργία που απαιτείται για τη διαχείριση των πλατφορμών, απορρίπτοντας και τον δεύτερο λόγο ακυρώσεως.

Αναφορικά με τον τρίτο λόγο ακυρώσεως, το ΓεΔΕΕ αναγνώρισε ότι, κατ' αρχήν, σύμφωνα με νομολογία (ιδίως την απόφαση *Aquind κατά ACER*), το συμβούλιο προσφυγών οφείλει να προβαίνει σε πλήρη έλεγχο τόσο των νομικών όσο και των τεχνικών εκτιμήσεων του ACER. Εντούτοις, έκρινε ότι, στην πράξη, το συμβούλιο προσφυγών είχε ασκήσει πλήρη έλεγχο επί των νομικών ζητημάτων και πιο εντατικό από τον περιορισμένο έλεγχο που θεωρητικά είχε υιοθετήσει ως προς τα τεχνικά θέματα, εξετάζοντάς τα ουσιαστικά σε βάθος. Κατά συνέπεια, διαπίστωσε ότι το επίπεδο ελέγχου που ασκήθηκε ήταν επαρκές και σύμφωνο με τις υποχρεώσεις του, απορρίπτοντας και τον τρίτο λόγο ακυρώσεως. Δεδομένου ότι κανένας από τους προβαλλόμενους λόγους δεν έγινε δεκτός, το ΓεΔΕΕ απέρριψε τις προσφυγές στο σύνολό τους.

Στο πλαίσιο της αναιρετικής διαδικασίας, οι αναιρεσείουσες ζήτησαν από το Δικαστήριο την ολική ή μερική ανάιρεση των αναιρεσιβαλλόμενων αποφάσεων του ΓεΔΕΕ, την ακύρωση – κατά το αντίστοιχο μέρος – των αποφάσεων του συμβουλίου προσφυγών του ACER και την καταδίκη του τελευταίου στα δικαστικά έξοδα. Από την πλευρά του, ο ACER ζήτησε την απόρριψη των αιτήσεων αναιρέσεως ως εν όλω ή εν μέρει απαράδεκτων και, εν πάση περιπτώσει, αβάσιμων, καθώς και την καταδίκη των αναιρεσειουσών στα έξοδα.

Προς στήριξη των αιτήσεων αναιρέσεως, οι αναιρεσείουσες προέβησαν δύο λόγους. Ο πρώτος αφορούσε πλάνη περί το δίκαιο εκ μέρους του ΓεΔΕΕ ως προς το ζήτημα εάν το συμβούλιο προσφυγών του ACER είχε πράγματι ασκήσει πλήρη έλεγχο επί των αποφάσεων του ACER. Ο δεύτερος λόγος, αποτελούμενος από δύο σκέλη, στηριζόταν σε εσφαλμένη – κατά τους ισχυρισμούς των αναιρεσειουσών – ερμηνεία του Κανονισμού 2017/2195, καθόσον το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η υπηρεσία διαχείρισης διαζωνικής δυναμικότητας συνιστά λειτουργία απαιτούμενη για τη διαχείριση των πλατφορμών mFRR και aFRR.

Ο ACER προέβηλε ένσταση απαραδέκτου, υποστηρίζοντας ότι οι αιτήσεις αναιρέσεως συνιστούσαν απλή επανάληψη των πρωτοδίκως προβληθέντων λόγων. Επιπλέον, υποστήριξε ότι ο πρώτος λόγος ήταν αλυσιτελής, διότι οι αναιρεσείουσες δεν αμφισβητούσαν το πραγματικό συμπέρασμα του ΓεΔΕΕ περί πλήρους ελέγχου από το συμβούλιο προσφυγών.

Το Δικαστήριο απέρριψε τις ενστάσεις αυτές. Έκρινε ότι οι αναιρεσείουσες προσέβαλαν τη νομική συλλογιστική του ΓεΔΕΕ και όχι απλώς τα συμπεράσματα του συμβουλίου προσφυγών, ιδίως δε όσα αφορούσαν το επίπεδο ελέγχου κατά την απόφαση *ACER κατά Aquind* και την ερμηνεία των άρθρων 20, 21 και 37 του Κανονισμού 2017/2195. Κατά συνέπεια, οι αιτήσεις αναιρέσεως κρίθηκαν παραδεκτές.

Ως προς την ουσία, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι το ΓεΔΕΕ ορθώς είχε κρίνει πως, παρά την αναφορά του συμβουλίου προσφυγών σε «περιορισμένο έλεγχο», το συμβούλιο είχε εν τοις πράγμασι διενεργήσει πλήρη έλεγχο τόσο επί των νομικών όσο και επί των τεχνικών ζητημάτων των αποφάσεων του ACER. Η μνεία σε διαφορετικό τυπικό επίπεδο ελέγχου δεν αρκούσε, κατά τη νομολογία, για να οδηγήσει σε ακύρωση, εφόσον ο πραγματικός έλεγχος που διενεργήθηκε ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις πλήρους ελέγχου.

Σχετικά με τον δεύτερο λόγο αναιρέσεως, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε την κρίση του ΓεΔΕΕ ότι η υπηρεσία διαχείρισης διαζωνικής δυναμικότητας αποτελεί λειτουργία αναγκαία για τη διαχείριση των πλατφορμών mFRR και aFRR. Ερμηνεύοντας συστηματικά και τελολογικά τα άρθρα 20, 21 και 37 του Κανονισμού 2017/2195, έκρινε ότι η διαρκής επικαιροποίηση της διαθέσιμης διαζωνικής δυναμικότητας αποτελεί τεχνικά και νομικά απαραίτητο στοιχείο για τη βελτιστοποίηση της ενεργοποίησης και, γενικότερα, για την ασφαλή και αποδοτική λειτουργία των πλατφορμών. Ως εκ τούτου, ορθώς χαρακτηρίστηκε ως «απαιτούμενη» λειτουργία, ανεξαρτήτως του ότι το άρθρο 37 απευθύνεται άμεσα στους ΔΣΜ.

Δεδομένου ότι κανένας από τους προβαλλόμενους λόγους δεν έγινε δεκτός, το Δικαστήριο απέρριψε τις αιτήσεις αναιρέσεως στο σύνολό τους.

Το ΓεΔΕΕ, κάνοντας δεκτές τις προσφυγές BNetzA και Γερμανίας, ακυρώνει την απόφαση του συμβουλίου προσφυγών του ACER και τις πρόσθετες υποχρεώσεις για την ένταξη εσωτερικών κρίσιμων στοιχείων δικτύου στον υπολογισμό διαζωνικής δυναμικότητας, κρίνοντας ότι υπερέβη την κανονιστική του εξουσία και παρέβη το ενωσιακό πλαίσιο του Κανονισμού 2019/943

ενέργεια – εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – Κανονισμός (ΕΕ) 2015/1222 – Κανονισμός (ΕΕ) 2019/943 – κατανομή της δυναμικότητας μεταξύ ζωνών προσφοράς και διαχείριση της συμφόρησης – καθορισμός κοινών περιφερειακών μεθοδολογιών για τον υπολογισμό της δυναμικότητας επόμενης ημέρας και της ενδοημερήσιας δυναμικότητας – προτάσεις των διαχειριστών συστημάτων μεταφοράς για τον υπολογισμό της δυναμικότητας στην περιφέρεια CORE – εσωτερικά κρίσιμα στοιχεία δικτύου – οικονομική αποδοτικότητα – συντελεστής διανομής της μεταφοράς ενέργειας – απόφαση του συμβουλίου προσφυγών του ACER

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-600/23 και T-612/23, BNetzA/ACER, 01.10.2025, Τμήμα τρίτο (πενταμελές), Πρόεδρος: Σ. Παπασάββας, Εισηγήτρια: Ρ. Škvařilová-Pelzl, ECLI: EU:T:2025:927 – Προσφυγές ακυρώσεως

Οι υποθέσεις T-600/23 και T-612/23 αφορούν προσφυγές της Bundesnetzagentur (BNetzA) και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, δυνάμει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, με τις οποίες ζητείται η ακύρωση της αποφάσεως A-003-2019_R του συμβουλίου προσφυγών του ACER, της 7ης Ιουλίου 2023. Η απόφαση αυτή, η οποία δημοσιεύθηκε στον ιστότοπο του ACER στις 26 Ιουλίου 2023, επικύρωσε την προγενέστερη απόφαση 02/2019 του Οργανισμού σχετικά με τις κοινές περιφερειακές μεθοδολογίες υπολογισμού διαζωνικής δυναμικότητας (CORE) κατά τον Κανονισμό (ΕΕ) 2015/1222 (CACM).

Το ιστορικό της διαφοράς εντάσσεται στο νομοθετικό πλαίσιο του Κανονισμού (ΕΚ) 714/2009, ο οποίος προέβλεπε την έκδοση κατευθυντηρίων γραμμών για την κατανομή της δυναμικότητας και τη διαχείριση της συμφόρησης και ο οποίος αποτέλεσε τη βάση για την υιοθέτηση του Κανονισμού 2015/1222. Ο τελευταίος καθιέρωσε ενιαίους κανόνες υπολογισμού της διαζωνικής δυναμικότητας και, ιδίως, την προσέγγιση «flow-based». Σύμφωνα με το άρθρο 9 του Κανονισμού 2015/1222, οι διαχειριστές συστημάτων μεταφοράς (ΔΣΜ) κάθε περιφέρειας όφειλαν να καταρτίσουν κοινές περιφερειακές μεθοδολογίες και να τις υποβάλουν στις εθνικές ρυθμιστικές αρχές (ΕΡΑ). Ελλείψει συμφωνίας μεταξύ των ΕΡΑ της περιφέρειας CORE, το ζήτημα παραπέμφθηκε στον ACER, ο οποίος εξέδωσε την απόφαση 02/2019 εγκρίνοντας τροποποιημένα κείμενα μεθοδολογιών.

Η BNetzA άσκησε προσφυγή κατά της αρχικής απόφασης ενώπιον του συμβουλίου προσφυγών του ACER, ενώ η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας προσέβαλε επίσης την απόφαση ενώπιον του ΓεΔΕΕ (υπόθεση T-283/19). Εν τω μεταξύ, τέθηκε σε ισχύ ο Κανονισμός (ΕΕ) 2019/943 για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, ο οποίος αναδιατύπωσε τον Κανονισμό 714/2009 και επέκτεινε την εφαρμογή ορισμένων ουσιωδών διατάξεων του (άρθρα 14-16) ήδη από την 4η Ιουλίου 2019. Το συμβούλιο προσφυγών απέρριψε την προσφυγή της

BNetzA με την απόφαση A-003-2019 της 11ης Ιουλίου 2019, η οποία στη συνέχεια προσβλήθηκε ενώπιον του ΓεΔΕΕ (T-631/19). Με την απόφαση της 7ης Σεπτεμβρίου 2022, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση του συμβουλίου προσφυγών, κρίνοντας ότι αυτό δεν είχε εξετάσει αν οι επίδικες μεθοδολογίες ήταν συμβατές με τα άρθρα 14-16 του Κανονισμού 2019/943, παρότι τα ζητήματα αυτά είχαν ρητώς προβληθεί από τη BNetzA.

Κατόπιν της ακυρωτικής απόφασης, το συμβούλιο προσφυγών επανεξέτασε την υπόθεση και, με την προσβαλλόμενη απόφαση του 2023, επικύρωσε εκ νέου την αρχική απόφαση του ACER, κρίνοντας ότι οι επίδικες μεθοδολογίες συνάδουν προς τις απαιτήσεις του Κανονισμού 2019/943. Κεντρικό ζήτημα των προσφυγών αποτελεί το άρθρο 5 των επίδικων μεθοδολογιών και, ειδικότερα, οι παρ. 8 και 9. Το άρθρο 5 παρ. 8 προβλέπει ότι ο κατάλογος των εσωτερικών κρίσιμων στοιχείων δικτύου (ΚΣΔ), τον οποίο υποβάλλουν οι ΔΣΜ της περιφέρειας CORE και επικαιροποιούν ανά διετία, πρέπει τουλάχιστον να περιλαμβάνει: πρώτον, τα ΚΣΔ που εμφανίζουν συντελεστή διανομής της μεταφοράς ίσο ή άνω του 5%, δεύτερον, μελέτη επιπτώσεων της αύξησης του κατωτάτου ορίου στο 10%, και τρίτον, ανάλυση που αποδεικνύει ότι η συνεκτίμηση κάθε ΚΣΔ στον υπολογισμό δυναμικότητας αποτελεί την οικονομικά αποδοτικότερη λύση έναντι εναλλακτικών όπως διορθωτικά μέτρα, αναδιαμόρφωση ζωνών προσφοράς ή επενδύσεις δικτύου. Πριν από τη διεξαγωγή της εν λόγω ανάλυσης, οι ΔΣΜ υποχρεούνται να συντονίζονται και να διαβουλεύονται με τις ΕΡΑ της περιφέρειας CORE. Το άρθρο 5 παρ. 9 προβλέπει ότι οι προτάσεις καταλόγων ΚΣΔ πρέπει να τεκμηριώνουν ότι οι ΔΣΜ εξέτασαν επιμελώς και εγκαίρως τις εναλλακτικές λύσεις της παρ. 8, ώστε αυτές να μπορούν να εφαρμοσθούν κατά τον χρόνο λήψης των αποφάσεων των ΕΡΑ.

Η BNetzA (T-600/23) ζητεί την ακύρωση της προσβαλλόμενης απόφασης στο σύνολό της, ενώ η Γερμανία (T-612/23) εστιάζει κυρίως στην ακύρωση του άρθρου 5 παρ. 8-9 των μεθοδολογιών. Επικουρικώς, αιτείται την ακύρωση του συνόλου του άρθρου 5 ή ακόμη και όλων των μεθοδολογιών, εφόσον οι επίδικες διατάξεις θεωρηθούν άρρηκτα συνδεδεμένες με αυτές. Αντιθέτως, ο ACER – υποστηριζόμενος στην T-612/23 και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή – ζητεί την απόρριψη των προσφυγών και την καταδίκη των προσφευγουσών στα δικαστικά έξοδα.

Το ΓεΔΕΕ, αποφασίζοντας τη συνεκδίκαση των υποθέσεων T-600/23 και T-612/23, εξέτασε τις προσφυγές της BNetzA και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, οι οποίες αμφότερες στρέφονταν αποκλειστικά κατά των άρθρων 5 παρ. 8 στοιχ. β'-γ' και 5 παρ. 9 των μεθοδολογιών CORE, όπως επικυρώθηκαν από το συμβούλιο προσφυγών του ACER. Οι διατάξεις αυτές επιβάλλουν στους ΔΣΜ της περιφέρειας CORE πρόσθετες υποχρεώσεις για την καταχώριση εσωτερικών κρίσιμων στοιχείων

δικτύου (ΚΣΔ) στον κατάλογο που χρησιμοποιείται ως εισροή για τον υπολογισμό της διαζωνικής δυναμικότητας: (α) εκπόνηση μελέτης επιπτώσεων για την αύξηση του PTFD-threshold στο 10%, (β) ανάλυση της «οικονομικά αποδοτικότερης λύσης» για την αντιμετώπιση της εσωτερικής συμφόρησης, και (γ) απόδειξη ότι εξετάστηκαν επαρκώς οι σχετικές εναλλακτικές.

Η BNetzA προέβαλε έναν λόγο ακυρώσεως, ενώ η Γερμανία πέντε (ο πρώτος εκ των οποίων ήταν συναφής με τον λόγο της BNetzA). Αμφότερες υποστήριξαν ότι το συμβούλιο προσφυγών εσφαλμένα έκρινε πως τα άρθρα 14-16 του Κανονισμού 2019/943 και το άρθρο 29 παρ. 3, στοιχ. β', του Κανονισμού 2015/1222 επιτρέπουν την επιβολή των πρόσθετων αυτών απαιτήσεων, παρότι ο ενωσιακός νομοθέτης έχει θεσπίσει αποκλειστικό κριτήριο για την επιλογή εσωτερικών ΚΣΔ: τον «σημαντικό επηρεασμό από διαζωνικές συναλλαγές», όπως μετράται μέσω του PTFD.

Το ΓεΔΕΕ, εξετάζοντας το γράμμα και τον σκοπό των σχετικών διατάξεων, κατέληξε πως ο ACER υπερέβη τα όρια των εξουσιών του. Κατά τη γραμματική ερμηνεία, ούτε ο Κανονισμός 2019/943 ούτε ο Κανονισμός 2015/1222 παρέχουν εξουσιοδότηση για θέσπιση πρόσθετων κριτηρίων που θα απέκλειαν, παράλληλα με το PTFD, εσωτερικά στοιχεία δικτύου τα οποία επηρεάζονται σημαντικά από διαζωνικές ροές. Το άρθρο 29 παρ. 3, στοιχ. β', είναι σαφές: μόνο όσα στοιχεία δεν επηρεάζονται σημαντικά από τις μεταβολές των καθαρών θέσεων ζωνών μπορούν να αποκλειστούν. Το αποκλειστικό αντικείμενο των μεθοδολογιών υπολογισμού δυναμικότητας είναι η τεχνική εφαρμογή του κριτηρίου αυτού, όχι η εισαγωγή νέων προϋποθέσεων.

Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι οι επίμαχες απαιτήσεις (οικονομική αποδοτικότητα, μελέτη επιπτώσεων κ.λπ.) δεν συνιστούν «εισροές» για τον υπολογισμό δυναμικότητας, κατά την έννοια του άρθρου 21 του Κανονισμού 2015/1222. Αφορούν, αντιθέτως, ζητήματα μακροπρόθεσμης αντιμετώπισης διαρθρωτικών συμφορήσεων, τα οποία έχουν ρυθμιστεί ειδικώς από τα άρθρα 14-16 του Κανονισμού 2019/943. Ο ενωσιακός νομοθέτης, γνωρίζοντας πλήρως τις προηγούμενες συστάσεις του ACER, επέλεξε την προσέγγιση του MACZT-70%, επιτρέποντας στα κράτη μέλη (και ιδίως στη Γερμανία μέσω εγκεκριμένου σχεδίου δράσης) να διαχειρίζονται την εσωτερική συμφόρηση εντός του εναπομένου 30%, χωρίς να υποχρεούνται σε αναδιαμόρφωση ζωνών ή λήψη ακριβών διορθωτικών μέτρων εφόσον τηρούν αυτό το ελάχιστο όριο. Επομένως, το κριτήριο «οικονομικής αποδοτικότητας» δεν μπορεί να επιβληθεί ως προϋπόθεση για την καταχώριση ενός εσωτερικού στοιχείου δικτύου ως ΚΣΔ. Θα είχε ως αποτέλεσμα να αποκλείονται από τον υπολογισμό δυναμικότητας στοιχεία που πληρούν το ενωσιακό κριτήριο (σημαντικός επηρεασμός),

αντίθετα προς τη σαφή βούληση του νομοθέτη. Το τελολογικό επιχείρημα του ACER περί ανάγκης διασφάλισης της οικονομικής αποδοτικότητας απορρίφθηκε, διότι ρυθμίζεται από ειδικούς κανόνες οι οποίοι και υπερσχύουν του γενικού κανόνα. Βάσει των ως άνω, το ΓεΔΕΕ κατέληξε πως ο ACER στερείται νομικής βάσης για να εισαγάγει τις εν λόγω απαιτήσεις στις μεθοδολογίες CORE. Συνεπώς, ο μοναδικός λόγος ακυρώσεως της BNetzA και ο πρώτος λόγος της Γερμανίας έγιναν δεκτοί, χωρίς να απαιτείται εξέταση των υπολοίπων, και οι προσβαλλόμενες διατάξεις ακυρώθηκαν.

Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, το ΓεΔΕΕ ακυρώνει την απόφαση A 003 2019_R του συμβουλίου προσφυγών του ACER της 7ης Ιουλίου 2023, καθ' ο μέρος εγκρίνει το άρθρο 5 παρ. 8, στοιχεία β' και γ', και παρ. 9, των κοινών περιφερειακών μεθοδολογιών για τον υπολογισμό της δυναμικότητας επόμενης ημέρας και της ενδοημερησίας δυναμικότητας όσον αφορά την περιφέρεια υπολογισμού δυναμικότητας η οποία περιλαμβάνει το Βέλγιο, την Τσεχική Δημοκρατία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Κροατία, το Λουξεμβούργο, την Ουγγαρία, τις Κάτω Χώρες, την Αυστρία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, τη Σλοβενία και τη Σλοβακία, όπως παρατίθενται στα παραρτήματα I και II της αποφάσεως αριθ. 02 του ACER, της 21ης Φεβρουαρίου 2019.

Όρια συμμετοχής τρίτων χωρών στις ενωσιακές πλατφόρμες εξισορρόπησης και ενισχυμένος έλεγχος στη διαφάνεια των διαδικασιών του ACER

ενέργεια – εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – κατευθυντήρια γραμμή για την εξισορρόπηση ηλεκτρικής ενέργειας – άρθρο 1 παρ. 6 και 7 του Κανονισμού (ΕΕ) 2017/2195 – ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την ανταλλαγή ενέργειας εξισορρόπησης από εφεδρείες αποκατάστασης συχνότητας με αυτόματη ενεργοποίηση – μη συμμετοχή του ελβετικού διαχειριστή συστήματος μεταφοράς – προσφυγή ενώπιον του συμβουλίου προσφυγών του ACER – ειδικοί όροι και κανόνες για την άσκηση της προσφυγής – άρθρο 28 του Κανονισμού (ΕΕ) 2019/942 – απαράδεκτο λόγω ελλείψεως ενεργητικής νομιμοποίησης ενώπιον του συμβουλίου προσφυγών – πράξη που δεν αφορά άμεσα τον προσφεύγοντα – ένσταση ελλείψεως νομιμότητας

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-556/23, T-557/23 και T-558/23, Swissgrid/ACER, 08.10.2025, Τμήμα τρίτο (πενταμελές), Πρόεδρος: P. Škvařilová-Pelzl, Εισηγήτρια: I. Nömm, ECLI:EU:T:2025:941, ECLI:EU:T:2025:942, ECLI:EU:T:2025:943 – Προσφυγές ακυρώσεως

Οι αποφάσεις του ΓεΔΕΕ στις υποθέσεις T-556/23, T-557/23 και T-558/23 αντιμετωπίζουν προσφυγές του άρθρου 263 ΣΛΕΕ με παρεμφερή ζητήματα που ανα-

κύπτουν στο πλαίσιο της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας και της άσκησης των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων του Οργανισμού Συνεργασίας των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER). Οι τρεις αυτές υποθέσεις εξετάζουν τον βαθμό στον οποίο ο ACER δύναται να παρεμβαίνει σε ρυθμιστικές διαδικασίες με διασυννοριακές συνέπειες, καθώς και τα όρια του ελέγχου των εθνικών ρυθμιστικών αρχών (και στο εξής: EPA) επί των αποφάσεών του.

Κοινό σημείο αναφοράς αποτελεί το άρθρο 8 του Κανονισμού (ΕΕ) 2019/942, που προβλέπει ότι ο ACER μπορεί να εκδίδει δεσμευτικές αποφάσεις όταν οι οικείες EPA αδυνατούν να καταλήξουν σε κοινή θέση, καθώς και το ευρύτερο πλαίσιο των Κανονισμών 2019/943, 2015/1222 (CACM) και 2016/1719 (FCA), που θεσπίζουν εναρμονισμένες μεθοδολογίες για τον υπολογισμό και την κατανομή της διασυννοριακής δυναμικότητας και τη διαχείριση συμφόρησης. Στις συγκεκριμένες υποθέσεις, το ΓεΔΕΕ εξετάζει κατά πόσον ο ACER ενήργησε εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων του, ερμηνεύοντας τις διατάξεις του ενωσιακού ενεργειακού κεκτημένου με λειτουργικό προσανατολισμό προς την εξασφάλιση συνοχής του συστήματος. Κεντρική ιδέα που διαπνέει και τις τρεις αυτές αποφάσεις αποτελεί το γεγονός πως ο ACER δεν συνιστά απλώς μηχανισμό επίλυσης διαφωνιών μεταξύ EPA, αλλά φορέα άσκησης κανονιστικών εξουσιών όταν απαιτείται για τη διασφάλιση της εύρυθμης και αποδοτικής λειτουργίας της ενιαίας αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας.

Ειδικότερα και αναφορικά με την υπόθεση T-556/23, η Swissgrid AG, μοναδικός διαχειριστής συστήματος μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας (στο εξής: ΔΣΜ) στην Ελβετία, προσέβαλε ενώπιον του ΓεΔΕΕ την απόφαση του συμβουλίου προσφυγών του ACER, προβάλλοντας ότι ο Κανονισμός 2017/2195 δεν αποκλείει τη συμμετοχή της στην πλατφόρμα εξισορρόπησης IN και ότι η απόφαση 16/2022 του ACER, με την οποία τροποποιήθηκε το πλαίσιο υλοποίησης της πλατφόρμας αυτής, την αφορά άμεσα και ατομικά, καθιστώντας την προσφυγή της παραδεκτή. Επιλαμβανόμενο της εν λόγω προσφυγής, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι οι παρ. 6 και 7 του άρθρου 1 του Κανονισμού 2017/2195 προβλέπουν εξαιρετικά και μόνον υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις τη δυνατότητα συμμετοχής ελβετικών ΔΣΜ σε ορισμένες πλατφόρμες, κατόπιν ρητής απόφασης της Επιτροπής. Η ύπαρξη αυτής της εξαίρεσης καταδεικνύει έναν γενικό κανόνα αποκλειστικότητας των ΔΣΜ της Ένωσης από τις πλατφόρμες που θεσπίζει ο Κανονισμός, ενώ η πλατφόρμα IN δεν συγκαταλέγεται στις πλατφόρμες για τις οποίες προβλέπεται δυνατότητα συμμετοχής τρίτων χωρών. Υπό το φως του σκοπού του Κανονισμού, ήτοι της δημιουργίας μιας πλήρως λειτουργικής και διασυνδεδεμένης εσωτερικής αγοράς ενέργειας με ισότιμους όρους ανταγωνισμού, και λαμβανομένου υπόψη ότι η Ελβετία δεν δεσμεύεται από

το ενωσιακό κεκτημένο στον τομέα αυτόν, ο αποκλεισμός των ελβετικών ΔΣΜ κρίθηκε νομικά δικαιολογημένος και ο πρώτος λόγος ακυρώσεως απορρίφθηκε.

Ωστόσο, το ΓεΔΕΕ δέχθηκε τον δεύτερο λόγο ακυρώσεως κρίνοντας ότι η προσφεύγουσα διέθετε πράγματι συμβατικά δικαιώματα συμμετοχής στην πλατφόρμα IN, βάσει της κύριας συμφωνίας και της συμφωνίας συνεργασίας για την IGCC, η οποία λειτουργεί ως σχέδιο υλοποίησης της πλατφόρμας. Το αρχικό πλαίσιο υλοποίησης, όπως ίσχυε μετά την απόφαση 13/2020, δεν απέκλειε ρητώς τη συμμετοχή της προσφεύγουσας, ενώ ο Κανονισμός 2017/2195 δεν είχε ερμηνευθεί ακόμη από τον δικαστή της Ένωσης κατά τρόπο που να καθιστά προφανή τον αποκλεισμό αυτόν. Η αβεβαιότητα αυτή διατηρήθηκε έως ότου ο ACER, με την απόφαση 16/2022, τροποποίησε το άρθρο 2 του πλαισίου υλοποίησης, εισάγοντας ρητή πρόβλεψη ότι ΔΣΜ μέλος μπορεί να είναι μόνο ΔΣΜ στους οποίους εφαρμόζεται ο Κανονισμός 2017/2195, αποκλείοντας έτσι οριστικά την προσφεύγουσα από την πλατφόρμα. Με τον τρόπο αυτόν, η απόφαση 16/2022 στέρησε από την προσφεύγουσα την πραγματική δυνατότητα να ασκήσει τα συμβατικά δικαιώματα συμμετοχής της στην IGCC/IN, παράγοντας άμεσα αποτελέσματα στη νομική της κατάσταση. Επιπλέον, κρίθηκε ότι η προσφεύγουσα θίγεται ατομικά, τόσο λόγω της συμμετοχής της στο σχήμα εξισορρόπησης ήδη από το 2012 όσο και λόγω της γεωγραφικής ιδιαιτερότητας της Ελβετίας, η οποία περιβάλλεται πλήρως από κράτη μέλη και εντάσσεται λειτουργικά στη συγχρονισμένη περιοχή της ηπειρωτικής Ευρώπης. Συνεπώς, η απόφαση 16/2022 την αφορούσε άμεσα και ατομικά κατά την έννοια του άρθρου 28 του Κανονισμού 2019/942 και παρήγαγε δεσμευτικά έννομα αποτελέσματα ικανά να θίξουν τα συμφέροντά της. Το συμβούλιο προσφυγών, απορρίπτοντας την προσφυγή της ως απαράδεκτη, παρέβη τη διάταξη αυτή. Κατόπιν τούτων, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση του συμβουλίου προσφυγών του ACER, χωρίς να απαιτείται εξέταση του τρίτου λόγου ακυρώσεως περί ελλείψεως νομιμότητας του Κανονισμού 2017/2195.

Περαιτέρω, η υπόθεση T-557/23 αφορά την προσφυγή εναντίον απόφασης του συμβουλίου προσφυγών του ACER, με την οποία απορρίφθηκαν αιτιάσεις κατά της άρνησης του ACER να επιτρέψει στη Swissgrid, τον διαχειριστή του ελβετικού συστήματος μεταφοράς, τη συμμετοχή στην ευρωπαϊκή πλατφόρμα εξισορρόπησης mFRR. Το κεντρικό ζήτημα συνίστατο στην ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 6-7 του Κανονισμού 2017/2195, το οποίο ρυθμίζει τη δυνατότητα συμμετοχής τρίτων χωρών στις ευρωπαϊκές πλατφόρμες εξισορρόπησης.

Το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η συμμετοχή ελβετικού ΔΣΜ σε πλατφόρμα εξισορρόπησης της Ένωσης τελεί υπό αυστηρή προϋπόθεση: απαιτείται προηγούμενη ρητή απόφαση της Επιτροπής, εκδοθείσα κατόπιν γνώμης του

ACER και των ευρωπαϊκών ΔΣΜ. Η απόφαση αυτή αποτελεί *sine qua non* προϋπόθεση για οποιαδήποτε τεχνική ή λειτουργική ενσωμάτωση της Swissgrid στη διαδικασία εξισορρόπησης. Ελλείψει μιας τέτοιας πράξης – και δεδομένου ότι η Επιτροπή είχε ρητώς αρνηθεί να εκδώσει απόφαση έγκρισης – ο ACER και το συμβούλιο προσφυγών δεν μπορούσαν να εξετάσουν αυτοτελώς εάν πληρούνταν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 1 παρ. 6 ούτε να υποκαταστήσουν την Επιτροπή ως προς την εκτίμηση κινδύνων για την ασφάλεια του δικτύου. Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ απέρριψε τα επιχειρήματα ότι η μη συμμετοχή της Swissgrid δημιουργεί κινδύνους για την ασφάλεια της ευρωπαϊκής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας. Επιπλέον, το ΓεΔΕΕ σημείωσε πως, ακόμη και αν συνέτρεχαν τέτοιοι λόγοι, η κρίση για το αν δικαιολογούν συμμετοχή τρίτης χώρας ανήκει αποκλειστικά στην Επιτροπή. Ανέφερε επίσης ότι δεν υφίσταται «δικαστικό κενό», διότι σε περίπτωση αδράνειας ή παράνομης άρνησης της Επιτροπής, το κατάλληλο ένδικο βοήθημα είναι η προσφυγή κατά παράλειψης βάσει του άρθρου 265 ΣΛΕΕ.

Τέλος, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το συμβούλιο προσφυγών δεν είχε υποχρέωση να εξετάσει περαιτέρω τεχνικές ή οικονομικές παραμέτρους της αιτούμενης συμμετοχής, διότι το ρυθμιστικό πλαίσιο δεν του αναγνωρίζει τέτοια αρμοδιότητα χωρίς προηγούμενη απόφαση της Επιτροπής. Κατά συνέπεια, η προσφυγή απορρίφθηκε στο σύνολό της.

Η υπόθεση T-558/23 αφορά την προσφυγή που άσκησε η Swissgrid AG κατά της απόφασης A-002-2021_R του συμβουλίου προσφυγών του ACER, με την οποία επικυρώθηκε η απόφαση του ACER να απορρίψει την αίτηση της Swissgrid για συμμετοχή στην ευρωπαϊκή πλατφόρμα εξισορρόπησης aFRR. Το επίκεντρο της διαφοράς ήταν η ορθή ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 6-7 του 369/24 Κανονισμού (ΕΕ) 2017/2195 και, ειδικότερα, η δυνατότητα ένταξης διαχειριστή συστήματος μεταφοράς τρίτης χώρας σε κεντρικές ευρωπαϊκές πλατφόρμες εξισορρόπησης.

Το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η συμμετοχή ΔΣΜ τρίτης χώρας σε τέτοια πλατφόρμα αποτελεί εξαίρεση στο γενικό καθεστώς και μπορεί να επιτραπεί μόνον εφόσον η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκδώσει προηγουμένως ρητή απόφαση έγκρισης, κατόπιν σύμφωνης γνώμης του ACER και συνεκτίμησης των τεχνικών, λειτουργικών και ρυθμιστικών κινδύνων για την ενιαία αγορά ενέργειας. Εφόσον η Επιτροπή δεν είχε εκδώσει τέτοια πράξη – και μάλιστα είχε επιβεβαιώσει ότι δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις του Κανονισμού – ο ACER δεν είχε νομική εξουσία να εξετάσει την αίτηση της Swissgrid ούτε να προβεί σε αυτοτελή αξιολόγηση των ουσιαστικών κριτηρίων συμμετοχής.

Η προσφεύγουσα προέβαλε ότι η αποκλειστική εξάρτηση από απόφαση της Επιτροπής δημιουργεί λειτουργικούς κινδύνους για την ασφάλεια του συστήματος

εξισορρόπησης και ότι ο ACER όφειλε, στο πλαίσιο της αρχής της ασφάλειας εφοδιασμού, να προβεί ο ίδιος σε στάθμιση κόστους-οφέλους. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε τον ισχυρισμό ως ασυμβίβαστο με τη δομή του Κανονισμού: η εκτίμηση των συστημικών κινδύνων από συμμετοχή τρίτης χώρας είναι αρμοδιότητα της Επιτροπής, όχι του ACER ή του συμβουλίου προσφυγών. Εάν η Επιτροπή παραλείψει να ενεργήσει, το ενδεχόμενο ένδικο βοήθημα είναι η προσφυγή κατά παράλειψης βάσει του άρθρου 265 ΣΛΕΕ και όχι η έμμεση αμφισβήτηση μέσω προσφυγής κατά πράξης του ACER.

Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι ούτε η αρχή της αναλογικότητας ούτε εκείνη της θεμιτής εμπιστοσύνης μπορούν να θεμελιώσουν δικαίωμα συμμετοχής χωρίς την απαιτούμενη πράξη της Επιτροπής, διότι ο Κανονισμός 2017/2195 έχει θεσπίσει σαφές και αποκλειστικό διαδικαστικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου, το συμβούλιο προσφυγών ορθώς έκρινε ότι η αίτηση της Swissgrid ήταν απαράδεκτη λόγω έλλειψης της αναγκαίας προϋπόθεσης νομιμότητας. Καταλήγοντας, το ΓεΔΕΕ απέρριψε στο σύνολό της την προσφυγή, επιβεβαιώνοντας ότι η πρόσβαση τρίτων χωρών στις πλατφόρμες εξισορρόπησης της Ένωσης αποτελεί ζήτημα αρμοδιότητας της Επιτροπής και δεν μπορεί να κριθεί από τον ACER εν τη απουσία της απαιτούμενης εκτελεστικής πράξης.

ΙΧ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

Επάρκεια του επιπέδου προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που εξασφαλίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες

διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες – εκτελεστική απόφαση της Επιτροπής σχετικά με την επάρκεια του επιπέδου προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που εξασφαλίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες – δικαίωμα πραγματικής προσφυγής – δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή – αποφάσεις οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά στην αυτοματοποιημένη επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – ασφάλεια της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

ΓεΔΕΕ T-553/23, Latombe/Επιτροπή, 03.09.2025, Τμήμα δέκατο (πενταμελές), Πρόεδρος: O. Porchia, Εισηγητής: M. Jaeger, ECLI:EU:T:2025:831 – Προσφυγή ακυρώσεως

Με την προσφυγή που άσκησε δυνάμει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, ο προσφεύγων, Philippe Latombe, ζητεί, κατ' ουσίαν, την ακύρωση της εκτελεστικής απόφασης (ΕΕ)

2023/1795 της Επιτροπής, της 10ης Ιουλίου 2023, σύμφωνα με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με την επάρκεια του επιπέδου προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα βάσει του πλαισίου ΕΕ-ΗΠΑ για την προστασία των δεδομένων (ΕΕ 2023, L 231, σ. 118, στο εξής: προσβαλλόμενη απόφαση).

Η απόφαση αυτή ακολούθησε την κήρυξη από το ΔΕΕ, στο πλαίσιο των αποφάσεων *Schrems I* και *Schrems II*, της ακυρότητας των προκατόχων της, της απόφασης 2000/520/ΕΚ σχετικά με την επάρκεια της προστασίας που παρέχεται από τις αρχές ασφαλούς λιμένα για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και τις συναφείς συχνές ερωτήσεις που εκδίδονται από το Υπουργείο Εμπορίου των ΗΠΑ και της εκτελεστικής απόφασης 2016/1250 σχετικά με την επάρκεια της προστασίας που παρέχεται από την ασπίδα προστασίας της ιδιωτικής ζωής ΕΕ-ΗΠΑ (στο εξής: απόφαση επάρκειας όσον αφορά την ασπίδα προστασίας). Οι εν λόγω αποφάσεις είχαν κρίνει ότι η νομοθεσία των ΗΠΑ δεν παρείχε επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατ' ουσίαν ισοδύναμο με εκείνο που κατοχυρώνεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ως απάντηση στην απόφαση *Schrems II*, οι Ηνωμένες Πολιτείες υιοθέτησαν το Εκτελεστικό Διάταγμα 14086, το οποίο δημιούργησε έναν νέο μηχανισμό έννομης προστασίας με επίκεντρο το δικαστήριο ελέγχου της προστασίας δεδομένων (Data Protection Review Court – DPRC). Βάσει αυτού του νέου ρυθμιστικού πλαισίου, η Επιτροπή εξέδωσε την προσβαλλόμενη απόφαση, κρίνοντας ότι οι ΗΠΑ διασφαλίζουν επαρκές επίπεδο προστασίας δεδομένων σύμφωνα με το άρθρο 45 του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ).

Αν και η Επιτροπή προέβλεπε ένσταση απαραδέκτου της προσφυγής, το ΓεΔΕΕ έκρινε σκόπιμο να προχωρήσει στην εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, προς το συμφέρον της ορθής απονομής της δικαιοσύνης. Η προσφυγή του αιτούντος βασίστηκε σε τέσσερις ουσιαστικούς λόγους. Συγκεκριμένα, ο αιτών επικαλέστηκε παραβιάσεις του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σχετικά με την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, το δικαίωμα σε αποτελεσματική έννομη προστασία, καθώς και παραβάσεις των διατάξεων του ΓΚΠΔ σχετικά με την αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και την ασφάλεια δεδομένων.

Κατά την ανάλυση του τρίτου λόγου ακυρώσεως, το ΓεΔΕΕ εξέτασε την αιτίαση του αιτούντος ότι το DPRC δεν πληροί το πρότυπο ενός ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου, όπως απαιτείται από το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Ο αιτών ισχυρίστηκε ότι το DPRC, ως όργανο η αποστολή του οποίου συνίσταται στην επανεξέταση των αποφάσεων του υπεύθυνου προστασίας ατομικών ελευθεριών του γραφείου του διευθυντή των εθνικών υπηρεσιών πληροφοριών (CLPO), ο οποίος με τη σειρά του υπάγεται στο γραφείο του διευθυ-

νή των εθνικών υπηρεσιών πληροφοριών των Ηνωμένων Πολιτειών, δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο.

Το ΓεΔΕΕ απέρριψε συστηματικά το επιχειρήμα αυτό, κρίνοντας ότι η ανεξαρτησία του ίδιου του CLPO είναι άνευ σημασίας για την αξιολόγηση του DPRC, το οποίο λειτουργεί ως ένα διακριτό και ανεξάρτητο όργανο επανεξέτασης. Τόνισε τις ουσιαστικές εγγυήσεις που στηρίζουν την αυτονομία του DPRC, ήτοι το γεγονός ότι οι δικαστές διορίζονται βάσει κριτηρίων παρόμοιων με εκείνα του ομοσπονδιακού δικαστικού σώματος, δεν πρέπει να είναι εν ενεργεία ή πρόσφατοι υπάλληλοι της εκτελεστικής εξουσίας, και μπορούν να παυθούν μόνο για σπουδαίο λόγο βάσει προτύπων ανάλογων με εκείνα που ισχύουν για τους ομοσπονδιακούς δικαστές. Επιπλέον, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι τα τμήματα του DPRC διεξάγουν πλήρη επανεξέταση των προσφυγών, επικουρούνται από έναν Ειδικό Συνήγορο, και εκδίδουν τελεσίδικες, δεσμευτικές αποφάσεις που μπορούν να τροποποιήσουν την κρίση του CLPO και με τις οποίες οφείλουν να συμμορφώνονται οι υπηρεσίες πληροφοριών των ΗΠΑ.

Οι ανησυχίες σχετικά με τον διορισμό των δικαστών από τον γενικό εισαγγελέα των Ηνωμένων Πολιτειών, κατόπιν διαβούλευσης με την επιτροπή εποπτείας της ιδιωτικής ζωής και των ατομικών ελευθεριών (PCLOB), επίσης απορρίφθηκαν. Το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η PCLOB έχει σχεδιαστεί εκ του νόμου ως ένας ανεξάρτητος, δικομματικός οργανισμός με αποστολή την αμερόληπτη εποπτεία, ενισχύοντας έτσι, αντί να υπονομεύει, την ακεραιότητα του μηχανισμού έννομης προστασίας. Το νομικό πλαίσιο, και ιδίως το Εκτελεστικό Διάταγμα 14086, απαγορεύει ρητά στον γενικό εισαγγελέα ή στις υπηρεσίες πληροφοριών να παρεμβαίνουν ή να επηρεάζουν με αθέμιτο τρόπο το έργο του DPRC. Κατά συνέπεια, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι αυτές οι σωρευτικές εγγυήσεις ήταν επαρκείς για να διαλύσουν κάθε εύλογη αμφιβολία ως προς την ανεξαρτησία και την αμεροληψία του DPRC.

Στη συνέχεια, το ΓεΔΕΕ εξέτασε την αιτίαση του αιτούντος ότι το DPRC δεν αποτελεί «δικαστήριο που έχει συσταθεί νομίμως» κατά την έννοια του άρθρου 47 του Χάρτη, καθώς συστάθηκε με εκτελεστική πράξη, το Διάταγμα του γενικού εισαγγελέα, και όχι με νομοθετική πράξη του Κογκρέσου των ΗΠΑ. Απορρίπτοντας μια τυπολατρική προσέγγιση, το ΓεΔΕΕ, αντλώντας από τη νομολογία τόσο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και του ΕΔΔΑ, έκρινε ότι η ουσία της αρχής αυτής είναι η διασφάλιση της ανεξαρτησίας και της αμεροληψίας του δικαστηρίου έναντι της εκτελεστικής εξουσίας, ανεξάρτητα από την τυπική φύση της ιδρυτικής του πράξης. Βάσει του προτύπου της «κατ' ουσίαν ισοδυναμίας» για τις αποφάσεις επάρκειας, το ΓεΔΕΕ αξιολόγησε εάν το αμερικανικό πλαίσιο παρείχε επαρκείς ουσιαστικές εγγυήσεις. Διαπίστωσε την ύπαρξη τέτοιων εγγυήσεων, σημειώνοντας ότι η

μεταβίβαση εξουσίας στο DPRC είναι δεσμευτική για την ίδια την εκτελεστική εξουσία, αρχή που αναγνωρίζεται από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ. Το ΓεΔΕΕ τόνισε τους ισχυρούς κανόνες που διέπουν τον διορισμό και την παύση των δικαστών του DPRC (μόνο για σπουδαίο λόγο), τον τελεσίδικο και δεσμευτικό χαρακτήρα των αποφάσεών του, καθώς και τις παρεχόμενες διαδικαστικές εγγυήσεις. Αν και το DPRC δεν αποτελεί δικαστήριο κατά την έννοια του άρθρου III του Συντάγματος των ΗΠΑ, το ΓεΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι μηχανισμοί αυτοί παρέχουν εγγυήσεις κα' ουσίαν ισοδύναμες με εκείνες που απαιτεί ο Χάρτης, απορρίπτοντας, συνεπώς, τον λόγο ακυρώσεως στο σύνολό του.

Κατά την εξέταση του δεύτερου λόγου ακυρώσεως, το ΓεΔΕΕ ανέλυσε την αιτίαση του αιτούντος ότι η εκτελεστική απόφαση (ΕΕ) 2023/1795 της Επιτροπής παραβίαζε τα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, καθώς έκρινε επαρκείς τις αμερικανικές εγγυήσεις προστασίας όσον αφορά τη μαζική συλλογή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τις υπηρεσίες πληροφοριών. Αρχικά, το ΓεΔΕΕ διευκρίνισε το αντικείμενο του λόγου ακυρώσεως, σημειώνοντας ότι το δίκαιο των ΗΠΑ δεν επιτρέπει την αδιάκριτη συλλογή δεδομένων "en masse", αλλά επιτρέπει τη «μαζική συλλογή» (bulk collection) δεδομένων που διακινούνται από την ΕΕ υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις που διέπονται από το Εκτελεστικό Διάταγμα 14086.

Το κεντρικό επιχείρημα του αιτούντος ήταν ότι το Εκτελεστικό Διάταγμα 14086 είναι ανεπαρκές, διότι δεν υποβάλλει τη μαζική συλλογή σε προηγούμενη έγκριση από ανεξάρτητο δικαστικό ή διοικητικό όργανο. Το ΓεΔΕΕ αντέκρουσε συστηματικά αυτόν τον ισχυρισμό, αξιολογώντας εάν το αμερικανικό πλαίσιο, εξεταζόμενο συνολικά, παρέχει επίπεδο προστασίας «κα' ουσίαν ισοδύναμο» με εκείνο της ΕΕ. Πρώτον, απαντώντας στα επιχειρήματα που βασίζονταν στην απόφαση *Schrems II*, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η προγενέστερη απόφαση δεν επέβαλλε προηγούμενη έγκριση, αλλά καταδίκασε την πλήρη απουσία «οποιοδήποτε δικαστικού ελέγχου». Διαπίστωσε ότι το νέο πλαίσιο θεραπεύει αυτή τη συγκεκριμένη αδυναμία με τη σύσταση του DPRC, το οποίο παρέχει δεσμευτικό εκ των υστέρων δικαστικό έλεγχο. Επιπλέον, το Εκτελεστικό Διάταγμα 14086 εισάγει σημαντικές νέες εγγυήσεις, περιορίζοντας τη μαζική συλλογή σε περιπτώσεις όπου η στοχευμένη συλλογή δεν είναι εφικτή, περιορίζοντας τη χρήση της σε έξι συγκεκριμένους στόχους εθνικής ασφάλειας, διασφαλίζοντας έτσι ότι τα μέτρα είναι αναγκαία και αναλογικά.

Δεύτερον, το ΓεΔΕΕ απέρριψε τη συνάφεια της απόφασης *La Quadrature du Net*, διακρίνοντας το πλαίσιο της, το οποίο αφορούσε τη συλλογή δεδομένων σε πραγματικό χρόνο από παρόχους υπηρεσιών εντός της ΕΕ, από την παρούσα υπόθεση, η οποία αφορά την παρακολούθηση

για λόγους εθνικής ασφάλειας από τρίτη χώρα. Τρίτον, αναλύοντας την απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Big Brother Watch*, το ΓεΔΕΕ αναγνώρισε ότι η προηγούμενη έγκριση αποτελεί σημαντική εγγύηση, αλλά συνιστά μόνο ένα στοιχείο ενός ολοκληρωμένου συστήματος προστασίας. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η ανάγκη για εγγυήσεις εντείνεται καθώς η παρακολούθηση προχωρά από την αρχική συλλογή στην ανάλυση. Δεδομένου ότι η μαζική συλλογή αντιπροσωπεύει το αρχικό στάδιο, το ΓεΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η απουσία προηγούμενης έγκρισης αντισταθμίζεται επαρκώς από άλλα ισχυρά μέτρα, όπως η ύπαρξη σαφών νομικών κανόνων και ισχυρής ανεξάρτητης εποπτείας από όργανα, όπως το PCLOB και το DPRC.

Τέλος, το ΓεΔΕΕ απέρριψε την αιτίαση ότι η εξουσία του Προέδρου των ΗΠΑ να επικαιροποιεί τους στόχους της μαζικής συλλογής υπονομεύει την προβλεψιμότητα του νόμου, σημειώνοντας ότι η εξουσία αυτή περιορίζεται σε νέες απειλές και ότι οι επικαιροποιήσεις κατά τεκμήριο δημοσιοποιούνται, ενώ κάθε συλλογή παραμένει υποκείμενη στο σύνολο των εγγυήσεων του Διατάγματος και σε δικαστικό έλεγχο. Κατά συνέπεια, ο δεύτερος λόγος ακυρώσεως απορρίφθηκε στο σύνολό του.

Το ΓεΔΕΕ ολοκλήρωσε την ανάλυσή του απορρίπτοντας τον τέταρτο και τον πέμπτο λόγο ακυρώσεως του προσφεύγοντος, οι οποίοι αφορούσαν παραβιάσεις των άρθρων 22 και 32 του ΓΚΠΔ, αντιστοίχως. Όσον αφορά τον τέταρτο λόγο, ο αιτών υποστήριξε ότι η προσβαλλόμενη απόφαση δεν παρείχε δικαίωμα ισοδύναμο με το άρθρο 22 του ΓΚΠΔ, το οποίο προστατεύει τα φυσικά πρόσωπα από αμιγώς αυτοματοποιημένες αποφάσεις που παράγουν έννομα ή σημαντικά αποτελέσματα γι' αυτά. Το ΓεΔΕΕ επικύρωσε το σκεπτικό της Επιτροπής, σύμφωνα με την οποία οι εν λόγω ανησυχίες ήταν σε μεγάλο βαθμό άνευ αντικειμένου, καθώς τα περισσότερα σενάρια που περιλαμβάνουν αυτοματοποιημένες αποφάσεις θα εμπιπτούν άμεσα στο εξωεδαφικό πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ. Για τις περιορισμένες «υπολειπόμενες» περιπτώσεις όπου ο ΓΚΠΔ ενδέχεται να μην εφαρμόζεται, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το δίκαιο των ΗΠΑ προσφέρει τομεακές προστασίες σε κρίσιμους τομείς όπως η πίστωση, η απασχόληση και η στέγαση, οι οποίες παρέχουν ένα «κα' ουσίαν ισοδύναμο», αν και όχι ταυτόσημο, επίπεδο προστασίας.

Με τον πέμπτο λόγο ακυρώσεως, ο αιτών ισχυρίστηκε παραβίαση του άρθρου 32 του ΓΚΠΔ, ερμηνευμένου σε συνδυασμό με το άρθρο 45 του ίδιου Κανονισμού, καθώς ο προσφεύγων αμφισβητεί την κρίση της Επιτροπής ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες παρέχουν ουσιαστικά ισοδύναμο επίπεδο προστασίας με αυτό της Ένωσης, όσον αφορά την εφαρμογή επαρκών τεχνικών και οργανωτικών μέτρων για την ασφάλεια της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που διαβιβάζονται από την

ΕΕ προς τις ΗΠΑ στο πλαίσιο του Πλαισίου Προστασίας Δεδομένων (ΠΠΔ). Το ΓεΔΕΕ αναγνώρισε, καταρχάς, τον ευρύ χαρακτήρα της έννοιας της «επεξεργασίας» κατά το άρθρο 4 παρ. 2 του ΓΚΠΔ, η οποία περιλαμβάνει ρητά την «αναζήτηση πληροφοριών». Στη συνέχεια, το ΓεΔΕΕ υπενθύμισε, με βάση τη νομολογία (*Schrems I* και *Schrems II*), ότι το δίκαιο της τρίτης χώρας δεν απαιτείται να είναι πανομοιότυπο με αυτό της Ένωσης, αλλά μόνον να διασφαλίζει ουσιαστικά ισοδύναμο επίπεδο προστασίας. Ενόψει αυτής της αρχής, έκρινε ότι οι αρχές ασφαλείας του Πλαισίου Προστασίας Δεδομένων, όπως διατυπώνονται στο σημείο II.4(α) του Παραρτήματος 1 της προσβαλλόμενης απόφασης, πρέπει να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα της αιτιολογικής σκ. 23, η οποία αντικατοπτρίζει τις απαιτήσεις του άρθρου 32 του ΓΚΠΔ περί λήψης κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων. Το κρίσιμο σημείο στην ανάλυση του ΓεΔΕΕ υπήρξε η διαπίστωση ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται στα σημεία II.4(α) και III.6(στ), όπως «δημιουργούν, διατηρούν, χρησιμοποιούν ή διαδίδουν», συνιστούν ειδικές εκφάνσεις της πράξης της επεξεργασίας και αποσκοπούν στην κάλυψη ενός ευρέος φάσματος ενεργειών. Τελικά, το ΓεΔΕΕ κατέληξε ότι ο όρος «χρησιμοποιώ» καλύπτει, εξ ορισμού, την αναγκαία προηγούμενη πρόσβαση και, ως εκ τούτου, την αναζήτηση των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, καθώς η χρήση προϋποθέτει την προσπέλαση. Ως εκ τούτου, έκρινε αβάσιμο τον ισχυρισμό του προσφεύγοντος ότι η προσβαλλόμενη απόφαση δεν απαιτεί κανένα μέτρο ασφαλείας όταν οργανισμοί του ΠΠΔ έχουν πρόσβαση σε δεδομένα από την Ένωση.

Κατά της απόφασης του ΓεΔΕΕ έχει ασκηθεί αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ.

► Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

Διευκρινίσεις του ΔΕΕ σχετικά με το δικαίωμα πραγματικής δικαστικής προσφυγής και το δικαίωμα αποζημίωσης σε περίπτωση παράνομης επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – δικαιώματα του υποκειμένου των δεδομένων – άρθρο 17 – δικαίωμα διαγραφής των δεδομένων – άρθρο 18 – δικαίωμα περιορισμού της επεξεργασίας – άρθρο 79 – δικαίωμα πραγματικής δικαστικής προσφυγής – παράνομη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – ένδικο βοήθημα με το οποίο ζητείται να υποχρεωθεί ο υπεύθυνος της επεξεργασίας να μην επαναλάβει την παράνομη επεξεργασία στο μέλλον – νομική βάση – προϋποθέσεις – άρθρο 82 παρ. 1 – δικαίωμα αποζημίωσης – έννοια της «μη υλικής ζημίας» – υπολογισμός της χρηματικής ικανοποίησης – ενδεχόμενη συνεκτίμηση του βαθμού υπαιτιότητας του υπευθύνου επεξεργασίας – ενδεχόμενες συνέπειες της έκδοσης «διαταγής περί παραλείψεως»

ΔΕΕ C-655/23, Quirin Privatbank, 04.09.2025, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: I. Jarukaitis, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2025:655 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 17, 18, 79, 82 και 84 του ΓΚΠΔ. Η εν λόγω αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του IP, φυσικού προσώπου, και της εταιρείας Quirin Privatbank AG, σχετικά με αίτηση που υπέβαλε το ως άνω φυσικό πρόσωπο ζητώντας, αφενός, να υποχρεωθεί η εν λόγω εταιρεία να μην προβεί εκ νέου σε άνευ αδείας γνωστοποίηση σε τρίτους των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν και, αφετέρου, να παράσχει ικανοποίηση για τη μη υλική ζημία την οποία υπέστη το ως άνω φυσικό πρόσωπο εξαιτίας της αρχικής γνωστοποίησης των δεδομένων του.

Η διαφορά της κύριας δίκης σχετίζεται με την παράνομη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα του ενάγοντος, IP, ο οποίος ήταν υποψήφιος για πρόσληψη στην εναγομένη, Quirin Privatbank AG. Συγκεκριμένα, υπάλληλος της Τράπεζας διαβίβασε, άνευ νομίμου βάσεως, εμπιστευτικό μήνυμα σχετικά με τις μισθολογικές απαιτήσεις του IP σε τρίτο πρόσωπο, μη εμπλεκόμενο στη διαδικασία πρόσληψης. Κατόπιν της γνωστοποίησης αυτής, ο IP άσκησε ένδικο βοήθημα με διττό αίτημα: αφενός, την έκδοση διαταγής περί παραλείψεως, με σκοπό την απαγόρευση μελλοντικής επανάληψης της παράνομης διαβίβασης δεδομένων, και, αφετέρου, την καταβολή χρηματικής ικανοποίησης για τη μη υλική ζημία που υπέστη, η οποία συνίστατο σε αισθήματα ανησυχίας, απώλειας ελέγχου επί των δεδομένων, κινδύνου στον επαγγελματικό ανταγωνισμό και ταπείνωσης.

Τα εθνικά δικαστήρια εξέδωσαν αντιφατικές κρίσεις ως προς το αίτημα της αποζημίωσης. Ενώ το πρωτοβάθμιο δικαστήριο επιδίκασε χρηματική ικανοποίηση, το εφετείο την απέρριψε, κρίνοντας ότι η επίκληση αισθημάτων, όπως η ταπείνωση και ο εκνευρισμός, δεν συνιστούν συγκεκριμένη μη υλική ζημία ικανή να θεμελιώσει αξίωση αποζημίωσης βάσει του άρθρου 82 του ΓΚΠΔ. Αντιθέτως, αναγνώρισε το δικαίωμα έκδοσης διαταγής παραλείψεως, ερειδόμενο στο άρθρο 17 του ΓΚΠΔ περί δικαιώματος διαγραφής.

Ενόψει των ανωτέρω νομικών αμφισβητήσεων και της ανάγκης για ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε έξι προδικαστικά ερωτήματα προς το Δικαστήριο.

Στο πλαίσιο των τριών πρώτων προδικαστικών ερωτημάτων, το Δικαστήριο εξετάζει κατά πόσον ο ΓΚΠΔ προβλέ-

πει ένα ένδικο βοήθημα το οποίο να παρέχει στο υποκείμενο των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που υποβλήθηκαν σε παράνομη επεξεργασία τη δυνατότητα να αξιώσει προληπτικά να υποχρεωθεί ο υπεύθυνος επεξεργασίας να μην επαναλάβει την παράνομη επεξεργασία στο μέλλον. Η απόφαση ξεκινά επιβεβαιώνοντας ότι κάθε ερμηνεία πρέπει να λαμβάνει υπόψη το γράμμα, το πλαίσιο και τον σκοπό του ΓΚΠΔ, ο οποίος είναι η διασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας για το θεμελιώδες δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι καμία διάταξη εντός του ΓΚΠΔ, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος διαγραφής του άρθρου 17, του δικαιώματος περιορισμού της επεξεργασίας του άρθρου 18 ή του δικαιώματος πραγματικής δικαστικής προσφυγής του άρθρου 79, δεν χορηγεί ρητά ή σιωπηρά στο υποκείμενο των δεδομένων το δικαίωμα να ζητήσει, στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας, να υποχρεωθεί προληπτικά ο υπεύθυνος επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα να μην παραβεί τις διατάξεις του εν λόγω Κανονισμού στο μέλλον. Το δικαίωμα σε «πραγματική δικαστική προσφυγή» βάσει του άρθρου 79 παρ. 1 δεν επιβάλλει τη θέσπιση αυτού του συγκεκριμένου είδους ενδίκου βοηθήματος.

Ωστόσο, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι ο ΓΚΠΔ δεν είχε σκοπό να δημιουργήσει ένα σύστημα πλήρους εναρμόνισης για όλα τα ένδικα βοηθήματα. Οι διατάξεις του Κεφαλαίου VIII, και ιδίως η διατύπωση «με την επιφύλαξη» στο άρθρο 79 παρ. 1, υποδεικνύουν ότι τα κράτη μέλη δεν εμποδίζονται να προσφέρουν ένα τέτοιο προληπτικό ένδικο βοήθημα στο πλαίσιο των εθνικών τους έννομων τάξεων. Η διαθεσιμότητα ενός τέτοιου ενδίκου βοηθήματος βάσει του εθνικού δικαίου θεωρείται συμβατή με τους σκοπούς του ΓΚΠΔ, καθώς μπορεί να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα των ουσιαστικών κανόνων του Κανονισμού και να ενδυναμώσει το υψηλό επίπεδο προστασίας που παρέχεται στα υποκείμενα των δεδομένων. Κατά συνέπεια, μολονότι ο ίδιος ο ΓΚΠΔ δεν θεσπίζει αυτό το συγκεκριμένο ένδικο βοήθημα, δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να το προβλέπουν στην εγχώρια νομοθεσία τους.

Κατά την εξέταση του τέταρτου προδικαστικού ερωτήματος και της έννοιας της «μη υλικής ζημίας» σύμφωνα με το άρθρο 82 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθιερώνει έναν αυτόνομο και ομοιόμορφο ορισμό της έννοιας. Η απόφαση επαναλαμβάνει ότι η αποζημίωση εξαρτάται από τρεις σωρευτικές προϋποθέσεις: την αποδεδειγμένη παράβαση του Κανονισμού, την ύπαρξη πραγματικής ζημίας που υπέστη το υποκείμενο των δεδομένων, και την ύπαρξη άμεσου αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παράβασης και της ζημίας. Μια απλή παραβίαση του ΓΚΠΔ, επομένως, δεν αρκεί για να θεμελιώσει δικαίωμα αποζημίωσης.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο κρίνει ως αντίθετο με τον ΓΚΠΔ οποιονδήποτε εθνικό κανόνα ή πρακτική που θα απαιτούσε η μη υλική ζημία να φτάνει ένα ορισμένο κατώφλι σοβαρότητας προκειμένου να θεμελιώσει αξίωση αποζημίωσης. Κατά συνέπεια, αρνητικά συναισθήματα που βιώνει ένα υποκείμενο των δεδομένων, όπως ο φόβος, η ενόχληση ή η ανησυχία που απορρέουν από την απώλεια του ελέγχου επί των δεδομένων του ή από πιθανή βλάβη της φήμης του, μπορούν να συνιστούν μη υλική ζημία. Ακόμη και ο φόβος για μελλοντική κατάχρηση των δεδομένων είναι, από μόνος του, ικανός να θεωρηθεί ζημία. Ωστόσο, το βάρος της απόδειξης παραμένει στο υποκείμενο των δεδομένων, το οποίο πρέπει να αποδείξει ότι βιώνει πράγματι αυτές τις δυσμενείς συναισθηματικές συνέπειες ακριβώς εξαιτίας της συγκεκριμένης παράβασης του Κανονισμού. Αυτή η ευρεία ερμηνεία είναι συνεπής με τις αιτιολογικές σκέψεις του ΓΚΠΔ και τον θεμελιώδη σκοπό του, που είναι η διασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας των φυσικών προσώπων όσον αφορά τα προσωπικά τους δεδομένα.

Στο πλαίσιο εξέτασης των δύο τελευταίων προδικαστικών ερωτημάτων, το Δικαστήριο διευκρινίζει δύο κρίσιμες αρχές σχετικά με την εκτίμηση της αποζημίωσης για μη υλική ζημία βάσει του άρθρου 82 παρ. 1 του ΓΚΠΔ.

Πρώτον, διευκρινίζει ότι ο βαθμός υπαιτιότητας εκ μέρους του υπευθύνου επεξεργασίας δεδομένων δεν αποτελεί σχετικό κριτήριο για τον καθορισμό του ύψους της αποζημίωσης. Το Δικαστήριο διακρίνει την αποκλειστικά αποζημιωτική λειτουργία του άρθρου 82 από την τιμωρητική και αποτρεπτική λειτουργία των διοικητικών προστίμων βάσει του άρθρου 83. Το δικαίωμα αποζημίωσης αποσκοπεί στην παροχή «πλήρους και πραγματικής» αποκατάστασης για τη ζημία που ένα άτομο έχει πράγματι υποστεί, και όχι στην τιμωρία του υπευθύνου επεξεργασίας. Ενώ η υπαιτιότητα τεκμαίρεται για τη θεμελίωση της ευθύνης, η σοβαρότητά της, αν, δηλαδή, μια παράβαση ήταν εκ προθέσεως ή απλώς εξ αμελείας, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο για να αυξήσει ή να μειώσει τη χρηματική αποζημίωση που προορίζεται για την πλήρη ικανοποίηση του υποκειμένου των δεδομένων.

Δεύτερον, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η επιτυχής άσκηση προσωρινού ενδίκου βοηθήματος με το οποίο υποχρεώνεται προληπτικά ο υπεύθυνος επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα να μην παραβεί τις διατάξεις του εν λόγω Κανονισμού στο μέλλον, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να μειώσει ή να αντικαταστήσει την οφειλόμενη χρηματική αποζημίωση. Αυτό συμβαίνει διότι τα δύο ένδικα βοηθήματα εξυπηρετούν θεμελιώδως διαφορετικούς σκοπούς. Η χρηματική αποζημίωση βάσει του άρθρου 82 είναι αποζημιωτική, αντιμετωπίζοντας τη ζημία που έχει ήδη συμβεί. Αντιθέτως, μια προσωρινή διαταγή είναι καθαρά προληπτική, σχεδιασμένη για να σταματήσει την επανάληψη παράνομων

πράξεων και να αποτρέψει μελλοντική ζημία. Δεδομένου ότι μια προσωρινή διαταγή δεν επανορθώνει τη ζημία που έχει ήδη υποστεί το υποκείμενο των δεδομένων, το να επιτραπεί η μείωση της οφειλόμενης χρηματικής αποζημίωσης θα υπονόμειε την αρχή της πλήρους και πραγματικής αποζημίωσης για την παρελθούσα παράβαση. Κατά συνέπεια, το δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων σε χρηματική αποκατάσταση είναι διακριτό και δεν μπορεί να συμψηφιστεί με τη διαθεσιμότητα άλλων ενδίκων βοηθημάτων που έχουν προληπτικό, αντί για αποζημιωτικό, σκοπό.

Υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων σε περίπτωση διαβίβασης ψευδωνυμοποιημένων δεδομένων σε τρίτο

αίτηση αναιρέσεως – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – διαδικασία αποζημίωσης των μετόχων και πιστωτών τραπεζικού ιδρύματος που τέθηκε σε καθεστώς εξυγίανσης – απόφαση του Ευρωπαϊκού Επόπτη Προστασίας Δεδομένων διαπιστώνουσα την εκ μέρους του Ενιαίου Συμβουλίου Εξυγίανσης παράβαση των σχετικών με την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υποχρεώσεων που υπέχει – Κανονισμός (ΕΕ) 2018/1725 – άρθρο 15 παρ. 1, στοιχείο δ' – υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων – διαβίβαση ψευδωνυμοποιημένων δεδομένων σε τρίτο – άρθρο 3, σημείο 1 – έννοια των «δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» – άρθρο 3, σημείο 6 – έννοια της «ψευδωνυμοποίησης»

ΔΕΕ C-413/23 P, CEPD/ΕΕΠΔ/ΕΣΕ (Notion de données à caractère personnel), 04.09.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: D. Srieilmann, ECLI:EU:C:2025:645 – Αίτηση αναιρέσεως

Με την υπό κρίση αίτηση αναιρέσεως, ο Ευρωπαϊός Επόπτης Προστασίας Δεδομένων (ΕΕΠΔ) ζητεί την αναιρέση της αποφάσεως του ΓεΔΕΕ της 26ης Απριλίου 2023, ΕΣΕ κατά ΕΕΠΔ (Τ-557/20, στο εξής: αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση), με την οποία το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την αναθεωρημένη απόφαση του ΕΕΠΔ της 24ης Νοεμβρίου 2020, η οποία εκδόθηκε κατόπιν αίτησης του Ενιαίου Συμβουλίου Εξυγίανσης (ΕΣΕ) για επανεξέταση της από 24 Ιουνίου 2020 αποφάσεως του ΕΕΠΔ σχετικά με πέντε καταγγελίες που υπέβαλαν πλείονες καταγγέλλοντες (υποθέσεις 2019-947, 2019-998, 2019-999, 2019-1000 και 2019-1122) (στο εξής: επίδικη απόφαση).

Πιο συγκεκριμένα, η νομική διαφορά ξεκίνησε όταν η Banco Popular Español, S.A. τέθηκε σε καθεστώς εξυγίανσης από το ΕΣΕ στις 7 Ιουνίου 2017. Κατόπιν αυτής της ενέργειας, το ΕΣΕ κίνησε μια διαδικασία για να καθορίσει εάν οι θυγόμενοι μέτοχοι και πιστωτές δικαιούνταν αποζημίωση. Αυτό περιελάμβανε την ανάθεση στην

Deloitte της εκπόνησης μιας έκθεσης προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσον οι μέτοχοι και οι πιστωτές της Banco Popular θα είχαν τύχει καλύτερης μεταχείρισης αν η Banco Popular είχε τεθεί υπό κανονική διαδικασία αφερεγγυότητας (στο εξής: αποτίμηση 3). Το ΕΣΕ θέσπισε μια διαδικασία δικαιώματος ακρόασης σε δύο φάσεις για τα θυγόμενα μέρη. Στην πρώτη φάση, οι συμμετέχοντες εγγράφονταν παρέχοντας αποδεικτικά ταυτότητας και ιδιοκτησίας των σχετικών κεφαλαιακών μέσων που απομειώθηκαν ή μετατράπηκαν και μεταβιβάστηκαν στην Banco Santander SA στο πλαίσιο της εξυγίανσης. Στη δεύτερη φάση, τη φάση της διαβούλευσης, τα πρόσωπα των οποίων η ιδιότητα είχε επαληθευτεί υπέβαλαν σχόλια επί της προκαταρκτικής απόφασης του ΕΣΕ και της έκθεσης αποτίμησης 3 μέσω μιας ηλεκτρονικής φόρμας.

Το ΕΣΕ επεξεργάστηκε τα υποβληθέντα σχόλια διαχωρίζοντας τα από τα άμεσα στοιχεία ταυτοποίησης του εκάστοτε προσώπου που παρασχέθηκαν κατά την εγγραφή και αποδίδοντας σε κάθε σχόλιο έναν μοναδικό 33ψήφιο αλφαριθμητικό κωδικό. Στη συνέχεια, διαβίβασε 1.104 σχόλια που κρίθηκαν συναφή με την αποτίμηση 3, μαζί με τους σχετικούς κωδικούς τους, στην Deloitte προς αξιολόγηση. Κρίσιμο είναι το γεγονός ότι η Deloitte δεν έλαβε το κλειδί ή τις πρόσθετες πληροφορίες που θα της επέτρεπαν να συνδέσει τους αλφαριθμητικούς κωδικούς με την ταυτότητα των συντακτών. Μόνο το ΕΣΕ διατήρησε αυτή τη δυνατότητα. Αρκετοί συμμετέχοντες υπέβαλαν στη συνέχεια καταγγελίες στον ΕΕΠΔ, ισχυριζόμενοι ότι το ΕΣΕ είχε παραβιάσει το άρθρο 15 παρ. 1, στοιχείο δ', του Κανονισμού 2018/1725. Υποστήριξαν ότι η δήλωση περί απορρήτου του ΕΣΕ δεν τους ενημέρωνε ότι τα δεδομένα τους θα διαβιβάζονταν σε τρίτους, συγκεκριμένα στην Deloitte. Σε μια αναθεωρημένη απόφαση του Νοεμβρίου 2020, ο ΕΕΠΔ έκρινε ότι οι πληροφορίες που κοινοποιήθηκαν συνιστούσαν ψευδωνυμοποιημένα δεδομένα και, ως εκ τούτου, δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η Deloitte ήταν «αποδέκτης» κατά την έννοια του Κανονισμού, και η παράλειψη του ΕΣΕ να γνωστοποιήσει αυτή τη διαβίβαση συνιστούσε παράβαση των υποχρεώσεών του για ενημέρωση. Το ΕΣΕ προσέβαλε αυτή την απόφαση ενώπιον του ΓεΔΕΕ, υποστηρίζοντας κυρίως ότι οι πληροφορίες που διαβιβάστηκαν στην Deloitte δεν συνιστούσαν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 του Κανονισμού. Το ΓεΔΕΕ έκανε δεκτό τον ισχυρισμό του ΕΣΕ και ακύρωσε την απόφαση του ΕΕΠΔ, γεγονός που ώθησε τον ΕΕΠΔ να ασκήσει αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του Δικαστηρίου.

Στην αίτηση αναιρέσεώς του, ο ΕΕΠΔ προέβαλε δύο λόγους, εκ των οποίων ο πρώτος ήταν καθοριστικός. Αυτός ο πρώτος λόγος αναιρέσεως αφορούσε την αιτίαση ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κατά την ερμηνεία του όρου «δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα» βά-

σει του άρθρου 3 παρ. 1 και 6 του Κανονισμού 2018/1725, εστιάζοντας στη διπλή προϋπόθεση ότι οι πληροφορίες πρέπει να «αφορούν» ένα φυσικό πρόσωπο και ότι το πρόσωπο αυτό πρέπει να είναι «ταυτοποιήσιμο».

Ως προς την πρώτη προϋπόθεση, το Δικαστήριο έκρινε υπέρ του ΕΕΠΔ, αναιρώντας την κρίση του ΓεΔΕΕ. Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι προσωπικές γνώμες και απόψεις, εκ της φύσεώς τους ως έκφραση των σκέψεων ενός προσώπου, είναι «αναγκαστικά στενά συνδεδεμένες» με τον συντάκτη τους. Κατά συνέπεια, ορθώς ο ΕΕΠΔ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα σχόλια που διαβιβάστηκαν στην Deloitte συνιστούσαν πληροφορίες που «αφορούσαν» τα άτομα που τα υπέβαλαν, χωρίς να χρειάζεται να προβεί σε χωριστή, λεπτομερή εξέταση του σκοπού ή του αποτελέσματος των σχολίων. Το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο απαιτώντας μια τέτοια πρόσθετη ανάλυση για κάτι που ήταν προδήλως προσωπική έκφραση.

Ως προς τη δεύτερη προϋπόθεση, σχετικά με τον «ταυτοποιήσιμο» χαρακτήρα του υποκειμένου των δεδομένων, η ανάλυση του Δικαστηρίου ήταν πιο διαφοροποιημένη. Αρχικά, απέρριψε την απόλυτη θέση του ΕΕΠΔ ότι τα ψευδωνυμοποιημένα δεδομένα συνιστούν πάντοτε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα για κάθε αποδέκτη, απλώς και μόνο επειδή υπάρχει κάπου ένα κλειδί για την επαναταυτοποίηση. Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η ψευδωνυμοποίηση είναι ένα μέτρο μείωσης του κινδύνου και η αποτελεσματικότητά της πρέπει να αξιολογείται στο εκάστοτε πλαίσιο. Το εάν ένα πρόσωπο είναι «ταυτοποιήσιμο» εξαρτάται από τα μέσα που εύλογα ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν από την οντότητα που επεξεργάζεται τα δεδομένα. Για έναν αποδέκτη όπως η Deloitte, ο οποίος δεν κατέχει τις πρόσθετες πληροφορίες για να επαναταυτοποιήσει τα υποκείμενα των δεδομένων, τα δεδομένα μπορεί να είναι λειτουργικά ανώνυμα, υπό την προϋπόθεση ότι τα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα είναι αποτελεσματικά.

Ωστόσο, το Δικαστήριο διαπίστωσε ένα καθοριστικό σφάλμα στην εφαρμογή αυτής της αρχής από το ΓεΔΕΕ στη συγκεκριμένη υπό κρίση υπόθεση: την υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας, βάσει του άρθρου 15 παρ. 1, στοιχείο δ', να ενημερώνει τα υποκείμενα των δεδομένων για τους πιθανούς αποδέκτες. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η υποχρέωση αυτή είναι εγγενώς συνδεδεμένη με τη σχέση μεταξύ του υποκειμένου των δεδομένων και του υπευθύνου επεξεργασίας κατά τον χρόνο της συλλογής των δεδομένων. Σκοπός της είναι η διασφάλιση της διαφανούς επεξεργασίας και η παροχή της δυνατότητας στο υποκείμενο των δεδομένων να λάβει μια τεκμηριωμένη απόφαση σχετικά με την παροχή των δεδομένων του εξ αρχής. Επομένως, η αξιολόγηση του κατά πόσον τα δεδομένα είναι «προσωπικού χαρακτήρα» για τον σκοπό αυτής της υποχρέωσης ενημέρωσης πρέπει να γίνεται από την οπτική γωνία του υπευθύνου επεξεργασίας, εν

προκειμένου του ΕΣΕ, και όχι του μελλοντικού αποδέκτη, εν προκειμένω, της Deloitte. Δεδομένου ότι δεν αμφισβητήθηκε ότι το ΕΣΕ μπορούσε να ταυτοποιήσει τους συντάκτες των σχολίων κατά τον χρόνο της συλλογής, οι πληροφορίες συνιστούσαν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα από τη δική του οπτική γωνία, και ήταν υποχρεωμένο να ενημερώσει τα υποκείμενα των δεδομένων ότι η Deloitte θα ήταν αποδέκτης. Το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο μετατοπίζοντας την αξιολόγηση στην οπτική γωνία της Deloitte, αφού είχε λάβει χώρα η διαβίβαση και η ψευδωνυμοποίηση.

Έχοντας κρίνει βάσιμο τον πρώτο λόγο αναίρεσης του ΕΕΠΔ, το Δικαστήριο αναίρεσε την απόφαση του ΓεΔΕΕ, καθιστώντας παρέλκουσα την εξέταση του δεύτερου λόγου αναίρεσης. Ασκώντας την αρμοδιότητά του να αποφαινεται οριστικά επί της διαφοράς, εφόσον το επιτρέπει το στάδιο της διαδικασίας, το Δικαστήριο έκρινε επί του πρώτου λόγου της αρχικής προσφυγής. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ΕΕΠΔ ορθώς έκρινε ότι οι πληροφορίες που διαβιβάστηκαν στην Deloitte συνιστούσαν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα από την οπτική γωνία του υπευθύνου επεξεργασίας, του ΕΣΕ. Ως εκ τούτου, ο πρώτος λόγος του ΕΣΕ απορρίφθηκε ως αβάσιμος. Ωστόσο, το ΓεΔΕΕ δεν είχε εξετάσει τον δεύτερο λόγο του ΕΣΕ, ο οποίος περιλάμβανε εκτιμήσεις πραγματικών περιστάσεων που εκφεύγουν του πλαισίου της αναιρετικής δίκης. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο δεν ήταν σε θέση να εκδώσει οριστική απόφαση επί του συνόλου της διαφοράς και ανέπεμψε την υπόθεση στο ΓεΔΕΕ προκειμένου να εξετάσει τον απομένοντα δεύτερο λόγο.

Αποστολή ημερήσιου ενημερωτικού δελτίου μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών

προδικαστική παραπομπή – επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – άρθρο 13 παρ. 1 και 2 – μη ζητηθείσα επικοινωνία – έννοια της επικοινωνίας που πραγματοποιείται «για σκοπούς απευθείας εμπορικής προώθησης» – απόκτηση στοιχείων ηλεκτρονικής επικοινωνίας «στο πλαίσιο της πώλησης ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας» – εγγραφή σε επιγραμμική πλατφόρμα για πρόσβαση σε πρόσθετο περιεχόμενο – αποστολή ημερήσιου ενημερωτικού δελτίου μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 6 – νομιμότητα της επεξεργασίας – άρθρο 95 – σχέση με την Οδηγία 2002/58/ΕΚ

ΔΕΕ C-654/23, Inteligo Media, 13.11.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγήτρια: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2025:871 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 13 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2002/58/EK, σχετικά με την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 2009/136/EK (στο εξής: Οδηγία 2002/58), καθώς και του άρθρου 6 παρ. 1, του άρθρου 83 παρ. 2 και του άρθρου 95 του Κανονισμού 2016/679, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων, στο εξής: ΓΚΠΔ), σε συνδυασμό με το άρθρο 15 παρ. 2 της Οδηγίας 2002/58. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Curtea de Apel București (εφετείο Βουκουρεστίου, Ρουμανία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Inteligo Media SA και της Autoritatea Națională de Supraveghere a Prelucrării Datelor cu Caracter Personal (ANSPDCP) [εθνικής αρχής ελέγχου της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (ANSPDCP), Ρουμανία], σχετικά με διοικητική κύρωση που επιβλήθηκε στην εν λόγω εταιρεία λόγω της επεξεργασίας από την ίδια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των πελατών της χωρίς να έχει λάβει τη συγκατάθεσή τους.

Η νομική διαφορά αφορά την Inteligo Media, εκδότη διαδικτυακών ειδησεογραφικών δημοσιεύσεων, και τη ANSPDCP. Η ANSPDCP επέβαλε πρόστιμο στην Inteligo Media, ισχυριζόμενη ότι η εταιρεία επεξεργάστηκε παράνομα δεδομένα χρηστών αποστέλλοντας ένα ημερήσιο ενημερωτικό δελτίο χωρίς να έχει λάβει τη ρητή συγκατάθεση που απαιτεί ο ΓΚΠΔ. Το μοντέλο της εταιρείας περιλάμβανε μια «Υπηρεσία Premium», όπου οι χρήστες μπορούσαν να δημιουργήσουν έναν δωρεάν λογαριασμό για να έχουν πρόσβαση σε έναν περιορισμένο αριθμό επιπλέον άρθρων και να λαμβάνουν το ενημερωτικό δελτίο «Personal Update», το οποίο περιείχε περιλήψεις νομοθετικών εξελίξεων και υπερσυνδέσμους προς τα πλήρη άρθρα. Αυτή η δωρεάν υπηρεσία αποτελούσε προάγγελο μιας επί πληρωμή συνδρομής για απεριόριστη πρόσβαση. Η Inteligo Media αμφισβήτησε το πρόστιμο, υποστηρίζοντας ότι το περιεχόμενο του ενημερωτικού δελτίου ήταν κυρίως συντακτικό, όχι εμπορικό, και ότι η επεξεργασία δεδομένων δικαιολογείτο βάσει της εξαίρεσης που προβλέπεται στο άρθρο 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2002/58, η οποία εφαρμόζεται σε υφιστάμενες πελατειακές σχέσεις. Μετά από πολλαπλά στάδια εγχώριων δικαστικών διαδικασιών, το Ρουμανικό Εφετείο παρέπεμψε την υπόθεση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης. Το αιτούν δικαστήριο ζητά διευκρινίσεις σχετικά με βασικούς νομικούς ορισμούς, συμπεριλαμβανομένου του κατά πόσον η λήψη μιας διεύθυνσης email για μια δωρεάν υπηρεσία συνιστά «πώληση υπηρεσίας» και εάν το ενημερωτικό δελτίο χαρακτηρίζεται ως «άμεση εμπορική προώθηση» σύμφωνα με την Οδηγία. Επίσης, ερωτά

ποια είναι η εφαρμοστέα νομική βάση για την επεξεργασία σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ σε τέτοιες περιπτώσεις.

Στην απόφασή του, το Δικαστήριο εξετάζει τις βασικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή της εξαίρεσης για τις μη ζητηθείσες επικοινωνίες, σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2002/58. Η κύρια εστίαση αφορά δύο κεντρικές έννοιες: αφενός, εάν ένα ενημερωτικό δελτίο με πληροφοριακό περιεχόμενο συνιστά «άμεση εμπορική προώθηση» και, αφετέρου, εάν η λήψη μιας διεύθυνσης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου μέσω της εγγραφής σε έναν δωρεάν λογαριασμό μπορεί να θεωρηθεί ότι γίνεται «στο πλαίσιο της πώλησης ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας».

Πρώτον, το Δικαστήριο κρίνει ότι η «άμεση εμπορική προώθηση» περιλαμβάνει κάθε επικοινωνία με εμπορικό σκοπό που απευθύνεται άμεσα και ατομικά σε έναν καταναλωτή. Στην περίπτωση του ενημερωτικού δελτίου «Personal Update» της Inteligo Media, το Δικαστήριο έκρινε ότι, παρόλο που περιείχε ενημερωτικές περιλήψεις νομοθετικών εξελίξεων, η κύρια λειτουργία του ήταν εμπορική. Το ενημερωτικό δελτίο είχε σχεδιαστεί για να προσελκύει τους χρήστες να αποκτήσουν πρόσβαση στο επί πληρωμή περιεχόμενο του εκδότη, ενθαρρύνοντάς τους να εξαντλήσουν τα περιορισμένα δωρεάν άρθρα τους και, τελικά, να αγοράσουν μια πλήρη συνδρομή. Ο πληροφοριακός χαρακτήρας της επικοινωνίας δεν αναιρεί τον υποκείμενο εμπορικό της στόχο, και συνεπώς χαρακτηρίζεται ως επικοινωνία για σκοπούς άμεσης εμπορικής προώθησης.

Δεύτερον, το Δικαστήριο ερμήνευσε ευρέως τη φράση «στο πλαίσιο της πώλησης μιας ... υπηρεσίας». Αναγνώρισε ότι, ενώ μια «πώληση» συνήθως συνεπάγεται πληρωμή, το αντάλλαγμα δεν είναι απαραίτητο να καταβάλλεται απευθείας από τον αποδέκτη της υπηρεσίας. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η δωρεάν υπηρεσία που προσέφερε η Inteligo Media, παρέχοντας περιορισμένη πρόσβαση σε άρθρα και στο ενημερωτικό δελτίο, εξυπηρετούσε διαφημιστικό σκοπό για το επί πληρωμή περιεχόμενό της. Κατά συνέπεια, το κόστος αυτής της «δωρεάν» υπηρεσίας θεωρείται έμμεσο αντάλλαγμα, ενσωματωμένο στην τιμή της πλήρους συνδρομής. Αυτό θεμελιώνει την αναγκαία «πελατειακή σχέση» που προβλέπει η Οδηγία, πράγμα που σημαίνει ότι η διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου λήφθηκε στο πλαίσιο μιας πώλησης, ικανοποιώντας έτσι την προϋπόθεση για την εξαίρεση του άρθρου 13 παρ. 2.

Τέλος, το Δικαστήριο εξέτασε την αλληλεπίδραση μεταξύ της νομιμότητας της επεξεργασίας βάσει του ΓΚΠΔ και των ειδικών κανόνων της Οδηγίας 2002/58. Απεφάνθη ότι, όταν ένας υπεύθυνος επεξεργασίας χρησιμοποιεί μια διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου για άμεση εμπορική προώθηση, τηρώντας τις προϋποθέσεις του άρθρου 13 παρ. 2 της Οδηγίας, οι γενικές προϋποθέσεις για τη νομιμότητα της επεξεργασίας που παρατίθενται στο άρθρο

6 παρ. 1 του ΓΚΠΔ δεν εφαρμόζονται. Το σκεπτικό του Δικαστηρίου βασίζεται στο άρθρο 95 του ΓΚΠΔ, σύμφωνα με το οποίο ο ΓΚΠΔ δεν δύναται να επιβάλλει πρόσθετες υποχρεώσεις σε περιπτώσεις όπου η Οδηγία 2002/58 προβλέπει ήδη ειδικές υποχρεώσεις με τον ίδιο στόχο. Δεδομένου ότι το άρθρο 13 παρ. 2 ρυθμίζει με ολοκληρωμένο τρόπο τις προϋποθέσεις για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο επικοινωνίας του άρθρου 13 παρ. 2, η συμμόρφωση με αυτό αρκεί για να θεμελιώσει τη νομιμότητα, καθιστώντας περιττή την ανάγκη για θεμελίωση της επεξεργασίας με βάση ξεχωριστή νομική βάση σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ.

Διευκρινίσεις σχετικά με τις προϋποθέσεις επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της προλήψεως, διερευνήσεως, ανιχνεύσεως ή δίωξης ποινικών αδικημάτων

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της προλήψεως, διερευνήσεως, ανιχνεύσεως ή δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτελέσεως ποινικών κυρώσεων και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών – Οδηγία (ΕΕ) 2016/680 – άρθρο 4 παρ. 1, στοιχεία γ' και ε' – ελαχιστοποίηση της επεξεργασίας των δεδομένων – περιορισμός της περιόδου διατηρήσεως των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – άρθρο 10 – συλλογή και διατήρηση βιομετρικών και γενετικών δεδομένων – απόλυτη αναγκαιότητα – άρθρο 6, στοιχείο α' – υποχρέωση διακρίσεως μεταξύ των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των διαφόρων κατηγοριών προσώπων – εθνική νομοθεσία που προβλέπει τη συλλογή βιομετρικών και γενετικών δεδομένων κάθε προσώπου που είναι ύποπτο ή κατηγορείται για εκ προθέσεως τέλεση ποινικού αδικήματος – άρθρο 5 – εύλογες προθεσμίες για τη διαγραφή ή τον τακτικό έλεγχο της αναγκαιότητας αποθηκεύσεως των δεδομένων αυτών – μη πρόβλεψη μέγιστου διαστήματος διατηρήσεως – αξιολόγηση της ανάγκης αποθηκεύσεως βιομετρικών και γενετικών δεδομένων από την αστυνομία βάσει εσωτερικών κανόνων – άρθρο 8 παρ. 2 – νομιμότητα της επεξεργασίας των δεδομένων αυτών – έννοια της «διατάξεως του δικαίου κράτους μέλους» – δυνατότητα χαρακτηρισμού της εθνικής νομολογίας ως «δικαίου κράτους μέλους»

ΔΕΕ C-57/23, Policejní prezidium ( ) και génétiques), 20.11.2025, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M. L. Arastey Sahún, Εισηγητής: E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:905 – Προδικαστική παραπομπή

Η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1, στοιχεία γ' και ε', του άρθρου 6, του άρθρου 8 παρ. 2, και του άρθρου 10 της

Οδηγίας 2016/680, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της πρόληψης, διερεύνησης, ανιχνεύσεως ή δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της απόφασης-πλαίσιο 2008/977/ΔΕΥ. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Nejvyšší správní soud (Ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, Τσεχική Δημοκρατία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του JH και της Policejní prezidium (αστυνομικής διευθύνσεως, Τσεχική Δημοκρατία, στο εξής: τσεχική αστυνομική διεύθυνση) με αντικείμενο, μεταξύ άλλων, τη συλλογή βιομετρικών και γενετικών δεδομένων του JH στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας καθώς και τη διατήρησή τους από την τσεχική αστυνομία.

Η διαφορά προέκυψε στο πλαίσιο ποινικής δίωξης κατά του JH για οικονομικό αδίκημα, η οποία κατέληξε σε καταδίκη με ποινή φυλάκισης με αναστολή. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, η τσεχική αστυνομική διεύθυνση συνέλεξε τα βιομετρικά και γενετικά δεδομένα του JH βάσει της παρ. 65 του νόμου για την τσεχική αστυνομία, η οποία επιτρέπει τέτοια μέτρα για κάθε πρόσωπο που κατηγορείται ή είναι ύποπτο για τη διάπραξη εκ δόλου ποινικού αδικήματος. Ο JH αμφισβήτησε αυτή την ενέργεια ως παράνομη επέμβαση στο θεμελιώδες δικαίωμά του στην ιδιωτική ζωή. Πρωτοβάθμιο δικαστήριο δίκαιωσε τον JH, κρίνοντας τη συλλογή δεδομένων παράνομη και διατάσσοντας την τσεχική αστυνομική διεύθυνση να διαγράψει τα δεδομένα από τις βάσεις δεδομένων της. Το δικαστήριο έκρινε ότι η παρ. 65 δεν παρείχε επαρκή καθοδήγηση για την αξιολόγηση της αναλογικότητας της επέμβασης, καθώς η μόνη προϋπόθεση που έθετε ήταν η «εκ δόλου» φύση του αδικήματος. Στο σκεπτικό του ανέφερε ότι για ένα λιγότερο σοβαρό, μη βίαιο αδίκημα που διαπράχθηκε από άτομο χωρίς προηγούμενες καταδίκες, η συλλογή ήταν δυσανάλογη.

Η τσεχική αστυνομική διεύθυνση άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του Nejvyšší správní soud (Ανώτατο διοικητικό δικαστήριο), το οποίο στη συνέχεια υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το αιτούν δικαστήριο αναγνώρισε ότι η δική του πρόσφατη νομολογία απαιτεί από την αστυνομία να διενεργεί αξιολόγηση της αναλογικότητας σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, λαμβάνοντας υπόψη παράγοντες όπως η σοβαρότητα του αδικήματος και το ποινικό μητρώο του ατόμου. Ωστόσο, ζήτησε διευκρινίσεις σχετικά με το αν το εθνικό νομικό πλαίσιο ήταν συμβατό με την Οδηγία (ΕΕ) 2016/680. Τα προδικαστικά ερωτήματα αφορούν το κατά πόσον η Οδηγία απαγορεύει την αδικριτη συλλογή βιομετρικών και γενετικών δεδομένων από οποιοδήποτε πρόσωπο είναι ύποπτο για τη διάπραξη εκ δόλου αδικήματος, θίγοντας τις αρχές της ελαχιστο-

ποίησης των δεδομένων και της υποχρέωσης διάκρισης μεταξύ κατηγοριών υποκειμένων των δεδομένων. Το δικαστήριο αμφισβήτησε επίσης τη νομιμότητα της αποθήκευσης τέτοιων δεδομένων χωρίς καθορισμένο ανώτατο χρονικό όριο. Τέλος, διερωτήθηκε εάν η εθνική νομολογία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «δίκαιο του κράτους μέλους» κατά την έννοια της Οδηγίας, ικανή να παρέχει τις απαραίτητες νομικές εγγυήσεις για την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, όπου η πρωτογενής νομοθεσία από μόνη της ενδέχεται να είναι ανεπαρκής.

Ξεκινώντας από το τελευταίο κατά σειρά ερώτημα και το ζήτημα του κατά πόσον η εθνική νομολογία μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δίκαιο του κράτους μέλους» κατά την έννοια των άρθρων 8 και 10 της Οδηγίας 2016/680, το Δικαστήριο υιοθέτησε μια ουσιαστική, και όχι τυπική, ερμηνεία του όρου «δίκαιο». Η προσέγγιση αυτή συνάδει με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με την οποία ο όρος «δίκαιο» περιλαμβάνει μια διάταξη όπως αυτή ερμηνεύεται από τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι η νομική βάση που απαιτεί η Οδηγία για την επεξεργασία ευαίσθητων βιομετρικών και γενετικών δεδομένων μπορεί να συνίσταται σε μια νομοθετική πράξη που συμπληρώνεται από τη δικαστική ερμηνεία. Ωστόσο, το Δικαστήριο επέβαλε κρίσιμες ποιοτικές απαιτήσεις προκειμένου η ερμηνεία του όρου «δίκαιο» να περιλαμβάνει και την εθνική νομολογία. Επικαλούμενο την αιτιολογική σκ. 33 της Οδηγίας και την προηγούμενη νομολογία του, τόνισε ότι η νομική βάση της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, που περιλαμβάνει τόσο τη νομοθετική διάταξη όσο και τη νομολογιακή της ερμηνεία, πρέπει να είναι προσιτή, σαφής, ακριβής και η εφαρμογή της προβλέψιμη για τα υποκείμενα των δεδομένων. Αυτό διασφαλίζει ότι τα άτομα διαθέτουν επαρκείς εγγυήσεις έναντι της αυθαίρετης επέμβασης και της κατάχρησης των προσωπικών τους δεδομένων. Η ίδια η νομοθετική διάταξη πρέπει, κατ' ελάχιστον, να προσδιορίζει με επαρκή σαφήνεια τους στόχους, τα προσωπικά δεδομένα που αφορά και τους σκοπούς της επεξεργασίας. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το «δίκαιο του κράτους μέλους», για τους σκοπούς της έγκρισης της συλλογής, αποθήκευσης και διαγραφής ευαίσθητων δεδομένων, αναφέρεται σε μια διάταξη γενικής εφαρμογής που θεσπίζει ελάχιστες προϋποθέσεις, όπως αυτή ερμηνεύεται από τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, υπό την προϋπόθεση ότι η εν λόγω νομολογία είναι τόσο προσβάσιμη όσο και επαρκώς προβλέψιμη.

Απαντώντας στο ερώτημα εάν η Οδηγία 2016/680 απαγορεύει την αδιάκριτη συλλογή βιομετρικών και γενετικών δεδομένων οποιουδήποτε προσώπου είναι ύποπτο ή κατηγορούμενο για εκ δόλου αδίκημα, το Δικαστήριο προέβη σε λεπτές διακρίσεις και επικεντρώθηκε στην αρχή του «απολύτως αναγκαίου». Πρώτον, όσον αφορά

το άρθρο 6, το Δικαστήριο έκρινε ότι η υποχρέωση διάκρισης μεταξύ κατηγοριών υποκειμένων των δεδομένων δεν είναι απόλυτη, καθώς εφαρμόζεται μόνο «κατά περίπτωση και στο μέτρο του δυνατού». Κατά συνέπεια, η εθνική νομοθεσία δεν παραβιάζει εκ φύσεως την διάταξη αυτή αντιμετωπίζοντας τους υπόπτους και τους κατηγορούμενους ως ενιαία κατηγορία, υπό την προϋπόθεση ότι οι σκοποί της συλλογής δεδομένων δεν καθιστούν αναγκαία τη διάκριση μεταξύ τους. Ο πυρήνας της ανάλυσης, ωστόσο, βασίστηκε στο άρθρο 4 παρ. 1, στοιχείο γ', σχετικά με την αρχή ελαχιστοποίησης των δεδομένων, και στις αυξημένες απαιτήσεις του άρθρου 10 για την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων.

Το Δικαστήριο τόνισε ότι για τέτοιου είδους δεδομένα, η επεξεργασία επιτρέπεται μόνο όταν είναι «απολύτως αναγκαία». Το κριτήριο αυτό απαιτεί μια ιδιαίτερα αυστηρή και συγκεκριμένη αξιολόγηση, που δεν βασίζεται σε γενικούς στόχους αλλά σε ειδικούς και επακριβώς καθορισμένους σκοπούς. Οι αρχές πρέπει να διασφαλίζουν ότι ο στόχος δεν μπορεί να επιτευχθεί με λιγότερο παρεμβατικά μέσα. Επιπλέον, η αξιολόγηση αυτή πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλους τους σχετικούς παράγοντες σε κάθε δεδομένη περίπτωση, συμπεριλαμβανομένης της φύσης και της σοβαρότητας του αδικήματος, των ειδικών περιστάσεων και του ποινικού μητρώου ή του ατομικού προφίλ του προσώπου. Το Δικαστήριο διέκρινε την παρούσα υπόθεση, όπου ο νόμος παρέχει διακριτική ευχέρεια στην αστυνομία, από προηγούμενες αποφάσεις του σχετικά με εθνικές διατάξεις που επιβάλλουν τη συστηματική συλλογή. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ένας νόμος που επιτρέπει τέτοια συλλογή δεν είναι από μόνος του αντίθετος προς την Οδηγία, υπό την προϋπόθεση ότι το εθνικό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένης της δεσμευτικής νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων, υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές να επαληθεύουν και να αποδεικνύουν κατά περίπτωση ότι η συλλογή είναι απολύτως αναγκαία για την επίτευξη των συγκεκριμένων επιδιωκόμενων σκοπών.

Απαντώντας στο τελευταίο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εθνική νομοθεσία που επιτρέπει τη συλλογή ευαίσθητων δεδομένων είναι συμβατή με την Οδηγία 2016/680, υπό την προϋπόθεση ότι το εθνικό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένης της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων, υποχρεώνει τις αρχές να διενεργούν μια αυστηρή, κατά περίπτωση αξιολόγηση του «απολύτως αναγκαίου» χαρακτήρα της. Η αξιολόγηση αυτή πρέπει να λαμβάνει υπόψη παράγοντες όπως η σοβαρότητα του αδικήματος και το προφίλ του ατόμου, αναγνωρίζοντας ότι ακόμη και οικονομικά εγκλήματα ενδέχεται να δικαιολογούν τη συλλογή για συγκεκριμένους ερευνητικούς σκοπούς, όπως η αποκάλυψη συνδέσμων με το οργανωμένο έγκλημα. Όσον αφορά την αποθήκευση των δεδομένων, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 4

παρ. 1, στοιχείο ε', δεν επιβάλλει απόλυτη μέγιστη περίοδο διατήρησης, ακόμη και για ευαίσθητα δεδομένα. Αντιθέτως, τα κράτη μέλη μπορούν να καθιερώσουν ένα σύστημα «κατάλληλων» περιοδικών επανεξετάσεων για την αξιολόγηση της συνεχιζόμενης αναγκαιότητας της αποθήκευσης. Για να είναι νόμιμο ένα τέτοιο σύστημα επανεξέτασης, πρέπει να εφαρμόζει αυστηρά το κριτήριο του «απολύτως αναγκαίου», οδηγώντας στη διαγραφή των δεδομένων όταν η αποθήκευσή τους δεν δικαιολογείται

πλέον. Μια σημαντική αλλαγή στη νομική κατάσταση του υποκειμένου των δεδομένων πρέπει επίσης να ενεργοποιεί την επανεξέταση της αναγκαιότητας διατήρησης. Η χρήση εσωτερικών κανονισμών της αστυνομίας για τις αξιολογήσεις αυτές είναι επιτρεπτή, αλλά μόνο εάν η διακριτική ευχέρεια της αστυνομίας πλαισιώνεται επαρκώς από το εθνικό δίκαιο. Τέλος, οι αρχές πρέπει να είναι σε θέση να αιτιολογούν ανεξάρτητα την αναγκαιότητα της συνεχιζόμενης αποθήκευσης σε δικαστικές διαδικασίες.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και έννομες συνέπειές της

1) Δεν επιτρέπεται να θεωρηθεί ότι η μη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης συνιστά απλό εκτελεστικό μέτρο το οποίο δεν μεταβάλλει τη νομική κατάσταση του συγκεκριμένου υπηκόου τρίτης χώρας.

2) Η απόφαση περί μη χορηγήσεως προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης πρέπει να μπορεί να προσβληθεί στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας.

3) Η πρόβλεψη που περιλαμβάνεται σε απόφαση επιστροφής σχετικά με την προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποχρέωσης επιστροφής. Συνεπώς, σε περίπτωση που διαπιστωθεί έλλειψη νομιμότητας της εν λόγω πρόβλεψης σχετικά με την προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, η απόφαση επιστροφής πρέπει να ακυρώνεται στο σύνολό της.

4) Είναι επιτρεπτή η επιβολή απαγόρευσης επανεισόδου βάσει απόφασης επιστροφής στο πλαίσιο της οποίας δεν είχε χορηγηθεί προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, ακόμη και μετά από πάροδο μεγάλου χρονικού διαστήματος

προδικαστική παραπομπή – συνοριακοί έλεγχοι, άσυλο και μετανάστευση – μεταναστευτική πολιτική – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – άρθρο 3, σημεία 4 και 6, άρθρο 7 παρ. 1 και 4, άρθρο 8 παρ. 1 και 2, άρθρο 11 παρ. 1, και άρθρο 13 – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – απόφαση επιστροφής – μη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης – απαγόρευση εισόδου – διοικητική πράξη δεκτική προσφυγής – εκτελεστότητα απόφασης επιστροφής η οποία δεν περιέχει πρόβλεψη σχετικά με την εν λόγω προθεσμία – δικαίωμα σε αποτελεσματικό μέσο έννομης προστασίας – απόφαση απαγόρευσης εισόδου εκδοθείσα μετά την πάροδο μεγάλου χρονικού διαστήματος

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-636/23 και C-637/23, Al Hoceima, 01.08.2025, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: M.L. Arastey Sahún, Εισηγητής: J. Passer, Γεν. Εισαγγελέας: D. Spielmann, ECLI:EU:C:2025:603 – Προδικαστική παραπομπή

Υπόθεση C-636/23: Το 2015, από την αρμόδια βελγική αρχή επιβλήθηκε σε βάρος του W, πολίτη Μαρόκου κατά δήλωσή του, διαταγή εγκατάλειψης της επικράτειας και απαγόρευση επανεισόδου διάρκειας τριών ετών. Εντός

του 2019, απορρίφθηκε αίτημα του W να του χορηγηθεί διεθνής προστασία, ενώ παράλληλα ο W καταδικάστηκε σε πλημμεληματική ποινή για παραβίαση της νομοθεσίας περί ναρκωτικών. Κατόπιν τούτου, εκδόθηκε νέα διαταγή εγκατάλειψης της επικράτειας και απόφαση απαγόρευσης επανεισόδου διάρκειας οκτώ ετών. Δεν χορηγήθηκε καμία προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, με την αιτιολογία ότι υπήρχε κίνδυνος διαφυγής και ότι ο W συνιστούσε κίνδυνο για τη δημόσια τάξη και την εθνική ασφάλεια. Το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο ακύρωσε τη διαταγή στο σύνολό της, κρίνοντας ότι η μη χορήγηση προθεσμίας ήταν μη σύμνομη. Κατόπιν αιτήσεως αναίρεσεως του Βελγικού Δημοσίου, το βελγικό Συμβούλιο της Επικρατείας αναίρεσε εν μέρει την πρωτοβάθμια απόφαση, κρίνοντας ότι η χορήγηση ή μη προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης αποτελεί απλό εκτελεστικό μέτρο το οποίο δεν μεταβάλλει τη νομική κατάσταση του αλλοδαπού, δεδομένου ότι δεν ασκεί επιρροή στη διαπίστωση περί παράνομης διαμονής στην οικεία επικράτεια. Κατόπιν τούτου, ανέπεμψε την υπόθεση στο αιτούν δικαστήριο.

Υπόθεση C-637/23: Ο X, πολίτης Αλγερίας, διαμένει παράνομα επί διετία στο Βέλγιο, όπου φιλοξενείται από τον αδελφό του. Το 2023, διατάχθηκε η κράτησή του και εκδόθηκε σε βάρος του διαταγή εγκατάλειψης της επικράτειας με μεταγωγή στα σύνορα ενόψει απομάκρυνσης, καθώς και απαγόρευση επανεισόδου για δύο έτη, χωρίς να του χορηγηθεί προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, λόγω ύπαρξης κινδύνου διαφυγής. Ο X άσκησε προσφυγή με αίτημα την αναστολή εκτελέσεως και την ακύρωση των παραπάνω διοικητικών πράξεων.

Το αρμόδιο, και στις δύο υποθέσεις, βελγικό Συμβούλιο επίλυσης ενδίκων διαφορών επί υποθέσεων αλλοδαπών, απέστειλε στο ΔΕΕ διάφορα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούσαν αμφότερες τις διαφορές. Το ΔΕΕ έκρινε ότι: 1) Δεν επιτρέπεται να θεωρηθεί ότι η μη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης συνιστά απλό εκτελεστικό μέτρο το οποίο δεν μεταβάλλει τη νομική κατάσταση του συγκεκριμένου υπηκόου τρίτης χώρας, 2) Η απόφαση περί μη χορηγήσεως προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης πρέπει να μπορεί να προσβληθεί στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας, 3) Η πρόβλεψη που περιλαμβάνεται σε απόφαση επιστροφής σχετικά με την προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποχρέωσης επιστροφής. Συνεπώς, σε περίπτωση που διαπιστωθεί έλλειψη νομιμότητας της εν λόγω πρόβλεψης σχετικά με την προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, η απόφαση επιστροφής πρέπει να ακυρώνεται στο σύνολό της, και 4) Είναι επιτρεπτή η επιβολή απαγόρευσης επανεισόδου βάσει απόφασης επιστροφής στο πλαίσιο της οποίας δεν είχε χορηγηθεί προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης, ακόμη και μετά από πάροδο μεγάλου χρονικού διαστήματος.

Παρατηρήσεις

Πασχάλης Πασχαλίδης*

I. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο των δύο σχολιαζόμενων βελγικών αποφάσεων¹, το ΔΕΕ κλήθηκε να ερμηνεύσει ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα για τη φύση και τις έννομες συνέπειες της (μη) χορήγησης προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης, καθώς και ένα ζήτημα επί της απαγόρευσης επανεισόδου. Η χορήγηση της προθεσμίας αποτελεί αποτύπωση της αξιακής προτεραιοποίησης που έχει η προσωπική ελευθερία του αλλοδαπού, όπως αποτυπώνεται στην Οδηγία 2008/115/EK περί Επιστροφών (εφεξής: ΟΕ). Η αρχιτεκτονική της ΟΕ περιλαμβάνει μια σειρά διαδοχικών σταδίων έκδοσης διακριτών μεταξύ τους διοικητικών πράξεων, βάσει της οποίας η αξιολόγηση του εάν πρέπει να χορηγηθεί προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης προηγείται της έκδοσης απόφασης που απαγορεύει την επανεισόδο, καθώς και την επιβολή κράτησης. Μόνον όταν συντρέχει ένας τουλάχιστον από τους εξαιρετικούς λόγους που προβλέπονται στο άρθρο 7 (4) ΟΕ, η προθεσμία μπορεί να μην χορηγείται (ή να χορηγείται για μικρότερο χρονικό διάστημα) και να επιβάλλονται τα μέτρα της απαγόρευσης επανεισόδου και της κράτησης.

Ο οικειοθελής χαρακτήρας της αναχώρησης αναγνωρίζεται ως προτιμότερος για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του αλλοδαπού και ταυτόχρονα για την οικονομία της διαδικασίας επιστροφής την οποία θεσπίζει η ΟΕ². Η διαπίστωση αυτή αποτελεί, άλλωστε, μια οικουμενική αξία, κοινώς αναγνωρισμένη σε διεθνές επίπεδο³. Γι' αυτό και η ΕΕ διαθέτει χρηματοδοτικά εργαλεία από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επιστροφής για την υλοποίηση προγραμμάτων οικειοθελούς αναχώρησης, ενώ έχουν συσταθεί και ομάδες εμπειρογνομώνων για την επιστροφή στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης. Η Στρατηγική της ΕΕ για την οικειοθελή επιστροφή και την επανένταξη είναι εκείνη που καθορίζει πρακτικά μέσα για την επίτευξη

των οικειοθελών επιστροφών στην πράξη, με τη στήριξη και του Frontex. Η χρήση αναγκαστικών μέσων αποτελεί το έσχατο μέτρο, σε περιπτώσεις όπου δεν είναι, για οποιονδήποτε λόγο, δυνατή η χορήγηση της προθεσμίας ή που αυτή έχει παραβιαστεί από τον αλλοδαπό, πάντοτε τηρουμένων των σχετικών εγγυήσεων διαφύλαξης των δικαιωμάτων του⁴. Άλλωστε, τα μέτρα αναγκαστικής επιστροφής είναι συνήθως πολύ περισσότερο δαπανηρά, καθώς και αυξημένης γραφειοκρατικής φύσεως, με αποτέλεσμα να καθίστανται συχνά παράγοντες επιβράδυνσης, αν όχι ματαίωσης, των σχετικών διαδικασιών⁵.

Το ενδιαφέρον με τα ζητήματα αυτά είναι ότι, σε αντίθεση με άλλους θεσμούς της εν ευρεία εννοία απέλασης/επιστροφής, δεν έχουν καταστεί αναλυτικό αντικείμενο πραγμάτευσης ως προς τη φύση και τις έννομες συνέπειές τους. Ασφαλώς, επιμέρους ζητήματα έχουν κατά καιρούς απασχολήσει το ΔΕΕ, είτε ευθέως είτε παρεμπιπτόντως, πλην όμως, για πρώτη φορά, το δικαστήριο του Λουξεμβούργου κλήθηκε να ερμηνεύσει τα δύο αυτά ζητήματα. Εξ ου και η σχολιαζόμενη απόφαση είναι μεγάλης σημασίας ως προς την πρακτική εφαρμογή του θεσμού της οικειοθελούς αναχώρησης και την τύχη των αποφάσεων επιστροφής που παραβιάζουν τις σχετικές εγγυήσεις. Πολλώ δε μάλλον σε ένα κράτος όπως η Ελλάδα, όπου η διοικητική πρακτική έχει αποδείξει ότι η κράτηση και η αναγκαστική επιστροφή καθίστανται ένας άτυπος υπερκανόνας, ο οποίος υπονομεύει την προτεραιοποίηση του οικειοθελούς χαρακτήρα της επιστροφής.

II. Ο κανόνας της χορήγησης προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και οι εξαιρέσεις

Κατά το άρθρο 7 (1) ΟΕ, η απόφαση επιστροφής προβλέπει κατάλληλο χρονικό διάστημα για την οικειοθελή αναχώρηση που κυμαίνεται μεταξύ 7-30 ημερών. Η προθεσμία μπορεί να χορηγείται αυτεπαγγέλτως ή κατόπιν αιτήματος του αλλοδαπού, ενώ δύναται να μην χορηγείται καθόλου ή να χορηγείται για μικρότερο χρονικό διάστημα, όταν συντρέχει κίνδυνος διαφυγής ή το αίτημα για νόμιμη παραμονή έχει απορριφθεί ως προδήλως αβάσιμο ή δόλιο ή όταν ο αλλοδαπός αποτελεί κίνδυνο για τη δημόσια ασφάλεια, τη δημόσια τάξη ή την εθνική ασφάλεια⁶.

Ασφαλώς, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι αρμόδιες αρχές έχουν υποχρέωση ειδικής αιτιολογίας για τη χρήση της διακριτικής τους ευχέρειας και τη διασφάλιση της απουσίας αυθαιρεσίας. Το σύνολο των παραπάνω όρων υπόκειται αυτονοήτως στον έλεγχο της αναλογικότητας,

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

1. Ορισμένα τμήματα του παρόντος σχολίου αποτελούν προδημοσίευση της υπό εκπόνηση διδακτορικής μου διατριβής, με θέμα «Ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων στην απέλαση αλλοδαπού».

2. Αιτιολογική σκ. 10 ΟΕ. Πρβλ. ΔΕΕ C-61/11 PPU, *El Dridi*, 28.04.2011, ECLI:EU:C:2011:268, σκ. 36, ΔΕΕ C-409/20, *Subdelegación del Gobierno en Pontevedra*, 03.03.2022, ECLI:EU:C:2022:148, σκ. 50.

3. Μεταξύ άλλων: Άρθρο 21 (1) του Σχεδίου Άρθρων για την Απόλαση, με το σχετικό επεξηγηματικό σχόλιο, HRC, Report of the Special Rapporteur on the Human Rights of Migrants: Study on the Return and Reintegration of Migrants, A/ HRC/ 38/ 41, Γενεύη, 04.05.2018, παρ. 87.

4. ΔΕΕ C-808/18, *Επιτροπή/Ουγγαρία*, 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1029, σκ. 252.

5. R. BIRNIE, *The Ethics and Politics of Deportation in Europe*, διδακτορική διατριβή, Φλωρεντία, 2019, σ. 93.

6. Άρθρο 7 (4) της Οδηγίας 2008/115/EK.

προκειμένου να ανευρεθεί η ύπαρξη ηπιότερων μέτρων και να επιτευχθεί η αναγκαία στάθμιση μέσω των σκοπών. Η παραβίαση της εν λόγω υποχρέωσης δεν είναι σπάνια, λόγω μιας γενικότερης επιφυλακτικότητας των αρμοδίων αρχών τόσο ως προς την προοπτική υλοποίησης της επιστροφής, ενόψει κινδύνου διαφυγής, όσο και ως προς την τέλεση αξιόποινων πράξεων καθ' όλο το χρονικό αυτό διάστημα⁷.

III. Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης

Προκειμένου να αναδείξει τη φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης, το ΔΕΕ κλήθηκε αναπόφευκτα να σχολιάσει την ως άνω αναιρετική κρίση του βελγικού Συμβουλίου της Επικρατείας, ότι δηλαδή η χορήγηση της προθεσμίας αποτελεί απλώς ένα εκτελεστικό μέτρο, το οποίο δεν μεταβάλλει τη νομική κατάσταση του αλλοδαπού, δεδομένου ότι δεν ασκεί επιρροή στη διαπίστωση περί παράνομης διαμονής στην οικεία επικράτεια. Το ΔΕΕ ξεκίνησε την ερμηνεία του, υπενθυμίζοντας ότι η ΟΕ θεσπίζει μια σειρά από διακριτά μεταξύ τους στάδια, τα οποία εφαρμόζονται κλιμακωτά. Η χρονική εφαρμογή τους προκύπτει ήδη από τη θέση τους εντός της Οδηγίας. Έτσι, για παράδειγμα, το άρθρο 6 προβλέπει τον κανόνα της έκδοσης απόφασης επιστροφής και τις εξαιρέσεις της, εν συνεχεία το άρθρο 7 ρυθμίζει το ζήτημα της οικειοθελούς αναχώρησης, το άρθρο 8 την εκτέλεση της απόφασης επιστροφής διά της αναγκαστικής απομάκρυνσης εάν η οικειοθελής αναχώρηση δεν ευοδώσει, κ.ο.κ. Από αυτή τη χρονική αλληλουχία και τη διαβάθμιση των επιμέρους μέτρων που θεσπίζει η ΟΕ, προκύπτει ότι η απόφαση επιστροφής δεν εκτελείται αμέσως για τον λόγο και μόνο ότι ο αλλοδαπός διαμένει παράνομα στο κράτος μέλος⁸.

Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ συμπέρανε ότι η απόφαση σχετικά με τη χορήγηση ή μη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης έχει άμεσες έννομες συνέπειες, τις οποίες οι αρμόδιες εθνικές αρχές οφείλουν να αντλούν⁹. Υπεραμύνθηκε το συμπέρασμά του, κρίνοντας ότι συνάδει όχι μόνο με την αρχιτεκτονική της Οδηγίας, αλλά και με τον σκοπό της οικειοθελούς αναχώρησης, ο οποίος είναι να διασφαλίσει τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των αλλοδαπών¹⁰.

Απαντώντας στην ερμηνεία του βελγικού Συμβουλίου της Επικρατείας, το ΔΕΕ διευκρίνισε πως το γεγονός ότι η χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης δεν

μεταβάλλει τον παράνομο χαρακτήρα της διαμονής στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους ουδόλως αναιρεί το παραπάνω συμπέρασμα. Μπορεί, πράγματι, ο αλλοδαπός να εξακολουθεί να θεωρείται ως παρανόμως διαμένων για όλο το χρονικό διάστημα της προθεσμίας, ωστόσο η μη χορήγηση θα είχε σημαντικές συνέπειες επί της νομικής κατάστασής του. Μεταξύ αυτών, επί της ακώλυτης άσκησης των δικαιωμάτων που αναφέρονται στο άρθρο 14 (1) της Οδηγίας (οικογενειακή ενότητα, επείγουσα υγειονομική περίθαλψη, θεραπευτική αγωγή, πρόσβαση στο βασικό εκπαιδευτικό σύστημα κ.λπ.). Συνεπώς, η απόφαση περί χορήγησης ή μη της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά απλό εκτελεστικό μέτρο το οποίο δεν μεταβάλλει τη νομική κατάσταση του συγκεκριμένου υπηκόου τρίτης χώρας¹¹.

Η επιχειρηματολογία αυτή είναι ιδιαίτερως πειστική, δεδομένου ότι συνδυάζει το άμεσο γράμμα των σχετικών διατάξεων (γραμματική ερμηνεία), το συνολικό σύστημα και την αρχιτεκτονική της ΟΕ (λογικοσυστηματική ερμηνεία), καθώς και τον σκοπό της οικειοθελούς αναχώρησης (τελεολογική ερμηνεία) Αυτό που θα μπορούσε να προσθέσει το ΔΕΕ, εν προκειμένω, είναι ότι, ούτως ή άλλως, καθ' όλο το διάστημα της οικειοθελούς αναχώρησης ο αλλοδαπός δεν κωλύεται να επιδιώξει τη νομιμοποίηση της διαμονής του στο βελγικό έδαφος, γεγονός που θα μπορούσε να άρει την παρανομία του. Αυτός είναι και ένας βασικός λόγος για τον οποίον το επιχείρημα περί δήθεν μη μεταβολής της νομικής του κατάστασης δεν ευσταθεί. Επομένως, η αναγνώριση της προθεσμίας εξυπηρετεί τόσο τον θεμελιώδη για κάθε κράτος δικαίου χαρακτήρα της προσωπικής ελευθερίας, όσο και την άσκηση άλλων δικαιωμάτων του υπό απέλωση αλλοδαπού καθ' όλο αυτό το διάστημα.

IV. Δικαστική διεκδίκηση της οικειοθελούς αναχώρησης και συνέπειές της

Βάσει των ανωτέρω, προκύπτει ότι, εφόσον το κεφάλαιο της απόφασης επιστροφής που αφορά στη (μη) χορήγηση οικειοθελούς αναχώρησης παράγει άμεσες συνέπειες στον εξωτερικό νομικό κόσμο, έχει εκτελεστικότητα, και άρα μπορεί να προσβληθεί και αυτοτελώς. Το ΔΕΕ συνέδεσε, μάλιστα, την εν λόγω δυνατότητα τόσο με το δικαίωμα ακροάσεως (αρ. 12 της ΟΕ) όσο και με το δικαίωμα προσφυγής (αρ. 13 της ΟΕ και 47 ΧΘΔΕΕ). Συνεπώς, ο αλλοδαπός πρέπει να ακούγεται τόσο πριν από τη λήψη απόφασης περί της χορήγησης προθεσμίας όσο και κατασταλτικά στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας¹². Το ΔΕΕ διευκρίνισε, μάλιστα, ότι το ένδικο βοήθημα βάσει του οποίου ο αλλοδαπός μπορεί να αμφισβητήσει την απόφαση της διοίκησης πρέπει να αναφέρεται τόσο στη μη

7. Πρβλ. U. BRANDL, Voluntary Departure as a Priority: Challenges and Best Practices, σε: M. Moraru / G. Cornelisse / P. De Bruycker (eds), Law and Judicial Dialogue on the Return of Irregular Migrants from the European Union, Οξφόρδη, 2020, σ. 85 επ.

8. Σκ. 44.

9. Σκ. 45.

10. Σκ. 47.

11. Σκ. 48 και 50-51.

12. Σκ. 53-55 και 57.

χορήγηση καθεαυτήν, όσο και στη διάρκειά της, εάν έχει χορηγηθεί¹³.

Το πιο ενδιαφέρον, ίσως, σημείο της απόφασης αφορά στις έννομες συνέπειες που θα έχει ο δικαστικός έλεγχος. Αφού το ΔΕΕ επιβεβαίωσε την εκτελεστότητα του κεφαλαίου που αφορά στη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και στην πλήρη δικαστική του προστασία, προέβη σε έναν συλλογισμό που θωρακίζει θεσμικά τον σεβασμό του αυτοτελούς αυτού δικαιώματος. Συγκεκριμένα, συνέδεσε το ερώτημα των εννόμων συνεπειών με το ζήτημα του κατά πόσον το κεφάλαιο που αφορά στη χορήγηση της προθεσμίας αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της απόφασης επιστροφής, δηλαδή ουσιώδη τύπο της. Υπενθυμίζεται ότι, κατά το άρθρο 3, σημείο 4, της Οδηγίας, η απόφαση επιστροφής είναι «διοικητική ή δικαστική απόφαση ή πράξη με την οποία κηρύσσεται ή αναφέρεται ως παράνομη η παραμονή υπηκόου τρίτης χώρας και του επιβάλλεται ή αναφέρεται υποχρέωση επιστροφής». Στο πλαίσιο αυτό, το ΔΕΕ έχει προηγουμένως κρίνει ότι ο προσδιορισμός του τόπου προορισμού είναι τόσο ουσιώδης για τη νομιμότητα της απόφασης, με αποτέλεσμα, όταν η αρμόδια αρχή μεταβάλλει τον εν λόγω τόπο, επιφέρει τόσο ουσιώδη τροποποίηση στην απόφαση, ώστε πρέπει να θεωρείται ότι εξέδωσε νέα απόφαση επιστροφής¹⁴.

Με δεδομένο ότι η χορήγηση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης ναι μεν προβλέπεται διακριτά στο άρθρο 7 της ΟΕ, πλην όμως όχι και στο άρθρο 3, σημείο 4, ως ουσιώδες στοιχείο της απόφασης επιστροφής, τίθεται το ερώτημα εάν μπορεί να θεωρηθεί ως ουσιώδες στοιχείο, επιφέροντας την ακύρωση της απόφασης επιστροφής συνολικά. Το ΔΕΕ μετέθεσε τη βάση του ερωτήματος, προβαίνοντας σε μια ενδιαφέρουσα συλλογιστική. Επικαλέστηκε όχι το σημείο 4, αλλά το σημείο 3 του άρθρου 3, το οποίο αφορά στην έννοια της «επιστροφής» και η οποία ορίζεται ως «διαδικασία επανόδου υπηκόου τρίτης χώρας – είτε με οικειοθελή συμμόρφωσή του προς την υποχρέωση επιστροφής είτε αναγκαστικά:– στη χώρα καταγωγής του/της, ή – σε χώρα διέλευσης σύμφωνα με κοινοτικές ή διμερείς συμφωνίες επανεισδοχής ή άλλες ρυθμίσεις, ή – σε άλλη τρίτη χώρα, στην οποία ο εν λόγω υπήκοος τρίτης χώρας αποφασίζει εθελοντικά να επιστρέψει και στην οποία γίνεται δεκτός/-ή». Στη βάση αυτή, παρατήρησε ότι, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, η υποχρέωση επιστροφής σημαίνει ότι ο υπήκοος τρίτης χώρας οφείλει να επιστρέψει, οικειοθελώς ή αναγκαστικά, σε μία από τις χώρες που μνημονεύονται στην εν λόγω διάταξη. Για τον λόγο αυτόν, συμπέρανε ότι η απόφαση με την οποία

η αρμόδια εθνική αρχή αποφαινεται επί της (μη) χορήγησης προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποχρέωσης επιστροφής¹⁵.

Στο σημείο αυτό, το ΔΕΕ έχει ήδη καταλήξει σε τρία βασικά συμπεράσματα: α) ότι το κεφάλαιο της απόφασης επιστροφής που αφορά στη χορήγηση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης έχει εκτελεστό χαρακτήρα, β) ότι το ζήτημα της οικειοθελούς αναχώρησης εξετάζεται στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας τόσο πριν την έκδοση της απόφασης επιστροφής, όσο και κατόπιν έκδοσης αυτής, και γ) ότι το κεφάλαιο αυτό αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποχρέωσης επιστροφής. Ενόψει των τριών αυτών ενδιάμεσων συμπερασμάτων, κατέληξε στο λογικό τελικό συμπέρασμα ότι η έλλειψη νομιμότητας ως προς το ζήτημα της οικειοθελούς αναχώρησης επιφέρει την ακύρωση του συνόλου της απόφασης επιστροφής. Τούτο, είτε το ζήτημα της παρανομίας αφορά στη μη χορήγηση είτε αφορά στη διάρκειά της¹⁶.

Όπως πράττει αρκετά συχνά σε ανάλογες περιπτώσεις, το ΔΕΕ ένοιωσε την ανάγκη να υπεραμυνθεί του συμπεράσματός του και τελεολογικά. Επικαλέστηκε, προς τούτο, τον διττό σκοπό της ΟΕ, αφενός μεν να κατοχυρώσει μια αποτελεσματική διαδικασία επιστροφών, αφετέρου δε αυτή να συνάδει με τα θεμελιώδη δικαιώματα και την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Όπως έχει επισημάνει πολλάκις το ίδιο το ΔΕΕ, η αρχή της αναλογικότητας, ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου, αλλά και ως κοινή συνταγματική παράδοση των κρατών μελών, τυγχάνει εφαρμογής σε όλα τα στάδια της Οδηγίας. Έτσι, λαμβάνεται υπόψη, μεταξύ άλλων, για το εάν θα εκδοθεί απόφαση επιστροφής, για την υλοποίησή της, τον τρόπο υλοποίησης και τη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης ή επιβολής κράτησης ή/και απαγόρευσης επανεισόδου¹⁷. Η ως άνω ερμηνεία εξυπηρετεί ασφαλώς μια ισορροπία μεταξύ των δύο σκοπών της Οδηγίας, στο μέτρο που διασφαλίζει την αποτελεσματική απόλαυση ενός δικαιώματος που κατοχυρώνεται αυτοτελώς στην Οδηγία. Αντίθετη ερμηνεία θα έθιγε την ισορροπία αυτήν, και άρα τον δεύτερο σκοπό της ΟΕ¹⁸.

Μία ένσταση που θα μπορούσε να προβάλλει κανείς αφορά στο ότι το ίδιο το άρθρο 7 (1) της ΟΕ προβλέπει τη δυνατότητα των κρατών μελών να ορίζουν ότι η προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης χορηγείται μόνον κατόπιν αιτήσεως και όχι αυτεπαγγέλτως, επομένως δεν αποτελεί, σε μια τέτοια περίπτωση, ουσιώδες τμήμα της απόφασης

13. Σκ. 56.

14. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-924/19 PPU και C-925/19 PPU, *Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság Dél-alföldi Regionális Igazgatóság*, 14.05.2020, ECLI:EU:C:2020:36, σκ. 116.

15. Σκ. 73.

16. Σκ. 75 και 82.

17. ΔΕΕ C-61/11 PPU, *El Dridi*, 28.04.2011, ECLI:EU:C:2011:268, σκ. 41, ΔΕΕ C-554/13, *Zh. & O.*, 11.06.2015, ECLI:EU:C:2015:377, σκ. 49, ΔΕΕ C-409/20, *Subdelegación del Gobierno en Pontevedra*, 03.03.2022, ECLI:EU:C:2022:148, σκ. 57.

18. Σκ. 78.

επιστροφής. Κατά το ΔΕΕ, η δυνατότητα αυτή δεν αναιρεί το παραπάνω συμπέρασμα για δύο λόγους. Πρώτον, διότι υπάρχει σε κάθε περίπτωση το δικαίωμα πληροφόρησης για την εν λόγω δυνατότητα, ώστε ο αλλοδαπός να μπορεί να το ασκήσει¹⁹. Δεύτερον, και σε αυτήν την περίπτωση, ο τρόπος με τον οποίον έδρασε συνολικά η διοίκηση είναι δικαστικώς ελεγκτέος, με αποτέλεσμα τυχόν παρανομία να μπορεί να οδηγήσει ομοίως στην ακύρωση της απόφασης επιστροφής εν τω συνόλω²⁰.

Ένα ασαφές σημείο της κρίσης του ΔΕΕ αφορά στις εξουσίες της αρμόδιας αρχής μετά την ακύρωση της απόφασης επιστροφής, για τους παραπάνω λόγους. Επικαλούμενο τον πρώτο εκ των δύο σκοπών της Οδηγίας, δηλαδή την αποτελεσματικότητα της πολιτικής επιστροφών, έκρινε ότι η ακύρωση αυτή δεν συνεπάγεται απαραίτητα την κίνηση νέας διαδικασίας²¹. Μια παρόμοια κρίση είχε διατυπωθεί και σε άλλη περίπτωση όπου αφορούσε στο ζήτημα της τύχης της απόφασης επιστροφής, όταν, κατόπιν έκδοσής της, ο αλλοδαπός υποβάλει αίτημα διεθνούς προστασίας. Στην περίπτωση εκείνη, με δεδομένο ότι η απόφαση επιστροφής δεν πάσχει από νομικό ελάττωμα, αλλά τελεί σε υποχρεωτική αναστολή έως την απόφαση περί του αιτήματος, το ΔΕΕ είχε κρίνει ότι, αφότου απορριφθεί το αίτημα, η διαδικασία μπορεί να επαναληφθεί από το σημείο κατά το οποίο είχε σταματήσει²². Στην περίπτωση αυτήν, όμως, η κατάσταση δεν είναι ίδια. Η απόφαση επιστροφής πάσχει από ορισμένο ουσιώδες ελάττωμα, εξ ου και ακυρώνεται. Η ακύρωση της πράξης βάσει του διαπλαστικού χαρακτήρα της ακυρωτικής απόφασης *erga omnes* και *ex tunc*²³, θα σήμαινε και την κίνηση νέας διαδικασίας. Αυτός ο περιορισμός του ακυρωτικού αποτελέσματος έχει προβλεφθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως άλλων κλάδων του δικαίου, όπου το ΔΕΕ έκρινε ότι η ακύρωση πράξης όχι εθνικής αρχής, αλλά οργάνου της ΕΕ, δεν επηρεάζει κατ' ανάγκη και τις προπαρασκευαστικές της πράξεις²⁴. Εξ ου και είναι αμφίβολης ορθότητας η μεταφορά μίας τέτοιας κρίσης στο πεδίο αυτό. Οι πρακτικές συνέπειες μιας τέτοιας κρίσης λογικά θα έχουν να κάνουν με τον περιορισμό του δικαιώματος προηγούμενης ακρόασης και τη διαπίστωση άνευ άλλου τινός της παρανομίας της διαμονής, ώστε η διοίκηση απλώς να διορθώνει το σφάλμα περί της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και όχι να προβαίνει σε νέα

αξιολόγηση της υπόθεσης. Μια τέτοια δυνατότητα, όμως, σχετικοποιεί τον παιδαγωγικό ρόλο που είχε η ως τώρα κρίση του ΔΕΕ προς τη διοίκηση. Καθιστώντας ανεκτή την ύπαρξη ταχύτερης διαδικασίας, το ΔΕΕ της επιτρέπει να παρανομεί το πρώτον, γνωρίζοντας πως, σε κάθε περίπτωση, το ελάττωμά της μπορεί να θεραπευτεί εκ των υστέρων. Ενδεχομένως, αυτή η ανοχή να μην ήταν τόσο αυξημένη, εάν η διοίκηση γνώριζε εκ των προτέρων πως τέτοιου είδους σφάλματα θα οδηγούσαν κατ' ανάγκη σε νέο έλεγχο της υπόθεσης, και άρα σε μεγαλύτερο γραφειοκρατικό βάρος, πλην όμως στην απαρέγκλιτη τήρηση της αρχής της νομιμότητας. Πάντως, ένας νέος έλεγχος της υπόθεσης, ιδίως σε περιπτώσεις βραδυκίνητων δικαστικών συστημάτων, θα καταλήξει αναπόφευκτος, με δεδομένη τη συχνή μεταβολή των περιστάσεων και των συνθηκών της εκάστοτε υπόθεσης, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει διάφορους παράγοντες (τυχόν νομιμοποίηση της διαμονής, μεταβολή των συνθηκών στον τόπο προορισμού, σύναψη γάμου ή απόκτηση τέκνου στο κράτος απομάκρυνσης, προβλήματα υγείας κ.ά.).

V. Μέχρι πότε επιβάλλεται απαγόρευση επανεισόδου;

Πέραν των παραπάνω ζητημάτων οικειοθελούς αναχώρησης, το ΔΕΕ εξέτασε για πρώτη φορά και τη δυνατότητα εκ των υστέρων επιβολής απαγόρευσης επανεισόδου, όταν αυτή δεν έχει εκδοθεί μαζί με την απόφαση επιστροφής. Πριν την έκδοση της σχολιαζόμενης απόφασης, το ΔΕΕ είχε κρίνει ότι η απαγόρευση «συμπληρώνει» την απόφαση επιστροφής, στο μέτρο που αποτελεί μια διακριτή πράξη, η οποία απαγορεύει στον αλλοδαπό να εισέλθει και να διαμείνει εκ νέου στο έδαφος του κράτους απομάκρυνσης²⁵. Στη σχολιαζόμενη υπόθεση, το ΔΕΕ κλήθηκε για πρώτη φορά να διευκρινίσει τη δική του νομολογία ως προς τον «συμπληρωματικό» αυτόν χαρακτήρα της απόφασης απαγόρευσης επανεισόδου και κατ' επέκταση του συνώνυμου όρου «συνοδευόμενη» που απαντάται στον ορισμό της εν λόγω απόφασης από το άρθρο 3, σημείο 6, της Οδηγίας²⁶. Ο συμπληρωματικός χαρακτήρας θα μπορούσε να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Είτε υπό την έννοια της χρονικής σύμπτωσης των δύο αποφάσεων (επιστροφής και απαγόρευσης επανεισόδου) είτε υπό την ουσιαστική έννοια της σύνδεσης των δύο πράξεων, εφόσον η πρώτη συνιστά προϋπόθεση για την έκδοση της δεύτερης.

19. Πρβλ. Σύσταση 2017/432, σημείο 17.

20. Σκ. 80.

21. Σκ. 81.

22. ΔΕΕ C-601/15 PPU, N., 15.02.2016, ECLI:EU:C:2016:84, σκ. 75.

23. *Mutatis mutandis*: Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Άρθρο 264 ΣΛΕΕ, σε: Β. Σκουρής (επιμ.), Ερμηνεία της Συνθήκης της Λισσαβώνας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 1748.

24. ΔΕΕ C-238/99 Ρ κ.ά., *Limburgse Vinyl Maatschappij κ.λπ./Επιτροπή*, 15.10.2002, ECLI:EU:C:2002:582, σκ. 73.

25. ΔΕΕ C-225/16, *Ouhrami*, 26.07.2017, ECLI:EU:C:2017:590, σκ. 45, ΔΕΕ C-806/18, *JZ (Ποινή φυλακίσεως σε περίπτωση απαγορεύσεως εισόδου)*, 17.09.2020, ECLI:EU:C:2020:724, σκ. 32, ΔΕΕ C-546/19, *Westerwaldkreis*, 03.06.2021, ECLI:EU:C:2021:432, σκ. 52 και 61.

26. « «απαγόρευση εισόδου»: διοικητική ή δικαστική απόφαση ή πράξη με την οποία απαγορεύεται η είσοδος και η παραμονή στο έδαφος των κρατών μελών για ορισμένο χρονικό διάστημα, συνοδευόμενη από απόφαση επιστροφής».

Το ΔΕΕ κατέληξε στη δεύτερη ερμηνεία²⁷, κάτι το οποίο δεν προκαλεί έκπληξη. Προκύπτει μάλλον ως αναγκαία συνέπεια προηγούμενης νομολογίας του, σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση επανεισόδου ενεργοποιεί τα αποτελέσματά της μόνον κατόπιν της αναχώρησης του αλλοδαπού από το έδαφος του κράτους απομάκρυνσης. Συνεπώς, η διάρκεια της απαγόρευσης εκκινεί από τον χρόνο κατά τον οποίον ο αλλοδαπός εγκατέλειψε πράγματι το εν λόγω έδαφος και όχι από τον χρόνο έκδοσης της απόφασης επιστροφής²⁸. Μια τέτοια ερμηνεία καθιστά σαφή τη χρονική διάκριση εφαρμογής των δύο μέτρων, τα οποία επομένως μπορούν να εκδίδονται και κατά χρόνο διακριτό. Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ συμπέρανε ότι η εθνική αρχή που είναι αρμόδια για την επιβολή απαγόρευσης επανεισόδου που συνοδεύει απόφαση επιστροφής με την οποία δεν χορηγήθηκε προθεσμία οικειοθελούς αναχώρησης δεν υποχρεούται να εκδώσει την απαγόρευση επανεισόδου συγχρόνως με την απόφαση επιστροφής ή έστω εντός συντόμου χρονικού διαστήματος μετά την έκδοση της απόφασης επιστροφής²⁹.

Πάντως, αυτονόητο είναι, καίτοι δεν αναφέρεται στη σχολιαζόμενη απόφαση, ότι μια τέτοια περίπτωση δεν μπορεί να καταλήξει σε παραβίαση της αρχής της εξατομικευμένης αξιολόγησης ή των δικαιωμάτων προηγούμενης ακρόασης και δικαστικής προστασίας. Ιδίως δε σε περιπτώσεις όπου μεσολαβεί ικανό χρονικό διάστημα μεταξύ της έκδοσης απόφασης επιστροφής και της απαγόρευσης επανεισόδου, η υπόθεση πρέπει να ελεγχθεί ως προς την επικαιρότητα της ανάγκης για την επιβολή της απαγόρευσης, μεταξύ άλλων και με εκ νέου έλεγχο των λόγων που εξυπηρετεί και τυχόν λόγων που την κωλύουν, όπως λόγων οικογενειακής επανένωσης και βέλτιστου συμφέροντος ανηλίκων τέκνων.

VI. Επίλογος

Η σχολιαζόμενη απόφαση αποτελεί ένα τολμηρό βήμα θωράκισης των ατομικών δικαιωμάτων των υπό απέλαση αλλοδαπών δικαιώματα τα οποία κατοχυρώνονται βάσει της ΟΕ και συχνά παραβιάζονται από τις εθνικές αρχές με επίκληση της αποτελεσματικότητας των διαδικασιών επιστροφών σε μια εποχή μαζικής μετανάστευσης. Με εναργή επίκληση των δύο σκοπών της Οδηγίας και ιδίως του δεύτερου σκέλους της που αφορά στον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στην αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, το ΔΕΕ κατέληξε σε μια αποτελεσματική θωράκιση του διακριτού ατομικού δικαιώματος στη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης.

Μόνο σκοτεινό σημείο της εν λόγω κρίσης είναι η αυξη-

μένη δυνατότητα των αρμοδίων αρχών να μην εκκινούν εκ νέου τη διαδικασία εξ αρχής, αλλά να θεραπεύουν απλώς την παρανομία. Η εν λόγω ανοχή προσιδιάζει περισσότερο στη διόρθωση ενός τυπικού σφάλματος, παρά στην παραβίαση ενός ουσιαστικού δικαιώματος. Το ΔΕΕ θα μπορούσε να ενισχύσει τον παιδαγωγικό του χαρακτήρα προς τις αρμόδιες αρχές. Το έπραξε ως ένα σημείο, κατοχυρώνοντας τη σημασία της οικειοθελούς αναχώρησης. Είναι, πάντως, εξαιρετικά πιθανό ότι σημεία διευκρίνισης του παραπάνω σκοτεινού σημείου της απόφασης θα δώσουν αφορμή σε μεταγενέστερη κρίση επί ανάλογων ζητημάτων.

► Η σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία 2000/78/ΕΚ δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση που προβλέπει το δικαίωμα του εργαζομένου να διατηρήσει τη θέση εργασίας του για 180 ημέρες μετ' αποδοχών σε περίπτωση αναρρωτικής άδειας, με δυνατότητα ανανέωσης 120 ημερών άνευ αποδοχών σε ορισμένες περιπτώσεις, παρά το γεγονός ότι δεν διακρίνει ανάμεσα σε άτομα με αναπηρία και άτομα χωρίς αναπηρία, εφόσον το μέτρο αυτό είναι αναγκαίο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και γίνεται σεβαστό το άρθρο 5 της Οδηγίας περί εύλογων προσαρμογών

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – άρθρο 2 – διάκριση λόγω αναπηρίας – απόλυση εργαζομένου ευρισκόμενου σε αναρρωτική άδεια – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει το ίδιο όριο ημερών αναρρωτικής άδειας ανά ημερολογιακό έτος για όλους τους εργαζομένους του ίδιου τομέα δραστηριότητας – άρθρο 5 – εύλογες προσαρμογές

ΔΕΕ C-5/24, Rauni, 11.09.2025, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: F. Biltgen, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2025:689 – Προδικαστική παραπομπή

Η Ρ.Μ., ενάγουσα της κύριας δίκης, εργαζόταν από το 2021 σε επιχείρηση στον τομέα της εστίασης, με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου, η οποία το 2022 μετατράπηκε σε σύμβαση αορίστου χρόνου.

Η Ρ.Μ. τελούσε σε αναρρωτική άδεια από τις 18 Ιουνίου ως τις 19 Δεκεμβρίου 2022, ημερομηνία κατά την οποία απολύθηκε, καθώς παρήλθε η μέγιστη περίοδος των 180 ημερών που προβλέπει η σχετική εθνική ρύθμιση (άρθρο 173 της εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας για τους εργαζομένους των επιχειρήσεων του τουριστικού κλάδου) αναφορικά με το δικαίωμα του εργαζομένου να διατηρήσει τη θέση εργασίας του κατά τη διάρκεια αναρρωτικής άδειας. Στο μεταξύ, από τις 4 Νοεμβρίου 2022, η ενάγουσα είχε λάβει πιστοποιητικό αναπηρίας

27. Σκ. 64. Πρβλ. ομοίως, σημ. 68 των Προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα D. Spielmann.

28. ΔΕΕ C-225/16, *Ouhrami*, 26.07.2017, ό.π., σκ. 45 επ.

29. Σκ. 66-67.

(υπαραχνοειδής αιμορραγία οφειλόμενη σε ρήξη ανευρύσματος), ενώ τον Φεβρουάριο 2023 απέκτησε νομικό καθεστώς ατόμου με αναπηρία, δεδομένου ότι η ασθένειά της συνεχίστηκε για πολύ καιρό μετά την απόλυσή της.

Συνακόλουθα, στις 16 Οκτωβρίου 2023, η Ρ.Μ. άσκησε αγωγή ενώπιον του πρωτοδικείου Ραβέννας στην Ιταλία, ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, ισχυριζόμενη ότι η απόλυσή της συνιστά απαγορευμένη διάκριση λόγω αναπηρίας, δεδομένου ότι το άρθρο 173 δεν προβλέπει κάποια ειδική ρύθμιση που να λαμβάνει υπόψιν τυχόν αναπηρία του εργαζομένου. Με την αγωγή της, η Ρ.Μ. ζήτησε την επαναπρόσληψή της, την καταβολή μισθών που δεν της είχαν αποδοθεί και αποζημίωση των μισθών που θα της είχαν καταβληθεί την περίοδο από την απόλυσή της και την ημερομηνία έκδοσης της απόφασης του δικαστηρίου.

Το αιτούν δικαστήριο ανέφερε αρχικά ότι, εκτός από το άρθρο 173, το άρθρο 174 της συλλογικής σύμβασης προβλέπει μία πρόσθετη άδεια άνευ αποδοχών διάρκειας 120 ημερών, που ξεκινάει με το πέρας της προαναφερόμενης περιόδου των 180 ημερών, η οποία όμως λαμβάνεται σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις (π.χ. ογκολογικές παθήσεις, όπως ορίζονται στο άρθρο 175 της συλλογικής σύμβασης). Το βασικό ζήτημα για το αιτούν δικαστήριο έγκειται στο κατά πόσον το άρθρο 173 εισάγει έμμεση διάκριση, από τη στιγμή που προβλέπει την ίδια μεταχείριση για όλους τους εργαζομένους που βρίσκονται σε αναρρωτική άδεια, ανεξαρτήτως της ύπαρξης κάποιας αναπηρίας. Πάντως, το δικαστήριο θεώρησε ότι, ενόψει της εξαρχής διάρθρωσης της διάταξης, αυτή καλύπτει πρωτίστως την απουσία που συνδέεται με την αναπηρία. Επιπλέον, η πρόσθετη άδεια των 120 ημερών, σύμφωνα με το δικαστήριο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εισάγει δυσμενή διάκριση αφού αποκλείονται από αυτή ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων, όπως εκείνοι που πάσχουν από χρόνιες ή ψυχικές παθήσεις, ωστόσο, η Ρ.Μ. δεν έκανε χρήση της δυνατότητας αυτής και, άρα, το εν λόγω ζήτημα για το άρθρο 174 δεν είναι κρίσιμο για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης.

Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο απέστειλε 5 προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ/Δικαστήριο), τα οποία αφορούσαν την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ (στο εξής: Οδηγία) για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία και, κυρίως, των άρθρων 2 παρ. 2, περ. β', για τον ορισμό της έμμεσης διάκρισης και 5 περί της υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών. Ειδικότερα, ζήτησε να διευκρινιστεί αν η Οδηγία αντιτίθεται στο άρθρο 173 από τη στιγμή που το τελευταίο δεν προβλέπει διαφοροποιημένη μεταχείριση για τους εργαζόμενους με αναπηρία, αν η πιθανή έμμεση διάκριση δικαιολογείται, καθώς και αν η πρόσθετη περίοδος των 120 ημερών μπορεί να αντιμετωπιστεί ως εύλογη προσαρμογή.

Παρατηρήσεις

Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου*

Ι. Η κρίση του Δικαστηρίου

Αρχικά, το ΔΕΕ εξέτασε τα δύο πρώτα προδικαστικά ερωτήματα από κοινού, σχετικά με τη συμφωνία της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ με την κρίσιμη εθνική ρύθμιση, ενόψει της έλλειψης πρόβλεψης ειδικού καθεστώτος για τα ΑμεΑ¹. Σε πρώτη φάση, προκειμένου να διαπιστώσει αν το ζήτημα εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, το Δικαστήριο επανέλαβε τον ορισμό της έννοιας της αναπηρίας, η οποία αποτελεί «περιορισμό της ικανότητας, οφειλόμενο, ιδίως, σε χρόνιες σωματικές, διανοητικές ή ψυχικές παθήσεις, ο οποίος, σε συνδυασμό με διάφορα εμπόδια, μπορεί να δυσχεραίνει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του ενδιαφερομένου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζομένους»². Περαιτέρω, ο περιορισμός αυτός πρέπει να είναι μακροχρόνιος όταν υπάρχει περίπτωση ίασιμης ή ανίατης ασθένειας³. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι μια κατάσταση, όπως αυτή της Ρ.Μ. στην κύρια δίκη, μπορεί να ενταχθεί στο πεδίο εφαρμογής της κύριας δίκης, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η τελευταία αφορά παράλληλα τους όρους απόλυσης της Ρ.Μ.

Στη συνέχεια, το ΔΕΕ προσδιόρισε ότι η Οδηγία 2000/78/ΕΚ πρέπει να ερμηνεύεται εντός του πλαισίου τόσο των άρθρων 21 και 26 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων για την απαγόρευση των διακρίσεων (και) λόγω αναπηρίας και την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη των ΑμεΑ στον κοινοτικό βίο, αντίστοιχα, όσο και της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα των ΑμεΑ (στο εξής: ΔΣΔΑΑ/Σύμβαση) και, ειδικότερα, του άρθρου 27 για το δικαίωμα εργασίας και απασχόλησης.

Όσον αφορά το είδος της διάκρισης, το ΔΕΕ επικεντρώθηκε στο αν υφίσταται ζήτημα έμμεσης διάκρισης, δεδομένου ότι η διάταξη του άρθρου 173 της εθνικής συλλογικής σύμβασης εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο για όλους τους εργαζόμενους ώστε να μην τίθεται πρό-

* ΜΔΕ, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ

1. Πρέπει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι το τέταρτο και το πέμπτο προδικαστικό ερώτημα, αναφορικά με το αν αποτελεί εύλογη προσαρμογή μια πρόσθετη περίοδος άδειας μετ' αποδοχών, η οποία βαρύνει εξ ολοκλήρου τον εργοδότη και προστίθεται στις προβλεπόμενες από το εθνικό δίκαιο περιόδους διατήρησης της θέσης εργασίας, απορρίφθηκαν ως απαράδεκτα ως ερωτήματα υποθετικής φύσης, βλ. σκ. 68-70 της σχολιαζόμενης απόφασης.
2. ΔΕΕ C-631/22, *Ca Na Negreta*, 18.01.2024, ECLI:EU:C:2024:53, σκ. 34.
3. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, *HK Denmark*, 11.04.2013, ECLI:EU:C:2013:222, σκ. 41.

βλημα άμεσης διάκρισης⁴. Το ΔΕΕ θεμελίωσε εν προκειμένω την ύπαρξη έμμεσης διάκρισης στο γεγονός ότι ο εργαζόμενος με αναπηρία, λόγω σχετικών προβλημάτων υγείας, είναι πιθανό να συσσωρεύει περισσότερες μέρες απουσίας λόγω ασθένειας και, άρα, να συμπληρώσει πιο εύκολα τις 180 ημέρες που προβλέπει το άρθρο 173, θέτοντάς τον σε μειονεκτικότερη θέση⁵. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η διασφάλιση της ικανότητας και της διαθεσιμότητας των εργαζομένων για την πραγμάτωση των επαγγελματικών τους καθηκόντων μπορεί να συνιστά θεμιτό σκοπό κοινωνικής πολιτικής που να δικαιολογεί αυτή την έμμεση διάκριση. Ωστόσο, ειδικά για τα ΑμεΑ, σημαντικό για τον εντοπισμό έμμεσης διάκρισης είναι το αν στην κρίσιμη εθνική ρύθμιση υπάρχει πρόβλεψη της υποχρέωσης του εργοδότη να πραγματοποιεί εύλογες προσαρμογές, όπως απαιτεί το άρθρο 5 της Οδηγίας, κάτι που, όπως παρατήρησε το ΔΕΕ, δεν υφίσταται στο κείμενο του άρθρου 173. Πράγματι, σύμφωνα με το Δικαστήριο, ακόμη και αν υποτεθεί ότι ο εργαζόμενος είχε ενημερώσει τον εργοδότη του σχετικά με την ύπαρξη αναπηρίας του (ενημέρωση στην οποία δεν υποχρεούται να προβεί πάντως), η κρίσιμη εθνική ρύθμιση επιτρέπει στον εργοδότη να απολύσει τον εργαζόμενο αυτόν, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να προβλέψει εύλογες προσαρμογές, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 5 της Οδηγίας και το άρθρο 27 της Διεθνούς Σύμβασης.

Παρά τις διατυπώσεις αυτές, το ΔΕΕ έκρινε εν τέλει ότι το αιτούν δικαστήριο είναι εκείνο που θα εκτιμήσει το κατά πόσον το άρθρο 5 της Οδηγίας μεταφέρεται επαρκώς στην εθνική έννομη τάξη υπό τις σχετικές με την υπόθεση ρυθμίσεις. Επομένως, το ΔΕΕ απάντησε στα δύο αυτά ερωτήματα, σε συμφωνία με τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα⁶, αναφέροντας ότι η εθνική ρύθμιση που προβλέπει την αναρρωτική άδεια 180 ημερών μετ' αποδοχών και τη δυνατότητα ανανέωσης αυτής άνευ αποδοχών για 120 ημέρες σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται ειδικό καθεστώς για τα ΑμεΑ, δεν αντιτίθεται στα άρθρα 2 παρ. 2 και 5 της Οδηγίας 2000/78/EK, εφόσον όμως δεν γίνεται υπέρβαση του μέτρου που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του προαναφερόμενου θεμιτού σκοπού κοινωνικής πολιτικής και δεν εμποδίζεται η πλήρης τήρηση των απαιτήσεων του άρθρου 5 περί εύλογων προσαρμογών.

Τέλος, όσον αφορά το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, δηλαδή το εάν η επιπρόσθετη άδεια άνευ αποδοχών των 120 ημερών που προστίθεται στις 180 ημέρες έχει τον χαρακτήρα εύλογης προσαρμογής κατά την έννοια του

άρθρου 5, το ΔΕΕ απάντησε αρνητικά. Συγκεκριμένα, το άρθρο 174 της εθνικής συλλογικής σύμβασης που προβλέπει την εν λόγω πρόσθετη περίοδο αποτελεί, κατά το Δικαστήριο, αναπόσπαστο μέρος της κρίσιμης για την κύρια υπόθεση εθνικής ρύθμισης, ωστόσο, το άρθρο αυτό δεν προβλέπει τυχόν μέτρα που πρέπει να ληφθούν από τον εργοδότη προς όφελος ΑμεΑ και, επομένως, δεν μπορεί να συνιστά εύλογη προσαρμογή κατά την έννοια του άρθρου 5 της Οδηγίας.

II. Η σχέση ανάμεσα στις έννοιες της αναπηρίας και της ασθένειας στο πλαίσιο της ΔΣΔΑΑ

Προτού προχωρήσουμε στην κατ' ουσία εξέταση και στον σχολιασμό της απόφασης *Rauni* ως προς τα επιμέρους ζητήματα που θέτει γύρω από το δίκαιο της αναπηρίας, είναι απαραίτητη μια σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου που προσδίδει η ΔΣΔΑΑ, πρωτίστως ως προς την αναπηρία και κατ' επέκταση την έννοια της ασθένειας, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεσμεύεται από τη Σύμβαση (2010/48/EK) και το παράγωγο δίκαιο της Ένωσης (όπως η Οδηγία 2000/78/EK, εν προκειμένω) πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με τις διατυπώσεις της⁷.

Σύμφωνα με το άρθρο 1, εδαφ. β' της Σύμβασης και το σημείο ε' του Προοιμίου⁸, η αναπηρία αποτελεί μια δυναμική και όχι στατική έννοια, γεγονός που της επιτρέπει να προσαρμόζεται με τον χρόνο ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό, οικονομικό κ.λπ. πλαίσιο. Περαιτέρω, ενόψει του κοινωνικού μοντέλου αναπηρίας, αλλά κυρίως του μοντέλου ανθρωπίνων δικαιωμάτων που υιοθετεί η ΔΣΔΑΑ, έμφαση δίνεται όχι στην αναπηρία καθαυτή (*impairment*), αλλά στον συσχετισμό και την αλληλεπίδραση της τελευταίας με εξωγενείς, συγκεκριμένους παράγοντες που θέτουν εμπόδια στην ισότιμη απόλαυση του συνόλου των δικαιωμάτων εκ μέρους των ΑμεΑ, όπως ζητήματα προσβασιμότητας στο δομημένο περιβάλλον, εμπόδια αναφορικά με την πρόσβαση στο ψηφιακό περιβάλλον, ή ακόμη και κοινωνικές συμπεριφορές/στερεότυπα⁹. Επιπλέον, αν και το άρθρο 1, εδαφ. β' αναφέρει

7. Βλ. σκ. 33 της σχολιαζόμενης απόφασης.

8. Το άρθρο 1, εδαφ. β' αναφέρει: «Τα άτομα με αναπηρίες περιλαμβάνουν εκείνα που έχουν μακροχρόνια σωματικά, διανοητικά, πνευματικά ή αισθητήρια εμπόδια, που, σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια, μπορούν να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία, σε ίση βάση με τους άλλους». Παράλληλα, το σημείο ε' του Προοιμίου αναφέρει: «Αναγνωρίζοντας ότι η αναπηρία είναι μια εξελισσόμενη έννοια και ότι η αναπηρία προκύπτει από την αλληλεπίδραση μεταξύ των εμποδιζόμενων προσώπων και των περιβαλλοντικών εμποδίων και των εμποδίων συμπεριφοράς που παρεμποδίζει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία, σε ίση βάση με τους άλλους».

9. V. DELLA FINA, Article 1 (Purpose), σε: V. Della Fina / R. Cera / G. Palmisano (eds), *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Commentary*, Springer, 2017, σσ. 97-99.

4. Βλ. σκ. 35-37 της σχολιαζόμενης απόφασης.

5. Ibid, σκ. 41-43.

6. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Α. Ράντου στην C-5/24, *Rauni*, 03.04.2025, ECLI:EU:C:2025:245, σημ. 48-61.

ότι τα ΑμεΑ περιλαμβάνουν εκείνα τα άτομα που έχουν μακροχρόνια σωματικά, διανοητικά κ.λπ. εμπόδια, γίνεται δεκτό ότι η λίστα είναι ενδεικτική και όχι εξαντλητική, όπως εξάλλου έχει σχολιάσει και η ίδια η Επιτροπή της Σύμβασης¹⁰.

Η Επιτροπή της Σύμβασης έχει παράλληλα ερμηνεύσει τη σχέση μεταξύ της αναπηρίας και της ασθένειας (*illness*). Ειδικότερα, η Επιτροπή έχει κρίνει ότι η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι ποσοτική, δηλαδή βαθμού, και όχι απαραίτητα ποιοτική, δηλαδή είδους. Με άλλα λόγια, ένα πρόβλημα υγείας που θεωρείτο αρχικά ως ασθένεια, δύναται να αντιμετωπιστεί στη συνέχεια ως αναπηρία λόγω της διάρκειας ή της μακροχρόνιας φύσης του. Σε κάθε περίπτωση, το μοντέλο ανθρώπων δικαιωμάτων που εξυπηρετεί η Σύμβαση απαιτεί, προκειμένου να είναι δυνατός ένας όσο το δυνατόν πιο ευρύς ορισμός της αναπηρίας, να λαμβάνεται υπόψιν η ποικιλομορφία των διάφορων κατηγοριών αναπηριών καθώς και η αλληλεπίδραση των ΑμεΑ με τα προαναφερόμενα εμπόδια, χωρίς να επηρεάζονται οι υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων κρατών για τα ίδια ζητήματα, όπως αυτές προκύπτουν από άλλα διεθνή όργανα¹¹. Μπορούμε να συμπεράνουμε, επομένως, ότι όσον αφορά μια ασθένεια, όπως για παράδειγμα την περίπτωση της ενάγουσας στην κύρια δίκη, κρίσιμο δεν είναι αποκλειστικά το στοιχείο του μακροχρόνιου περιορισμού ("*duration or chronicity*", όπως αναφέρει η Επιτροπή), αλλά και εκείνο των κοινωνικών εμποδίων που δυσχεραίνουν την ίση συμμετοχή των ΑμεΑ στην εκάστοτε κοινωνική δραστηριότητα.

III. Το περιεχόμενο της αναπηρίας και της ασθένειας στη νομολογία του ΔΕΕ

Πριν την επικύρωση της ΔΣΔΑΑ από την ΕΕ, το ΔΕΕ ασχολήθηκε με την ερμηνεία της αναπηρίας υπό την Οδηγία 2000/78/ΕΚ στο πλαίσιο της απόφασης *Chacón Navas* το 2006. Στην απόφαση αυτή, το Δικαστήριο απέδωσε έναν στενό ορισμό στην αναπηρία, προβαίνοντας στην απόλυτη διάκριση μεταξύ ασθένειας-αναπηρίας (κατά την αντίληψη του παρωχημένου, ιατρικού μοντέλου περί αναπηρίας), κρίνοντας ότι η προστασία της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ δεν ξεκινά από την εκδήλωση κάποιας ασθένειας. Σύμφωνα με το ΔΕΕ, η συμμετοχή στον επαγγελματικό βίο πρέπει να κωλύεται υποχρεωτικά για ένα μεγάλο

χρονικό διάστημα, προκειμένου κάποιος να μπορεί να επωφεληθεί από τις διατάξεις της Οδηγίας¹².

Η ερμηνεία αυτή της Οδηγίας άλλαξε μετά την ενσωμάτωση του κειμένου της ΔΣΔΑΑ στην ενωσιακή έννομη τάξη και κατ' επέκταση του κοινωνικού μοντέλου για την αναπηρία. Ειδικότερα, στην απόφαση *HK Denmark*, το ΔΕΕ αναθεώρησε τον προαναφερόμενο ορισμό του περί αναπηρίας και έκανε δεκτό ότι στον τελευταίο περιλαμβάνεται και η αναπηρία που οφείλεται σε ασθένεια, δεδομένου ότι διαφορετική ερμηνεία θα αντέβαινε στον σκοπό της ίδιας της Οδηγίας, δηλαδή τη διασφάλιση της αρχής της ίσης μεταχείρισης¹³. Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώθηκε και στην απόφαση *Ruiz Conejero*, όπου, πέρα από το γεγονός ότι επαναλήφθηκε ο ορισμός της αναπηρίας της *HK Denmark*, αναφέρθηκε ότι είναι πιθανό τα ΑμεΑ να απουσιάζουν περισσότερες μέρες σε σχέση με τους εργαζόμενους χωρίς αναπηρία, λόγω ασθένειας σχετιζόμενης με την αναπηρία τους. Άρα, κανόνες που δεν λαμβάνουν υπόψιν τον κίνδυνο αυτό, οδηγούν τα ΑμεΑ σε μειονεκτική θέση. Σε κάθε περίπτωση, οι σχετικές εθνικές διατάξεις πρέπει να καλύπτουν όλες τις περιπτώσεις αναπηρίας (άρα συμπεριλαμβανομένων εκείνων που συνδέονται με κάποια ασθένεια)¹⁴.

Τέλος, όσον αφορά το στοιχείο του μακροχρόνιου μιας αναπηρίας (ή ασθένειας), το ΔΕΕ, ελλείψει σχετικού ορισμού στην Οδηγία ή στην ΔΣΔΑΑ, έχει κρίνει ότι ένας περιορισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μακροχρόνιος ιδίως όταν κατά την ημερομηνία του γεγονότος που φέρεται ότι εισάγει διάκριση, δεν διαφαίνεται σαφής προοπτική να παύσει σύντομα η ανικανότητα του προσώπου ή η ανικανότητα αυτή ενδέχεται να παραταθεί σημαντικά πριν την αποκατάσταση της υγείας του¹⁵.

IV. Ορισμένες παρατηρήσεις επί της σχολιαζόμενης απόφασης

Η απόφαση *Rauni* «χτίζει» επί της ουσίας πάνω στην προαναφερόμενη νομολογία του ΔΕΕ (εξαιρουμένης φυσικά της *Chacón Navas*) και, ιδίως, στα θετικά στοιχεία των *HK*

10. E. KAKOULLIS / Y. IKEHARA, Article 1: Purpose, σε: I. Bantekas / M. Ashley Stein / D. Anastasiou (eds), *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Commentary*, OUP, 2018, σ. 56, ΕΠΙΤΡΟΠΗ CRPD, Communication No. 10/2013, 28.10.2014, CRPD/C/12/D/10/2013, παρ. 6.3.

11. *Ibid*, ΕΠΙΤΡΟΠΗ CRPD. Πρέπει να τονιστεί μάλιστα, ότι παλαιότερα κείμενα του ΟΗΕ περί δικαιωμάτων των ΑμεΑ, αλλά και προτεινόμενοι ορισμοί της αναπηρίας κατά τις *travaux preparatoires* της ΔΣΔΑΑ έκαναν αναφορά σε «ασθένεια», V. DELLA FINA, Article 1 (Purpose), ό.π., σσ. 94-96, 99.

12. ΔΕΚ C-13/05, *Chacón Navas*, 11.07.2006, ECLI:EU:C:2006:456, σκ. 43-47.

13. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, *HK Denmark*, ό.π., σκ. 29-30, 38-42. Βλ. και M. SPINOY / L. WADDINGTON / L. JACOBS, *Twenty-five Years of Protection Against Disability-based Discrimination in the EU: An Evolving Understanding of Disability*, Oxford Human Rights Hub, 24.02.2025, διαθέσιμο σε: <https://ohrh.law.ox.ac.uk/twenty-five-years-of-protection-against-disability-based-discrimination-in-the-eu-an-evolving-understanding-of-disability/>.

14. ΔΕΕ C-270/16, *Ruiz Conejero*, 18.01.2018, ECLI:EU:C:2018:17, σκ. 39, 53-57.

15. ΔΕΕ C-395/15, *Daouidi*, 01.12.2016, ECLI:EU:C:2016:917, σκ. 56, ΔΕΕ C-397/18, *Nobel Plastiques Ibérica*, 11.09.2019, ECLI:EU:C:2019:703, σκ. 45.

Denmark και Ruiz Conejero που ασχολήθηκαν ειδικά με το ζήτημα της σχέσης αναπηρίας και ασθένειας. Πράγματι, όλες αυτές οι αποφάσεις με τα θετικά στοιχεία τους αναφορικά με τη συμβατότητα της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ με την ΔΣΔΑΑ παραπέμφθηκαν από το Δικαστήριο εντός της σχολιαζόμενης απόφασης. Ωστόσο, ο εν λόγω ενωσιακός ορισμός περί αναπηρίας, όσο και αν έχει εξελιχθεί, έχει κριθεί ότι, κατά την εφαρμογή του στην πράξη, παρουσιάζει κάποια ζητήματα συμβατότητας με την ΔΣΔΑΑ. Συγκεκριμένα, αν και η ανάγνωση του ορισμού καθαυτού παραπέμπει στη λογική του κοινωνικού μοντέλου αναπηρίας, εντούτοις, δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στον περιορισμό πρόσβασης στην απασχόληση, έτσι όπως προκύπτει πρωτίστως από τη «βλάβη», την αναπηρία («οφειλόμενο ιδίως»), αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα την αλληλεπίδραση της τελευταίας με τα κοινωνικά κατασκευασμένα εμπόδια προσβασιμότητας και στερεοτυπικών αντιλήψεων και συγχέοντας, κατ'επέκταση, το ιατρικό και κοινωνικό μοντέλο αναπηρίας¹⁶. Πάντως, πρέπει να τονίσουμε ότι η τάση αυτή του Δικαστηρίου δεν εμποδίζει την περαιτέρω ανάπτυξη των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, όπως φαίνεται από το σύνολο της σχολιαζόμενης απόφασης¹⁷.

Πράγματι, το ΔΕΕ στην *Pauni* επέμεινε ιδιαίτερα στο γεγονός ότι, κατά την εξέταση από τα εθνικά δικαστήρια του κατά πόσον τα σχετικά εθνικά μέτρα είναι πρόσφορα και αναγκαία για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού κοινωνικής πολιτικής, πρέπει να συνεκτιμώνται οι επιπλέον δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα ΑμεΑ σε σχέση με τους εργαζόμενους χωρίς αναπηρία, ακριβώς λόγω της εμπειρίας/κατάστασής τους¹⁸. Αυτή η λήψη υπόψη του επονομαζόμενου "*disability lived experience*" αντανάκλαται εντός της ΔΣΔΑΑ, τόσο στο άρθρο 4 παρ. 3 όσο και στο σημείο ζ' του Προοιμίου, δεδομένου ότι στόχος είναι η διαμόρφωση της εκάστοτε εθνικής νομοθεσίας με τρόπο που θα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα που βιώνουν τα ΑμεΑ¹⁹.

Τέλος, το Δικαστήριο απέδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο περιεχόμενο των εύλογων προσαρμογών και, ειδικότερα, στο πώς πρέπει να ερμηνεύονται από τις εθνικές έννομες

τάξεις, δηλαδή τα σχετικά μέτρα να είναι αποτελεσματικά και πρακτικά, με μεγάλη έμφαση στην ατομική τους φύση²⁰. Μάλιστα, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γεν. Εισαγγελέας της υπόθεσης τόνισε, σύμφωνα με την ΔΣΔΑΑ, ότι η άρνηση από τον εργοδότη για την πραγματοποίηση εύλογων προσαρμογών συνιστά αρνητική διάκριση λόγω αναπηρίας²¹.

V. Συμπεράσματα

Αν και η *Pauni* δεν συνεισφέρει κάτι εξαιρετικά καινοτόμο σε σχέση με την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας στην απασχόληση και την εργασία, στο πλαίσιο προστασίας της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ και της ΔΣΔΑΑ, χρησιμοποιεί την προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου προκειμένου να ενισχύσει τη θέση του υπέρ των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, ιδίως όσον αφορά το ζήτημα των εύλογων προσαρμογών και της ειδικότερης κατάστασης των εργαζομένων με αναπηρία λόγω των ποικίλων εμποδίων που συναντούν στον τομέα της απασχόλησης. Μοναδική, πιθανώς, «παραφωνία» αποτελεί η διατήρηση κάποιων «ψηγμάτων» του ιατρικού μοντέλου της αναπηρίας ως προς τον ορισμό που δίνει στην τελευταία το ΔΕΕ, ίσως λόγω της εμπλοκής της έννοιας της ασθένειας εν προκειμένω, γεγονός που απαιτεί την καλύτερη, ευκρινέστερη διάκριση εκ μέρους του Δικαστηρίου των δύο εννοιών, αλλά και του πότε μια ασθένεια (και οι σχετικές με αυτή άδειες από την εργασία) συνδέεται με την αναπηρία.

► Η αρχή της προφύλαξης υπό συνθήκες «ανεκτής αβεβαιότητας»

Ο χαρακτηρισμός της πυρηνικής ενέργειας και του ορυκτού αερίου ως περιβαλλοντικά βιώσιμων και η ένταξή τους στον Κανονισμό περί ταξινόμιας

περιβάλλον – κατ'εξουσιοδότηση Κανονισμός (ΕΕ) 2022/1214 – ταξινόμια – οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με το ορυκτό αέριο και την πυρηνική ενέργεια – αρχή της προφύλαξης – τεχνικά κριτήρια ελέγχου – άρθρο 290 ΣΛΕΕ – έννοια των «ουσιωδών στοιχείων» νομοθετικής πράξης – επιστημονικά στοιχεία – περιθώριο εκτιμήσεως της Επιτροπής – πρόδηλη πλάνη εκτιμήσεως

ΓεΔΕΕ T-625/22, Αυστρία/Επιτροπή, 10.09.2025, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: M. van der Woude, Εισηγητής: P. Zilgalvis, ECLI:EU:T:2025:869 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η απόφαση ΓεΔΕΕ T-625/22, Αυστρία κατά Επιτροπής, αφορά την προσφυγή ακυρώσεως της Αυστρίας κατά του κατ'εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 2022/1214, με τον οποίο εντάχθηκαν ορισμένες δραστηριότητες

16. Βλ. σκ. 25 της σχολιαζόμενης απόφασης.

17. D. FERRI, A New Chapter on the Relationship Between Sickness Absence and Disability: Pauni (C-5/24), EU Law Live, 23.09.2025, διαθέσιμο σε: <https://eulawlive.com/op-ed-a-new-chapter-on-the-relationship-between-sickness-absence-and-disability-pauni-c%E2%80%915-24/>, L. WADDINGTON, Saying All the Right Things and Still Getting it Wrong: The Court of Justice's Definition of Disability and Non-Discrimination Law, Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2015, σσ. 590-591. Βλ. και ΔΕΕ C-354/13, FOA, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2463.

18. Βλ. σκ. 50 της σχολιαζόμενης απόφασης.

19. L. LOVE ... [et al.], The Inclusion of the Lived Experience of Disability in Policymaking, Laws, 2017, σσ. 1-4.

20. Βλ. σκ. 56 της σχολιαζόμενης απόφασης, D. FERRI, ό.π.

21. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Α. Ράντου, ό.π., σημ. 58.

σχετικές με την πυρηνική ενέργεια και το ορυκτό αέριο στο σύστημα ενωσιακής ταξινόμησης ως «περιβαλλοντικά βιώσιμες». Η Αυστρία, υποστηριζόμενη από το Λουξεμβούργο, προέβαλε σειρά διαδικαστικών και ουσιαστικών λόγων ακυρώσεως, επικαλούμενη, μεταξύ άλλων, παραβίαση της αρχής της προφύλαξης, της απαίτησης μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης και ανεπαρκή αιτιολογία.

Το δικάσαν απέρριψε το σύνολο των λόγων, υιοθετώντας περιορισμένο δικαστικό έλεγχο, λόγω της τεχνικά σύνθετης φύσης της ταξινόμησης και της ευρείας διακριτικής ευχέρειας της Επιτροπής. Έκρινε ότι τα ουσιώδη στοιχεία έχουν καθορισθεί στον Κανονισμό 2020/852 και ότι ο καθορισμός τεχνικών κριτηρίων συνιστά επιτρεπτή συμπλήρωση. Περαιτέρω, δέχθηκε ότι η Επιτροπή έλαβε υπόψη τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα και προέβλεψε επαρκείς μηχανισμούς περιορισμού κινδύνου.

Η απόφαση φαίνεται να επιβεβαιώνει μια προσέγγιση «ανεκτής αβεβαιότητας», μετατοπίζοντας το βάρος από την πρόληψη στη διαχείριση κινδύνου και ενισχύοντας τον ρόλο της Επιτροπής ως τεχνικού ρυθμιστή, στον οποίο ασκείται περιορισμένος ουσιαστικός δικαστικός έλεγχος.

Παρατηρήσεις

Λουκία Τρέμμα*

1. Ιστορικό

Στις 7 Οκτωβρίου 2022, η Αυστρία άσκησε προσφυγή ακυρώσεως κατά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ζητώντας από το ΓεΔΕΕ την ακύρωση του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 2022/1214, με τον οποίο ορισμένες επενδύσεις στην πυρηνική ενέργεια και στο ορυκτό αέριο χαρακτηρίζονται ως «περιβαλλοντικά βιώσιμες» κατά την έννοια του δικαίου της Ένωσης.

Η υπόθεση εντάσσεται στο ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο της λεγόμενης «ταξινόμησης» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2020/852, ο ενωσιακός νομοθέτης εισήγαγε ένα ενιαίο σύστημα ταξινόμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων, με σκοπό την κατεύθυνση των χρηματοοικονομικών ροών προς δραστηριότητες που συμβάλλουν ουσιαστικά στην επίτευξη των περιβαλλοντικών στόχων της Ένωσης. Σύμφωνα με τον Κανονισμό αυτόν, μια επένδυση θεωρείται περιβαλλοντικά βιώσιμη μόνον εφόσον αφορά οικονομική δραστηριότητα η οποία πληροί τα προβλεπόμενα κριτήρια περιβαλλοντικής βιωσιμότητας.

Κατ' εφαρμογή του Κανονισμού 2020/852, η Επιτροπή εξέδωσε το 2021 τον κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμό

(ΕΕ) 2021/2139, με τον οποίο καθορίστηκαν τεχνικά κριτήρια ελέγχου για τη διαπίστωση, αφενός, της ουσιαστικής συμβολής μιας οικονομικής δραστηριότητας στον μετριασμό ή στην προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και, αφετέρου, της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης σε άλλους περιβαλλοντικούς στόχους. Το 2022, η Επιτροπή τροποποίησε το κανονιστικό αυτό πλαίσιο με την έκδοση του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού (ΕΕ) 2022/1214, ο οποίος ενέταξε ρητώς ορισμένες δραστηριότητες σχετικές με την πυρηνική ενέργεια και το ορυκτό αέριο στον κατάλογο των δραστηριοτήτων που δύνανται να χαρακτηριστούν ως περιβαλλοντικά βιώσιμες.

Κατά της τελευταίας αυτής κατ' εξουσιοδότηση πράξης στράφηκε η προσφυγή της Αυστρίας. Το προσφεύγον κράτος μέλος υποστήριξε ότι ο Κανονισμός 2022/1214 παραβιάζει τόσο το πρωτογενές όσο και το παράγωγο δίκαιο της Ένωσης. Προέβαλε συνολικώς δεκαέξι λόγους ακυρώσεως, εκ των οποίων οι οκτώ αφορούσαν την πυρηνική ενέργεια και οι υπόλοιποι οκτώ το ορυκτό αέριο.

Οι ισχυρισμοί της Αυστρίας εστίασαν, αφενός, σε διαδικαστικές πλημμέλειες και, αφετέρου, σε ουσιαστικές παραβάσεις του Κανονισμού 2020/852. Ειδικότερα, υποστήριξε, πρώτον, ότι η Επιτροπή παρέλειψε αδικαιολόγητα να διενεργήσει εκτίμηση επιπτώσεων και δημόσια διαβούλευση, κατά παράβαση των αρχών της καλής νομοθέτησης και των σχετικών διατάξεων του Κανονισμού 2020/852 και της διοργανικής συμφωνίας για τη βελτίωση του νομοθετικού έργου. Παράλληλα, κατά τον ίδιο ισχυρισμό, δεν αξιολογήθηκε η συμβατότητα του Κανονισμού 2022/1214 με το ευρωπαϊκό νομοθέτημα για το κλίμα, όπως απαιτείται από το άρθρο 6 παρ. 4 αυτού.

Δεύτερον, η Αυστρία προέβαλε ότι ο προσβαλλόμενος Κανονισμός αντιβαίνει στο άρθρο 10 παρ. 2 του Κανονισμού 2020/852, καθόσον δεν πληροί τις ειδικές προϋποθέσεις που τίθενται για τον χαρακτηρισμό μιας δραστηριότητας ως ουσιαστικώς συμβάλλουσας στην προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Στο ίδιο πλαίσιο, υποστήριξε ότι η αιτιολογία του Κανονισμού είναι ανεπαρκής, κατά παράβαση του άρθρου 19 παρ. 1, στοιχεία στ' και ζ', του Κανονισμού 2020/852 καθώς και της αρχής της προφύλαξης του πρωτογενούς δικαίου.

Τρίτον, σε ό,τι αφορά ειδικά την πυρηνική ενέργεια, η Αυστρία υποστήριξε ότι ο χαρακτηρισμός της ως περιβαλλοντικά βιώσιμης παραβλέπει την απαίτηση της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης, δεδομένων των κινδύνων σοβαρών πυρηνικών ατυχημάτων και της διαχείρισης ιδιαίτερα επικίνδυνων ραδιενεργών αποβλήτων. Κατά το προσφεύγον κράτος, οι κίνδυνοι αυτοί υπονομεύουν πλείονες προστατευόμενους περιβαλλοντικούς στόχους και ενδέχεται να θίγουν ακόμη και τον ίδιο τον στόχο της προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Συναφώς, προέ-

* Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

βαλε ότι τα τεχνικά κριτήρια ελέγχου του παραρτήματος II του προσβαλλόμενου Κανονισμού υπολείπονται εκείνων του παραρτήματος I, χωρίς επαρκή αιτιολόγηση.

Περαιτέρω, οι λοιποί λόγοι ακυρώσεως αφορούσαν, αφενός, την εσφαλμένη αναγνώριση ουσιαστικής συμβολής της πυρηνικής ενέργειας στην προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και, αφετέρου, την υπέρμετρη ευχέρεια που παρέχεται μέσω των τεχνικών κριτηρίων ελέγχου, κατά τρόπο που, κατά την Αυστρία, υπονομεύει την πρακτική αποτελεσματικότητα του Κανονισμού. Τέλος, η Αυστρία έθεσε ζήτημα παραβίασης του άρθρου 290 ΣΛΕΕ, υποστηρίζοντας ότι η ανάθεση στην Επιτροπή της ρύθμισης ουσιαστικών στοιχείων, όπως η ταξινόμηση της πυρηνικής ενέργειας, υπερβαίνει τα όρια της κατ' εξουσιοδότηση αρμοδιότητας και θα έπρεπε να έχει πραγματοποιηθεί από τον ίδιο τον ενωσιακό νομοθέτη. Σε σχέση δε με το ορυκτό αέριο, οι ισχυρισμοί της Αυστρίας ταυτίζονταν, κατ' ουσίαν, με εκείνους που προβλήθηκαν για την πυρηνική ενέργεια, εφαρμοζόμενοι *mutatis mutandis*.

II. Η κρίση του δικαστηρίου

Το ΓεΔΕΕ απέρριψε το σύνολο των λόγων ακυρώσεως που προέβαλε η Αυστρία, υιοθετώντας μια ιδιαίτερα συγκρατημένη προσέγγιση ως προς τον δικαστικό έλεγχο της κατ' εξουσιοδότηση κανονιστικής δράσης της Επιτροπής. Όλο το σκεπτικό της μακροσκελούς αυτής απόφασης διατρέχει η με ποικίλες διατυπώσεις επισήμανση ότι η ταξινόμηση της Ένωσης συνιστά ένα τεχνικά σύνθετο και εξελισσόμενο κανονιστικό πλαίσιο, εντός του οποίου η Επιτροπή καλείται να προβεί σε στάθμιση επιστημονικών δεδομένων, περιβαλλοντικών επιδιώξεων και οικονομικών παραμέτρων.

Υπό το πρίσμα αυτό, το δικάσαν επανέλαβε την πάγια νομολογία των Δικαστηρίων της Ένωσης, κατά την οποία, σε τομείς που χαρακτηρίζονται από πολύπλοκες τεχνικές και επιστημονικές εκτιμήσεις, ο δικαστικός έλεγχος περιορίζεται στη διαπίστωση πρόδηλης πλάνης εκτιμήσεως, κατάχρησης εξουσίας ή προφανούς υπέρβασης των ορίων της ανατεθείσας αρμοδιότητας. Δεδομένων μάλιστα των ευρύτατων περιθωρίων εκτίμησης της Επιτροπής και της δυσκολίας απόδειξης οποιουδήποτε άλλου ισχυρισμού, η προσφεύγουσα επέλεξε να προτάξει ως λόγο ακυρώσεως την πλάνη της Επιτροπής. Ωστόσο, κατά το δικαστήριο, η απλή ύπαρξη επιστημονικής αβεβαιότητας ή αντίθετων αξιολογήσεων δεν αρκεί για να στοιχειοθετηθεί παρανομία της προσβαλλόμενης πράξης.

Συγκεκριμένα, το ΓεΔΕΕ επέλεξε να επεξεργαστεί αρχικά τον 1ο και 9ο λόγο της προσφυγής καταλήγοντας ότι, ως προς τις διαδικαστικές πλημμέλειες, όπως υποστηρίχθηκε από την Αυστρία, δεν θεμελιώνεται παράβαση της Επιτροπής, δεδομένης της εν τοις πράγμασι αναθεωρητικής φύσης του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού. Έτσι,

το δικάσαν αποδέχθηκε ότι και ο χρόνος που δόθηκε ήταν επαρκής¹, διαπίστωσε την πραγματοποίηση συνενδρίασης με τους εμπειρογνώμονες των κρατών μελών, παρά τον αντίθετο ισχυρισμό της Αυστρίας², ενώ αποδέχθηκε ότι η Επιτροπή διενήργησε εκτίμηση επιπτώσεων πριν την έκδοση του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού 2021/2139 και ενόψει αυτού διεξήχθησαν διαβουλεύσεις με το κοινό.

Για το δε τελευταίο αυτό σκέλος αναγνώρισε ότι, αφενός, δυνάμει του σημείου 6 του παραρτήματος της διοργανικής συμφωνίας, η προετοιμασία και η κατάρτιση των κατ' εξουσιοδότηση πράξεων είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν διαβουλεύσεις με τους ενδιαφερομένους, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα υποχρέωση της Επιτροπής να διεξαγάγει δημόσιες διαβουλεύσεις³, και, αφετέρου, ότι, σε κάθε περίπτωση, διεξήχθησαν διαβουλεύσεις με το κοινό, που περιλάμβαναν ήδη τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την πυρηνική ενέργεια λόγω της επικείμενης έκδοσης του κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού 2021/2139⁴. Για τον επίμαχο κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμό δε, ο οποίος περιλάμβανε ήδη τις αξιολογήσεις και διαβουλεύσεις για την πυρηνική ενέργεια από τις διαδικασίες που τηρήθηκαν για τον προηγούμενο, πραγματοποιήθηκαν νέες συμπληρωματικές αναλύσεις. Από τον συνδυασμό των ανωτέρω, το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο προσβαλλόμενος Κανονισμός αποτελεί συνέχεια του 2021/2139 και, άρα, η Επιτροπή δεν υπέπεσε σε πλάνη κρίνοντας ότι δεν ήταν αναγκαία η διενέργεια πρόσθετης και ειδικής εκτίμησης επιπτώσεων και διαβούλευσης με το κοινό μετά την πραγματοποιηθείσα συμπληρωματική ανάλυση.

Στο επιχείρημα, μάλιστα, του Λουξεμβούργου, ότι η έλλειψη νέας διαβούλευσης με το κοινό συνιστά παράβαση του άρθρου 8 της Σύμβασης του Άαρχους, έκρινε, παραγνωρίζοντας μάλλον την αρχή *iura novit curia*⁵, ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτή η μεταβολή ή αλλοίωση του πλαισίου της διαφοράς με την προβολή νέων λόγων από τον παρεμβαίνοντα.

Επίσης, ιδιαίτερη σημασία αποδόθηκε στον ισχυρισμό περί παραβίασης του άρθρου 290 ΣΛΕΕ. Το δικαστήριο έκρινε ότι ο ενωσιακός νομοθέτης έχει καθορίσει τα ουσιαστικά στοιχεία της ταξινόμησης στον Κανονισμό 2020/852 και ότι η εξειδίκευση μέσω τεχνικών κριτηρίων ελέγχου δεν συνιστά ρύθμιση ουσιαστικών στοιχείων, αλλά επιτρεπτή συμπλήρωση του κανονιστικού πλαισίου. Εκκινώντας

1. Σκ. 50-59.

2. Σκ. 60-61.

3. Σκ. 66.

4. Σκ. 67 επ.

5. Βλ., συναφώς, Β. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Η αρχή *iura novit curia* στη διοικητική δίκη, Διδακτορική Διατριβή, 2019, σσ. 29-31.

με την αναγνώριση ότι ο Κανονισμός περί ταξινομίας δεν εστιάζεται στα είδη δραστηριοτήτων, αλλά στους περιβαλλοντικούς στόχους και στα γενικά κριτήρια σύμφωνα με τα οποία μια οικονομική δραστηριότητα θεωρείται βιώσιμη, κατέληξε ότι είναι δυνατόν κάθε δραστηριότητα, πλην της ρητής εξαίρεσης των ορυκτών καυσίμων, να καλύπτεται από τον εν λόγω Κανονισμό⁶.

Ειδικότερα, επεσήμανε ότι τα ουσιώδη στοιχεία συνίστανται, μεταξύ άλλων, στον καθορισμό των περιβαλλοντικών στόχων, των κριτηρίων περιβαλλοντικής βιωσιμότητας και των απαιτήσεων που ισχύουν για τα τεχνικά κριτήρια ελέγχου, όπως προβλέπονται στο άρθρο 3 του Κανονισμού περί ταξινομίας. Κατ' αυτόν τρόπο παρέιχε στην Επιτροπή τη δυνατότητα να καθορίζει τεχνικά κριτήρια ελέγχου για όλα τα είδη δραστηριοτήτων που πληρούν τα κριτήρια βιωσιμότητας. Η αμφισβήτηση, από πλευράς της Αυστρίας, ότι η συμπερίληψη των οικονομικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την πυρηνική ενέργεια άπτεται ενός πολιτικού ζητήματος, δεν στάθηκε ικανή να πείσει το δικάσαν ότι η συμπερίληψη της πυρηνικής ενέργειας ασκεί επιρροή υπό το πρίσμα του άρθρου 290 ΣΛΕΕ⁷. Ο προβληματισμός, όμως, που εγείρεται και έχει ήδη επισημανθεί σε αντίστοιχες υποθέσεις έγκειται στο αν πρόκειται για τη νομική πλευρά μιας διαφοράς μεταξύ κρατών μελών που είναι υπέρ της πυρηνικής ενέργειας και κρατών μελών που είναι κατά⁸. Φυσικά, αμφότερες οι πλευρές υποστηρίζουν ότι ενεργούν με γνώμονα την προστασία του περιβάλλοντος⁹.

Σε κάθε περίπτωση, το ΓεΔΕΕ, για να διερευνήσει τους ισχυρισμούς της Αυστρίας, προέβη στην ερμηνεία του άρθρου 10 παρ. 2 του Κανονισμού περί ταξινομίας. Με έναν μάλλον περιορισμένο αιτιολογημένο συλλογισμό κατά τον οποίο διατείνεται ότι χρησιμοποιήθηκε η τεχνολογική και συστηματική ερμηνεία¹⁰, διαπίστωσε ότι η επίμαχη διάταξη μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι καλύπτει τις δραστηριότητες που δεν είναι χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών. Ωστόσο, παράλληλα ισχύει και ότι καλύπτει δραστηριότητες για τις οποίες «δεν υπάρχουν τεχνολογικά και οικονομικά εφικτ[ές] εναλλακτικ[ές] λύσ[εις] χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών» και έτσι ερμη-

6. Βλ. σκ. 103 επ.

7. Βλ. σχετικά Ι. ΚΤΕΝΙΔΗΣ, Οι νομικές πράξεις της Ένωσης – Άρθρο 290, σε: Β. Σκουρή (επιμ.), Συνθήκη της Λισσαβώνας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2020, σ. 1865 επ.

8. A. MACFARLANE, Nuclear Power – A panacea for Future Energy Needs?, Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 2010, σσ. 34-46, R. GOLOMBEK / F. ROAR AUNE / H. HALLRELE TISSIER, Phasing out nuclear power in Europe, IAAE Energy Forum, 2016, σσ. 11-12.

9. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα G. Hogan, ΔΕΕ C-594/18, 07.05.2020, ECLI:EU:C:2020:352, σημ. 1.

10. Σκ. 159.

νεύεται υπό την έννοια ότι καλύπτει και δραστηριότητες χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών¹¹.

Ως προς δε τον ισχυρισμό περί υποχρέωσης κατά το άρθρο 296 ΣΛΕΕ αιτιολογίας, επισήμανε ότι η Επιτροπή αιτιολόγησε επαρκώς κατά νόμον την εκτίμησή της ότι οι οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την πυρηνική ενέργεια διευκολύνουν την ανάπτυξη διαλειπουσών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και δεν παρεμποδίζουν την εξέλιξή τους¹², καθώς δεν απαιτείται να παρατίθενται εξαντλητικά όλα τα κρίσιμα πραγματικά και νομικά στοιχεία, αλλά πρέπει να συνεκτιμάται «το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται, καθώς και το σύνολο των κανόνων δικαίου που διέπουν τον σχετικό τομέα»¹³.

Το καίριο ζήτημα περί παραβίασης της αρχής της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης, απορρίφθηκε επίσης ως ισχυρισμός, καθώς το δικαστήριο δέχθηκε ότι η Επιτροπή έλαβε υπόψη της τα συναφή επιστημονικά δεδομένα και περιέλαβε στον Κανονισμό ειδικούς όρους και περιορισμούς, ιδίως ως προς τη διαχείριση αποβλήτων και την πρόληψη ατυχημάτων. Το γεγονός ότι οι κίνδυνοι αυτοί δεν εξαλείφονται πλήρως δεν αρκεί, κατά το σκεπτικό της απόφασης, για να αποκλειστεί εκ των προτέρων ο χαρακτηρισμός μιας δραστηριότητας ως περιβαλλοντικά βιώσιμη¹⁴.

III. Αρχή της προφύλαξης και η περιβαλλοντική (α)βεβαιότητα

Ο εξουσιοδοτικός Κανονισμός 2020/852, στον οποίο βασίστηκε η Επιτροπή για την έκδοση του επίμαχου κατ' εξουσιοδότηση Κανονισμού, καθιερώνει ένα σύνθετο σύστημα αξιολόγησης της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, στο οποίο η αρχή της προφύλαξης, σε συνδυασμό με την αρχή μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης, λειτουργεί ως κεντρικός άξονας, αλλά και ως αντίβαρο, αντανακλώντας την κανονιστική επιλογή του ενωσιακού νομοθέτη υπέρ της πρόληψης περιβαλλοντικών κινδύνων σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας.

Παράλληλα, πρέπει να αναγνωριστεί ότι και τα δικαστήρια της ΕΕ έχουν προβεί σε μια κανονιστική επιλογή αναβαθμίζοντας την αρχή της προφύλαξης σε γενική αρχή του δικαίου της ΕΕ¹⁵. Η εν λόγω αρχή, όπως έχει διαμορφωθεί στη νομολογία¹⁶, επιτρέπει τη λήψη περιοριστικών

11. Σκ. 160.

12. Σκ. 217.

13. Σκ. 216, όπου παραπέμπει στην ΔΕΕ C-450/17 P, *Landeskreditbank Baden-Württemberg/EKT*, 08.05.2019, ECLI:EU:C:2019:372, σκ. 85 και 87 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

14. Σκ. 256 επ.

15. P. CRAIG, *EU Administrative Law*, Oxford University Press, 3rd ed., 2018, σ. 1035.

16. ΔΕΚ C-6/99, *Greenpeace France κ.λπ.*, 21.03.2000, ECLI:EU:C:2000:148, ΠΕΚΤ-13/99, *Pfizer Animal Health SA/Συμβούλιο*, 11.09.2002,

μέτρων ακόμη και όταν η ύπαρξη ή η έκταση ενός κινδύνου δεν έχει αποδειχθεί πλήρως επιστημονικά, υπό την προϋπόθεση ότι ο κίνδυνος αυτός είναι εύλογος και τεκμηριωμένος. Στο πλαίσιο αυτό, η αξιολόγηση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας δεν εξαντλείται στη στάθμιση ποσοτικοποιήσιμων εκπομπών ή άμεσων επιπτώσεων, αλλά επεκτείνεται και σε δυνητικούς, μακροπρόθεσμους, και μη αναστρέψιμους κινδύνους.

Η ένταξη της πυρηνικής ενέργειας στο καθεστώς της ταξινομίας αναδεικνύει εναργώς τη δομική αυτή ένταση μεταξύ πρόληψης και διαχείρισης κινδύνου. Η πυρηνική ενέργεια χαρακτηρίζεται από χαμηλές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά τη φάση λειτουργίας, αλλά ταυτόχρονα συνδέεται με κινδύνους χαμηλής πιθανότητας και εξαιρετικά υψηλής σοβαρότητας, ιδίως σε περίπτωση σοβαρού ατυχήματος ή μακροχρόνιας αποθήκευσης ραδιενεργών αποβλήτων. Η κρίσιμη απορία είναι εάν τέτοιοι κίνδυνοι μπορούν να θεωρηθούν συμβατοί με την αρχή της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης και συνακόλουθα την αρχή της προφύλαξης.

Η συστηματοποίηση ως προς την ανάδειξη των επιβλαβών επιπτώσεων και την αξιολόγηση των επιστημονικών κρίσεων, οι οποίες μπορεί να είναι αντίθετες και να οδηγούν σε αβεβαιότητα, συνιστά απαραίτητο μεθοδολογικό εργαλείο. Άλλωστε, ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα είναι αναγκαίο, για να υιοθετηθεί ένα ενωσιακό μέτρο, να αιτιολογείται επαρκώς και σαφώς με βάση ακόμα και την υποθετική προσέγγιση του κινδύνου κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας¹⁷, καθώς και των αρχών της εμπειρογνωμοσύνης, της ανεξαρτησίας και της διαφάνειας¹⁸.

Το ΓεΔΕΕ φαίνεται επί της παρούσας υπόθεσης να υιοθετεί μια προσέγγιση «ανεκτής αβεβαιότητας», αποδεχόμενο ότι η ύπαρξη κινδύνων δεν αποκλείει, κατ' αρχήν, τον χαρακτηρισμό μιας δραστηριότητας ως βιώσιμης, εφόσον προβλέπονται επαρκείς μηχανισμοί ελέγχου και περιορισμού τους. Η προσέγγιση αυτή, ωστόσο, μετατοπίζει το βάρος από την πρόληψη στην *ex post* διαχείριση του κινδύνου, γεγονός που εγείρει ερωτήματα ως προς τη συμβατότητά της με την αρχή της προφύλαξης και τον σκοπό υιοθέτησης του επίμαχου Κανονισμού.

Ταυτόχρονα, υπενθυμίζοντας ότι η υποχρέωση αιτιολόγησης διακρίνεται από το ζήτημα του βασίμου της αιτιο-

λογίας, το οποίο αφορά την ουσιαστική νομιμότητα της επίμαχης πράξης¹⁹, επισημαίνει ότι η επιχειρηματολογία της Αυστρίας αφορά κατ' ουσίαν την αιτιολογία του προσβαλλόμενου Κανονισμού και όχι το βάσιμό του²⁰. Έτσι, κρίνει ότι η αιτιολογία της Επιτροπής είναι κατά νόμον επαρκής²¹, αλλά, αντίθετα, η Αυστρία δεν τεκμηριώνει την αιτίαση περί παραβίασης της αρχής της προφύλαξης με ειδικά επιχειρήματα, αρκούμενη στην απλή μνεία της αρχής της προφύλαξης.

Συνοψίζοντας, το ΔΕΕ έχει διαμορφώσει μέσω της νομολογίας του το επίπεδο προστασίας που πρέπει να διασφαλίζεται βάσει της αρχής της προφύλαξης, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ενδεχόμενου κινδύνου στην υγεία ή στο περιβάλλον. Στις περιπτώσεις αυτές, τα προστατευτικά μέτρα δεν πρέπει να λαμβάνονται όπου υπάρχει μηδενική ή αστήρικτη επιστημονικά απόδειξη ενδεχόμενου κινδύνου, αλλά συνάμα δεν είναι αναγκαία η ύπαρξη αδιφιλονίκητης απόδειξης ότι οι ενδεχόμενοι κίνδυνοι θα συμβούν με απόλυτη βεβαιότητα. Μολαταύτα, δεδομένης της έκθεσης της Πλατφόρμας Βιώσιμης Χρηματοδότησης²², όπου υποστηριζόταν ότι δεν εξασφαλίζεται η μη πρόκληση σημαντικής βλάβης, καθώς και η ουσιαστική συμβολή στους στόχους κλιματικής ουδετερότητας για το 2050, η απόφαση του δικαστηρίου εύλογα προβληματίζει τον αναγνώστη. Καθοριστικό παράγοντα στην εξίσωση, βέβαια, συνιστά η εξουσία επιλογής και αξιολόγησης μεταξύ των – φαινομενικά τουλάχιστον – περισσότερων νόμιμων λύσεων.

IV. Η προβληματική της διακριτικής ευχέρειας της Επιτροπής αντί συμπεράσματος

Έτσι, ενδιαφέρον παρουσιάζει το σκέλος της υπόθεσης που αφορά το εύρος της διακριτικής ευχέρειας που διαθέτει η Επιτροπή κατά την άσκηση των κατ' εξουσιοδότηση αρμοδιοτήτων της βάσει του άρθρου 290 ΣΛΕΕ. Η εξουσία καθορισμού και επικαιροποίησης των τεχνικών κριτηρίων ελέγχου αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της λειτουργικότητας της ταξινομίας, δεδομένου του δυναμικού χαρακτήρα των επιστημονικών γνώσεων και των τεχνολογικών εξελίξεων.

Ωστόσο, η ένταξη συγκεκριμένων ενεργειακών δραστηριοτήτων, και δη της πυρηνικής ενέργειας, στο καθεστώς της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας ενδέχεται να μην συνιστά απλώς τεχνική εξειδίκευση, αλλά να εμπεριέχει

ECLI:EU:T:209, ΠΕΚ Τ-141/00 *Artogodan GmbH/Commission*, 26.11.2002, ECLI:EU:T:2002:283.

17. A. TROUWBORST, *Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship between the Precautionary Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions*, *Erasmus Law Review*, 2009, σσ. 110, 121 επ.

18. Βλ., αναλυτικά, Κ. ΠΟΥΪΚΛΗ / Ι. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ, *Δίκαιο περιβάλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2025, σ. 57 επ.

19. Βλ. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-567/22 P έως C-570/22 P, *Dumitrescu κ.λπ./Επιτροπή και Δικαστήριο*, 18.04.2024, ECLI:EU:C:2024:336, σκ. 46 και εκεί μνημονεύομενη νομολογία.

20. Σκ. 240.

21. Σκ. 241.

22. EU Platform on Sustainable Finance, *Response to the Complementary Delegated Act*, 21 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: EU Platform on Sustainable Finance response to complementary Delegated Act (τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2026), σ. 4.

κανονιστικές επιλογές με έντονη πολιτική, κοινωνική και περιβαλλοντική διάσταση. Υπό το πρίσμα αυτό, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον η Επιτροπή, μέσω των κατ' εξουσιοδότηση πράξεων, περιορίζεται στη συμπλήρωση του κανονιστικού πλαισίου ή, αντιθέτως, προβαίνει σε ρύθμιση ουσιωδών στοιχείων που θα έπρεπε να αποτελέσουν αντικείμενο νομοθετικής απόφασης. Δεδομένου ότι τα ουσιώδη στοιχεία μιας νομοθετικής πράξης, τα οποία δεν μπορεί να τροποποιήσει ή να καταργήσει η Επιτροπή, είναι εκείνα που προϋποθέτουν πολιτικές επιλογές από πλευράς οργάνων της Ένωσης²³, αλλά ταυτόχρονα και ότι το ουσιώδες πρέπει να ερμηνεύεται στενά ανά τομέα²⁴, η απάντηση μόνο πασιφανής δεν είναι.

Άλλωστε, δεν αμφισβητείται ότι η Επιτροπή διαθέτει διακριτική ευχέρεια, δηλαδή ευρεία εξουσία εκτίμησης, εξ ου και ο δικαστικός έλεγχος αντίστοιχων περιπτώσεων περιορίζεται στην εξέταση της νομιμότητας του ληφθέντος μέτρου και, μάλιστα, εφόσον αυτό παρουσιάζεται ως προδήλως απρόσφορο²⁵. Ως εκ τούτου, και εν προ-

κειμένω, η προσέγγιση του ΓεΔΕΕ εστιάζει στον έλεγχο πρόδηλης πλάνης και στην τυπική τήρηση των ορίων της εξουσιοδότησης – γεγονός που ενισχύει τον ρόλο της Επιτροπής ως τεχνικού ρυθμιστή. Παράλληλα, όμως, συνεπάγεται μια αξιοσημείωτη συρρίκνωση του ουσιαστικού δικαστικού ελέγχου σε τομείς υψηλής περιβαλλοντικής αβεβαιότητας.

Η απόφαση του ΓεΔΕΕ στην υπόθεση της προσφυγής της Αυστρίας επιβεβαιώνει τη δυναμική και ευέλικτη φύση της ενωσιακής ταξινομίας. Παράλληλα, όμως, αναδεικνύει τις εγγενείς εντάσεις μεταξύ περιβαλλοντικής προστασίας, επιστημονικής αβεβαιότητας και θεσμικής ισορροπίας. Η μεταφορά κρίσιμων αξιολογικών αποφάσεων σε επίπεδο τεχνικών κριτηρίων ενδέχεται, αφενός, να αποδυναμώνει τον ρόλο του ενωσιακού νομοθέτη και, αφετέρου, η ρύθμισή τους να καταστεί πάγια, πλην όμως ανέλεγκτη πρακτική. Υπό την έννοια αυτή, η απόφαση δεν επιλύει οριστικά τα τιθέντα περιβαλλοντικά ζητήματα, απλά μεταθέτει το βάρος στην πρακτικά δικαστικά ανέλεγκτη κρίση της Επιτροπής. Η αναγνώριση τέτοιας ευρείας διακριτικής ευχέρειας στην Επιτροπή είναι μια αναγκαία, στο παρόν σύστημα, συνθήκη ελλείψει καλύτερης εναλλακτικής. Και ναι μεν μπορεί να αποδειχθεί λειτουργική βραχυπρόθεσμα, εγείρει όμως ερωτήματα ως προς τη νομιμοποιητική της βάση και τη συμβατότητά της με την αρχή της προφύλαξης σε βάθος χρόνου, ιδιαίτερα όταν έχουν παρουσιαστεί ήδη τόσο έντονες αντιρρήσεις και προστριβές.

23. Σ. ΞΕΦΤΕΡΗ, Άρθρο 290 ΣΛΕΕ, σε: Β. Χριστιανό / Μ. Περάκη / Μ. Ροδόπουλο (εκδ.), *Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2025, σ. 1508 επ.

24. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα J. Kokott, C-66/04, 06.12.2005, ECLI:EU:C:2005:743, σημ. 54 επ.

25. Βλ. σκ. 255 που παραπέμπει σε: ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-78/16 και C-79/16, *Pesce κ.λπ.*, 09.06.2016, ECLI:EU:C:2016:428, σκ. 49.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2025)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση F.M. και λοιποί κατά Ελλάδα (Προσφυγή Νο 17622/21), απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2025

Αγαθονήσι – βύθιση σκάφους – θάνατος μεταναστών – ελλείψεις επιχείρησης έρευνας και διάσωσης – αναποτελεσματική έρευνα

Οι προσφεύγοντες είναι δύο Αφγανές (πρώτη και τρίτη προσφεύγουσα) και μία γυναίκα και ένας άνδρας ιρακινής υπηκοότητας (δεύτερη προσφεύγουσα και τέταρτος προσφεύγων). Στις 16 Μαρτίου 2018, οι τρεις πρώτοι επέβαιναν σε σκάφος που μετέφερε προς την Ελλάδα 22 άτομα συνολικά από την Τουρκία. Επιβάτες ήταν και τα τέσσερα παιδιά της πρώτης προσφεύγουσας, ο σύζυγος και τα δύο παιδιά της δεύτερης προσφεύγουσας και η σύζυγος και τα δύο παιδιά του τέταρτου προσφεύγοντα. Η τρίτη προσφεύγουσα διέμενε σε κέντρο υποδοχής αιτούντων άσυλο στη Λάρισα, ενώ στο σκάφος επέβαινε ο σύζυγος και τα τρία τους παιδιά.

Τα ξημερώματα της 16ης Μαρτίου 2018, ο γιος της τρίτης προσφεύγουσας και αιτών άσυλο που διέμενε στο Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης της Σάμου επικοινωνήσε με το 112 και ενημέρωσε ότι μέλη της οικογένειάς του, ανάμεσα στα οποία και η αδελφή του, επέβαιναν στο σκάφος που βυθίστηκε κοντά στο Αγαθονήσι. Παραπέμφθηκε στο Ενιαίο Κέντρο Συντονισμού Έρευνας και Διάσωσης, στο οποίο παρέιχε, καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, αριθμούς τηλεφώνων των συγγενών του και τις τελευταίες γνωστές συντεταγμένες του σκάφους, που έλαβε από την επιβαίνουσα στο σκάφος αδελφή του.

Το Ενιαίο Κέντρο Συντονισμού Έρευνας και Διάσωσης κατέγραψε το περιστατικό ως περιστατικό με αριθμό 223 και διέταξε επιχείρηση έρευνας, η οποία όμως φαίνεται να συγχέεται με περιστατικό με αριθμό 222 που αφορούσε δύο άλλα σκάφη που έφτασαν ασφαλή στο Αγαθονήσι με 63 άτομα την ίδια ημέρα. Τρία σκάφη της ακτοφυλακής διεξήγαγαν έρευνες στη θαλάσσια περιοχή ανατολικά του Αγαθονησίου, αλλά δεν εντόπισαν το σκάφος ή ανθρώπους στη θάλασσα. Η επιχείρηση έρευνας διακόπηκε τρεις ώρες μετά την έναρξή της.

Το επόμενο πρωί, οι δύο πρώτες προσφεύγουσες εντοπίστηκαν με βρεγμένα ρούχα και σωσίβια από κάτοικο του Αγαθονησίου. Ο τέταρτος προσφεύγων εντοπίστηκε λίγο αργότερα. Ακολούθησε εκτεταμένη επιχείρηση έρευνας και διάσωσης από σκάφη της ακτοφυλακής, του Πολεμικού Ναυτικού, της Πολεμικής Αεροπορίας, της Frontex και

από ιδιωτικά σκάφη. Ανασύρθηκαν 16 σοροί από θαλάσσια περιοχή νοτιοανατολικά του Αγαθονησίου.

Οι τρεις επιζώντες προσφεύγοντες μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο της Σάμου και νοσηλεύτηκαν για αρκετές ημέρες. Κατά τη διάρκεια της νοσηλείας τους, τους επισκέφθηκαν δύο φορές αξιωματικοί της ακτοφυλακής, στους οποίους δήλωσαν – κατά τις ελληνικές αρχές – ότι το ναυάγιο συνέβη στις 17 Μαρτίου 2018. Οι προσφεύγοντες αρνούνται κατηγορηματικά ότι προέβησαν σε τέτοια δήλωση και υποστηρίζουν ότι εξαρχής ανέφεραν πως το ναυάγιο έγινε στις 16 Μαρτίου 2018.

Διεξήχθησαν από το Λιμενικό της Σάμου τρεις έρευνες: μία προανάκριση, μία Ένορκη Διοικητική Εξέταση (ΕΔΕ) και μία προκαταρκτική εξέταση. Όλες οι έρευνες διενεργήθηκαν από το Τμήμα Εσωτερικών Υποθέσεων του Γενικού Επιτελείου Λιμενικού Σώματος, υπό την εποπτεία εισαγγελέων του Ναυτοδικείου. Οι εισαγγελείς έκριναν ότι το ναυάγιο συνέβη στις 17 και όχι στις 16 Μαρτίου 2018 και δεν διαπίστωσαν ποινική ευθύνη των αρχών.

Η υπόθεση εξετάστηκε από το Δικαστήριο υπό το πρίσμα του άρθρου 2 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι, όταν τίθεται ζήτημα χρήσης πιθανής θανατηφόρας βίας ή θανάτου υπό συνθήκες που ενδέχεται να εμπλέκουν την ευθύνη του κράτους, το άρθρο 2 προβλέπει υποχρέωση του κράτους να διασφαλίσει την κατάλληλη ανταπόκριση – με δικαστικά ή άλλα μέσα – ώστε να εφαρμοστεί αποτελεσματικά το νομικό και διοικητικό πλαίσιο που έχει θεσπιστεί για την προστασία της ζωής και να λογοδοτούν ή να τιμωρούνται όσοι ευθύνονται για παραβιάσεις του δικαιώματος στη ζωή.

Στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο διαπίστωσε σημαντικά προβλήματα ως προς την ανεξαρτησία των ερευνών. Τα πρόσωπα που προΐσταντο των ανωτέρω τριών ερευνών και εκείνα που ενδεχομένως έφεραν ευθύνη για το περιστατικό ανήκαν όλα στο Λιμενικό. Το Γενικό Επιτελείο Λιμενικού Σώματος υπάγεται στο Υπουργείο Ναυτιλίας, ενώ οι εισαγγελείς που επέπτευν τις έρευνες υπάγονταν στον στρατό και στο Λιμενικό.

Δεύτερον, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι δεν ελήφθησαν υπόψη σημαντικά στοιχεία, όπως ένα ηχογραφημένο φωνητικό μήνυμα που είχαν προσκομίσει οι προσφεύγοντες, στο οποίο ακούγεται η F.K. να φωνάζει: «Το σκάφος βυθίζεται! Βυθιζόμαστε!». Οι αρχές δεν εξέτασαν το μήνυμα, ούτε ζήτησαν τη μετάφρασή του ή επαλήθευσαν την αυθεντικότητά του. Το μήνυμα αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία για τον προσδιορισμό της ακριβούς ημερομηνίας του ναυαγίου.

Τρίτον, το Δικαστήριο διαπίστωσε σοβαρές ελλείψεις στις ιατροδικαστικές εκθέσεις, οι οποίες δεν προσδιόριζαν ούτε λάμβαναν υπόψη τον ακριβή τόπο, τις συνθήκες και την ώρα ανεύρεσης των πτωμάτων, την ώρα και τις συνθήκες μεταφοράς τους, την ώρα έναρξης και λήξης της ιατροδικαστικής εξέτασης, τη διάρκεια και τη θερμοκρασία συντήρησής τους πριν από την αυτοψία. Επιπλέον, όλες οι ιατροδικαστικές εκθέσεις περιείχαν για όλα τα θύματα την ίδια ανάλυση, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι τα θύματα δεν βρέθηκαν στο ίδιο μέρος και την ίδια στιγμή ούτε είχαν τα ίδια σωματικά χαρακτηριστικά. Δεν περιλάμβαναν επίσης φωτογραφίες των πτωμάτων, των προσώπων και των δακτύλων, οι οποίες θα μπορούσαν να συμβάλουν στον προσδιορισμό του χρόνου παραμονής των πτωμάτων στο νερό πριν από την ανεύρεσή τους.

Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι ελλείψεις που διαπιστώθηκαν στις ιατροδικαστικές εκθέσεις κατέστησαν αδύνατο τον προσδιορισμό του χρόνου θανάτου των συγγενών των προσφευγόντων και της ημερομηνίας του ναυαγίου.

Δήλωσε επίσης ότι, λόγω των ελλείψεων των ερευνών και των ιατροδικαστικών εκθέσεων, δεν μπορούσε να προσδιορίσει ορισμένα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας. Επεσήμανε, όμως, ότι η αδυναμία αυτή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη διεξοδικής και αποτελεσματικής έρευνας εκ μέρους των εθνικών αρχών.

Στη συνέχεια εξέτασε γεγονότα που δεν αμφισβητήθηκαν, όπως ότι ο D.D. ειδοποίησε τις αρχές στις 6:29 το πρωί της 16ης Μαρτίου 2018, δηλώνοντας στα αγγλικά ότι το σκάφος με μέλη της οικογένειάς του «είναι στη θάλασσα». Στις 7:00 ενημέρωσε έναν αστυνομικό του Κέντρου Υποδοχής και Ταυτοποίησης Σάμου ότι ένα σκάφος που ερχόταν από την Τουρκία και στο οποίο επέβαινε η αδελφή του είχε υποστεί βλάβη και ότι είχε χάσει επικοινωνία μαζί της. Τότε ήταν που οι αρχές ενημερώθηκαν για την ύπαρξη σκάφους σε κατάσταση σοβαρού και άμεσου κινδύνου.

Εξέτασε επίσης το γεγονός ότι ο D.D. απέστειλε στο Γενικό Επιτελείο Λιμενικού Σώματος τις συντεταγμένες της θέσης του σκάφους, όπως του τις είχε στείλει η αδελφή του, καθώς και ότι η πάροχος κινητής τηλεφωνίας δήλωσε στις αρχές πως το κινητό της αδελφής του, η οποία επέβαινε στο σκάφος, είχε ενεργοποιήσει κεραία στις 6:20 της 16ης Μαρτίου 2018, σε περιοχή που συνέπιπτε με τη θέση που υπέδειξε ο D.D.

Ο D.D. είχε δηλώσει επανειλημμένα ότι δεν είχε νέα από τους συγγενείς του που επέβαιναν στο σκάφος από την τελευταία επικοινωνία τους, στις 16 Μαρτίου και ώρα 6:00, και ότι τα κινητά τους τηλέφωνα ήταν πλέον κλειστά. Ήταν, επιπλέον, αδιαμφησβήτητο ότι τα άτομα που επέβαιναν στο επίμαχο σκάφος δεν βρέθηκαν στις 16 Μαρ-

τίου 2018 και ότι οι αρχές είχαν επιβεβαιώσει πως δεν συγκαταλέγονταν μεταξύ των 63 ατόμων του περιστατικού με αριθμό 222, τα οποία αποβιβάστηκαν με ασφάλεια στο Αγαθονήσι.

Το Δικαστήριο δεν πείστηκε από το επιχείρημα των εθνικών αρχών ότι το σκάφος στο οποίο επέβαιναν οι επιζώντες πρόσφυγες και οι συγγενείς τους είχε αρχικά επιχειρήσει, μαζί με δύο άλλα σκάφη που έφτασαν με ασφάλεια στο Αγαθονήσι στις 16 Μαρτίου 2018, προσεγγίσει το νησί δίχως όμως να το καταφέρει εξαιτίας της τουρκικής ακτοφυλακής, η οποία, εντούτοις, δεν τους εμπόδισε τελικά να φτάσουν στην Ελλάδα την επόμενη ημέρα.

Μη αμφισβητήσιμο ήταν επίσης το γεγονός ότι η εκδοχή των γεγονότων που παρουσίασαν οι προσφεύγοντες επιβεβαιωνόταν από την εξαφάνιση δύο Τούρκων την ημέρα πριν από το επίδικο ναυαγίο. Ο γραμματέας του Τουρκικού Προξενείου στη Ρόδο παρείχε αντιφατικές πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Τέλος, το Δικαστήριο προσέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο έγγραφο της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, από το οποίο το μόνο στοιχείο που εξέτασε η εισαγγελία του Ναυτοδικείου ήταν ότι υπήρχε σύγχυση σχετικά με την ημερομηνία του ναυαγίου. Ωστόσο, σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, η Ύπατη Αρμοστεία επισκέφθηκε το νοσοκομείο στις 17 Μαρτίου 2018 και «*ενημερώθηκε [...] ότι υπήρχε σύγχυση σχετικά με την ακριβή ημερομηνία του ναυαγίου, επειδή κατά τις καταθέσεις των επιζώντων το ναυαγίο έλαβε χώρα στις 16 Μαρτίου και όχι στις 17*».

Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, αντίθετα προς τα πορίσματα των εισαγγελιών, οι εθνικές αρχές διέθεταν επαρκείς πληροφορίες ώστε να ειδοποιηθούν για την πιθανότητα ναυαγίου τους σκάφους που μετέφερε τους επιζώντες προσφεύγοντες και τους συγγενείς τους στην περιοχή ανατολικά του Αγαθονησίου τις πρώτες πρωινές ώρες της 16ης Μαρτίου 2018 και ότι, συνεπώς, όφειλαν ήδη από εκείνη τη στιγμή να γνωρίζουν πως υπήρχε πραγματικός και άμεσος κίνδυνος για τη ζωή των επιβαινόντων.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε την αντίδραση των αρχών και εντόπισε πλείστες αδυναμίες. Πρώτον, το επίμαχο περιστατικό με αριθμό 223 φαίνεται να συγχέθηκε, τουλάχιστον αρχικά, με το περιστατικό με αριθμό 222, όπως προκύπτει από την ανακοίνωση Τύπου του Γενικού Επιτελείου Λιμενικού Σώματος και την απόφαση του εισαγγελέα Σάμου.

Δεύτερον, το Δικαστήριο εξέφρασε αμφιβολίες σχετικά με την καταλληλότητα του χαρακτηρισμού που δόθηκε στο επίμαχο περιστατικό με αριθμό 223 ως «λέμβος σε δυσχερή θέση», καθώς δεν είναι βέβαιο ότι ο χαρακτηρισμός αυτός αντιστοιχεί στη «φάση κινδύνου» που αναφέρεται στη Σύμβαση για την Έρευνα και τη Διάσωση (SAR). Το Δικαστήριο δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο ότι, εξαιτίας της

σύγχυσης που υπήρξε μεταξύ των περιστατικών 222 και 223, οι αρχές δεν αξιολόγησαν ούτε επαλήθευσαν ορθά το επίπεδο κινδύνου στο οποίο βρισκόταν το επίμαχο σκάφος. Σημείωσε, επίσης, την καθυστέρηση των αρχών στην επαλήθευση των τελευταίων γνωστών συντεταγμένων του σκάφους.

Τρίτον, όσον αφορά την έκταση των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από τα τρία περιπολικά σκάφη στις 16 Μαρτίου 2018, το Δικαστήριο επισήμανε ότι δεν υπήρξε ηλεκτρονική καταγραφή των διαδρομών τους ούτε λεπτομερής χαρτογράφηση των περιοχών έρευνας. Επιπλέον, οι διαδρομές που υπέδειξαν οι πλοίαρχοι των περιπολικών σκαφών με αριθμούς 612 και 171 στις καταθέσεις τους αποκλίνουν από εκείνες που εμφανίζονται στις δορυφορικές εικόνες. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί με βεβαιότητα εάν ερευνήθηκε διεξοδικά, στις 16 Μαρτίου 2018, η θαλάσσια περιοχή όπου βρισκόταν το σκάφος στο οποίο επέβαιναν οι επιζώντες προσφεύγοντες και οι συγγενείς τους, σύμφωνα με τη θέση που είχε δηλώσει ο D.D.

Τέταρτον, στο πλαίσιο του επίδικου περιστατικού, η αναζήτηση «πλοίου σε κίνδυνο», όπως και στην περίπτωση του περιστατικού με αριθμό 222, αντί για «άτομα στη θάλασσα», δεν συνιστούσε κατάλληλη προσέγγιση, δεδομένου ότι ο εντοπισμός ατόμων στη θάλασσα, τα οποία πιθανότατα είχαν διασκορπιστεί μετά το ναυάγιο, ήταν σαφώς μια πιο περίπλοκη διαδικασία.

Πέμπτον, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι τα έντυπα σήματα που εκδόθηκαν, αφενός, από τις λιμενικές αρχές Λέρου και Σάμου προς το Κοινό Συντονιστικό Κέντρο Διάσωσης και την Εισαγγελία του Πρωτοδικείου Κω και, αφετέρου, από το Κοινό Συντονιστικό Κέντρο Διάσωσης προς τις λιμενικές αρχές Λέρου και Σάμου, σχετικά με τα περιστατικά με αριθμούς 222 και 223 της 16ης Μαρτίου 2018, ήταν πανομοιότυπα. Από την ανάγνωσή τους προκύπτει ότι αφορούσαν αποκλειστικά το περιστατικό με αριθμό 222. Κατά το Δικαστήριο, τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν ότι δεν εκδόθηκε σήμα σχετικό με το επίδικο περιστατικό στις 16 Μαρτίου 2018.

Έκτον, από τον φάκελο προκύπτει ότι οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τα τρία περιπολικά σκάφη ερευνών αφορούσαν ουσιαστικά τη διαχείριση του περιστατικού με αριθμό 222 και, ειδικότερα, τη μεταφορά υπηκόων τρίτων χωρών που αποβιβάστηκαν στο Αγαθονήσι προς τη Σάμο. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, ενώ το σχέδιο έκτακτης ανάγκης ενεργοποιήθηκε για το περιστατικό με αριθμό 222, το οποίο τερματίστηκε γρήγορα, δεν ενεργοποιήθηκε εκ νέου για το περιστατικό με αριθμό 223. Διαπίστωσε, επίσης, ότι οι αρχές τερμάτισαν την επιχείρηση έρευνας και διάσωσης που είχε ξεκινήσει για το εν λόγω περιστατικό περίπου τρεις ώρες αργότερα, παρότι τα αγνοούμενα άτομα που επέβαιναν στο σκάφος

δεν είχαν ακόμη εντοπιστεί. Με τον τρόπο αυτό δεν έλαβαν υπόψη τις συνεχείς δηλώσεις του D.D., ο οποίος δεν είχε ενημερωθεί για τον τερματισμό της επιχείρησης και, σύμφωνα με όσα είχε δηλώσει στις αρχές, δεν είχε καμία νεότερη πληροφορία για τους συγγενείς του που επέβαιναν στο σκάφος, ενώ εξακολουθούσαν να υπάρχουν ελπίδες διάσωσής τους κατά την έννοια της Σύμβασης για την Έρευνα και τη Διάσωση.

Το Δικαστήριο συμπέρανε ότι οι ελληνικές αρχές, μολονότι όφειλαν να γνωρίζουν ότι υπήρχε πραγματικός και άμεσος κίνδυνος για τη ζωή των επιζώντων προσφευγόντων και των συγγενών τους, οι οποίοι επέβαιναν στο σκάφος ανατολικά του Αγαθονησίου κατά τις πρωινές ώρες της 16ης Μαρτίου 2018, δεν έπραξαν ό,τι θα μπορούσε ευλόγως να αναμένεται από αυτές, ώστε να διασφαλίσουν το επίπεδο προστασίας που επιβάλλει το άρθρο 2 της Σύμβασης.

Παραβίαση άρθρου 2 (διαδικαστικό και ουσιαστικό σκέλος).

► Άρθρο 3 – Απαγόρευση βασανιστηρίων

Υπόθεση B.F. κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 59816/13), απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2025

■ αιτών άσυλο – κράτηση σε αστυνομικό τμήμα – εξευτελιστική μεταχείριση

Ο προσφεύγων είναι Ιρανός υπήκοος, ο οποίος εισήλθε παρανόμως στην Ελλάδα την 1η Αυγούστου 2012 και υπέβαλε αίτημα διεθνούς προστασίας λόγω του σεξουαλικού του προσανατολισμού. Συνελήφθη και τέθηκε σε κράτηση. Στις 4 Αυγούστου 2012 υπέβαλε αίτημα ασύλου και στις 26 Οκτωβρίου 2012 αφέθηκε ελεύθερος, λαμβάνοντας προσωρινή κάρτα αιτούντος άσυλο. Επειδή δεν προσήλθε στην προγραμματισμένη συνέντευξη, η διαδικασία ασύλου διακόπηκε και ενεργοποιήθηκε η διαδικασία απέλασης.

Τον Ιούλιο του 2013 συνελήφθη εκ νέου και κρατήθηκε στο αστυνομικό τμήμα Κολωνού με σκοπό να απελαθεί. Τον Αύγουστο του 2013 υπέβαλε νέο αίτημα ασύλου, υποστηρίζοντας ότι, ως ομοφυλόφιλος χριστιανός, αντιμετώπιζε κίνδυνο δίωξης στο Ιράν. Η νομική βάση της κράτησής του τροποποιήθηκε, ώστε να εξεταστεί ταχέως και αποτελεσματικά το αίτημά του για παροχή ασύλου.

Κατά τη διάρκεια της κράτησής του στο αστυνομικό τμήμα Κολωνού, ο προσφεύγων υπέβαλε αντιρρήσεις κατά της κράτησής του ως αιτούντος διεθνή προστασία ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών, επικαλούμενος τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης και την επιδείνωση του προβλήματος υγείας του (βρογχικό άσθμα). Προσκόμισε σχετική ιατρική γνωμάτευση από το Νοσοκομείο «Αττικών», η οποία πιστοποιούσε ότι έπασχε από

βρογχικό άσθμα και συνιστούσε την αποφυγή περιβάλλοντος με υγρασία και καπνό.

Το Δικαστήριο, εξετάζοντας την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 3 της Σύμβασης, επανέλαβε ότι έχει ήδη εξετάσει σε πολλές υποθέσεις τις συνθήκες κράτησης προσώπων σε αστυνομικά τμήματα στην Ελλάδα και έχει κρίνει ότι αυτές παραβιάζουν το άρθρο 3. Οι συνθήκες κράτησης περιλάμβαναν υπερπληθυσμό, έλλειψη υπαίθριου χώρου άσκησης, κακές συνθήκες υγιεινής και σίτιση κακής ποιότητας. Το Δικαστήριο οδηγήθηκε στη διαπίστωση παραβίασης λόγω της φύσης των αστυνομικών τμημάτων, τα οποία είναι σχεδιασμένα για κράτηση ατόμων μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα.

Εν προκειμένω, ο προσφεύγων κρατήθηκε για περίοδο δύο μηνών και δεκαοκτώ ημερών στο αστυνομικό τμήμα Κολωνού, εγκατάσταση που δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για παρατεταμένη περίοδο κράτησης. Το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη τη νομολογία του και τα στοιχεία που προσκόμισαν οι διάδικοι, διαπίστωσε ότι η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν εισέφερε κανένα στοιχείο ή επιχείρημα που θα το οδηγούσε σε διαφορετικό συμπέρασμα από εκείνο στο οποίο είχε καταλήξει σε παρόμοιες υποθέσεις.

Παραβίαση άρθρου 3.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 13 της Σύμβασης. Παρατήρησε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 76 παρ. 4 και 5 του Ν. 3386/2005, τα διοικητικά δικαστήρια είναι αρμόδια να εξετάζουν κάθε πτυχή της κράτησης, λαμβάνοντας υπόψη καταγγελίες περί υπερπληθυσμού, κατάστασης υγείας του κρατουμένου και συμμόρφωσης προς τις προϋποθέσεις κράτησης.

Ωστόσο, στην παρούσα υπόθεση, οι αντιρρήσεις που υπέβαλε ο προσφεύγων, οι οποίες στηρίζονταν σε λεπτομερή αποδεικτικά στοιχεία, απορρίφθηκαν από τα εθνικά δικαστήρια χωρίς αξιολόγηση επί της ουσίας. Οι καταγγελίες του σχετικά με την επίδραση της κράτησης στην υγεία του, την επάρκεια της ιατρικής περίθαλψης και τις συνθήκες κράτησής του είτε δεν εξετάστηκαν από τα εθνικά δικαστήρια είτε αιτιολογήθηκαν συνοπτικά και ανεπαρκώς.

Παραβίαση άρθρου 13 σε συνδυασμό με άρθρο 3.

Τέλος, το Δικαστήριο, εξετάζοντας τη νομιμότητα της κράτησης του προσφεύγοντος σύμφωνα με όσα ορίζει το άρθρο 5 παρ. 1 της Σύμβασης, διαπίστωσε ότι η κράτηση του βασιζόταν στο εθνικό δίκαιο και επιδίωκε νόμιμο σκοπό. Η πρώτη περίοδος κράτησής του, από τις 7 Ιουλίου έως τις 6 Αυγούστου 2012, είχε ως σκοπό την αποτροπή της παράνομης παραμονής του στην ελληνική επικράτεια και τη διασφάλιση της εκτέλεσης της απέλασής του. Η δεύτερη περίοδος κράτησης, από τις 7 Αυγούστου έως τις 24 Σεπτεμβρίου 2013, αποσκοπούσε στην επαλήθευση της ταυτότητάς του και στη διασφάλιση της ταχείας και αποτελεσματικής εξέτασης του αιτήματός ασύλου του.

Παρότι διαπιστώθηκε ότι οι συνθήκες κράτησής του παραβίαζαν το άρθρο 3, το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε ότι οι ελλείψεις, αυτές καθαυτές, υπονόμισαν τη σύνδεση μεταξύ της νόμιμης βάσης της κράτησης και των συνθηκών εκτέλεσής της, ώστε να καταστήσουν την κράτηση αυθαίρετη κατά την έννοια του άρθρου 5 παρ. 1.

Μη παραβίαση άρθρου 5 παρ. 1.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 3.000 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη ο προσφεύγων.

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης

Υπόθεση Βερβελέ κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 34012/20), απόφαση της 26ης Αυγούστου 2025

Παραβίαση εύλογης διάρκειας δίκης – αποζημίωση – έννομη προστασία

Η προσφεύγουσα άσκησε, στις 22 Ιουνίου 2001, αγωγή κατά του Γενικού Ιπποκράτειου Νοσοκομείου της Αθήνας, όπου εργαζόταν ως καθαρίστρια από το 1984. Με την αγωγή της ζήτησε την καταβολή συμπληρωματικών μισθών και επιδομάτων ύψους 75.739,72 ευρώ. Τον Απρίλιο του 2004, τον Ιούνιο του 2007, τον Μάιο του 2009 και τον Αύγουστο του 2010 υπέβαλε αιτήματα προσδιορισμού δικασίμου, η οποία τελικώς ορίστηκε για τις 24 Μαΐου 2012. Μετά από αναβολή, νέα δικάσιμος ορίστηκε για τις 18 Φεβρουαρίου 2015. Στις 20 Απριλίου 2015, το δικαστήριο έκανε εν μέρει δεκτή την αγωγή της και της επιδίκασε αποζημίωση ποσού 21.250,66 ευρώ, πλέον τόκων, απορρίπτοντας ορισμένες αξιώσεις της λόγω παραγραφής.

Η συζήτηση της έφεσης που άσκησε η προσφεύγουσα αναβλήθηκε αρχικά λόγω απεργίας των δικηγόρων και εν τέλει πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2017. Τον Νοέμβριο του 2018, το Εφετείο έκανε εν μέρει δεκτή την έφεσή της. Η αίτηση αναίρεσης της προσφεύγουσας απορρίφθηκε τον Φεβρουάριο του 2020.

Το Δικαστήριο, εξετάζοντας την προσφυγή υπό το πρίσμα του άρθρου 13 της Σύμβασης, έκρινε ότι η διάρκεια εκδίκασης της ένδικης διαφοράς – η οποία διήρκεσε σχεδόν 19 έτη στους τρεις βαθμούς δικαιοδοσίας – αποτελούσε βάσιμο λόγο καταγγελίας περί παραβίασης του εύλογου χρόνου.

Το Δικαστήριο παρατήρησε ότι, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία (Ν. 4239/2014), τα αιτήματα για δίκαιη ικανοποίηση λόγω παραβίασης της εύλογης διάρκειας της δίκης έπρεπε να υποβάλλονται χωριστά σε κάθε βαθμό δικαιοδοσίας. Ωστόσο, η αξίωση αποζημίωσης θα ικανοποιούνταν αποτελεσματικότερα εάν υπήρχε η δυνατότητα υποβολής καταγγελίας και αιτήματος αποζημίωσης για τη διάρκεια της διαδικασίας στο σύνολό της. Στην υπόθε-

ση *Τ.Ε. κατά Ελλάδας*¹, το Δικαστήριο είχε κρίνει το σχετικό ένδικο βοήθημα αποτελεσματικό για τους σκοπούς των άρθρων 35 παρ. 1 και 13 της Σύμβασης. Είχε σημειώσει επίσης την έλλειψη αποφάσεων επιδίκασης αποζημίωσης από τα εθνικά δικαστήρια, πλην όμως είχε δεχθεί ότι αυτά εφάρμοζαν τα ίδια κριτήρια για τον υπολογισμό της και είχε επιφυλαχθεί να επανεξετάσει το ζήτημα σε μεταγενέστερο στάδιο, ανάλογα με την πρακτική που θα ακολουθούσαν. Κατά τον χρόνο υποβολής της παρούσας προσφυγής, το ένδικο μέσο ίσχυε ήδη επί περίπου έξι έτη. Υπό το φως της νομολογίας του και των διαθέσιμων πληροφοριών σχετικά με τις αποφάσεις που είχαν εκδοθεί βάσει του Ν. 4239/2014, το Δικαστήριο έκρινε αναγκαίο να επανεξετάσει την αποτελεσματικότητα του εν λόγω ενδίκου μέσου προστασίας.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι το ένδικο αυτό μέσο αποζημιωτικού χαρακτήρα δεν επέτρεπε στα εθνικά δικαστήρια την εφαρμογή προτύπων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ιδίως ως προς την εξέταση της συνολικής διάρκειας των διαδικασιών και τη διαπίστωση του υπερβολικού ή μη χαρακτήρα τους. Η ρύθμιση αυτή επέβαλλε υπέρμετρο βάρος στους ενάγοντες και αύξανε την πίεση στα ήδη υπερφορτωμένα εθνικά δικαστήρια.

Εξετάζοντας ορισμένες αποφάσεις της εθνικής νομολογίας που προσκόμισε η εναγόμενη Κυβέρνηση, στις οποίες οι σχετικές αγωγές είχαν απορριφθεί, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η ερμηνεία των κριτηρίων που εφάρμοσαν τα εθνικά δικαστήρια για τον προσδιορισμό του «εύλογου χρόνου» – όπως η συμπεριφορά του ενάγοντος ή των εθνικών αρχών, το διακύβευμα για τον εναγόμενο, το σημείο έναρξης και το χρονικό σημείο μέχρι το οποίο υπολογίστηκε η διάρκεια της διαδικασίας – δεν ήταν σύμφωνη με τα πρότυπα που έχει καθορίσει η νομολογία του.

Επιπλέον, το Δικαστήριο σημείωσε ότι, όσον αφορά την επιδίκαση αποζημίωσης, στα 4/5 των υποθέσεων που προσκόμισε η εναγόμενη Κυβέρνηση, το ποσό της αποζημίωσης ήταν χαμηλότερο από εκείνο που είχε επιδικάσει το ίδιο σε αντίστοιχες υποθέσεις. Στις υποθέσεις όπου οι αγωγές έγιναν δεκτές, αυτές έγιναν μόνο εν μέρει δεκτές, ενώ οι ενάγοντες είτε υπαχρέωθηκαν να καταβάλουν τα δικαστικά έξοδα είτε αυτά επιμερίστηκαν μεταξύ των διαδίκων. Λαμβάνοντας δε υπόψη τα δικαστικά έξοδα που έπρεπε να καταβάλουν οι ενάγοντες, τα καθαρά ποσά που τελικώς θα λάμβαναν στην πραγματικότητα ήταν σημαντικά χαμηλότερα από εκείνα που θα είχε επιδικάσει το Δικαστήριο υπό ανάλογες συνθήκες.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση προέβαλε ένσταση περί μη εξαντλήσεως των εσωτερικών ενδίκων μέσων, υποστηρίζοντας ότι η προσφεύγουσα δεν είχε υποβάλει αίτηση για επιδίκαση δίκαιης ικανοποίησης. Ωστόσο, δεν απέδειξε

ότι η προσφεύγουσα διέθετε οποιοδήποτε αποτελεσματικό μέσο αποκατάστασης ως προς τη διάρκεια της διαδικασίας.

Παραβίαση άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 6 παρ. 1.

Το αντικείμενο της υπό εξέταση δίκης δεν μπορούσε να θεωρηθεί ιδιαίτερος περίπλοκο, ενώ η προσφεύγουσα δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνέβαλε στη διάρκεια της διαδικασίας με την άσκηση συνεχών παρόμοιων αγωγών που αφορούσαν διαφορετικές περιόδους εργασίας της. Αντιθέτως, υπήρξε γενικά ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, επιχείρησε επανειλημμένα να προσδιοριστούν δικάσιμοι και επέδειξε την «εύλογη επιμέλεια» που απαιτείται στις αστικές διαδικασίες. Η υπόθεση διήρκεσε δεκαοκτώ έτη, εννέα μήνες και δεκαοκτώ ημέρες σε τρεις βαθμούς δικαιοδοσίας. Σημειώθηκαν μεγάλα διαστήματα αδράνειας και αρκετές περίοδοι καθυστέρησης εκ μέρους των δικαστικών αρχών, γεγονός που συνολικά καταδείκνυε ότι η διαδικασία δεν εξελίχθηκε με την απαιτούμενη ταχύτητα. Το Δικαστήριο, αξιολογώντας τις περιστάσεις της υπόθεσης και λαμβάνοντας υπόψη τη συνολική διάρκεια της διαδικασίας, έκρινε το χρονικό αυτό διάστημα υπερβολικό. Οι δυσχέρειες που ενδεχομένως αντιμετώπισαν τα πολιτικά δικαστήρια δεν μπορούσαν να θεωρηθούν προσωρινές, ούτε προέκυπτε ότι η κατάσταση αυτή ήταν εξαιρετική.

Παραβίαση άρθρου 6 παρ. 1.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 11.000 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη η προσφεύγουσα.

Υπόθεση Τσατάνη κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 42514/16), απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2025

πειθαρχικές διαδικασίες κατά εισαγγελικού λειτουργού – έλλειψη αμεροληψίας

Η προσφεύγουσα, Γεωργία Τσατάνη, κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών υπηρετούσε ως Εισαγγελέας στο Εφετείο Αθηνών. Τον Μάρτιο του 2016, η τότε Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Β.Θ., διέταξε τη διενέργεια προκαταρκτικής πειθαρχικής έρευνας σε βάρος της προσφεύγουσας, κατόπιν ανησυχιών που εξέφρασαν ο Κύπριος Υπουργός Δικαιοσύνης και ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου σχετικά με την απόφασή της να θέσει στο αρχείο ποινικές έρευνες για υπόθεση απάτης, στην οποία εμπλέκονταν Έλληνες και Κύπριοι. Η Β.Θ. ζήτησε από την προσφεύγουσα να υποβάλει εγγράφως τις εξηγήσεις της.

Η προσφεύγουσα υπέβαλε αναφορά στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, καταγγέλλοντας ότι ο Έλληνας αναπληρωτής Υπουργός Δικαιοσύνης έκανε αναφορά, σε ομιλία του στη Βουλή, στις πειθαρχικές διαδικασίες που

1. Προσφυγή Νο 30226/09, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2014.

εκκρεμούσαν σε βάρος της, παρότι αυτές ήταν εμπιστευτικές. Υπέβαλε επίσης την απολογία της στη Β.Θ., καθώς και αίτημα εξαίρεσης, υποστηρίζοντας ότι η τελευταία είχε προηγουμένως εμπλακεί στην υπόθεση και, ως εκ τούτου, δεν μπορούσε να θεωρηθεί αμερόληπτη. Ισχυρίστηκε ότι η Β.Θ. είχε παράσχει στον αναπληρωτή Υπουργό Δικαιοσύνης εμπιστευτικές πληροφορίες σχετικά με τις πειθαρχικές διαδικασίες που εκκρεμούσαν σε βάρος και ότι, υπό την προηγούμενη ιδιότητά της ως υπηρεσιακής πρωθυπουργού, είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με τον εν λόγω Υπουργό, καθώς και με τους Κύπριους αξιωματούχους που είχαν επικοινωνήσει μαζί της σχετικά με την έκβαση της έρευνας. Τέλος, υποστήριξε ότι η Β.Θ. δεν ήταν αμερόληπτη, διότι της απηύθυνε, όπως και στους μάρτυρες, ερωτήσεις με προκατελημμένο τρόπο και δεν της είχε χορηγήσει τον πλήρη φάκελο της υπόθεσης.

Μία εβδομάδα αργότερα, η Β.Θ. παρέπεμψε την προκαταρκτική έρευνα σε Αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου, δηλώνοντας ότι το αίτημα εξαίρεσης που είχε υποβάλει η προσφεύγουσα ήταν καταχρηστικό αποσκοπούσε στην καθυστέρηση της διαδικασίας, ενώ οι προβαλλόμενοι λόγοι ήταν αβάσιμοι. Παράλληλα, εξέδωσε επίσημο δελτίο Τύπου, στο οποίο αναφερόταν στις εκκρεμείς πειθαρχικές διαδικασίες, δηλώνοντας ότι αγωνιζόταν κατά «μεγάλων, διαπλεκόμενων συμφερόντων», κατονομάζοντας την προσφεύγουσα και αναφέροντας ότι το αίτημα εξαίρεσης που είχε υποβάλει ήταν αβάσιμο και καταχρηστικό.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η Β.Θ. είχε ήδη απορρίψει το αίτημα εξαίρεσης ως καταχρηστικό, η Αντιπρόεδρος το έκρινε απαράδεκτο λόγω έλλειψης νομιμοποίησης. Ολοκλήρωσε την προκαταρκτική έρευνα στις 5 Μαΐου 2016 και πρότεινε, βάσει των στοιχείων που είχε συλλέξει η Β.Θ. και της έγγραφης απολογίας που είχε προηγουμένως υποβάλει η προσφεύγουσα, να ασκηθεί πειθαρχική δίωξη εις βάρος της.

Τον Ιούνιο του 2016, η Β.Θ. άσκησε πειθαρχική δίωξη κατά της προσφεύγουσας και παρέπεμψε την υπόθεση στο επταμελές πειθαρχικό συμβούλιο του Αρείου Πάγου. Στη δίωξη ανέφερε ότι το αίτημα εξαίρεσης ήταν απαράδεκτο, διότι δεν είχε υποβληθεί στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Το συμβούλιο έκρινε ότι το αίτημα εξαίρεσης της προσφεύγουσας ήταν απαράδεκτο και απέρριψε τις αιτιάσεις της περί ακυρότητας της πειθαρχικής δίωξης. Έκρινε επίσης ότι η προσφεύγουσα είχε επιδείξει βαριά αμέλεια, η οποία είχε πλήξει το κύρος της δικαιοσύνης. Ειδικότερα, είχε θέσει στο αρχείο ποινικές έρευνες που υπάγονταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Εισαγγελέα κατά της Διαφθοράς και είχε παραβιάσει συμφωνία μεταξύ των ελληνικών και κυπριακών αρχών, η οποία είχε συναφθεί στο πλαίσιο του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Δικαστική Συνεργασία σε Ποινικές Υποθέσεις (EUROJUST), σύμφωνα με την οποία ορισμένες πτυχές της υπόθεσης έπρεπε να διερευνηθούν από τις

κυπριακές αρχές. Της επιβλήθηκε ως πειθαρχική ποινή περικοπή αποδοχών εξήντα ημερών.

Η έφεση της προσφεύγουσας, που εξετάστηκε από το εννεαμελές πειθαρχικό συμβούλιο του Αρείου Πάγου, απορρίφθηκε τον Μάρτιο του 2017. Το συμβούλιο έκρινε ότι η Β.Θ. δεν είχε απορρίψει το αίτημα εξαίρεσης, αλλά απλώς είχε παραπέμψει την υπόθεση στην Αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου. Σε κάθε περίπτωση, έκρινε ότι το αίτημα εξαίρεσης της προσφεύγουσας ήταν αβάσιμο. Η Β.Θ. είχε, κατά την εθνική νομοθεσία, την εξουσία να αναλαμβάνει προσωπικά προκαταρκτικές πειθαρχικές έρευνες και να κινεί πειθαρχικές διαδικασίες, εφόσον έκρινε ότι η υπόθεση παρουσίαζε ιδιαίτερο κοινωνικοοικονομικό ενδιαφέρον ή αυξημένη δημοσιότητα. Οι σχέσεις της Β.Θ. με τους Κυπρίους αξιωματούχους και τον αναπληρωτή Υπουργό Δικαιοσύνης ήταν αυστηρά τυπικές. Επιπλέον, ο ισχυρισμός της προσφεύγουσας ότι η Β.Θ. είχε διαρρεύσει πληροφορίες σχετικά με την εμπιστευτική πειθαρχική έρευνα κρίθηκε ατεκμηρίωτος.

Επικαλούμενη το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης, η προσφεύγουσα παραπονέθηκε ότι δεν δικάστηκε από αμερόληπτο δικαστήριο, δεδομένου ότι η Πρόεδρος του Αρείου Πάγου είχε η ίδια εξετάσει το αίτημα εξαίρεσης που είχε υποβάλει εναντίον της και, στη συνέχεια, είχε ασκήσει πειθαρχική δίωξη εις βάρος της.

Το Δικαστήριο επισήμανε ότι οι πειθαρχικές διαδικασίες που κινήθηκαν κατά της προσφεύγουσας είχαν αποκλειστικά πειθαρχικό χαρακτήρα και δεν αφορούσαν τα ποινικά δικαστήρια ούτε το ποινικό δίκαιο. Διαπίστωσε περαιτέρω ότι τα επταμελή ή εννεαμελή πειθαρχικά συμβούλια του Αρείου Πάγου έπρεπε να θεωρηθούν δικαστήρια με πλήρη δικαιοδοσία ως προς τον καθορισμό της πειθαρχικής ευθύνης, σε διαδικασίες στις οποίες εφαρμόζονταν οι εγγυήσεις του άρθρου 6 της Σύμβασης. Συνεπώς, το αστικό σκέλος του άρθρου 6 παρ. 1 ήταν εφαρμοστέο στην υπόθεση και το Δικαστήριο περιόρισε την εξέτασή του στο ζήτημα της δίκαιης φύσης της διαδικασίας ενώπιον των οργάνων αυτών.

Το Δικαστήριο σημείωσε ότι, κατά τον κρίσιμο χρόνο, το εθνικό δίκαιο προέβλεπε ότι η Πρόεδρος του Αρείου Πάγου μπορούσε να κινεί πειθαρχικές διαδικασίες κατά πολιτικών και ποινικών δικαστών και εισαγγελέων, διεξάγοντας προκαταρκτική έρευνα και ασκώντας πειθαρχική δίωξη. Η εξουσία αυτή της Προέδρου του Αρείου Πάγου, η οποία είχε εισαχθεί τον Δεκέμβριο του 2015 για πρώτη φορά μετά την έναρξη ισχύος του Συντάγματος του 1975, καταργήθηκε το 2021 και μέχρι σήμερα δεν έχει επανεισαχθεί.

Όσον αφορά την καταγγελία της προσφεύγουσας ότι η Β.Θ., εξετάζοντας η ίδια το αίτημα εξαίρεσης και προβαίνοντας σε δημόσια δήλωση, είχε ανεπανόρθωτα υπονομεύσει τη διαδικασία, το Δικαστήριο σημείωσε με ανησυ-

χία ότι η Β.Θ. είχε εκδώσει επίσημο δελτίο Τύπου ενώ η προκαταρκτική πειθαρχική έρευνα βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, παρά το γεγονός ότι, κατά το εθνικό δίκαιο, οι πειθαρχικές έρευνες κατά μελών της δικαιοσύνης είναι μυστικές. Το δελτίο Τύπου κατονόμαζε την προσφεύγουσα, αναφερόταν στην εκκρεμή πειθαρχική υπόθεση, δήλωνε ότι η Β.Θ. αγωνιζόταν κατά «μεγάλων, διαπλεκόμενων συμφερόντων» και χαρακτήριζε το αίτημα εξάρσεως της προσφεύγουσας ως αβάσιμο και καταχρηστικό.

Το Δικαστήριο σημείωσε ότι, κατά τον κρίσιμο χρόνο, η Β.Θ. δεν ήταν μόνο η Πρόεδρος του δικαστηρίου που εκδίκαζε την πειθαρχική υπόθεση της προσφεύγουσας, αλλά, ως Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, κατείχε την ανώτατη εξουσία στην πολιτική και ποινική δικαιοδοσία. Επιπλέον, ήταν ευρέως γνωστή στο κοινό λόγω των προηγούμενων καθηκόντων της ως υπηρεσιακής πρωθυπουργού. Ως εκ τούτου, όφειλε να επιδείξει ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να μην δημιουργηθεί η εντύπωση ότι επιθυμούσε να επηρεάσει την έκβαση της διαδικασίας.

Το Δικαστήριο σημείωσε επίσης, επικαλούμενο σχετική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης², ότι, δεδομένου πως η προοπτική κίνησης πειθαρχικής έρευνας κατά μελών της δικαιοσύνης είναι ικανή να ασκήσει πίεση σε αυτά, ήταν ουσιώδες τα πρόσωπα που είναι επιφορτισμένα με την εξουσία διεξαγωγής πειθαρχικών ερευνών και άσκησης πειθαρχικών δίωξεων κατά μελών της δικαιοσύνης να ενεργούν αντικειμενικά και αμερόληπτα. Συνεπώς, έκρινε ότι η Β.Θ. είχε την υποχρέωση να ενεργεί αντικειμενικά και αμερόληπτα κατά τη διεξαγωγή της προκαταρκτικής έρευνας και την άσκηση της πειθαρχικής δίωξης κατά της προσφεύγουσας, η οποία ήταν δικαστική λειτουργός.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι το εννεαμελές πειθαρχικό συμβούλιο δεν είχε προβεί σε καμία αναφορά στη δημόσια δήλωση της Β.Θ., η οποία είχε εκδοθεί στο πλαίσιο της διαδικασίας, ενώ είχε απορρίψει ως ατεκμηρίωτο τον ισχυρισμό της προσφεύγουσας ότι η Β.Θ. είχε διαρρεύσει πληροφορίες σχετικά με την πειθαρχική έρευνα. Κατά τον τρόπο αυτό, το συμβούλιο παρέλειψε να εξετάσει τον αντίκτυπο της δήλωσης αυτής στη δίκαιη φύση της διαδικασίας.

Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι το άρθρο 6 της Σύμβασης δεν αφορά το αποτέλεσμα της διαδικασίας, αλλά εγγυάται τη δίκαιη διεξαγωγή της ίδιας της διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένης της εγγύησης της αμεροληψίας. Η δήλωση της Β.Θ. ήταν, αυτή καθεαυτή, ασύμβατη με την έννοια του «ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου», λαμβανομένου υπόψη του περιεχομένου της και του πλαισίου εντός του οποίου εκδόθηκε, δεδομένου ότι

2. Βλ. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-313/23, C-316/23 και C-332/23, *Inspektorat kam Visshia sadeben savet*, 30.04.2025, ECLI:EU:C:2025:303.

το κρίσιμο στοιχείο εν προκειμένω δεν ήταν η απόδειξη πραγματικής επιρροής ή άσκησης πίεσης στους δικαστές, αλλά η σημασία του να φαίνεται ότι τηρείται η αμεροληψία.

Το Δικαστήριο επισήμανε το ιδιαίτερο πλαίσιο της υπόθεσης, και ιδίως το γεγονός ότι η Β.Θ. είχε προηγουμένως διατελέσει υπηρεσιακή πρωθυπουργός λίγους μήνες πριν από την άσκηση της πειθαρχικής δίωξης, καθώς και ότι ο νόμος που ανέθετε στον Πρόεδρο του Αρείου Πάγου την επίμαχη πειθαρχική αρμοδιότητα προέβλεπε επίσης ότι αυτός ασκούσε τη γενική εποπτεία και τον έλεγχο όλων των δικαστών.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι ανησυχίες της προσφεύγουσας ως προς την αμεροληψία των δικαστηρίων που εξέτασαν την υπόθεσή της δεν ήταν παράλογες, υποκειμενικές ή αδικαιολόγητες. Κατέληξε, συνεπώς, ότι η διαδικασία δεν πληρούσε τα απαιτούμενα από τη Σύμβαση πρότυπα.

Παραβίαση άρθρου 6 παρ. 1.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση Μ.Α. κατά Ισλανδίας (Προσφυγή Νο 59813/19), απόφαση της 26ης Αυγούστου 2025

Ενδοοικογενειακή βία – αποτυχία διενέργειας αποτελεσματικής έρευνας

Τον Δεκέμβριο του 2017, η προσφεύγουσα κατήγγειλε στην αστυνομία τον πρώην σύντροφό της για δύο περιστατικά επίθεσης σε βάρος της, τα οποία φέρονται να τελέστηκαν τον Φεβρουάριο και τον Ιούλιο του 2016, καθώς και για ένα περιστατικό απειλής εναντίον της, τον Μάιο του 2017. Μετά τα δύο περιστατικά, η προσφεύγουσα επισκέφθηκε γιατρό και οι σωματικές της βλάβες καταγράφηκαν. Είχε αρχικά επικοινωνήσει με την αστυνομία τον Ιανουάριο του 2017, χωρίς όμως να υποβάλει επίσημη καταγγελία. Όταν ο πρώην σύντροφός της έμαθε ότι είχε επικοινωνήσει με την αστυνομία, την απείλησε ότι θα αποστείλει φωτογραφίες της σεξουαλικού περιεχομένου στον εργοδότη της.

Η υπόθεση διαβιβάστηκε σε διάφορα αστυνομικά τμήματα. Ο εισαγγελέας επέστρεψε τρεις φορές τον φάκελο της δικογραφίας για περαιτέρω έρευνα, επισημαίνοντας κάθε φορά ότι η υπόθεση ήταν παλιά και ότι η έρευνα έπρεπε να διεξαχθεί αμελλητί.

Η προσφεύγουσα κατέθεσε σε αστυνομικό τμήμα τον Μάρτιο του 2018 και εξετάστηκε τηλεφωνικά ακόμη δύο φορές. Μετά από ηλεκτρονικά μηνύματά της τον Ιούνιο του 2018, στα οποία εξέφραζε την ανησυχία της για τον κίνδυνο παραγραφής των αδικημάτων, ο ανακριτής απάντησε ότι η υπόθεση θα προχωρούσε το συντομότερο

δυνατό. Ο πρώην σύντροφός της κλήθηκε να εξεταστεί τον Ιούλιο του 2018, αλλά δεν εμφανίστηκε και τελικά εξετάστηκε στα τέλη Αυγούστου του 2018, οπότε και παραδέχθηκε ότι είχε σωματική επαφή με την προσφεύγουσα κατά το περιστατικό του Ιουλίου 2016. Η εναγόμενη Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η ανταλλαγή ηλεκτρονικών μηνυμάτων υποδήλωνε πως η θερινή άδεια του ανακριτή συνέβαλε στην καθυστέρηση της εξέτασης της υπόθεσης.

Μεταξύ Οκτωβρίου 2016 και Μαρτίου 2019 εξετάστηκαν από την αστυνομία τέσσερις μάρτυρες, οι οποίοι κατέθεσαν ότι είχαν δει την προσφεύγουσα τραυματισμένη μετά τα καταγγελλόμενα περιστατικά. Δύο εξ αυτών ανέφεραν ότι είχαν δει τον πρώην σύντροφο να την σπρώχνει πάνω σε μια πόρτα τον Ιούλιο του 2016.

Τον Απρίλιο του 2019, η προκαταρκτική έρευνα από την αστυνομία διακόπηκε. Ο εισαγγελέας επιβεβαίωσε ότι, καθώς ο πρώην σύντροφος δεν είχε καταθέσει μέχρι τον Αύγουστο του 2018, τα αδικήματα του άρθρου 217 του Γενικού Ποινικού Κώδικα είχαν υποπέσει στη διετή παραγραφή. Διαπίστωσε επίσης ότι, παρότι που οι ισχυρισμοί της προσφεύγουσας στηρίζονταν σε αποδεικτικά στοιχεία, το άρθρο 218β – που ποινικοποιούσε την ενδοοικογενειακή βία – δεν μπορούσε να τύχει αναδρομικής εφαρμογής για το περιστατικό της επίθεσης που έλαβε χώρα τον Φεβρουάριο του 2016, ενώ αντίστοιχα το περιστατικό του Ιουλίου του 2016 από μόνο του δεν πληρούσε την προϋπόθεση της επαναλαμβανόμενης ή σοβαρής συμπεριφοράς που απαιτεί το άρθρο 281β. Παρόλα αυτά, ο εισαγγελέας ακύρωσε την απόφαση της αστυνομίας αναφορικά με την καταγγελλόμενη απειλή και διέταξε την άσκηση ποινικής δίωξης, σύμφωνα με το άρθρο 233 του Γενικού Ποινικού Κώδικα. Ο πρώην σύντροφος της προσφεύγουσας καταδικάστηκε για το αδίκημα αυτό και, τον Σεπτέμβριο του 2021, το Εφετείο σημείωσε ότι το γεγονός πως η απειλή στρεφόταν κατά μιας πρώην συνοίκου και συντρόφου επέτεινε τη σοβαρότητα του αδικήματος.

Τον Αύγουστο του 2021, ο Εθνικός Επίτροπος της Αστυνομίας ζήτησε δημοσίως συγγνώμη από την προσφεύγουσα και αναγνώρισε ότι διαδικαστικά λάθη οδήγησαν στην παραγραφή των αδικημάτων των επιθέσεων.

Σύμφωνα με τα άρθρα 3 και 8 της Σύμβασης, μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το άρθρο 14, η προσφεύγουσα παραπονέθηκε ότι οι αρχές δεν διεξήγαγαν αποτελεσματική έρευνα για τις καταγγελίες της περί ενδοοικογενειακής βίας και ότι υπέστη διακριτική μεταχείριση ως γυναίκα, λόγω της συστηματικής αποτυχίας των αρχών να ερευνούν και να διώκουν αποτελεσματικά περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας.

Δεν υπήρχε ανάγκη να αποφανθεί το Δικαστήριο εάν η καταγγελλόμενη βία ήταν επαρκώς σοβαρή ώστε να πληροί το ελάχιστο επίπεδο βαρύτητας που απαιτείται για να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3, διότι, σε

κάθε περίπτωση, οι αρχές είχαν επίσης θετική υποχρέωση να προστατεύουν τα θύματα βίας δυνάμει του άρθρου 8.

Αν και το άρθρο 218β δεν είχε εισαχθεί στον Ποινικό Κώδικα μέχρι το 2016, το νομικό πλαίσιο ήδη προέβλεπε αυξημένη τιμωρία σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας. Το άρθρο 70(3) του Γενικού Ποινικού Κώδικα όριζε ότι η ύπαρξη στενής σχέσης μεταξύ δράστη και θύματος θα έπρεπε να θεωρείται ως επιβαρυντική κατάσταση, όταν η σχέση αυτή αυξάνει τη βαρύτητα της πράξης. Η διάταξη αυτή επέτρεπε, επομένως, την επιβολή αυστηρότερων ποινών σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας που διώκονταν βάσει των γενικών διατάξεων περί επίθεσης των άρθρων 217 και 218. Παρότι η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης απαιτεί την ποινικοποίηση της ενδοοικογενειακής βίας, δεν προβλέπει συγκεκριμένα αυτοτελή αδικήματα και επιτρέπει την ενσωμάτωση της ενδοοικογενειακής βίας είτε ως συστατικό στοιχείο συγκεκριμένων αδικημάτων είτε ως επιβαρυντική κατάσταση κατά την επιμέτρηση της ποινής για άλλα αδικήματα.

Στον βαθμό που η ποινική δίωξη μπορούσε να κινηθεί αυτεπάγγελα, η νομοθετική προσέγγιση που είχε υιοθετήσει η Ισλανδία συνάδει με τα σχετικά διεθνή πρότυπα.

Τα άρθρα 217 και 218 του Γενικού Ποινικού Κώδικα ποινικοποιούσαν την επίθεση, με διετή παραγραφή για λιγότερο σοβαρά αδικήματα βάσει του άρθρου 217. Αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί προτιμότερη μια μεγαλύτερη περίοδος παραγραφής στις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας, λόγω της φύσης της και της ιδιαίτερης ευαλωτότητας των θυμάτων, εντούτοις η διετής παραγραφή δεν ήταν αφ' εαυτής αντίθετη προς τις απαιτήσεις της Σύμβασης, καθώς τα κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στη θέσπιση του χρόνου παραγραφής.

Η προσφεύγουσα υπέβαλε την καταγγελία της τον Δεκέμβριο του 2017 σχετικά με γεγονότα που είχαν συμβεί περίπου δεκαεπτά έως είκοσι δύο μήνες πριν. Εξετάστηκε για πρώτη φορά μόνο τον Μάρτιο του 2018. Ενόψει της επικείμενης παραγραφής, οι αρχές όφειλαν να ενεργήσουν με ιδιαίτερη ταχύτητα. Εάν ο πρώην σύντροφος είχε εξεταστεί ως ύποπτος πριν από το τέλος Φεβρουαρίου 2018, κανένα από τα αδικήματα δεν θα είχε παραγραφεί. Μια εξέταση έως το τέλος Ιουνίου 2018 θα είχε, τουλάχιστον, ανακόψει την παραγραφή του δεύτερου περιστατικού. Καμία από αυτές τις ενέργειες δεν πραγματοποιήθηκε, παρά τις επανειλημμένες οδηγίες του εισαγγελέα για επίσπευση και παρά το γεγονός ότι οι αρχές γνώριζαν ότι η προσφεύγουσα, η οποία είχε παραμείνει σε τακτική επαφή με τον πρώην σύντροφό της λόγω άσκησης της επιμέλειας από κοινού, είχε προηγουμένως δεχθεί απειλές λόγω της επικοινωνίας της με την αστυνομία.

Οι αρχικές καθυστερήσεις φαίνεται να προέκυψαν λόγω διοικητικής σύγχυσης, καθώς η υπόθεση μεταφερόταν μεταξύ αστυνομικών τμημάτων πριν αποφασιστεί ποια

μονάδα θα την χειριζόταν. Ακόμη και όταν η προσφεύγουσα εξέφρασε ρητά την ανησυχία της για την επικείμενη παραγραφή τον Ιούνιο του 2018, δεν φαίνεται ότι ελήφθησαν μέτρα για επίσπευση της έρευνας. Η απάντηση του ανακριτή ότι η διαδικασία θα προχωρούσε «όποτε ήταν εφικτό» και η απόφασή του να λάβει θερινή άδεια χωρίς να ορίσει αναπληρωτή φαίνεται να συνέβαλαν στην καθυστέρηση της εξέτασης του πρώην συντρόφου και, τελικά, να οδήγησαν στην παραγραφή και της δεύτερης επίθεσης.

Το γεγονός ότι ο πρώην σύντροφος καταδικάστηκε αργότερα για απειλές εναντίον της προσφεύγουσας λόγω της επικοινωνίας της με την αστυνομία υπογραμμίζει μόνο τη σοβαρότητα της αποτυχίας των αρχών να διασφαλίσουν την αποτελεσματική έρευνα του περιστατικού της καταγελλόμενης σωματικής βίας.

Παραβίαση άρθρου 8.

Το Δικαστήριο προχώρησε στην εξέταση της υπόθεσης υπό το πρίσμα του άρθρου 14 σε συνδυασμό με τα άρθρα 3 και 8 της Σύμβασης. Δεδομένου ότι η προσφεύγουσα δεν ισχυρίστηκε ότι υπέστη η ίδια διακριτική μεταχείριση, το Δικαστήριο έπρεπε να εξετάσει κατά πόσον είχε προσκομίσει εκ πρώτης όψεως στοιχεία δομικής προκατάληψης ή δυσανάλογου αποτελέσματος, ικανά να μεταθέσουν το βάρος απόδειξης στην εναγόμενη Κυβέρνηση.

Δεν αμφισβητήθηκε ότι η σεξουαλική και ενδοοικογενειακή βία στην Ισλανδία επηρεάζει κυρίως γυναίκες. Τα στατιστικά στοιχεία που παρουσίασε η προσφεύγουσα έδειξαν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των θυμάτων ήταν γυναίκες, ενώ οι περισσότεροι δράστες ήταν άνδρες. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν αντικατοπτρίζει απ' εαυτού διακριτικές πολιτικές ή πρακτικές των αρχών, ούτε δυσανάλογο αποτέλεσμα γενικών μέτρων, αλλά μάλλον ένα ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο.

Η Ισλανδία κατατάσσεται υψηλά σε διεθνείς αξιολογήσεις ισότητας των φύλων και έχει εφαρμόσει πολυάριθμες μεταρρυθμίσεις για την καταπολέμηση της σεξουαλικής και ενδοοικογενειακής βίας, όπως οι νομοθετικές αλλαγές του 2016 με την εισαγωγή του άρθρου 218b και η δημιουργία εξειδικευμένων ομάδων έρευνας το 2018. Αν και τέτοια γενικά μέτρα δεν αποκλείουν την ύπαρξη διακριτικής μεταχείρισης στην πράξη, παρέχουν ωστόσο σημαντικό πλαίσιο για την αξιολόγηση του κατά πόσον εμφανείς ανισότητες οφείλονται σε διακριτική πρόθεση ή παράλειψη.

Όσον αφορά το νομικό πλαίσιο, η ενδοοικογενειακή βία δεν είχε ποινικοποιηθεί ολοκληρωμένα μέχρι το 2016, γεγονός το οποίο, ωστόσο, δεν αποδεικνύει ούτε διακριτική πρόθεση ούτε διακριτικό αποτέλεσμα. Η προηγούμενη νομοθεσία παρέιχε πάντως διάφορες μορφές προστασίας μέσω διατάξεων περί σεξουαλικής βίας, επίθεσης, απειλών και συκοφαντικής δυσφήμισης στενά συνδεδεμένων προσώπων, καθώς και μέσω αυστηρότερων ποινών για επιθέσεις που διαπράττονται στο πλαίσιο στενής

σχέσης. Οι μεταρρυθμίσεις του 2016 αντανάκλυσαν τη δέσμευση των αρχών για ενίσχυση της προστασίας έναντι της ενδοοικογενειακής βίας και δεν υποδήλωναν διακριτική αδιαφορία.

Η παρούσα υπόθεση δεν υποδηλώνει ότι αστυνομικοί ή εισαγγελείς προσπάθησαν να αποθαρρύνουν την προσφεύγουσα από το να προχωρήσει στην καταγγελία της, ούτε ότι υπαινίχθηκαν πως έφερε ευθύνη, ούτε ότι επέδειξαν προκατειλημμένη στάση έναντι γυναικών θυμάτων.

Οι ιδιαίτερες δυσκολίες στην ποινική δίωξη υποθέσεων ενδοοικογενειακής βίας δεν αρκούν για να τεκμηριώσουν εκ πρώτης όψεως υπόθεση διακριτικής μεταχείρισης χωρίς στοιχεία προκατειλημμένης αντιμετώπισης ή δυσανάλογου αποτελέσματος. Παρά τις ανησυχίες σχετικά με τη συλλογή δεδομένων, οι οποίες απαιτούν προσοχή από τις αρχές, τα περιορισμένα στατιστικά στοιχεία δεν επαρκούσαν για τη θεμελίωση εκ πρώτης όψεως απόδειξης μιας δομικής προκατάληψης ή ενός δυσανάλογου αποτελέσματος. Επιπλέον, οι παρατηρήσεις διεθνών οργάνων επίβλεψης, αν και εντόπιζαν τομείς που έχρηζαν βελτίωσης, δεν υποδήλωναν την ύπαρξη θεσμικών συμπεριφορών ή πρακτικών που να συνιστούν διακριτική μεταχείριση εις βάρος γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας.

Λαμβάνοντας επίσης υπόψη τα διάφορα νομοθετικά και πολιτικά μέτρα που είχαν υιοθετηθεί από τις αρχές για την καταπολέμηση της σεξουαλικής και ενδοοικογενειακής βίας, την αντιμετώπιση της ατιμωρησίας και την προστασία των θυμάτων, το Δικαστήριο έκρινε ότι η προσφεύγουσα δεν είχε τεκμηριώσει επαρκώς, εκ πρώτης όψεως, την ύπαρξη δομικής προκατάληψης ή δυσανάλογου αποτελέσματος, ικανής να μεταθέσει το βάρος απόδειξης στο κράτος.

Μη παραβίαση άρθρου 14 σε συνδυασμό με τα άρθρα 3 και 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 7.500 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη η προσφεύγουσα.

Υπόθεση Μ.Ρ. κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 2068/24), απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2025

■ διεθνής απαγωγή παιδιών – ακρόαση παιδιών

Προσφεύγοντες είναι μία μητέρα, η Μ.Ρ., και τα δύο παιδιά της, ο Ι.Ρ.Α. και η Ε.Α.Α. (γεννημένη το 2018), όλοι τους Έλληνες και Αμερικανοί πολίτες. Το 2015, η Μ.Ρ. μετακόμισε στις ΗΠΑ, όπου από το 2016 ξεκίνησε να εργάζεται σε παιδικό σταθμό στο Χιούστον του Τέξας. Την ίδια χρονιά παντρεύτηκε τον Γ.Α., Έλληνα και Αμερικανό πολίτη. Το ζευγάρι έζησε αρχικά στο Χιούστον, όπου γεννήθηκε ο Ι.Ρ.Α., και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στη Φλόριντα, όπου γεννήθηκε η Ε.Α.Α.

Μεταξύ των ετών 2018 και 2020, το ζευγάρι αντιμετώπισε συγκρούσεις. Το 2020, η Μ.Ρ. και τα δύο παιδιά της ταξίδεψαν στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στη Ρόδο, με τη συναίνεση του πατέρα, η οποία δόθηκε ενώπιον συμβολαιογράφου. Η σχετική συναίνεση αφορούσε την παραμονή των δύο παιδιών στη Ρόδο έως τις 4 Φεβρουαρίου 2021. Ενώ η Μ.Ρ. και τα παιδιά βρίσκονταν στη Ρόδο, η αεροπορική εταιρεία τους ενημέρωσε ότι η πτήση τους είχε τροποποιηθεί λόγω της πανδημίας Covid-19 και ότι ο νέος προορισμός επιστροφής ήταν το Μαϊάμι. Η Μ.Ρ. ενημέρωσε τον σύζυγό της για την ταλαιπωρία λόγω των αλλαγών στο δρομολόγιο και για την πρόθεσή της να επιστρέψει με τα παιδιά στη Φλόριντα τον Μάιο του 2021. Παράλληλα, μερίμνησε για την εγγραφή των παιδιών σε σχολείο του νησιού, καθώς και για την ασφάλισή τους στον ΕΦΚΑ, ενώ τον Μάρτιο του 2021 άρχισε να εργάζεται στη Ρόδο ως ψυχολόγος και δεν επέστρεψε στις ΗΠΑ.

Ο Γ.Α. προσέφυγε στα ελληνικά δικαστήρια προκειμένου να επιτύχει την επιστροφή των παιδιών στις ΗΠΑ. Τον Μάιο του 2022, το Μονομελές Πρωτοδικείο Ρόδου έκρινε ότι η επιστροφή των παιδιών στις ΗΠΑ ενείχε σοβαρό κίνδυνο έκθεσής τους σε ψυχική δοκιμασία και σε αφόρητη κατάσταση, επειδή, μεταξύ άλλων, φοιτούσαν ήδη σε σχολείο και είχαν προσαρμοστεί στο νέο τους περιβάλλον στη Ρόδο. Το Πρωτοδικείο επεσήμανε επίσης ότι ο Γ.Α. εργαζόταν πολλές ώρες, χωρίς δυνατότητα υποστήριξης από συγγενικό, φιλικό ή κοινωνικό περιβάλλον για την καθημερινή φροντίδα των δύο παιδιών.

Ο Γ.Α. άσκησε έφεση και, τον Δεκέμβριο του 2022, το Μονομελές Εφετείο Δωδεκανήσου ανέτρεψε την απόφαση του Πρωτοδικείου, διατάσσοντας την επιστροφή των παιδιών στον Γ.Α. στις ΗΠΑ. Το Εφετείο έκρινε ότι η προσαρμογή των δύο παιδιών στη Ρόδο δεν αρκούσε προκειμένου να θεωρηθεί ότι η επιστροφή τους στον τόπο της συνήθους διαμονής θα ισοδυναμούσε με δοκιμασία ή αφόρητη κατάσταση. Τον Δεκέμβριο του 2023, ο Άρειος Πάγος επικύρωσε την απόφαση του Εφετείου.

Ο Γ.Α. υπέβαλε αίτηση διαζυγίου και τα αμερικανικά δικαστήρια έλυσαν, τον Σεπτέμβριο του 2022, τον γάμο του με την Μ.Ρ. Τα παιδιά επέστρεψαν στον πατέρα τους στις ΗΠΑ τον Δεκέμβριο του 2024. Η Μ.Ρ. διαμένει στη Ρόδο.

Οι προσφεύγοντες παραπονιούνται για παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης, καταγγέλλοντας ότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν εξέτασαν επαρκώς την προβαλλόμενη ύπαρξη σοβαρού κινδύνου για τα παιδιά σε περίπτωση επιστροφής τους στις ΗΠΑ. Παραπονούνται επίσης για την έλλειψη ακρόασης των παιδιών από τα ελληνικά δικαστήρια.

Η επιστροφή των δύο παιδιών, την οποία διέταξαν τα ελληνικά δικαστήρια, συνιστά παρέμβαση στο δικαίωμα των προσφευγόντων στον σεβασμό της οικογενειακής τους ζωής. Η παρέμβαση αυτή, η οποία στηρίζεται στη

Σύμβαση της Χάγης για τα Αστικά Θέματα της Διεθνούς Απαγωγής Παιδιών³, είχε σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των δύο παιδιών της προσφεύγουσας.

Εξετάζοντας την αναγκαιότητα της παρέμβασης σε μια δημοκρατική κοινωνία, το Δικαστήριο εκτιμά ότι το κύριο ζήτημα που τίθεται είναι εάν η λήψη απόφασης από τις εθνικές αρχές είχε ως σκοπό την προστασία του συμφέροντος των παιδιών και, ιδίως, αν απέκλειε κάθε «σοβαρό κίνδυνο» για αυτά, κατά την έννοια του άρθρου 13 (β) της Σύμβασης της Χάγης.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε, καταρχάς, ότι τα εθνικά δικαστήρια έλαβαν υπόψη όλα τα στοιχεία που προσκόμισαν οι προσφεύγοντες, συμπεριλαμβανομένων των ενόρκων καταθέσεων και των ψυχολογικών εκθέσεων σχετικά με την κατάσταση των παιδιών, ενώ εξέτασαν και μάρτυρες. Όσον αφορά τον ισχυρισμό περί μη ακρόασης των παιδιών από τα εθνικά δικαστήρια κατά τη λήψη απόφασης, το Δικαστήριο παρατηρεί, υπό το πρίσμα της νομολογίας του σχετικά με τις απαιτήσεις που απορρέουν από το άρθρο 8 της Σύμβασης σε υποθέσεις απαγωγής παιδιών, ότι προς το παρόν δεν έχει αναγνωρίσει, με τρόπο σαφή, τη θετική υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως τη σκοπιμότητα της ακρόασης των παιδιών στο πλαίσιο διαδικασιών που αφορούν τα δικαιώματά τους.

Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τα σχετικά διεθνή κείμενα, ιδίως την πρόσφατη Σύσταση CM/Rec(2025)4 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη μέλη, το Δικαστήριο διαπιστώνει την ύπαρξη συναίνεσης μεταξύ των κρατών μελών ως προς την υποχρέωση παροχής στα παιδιά μιας πραγματικής και ουσιαστικής δυνατότητας να εκφράσουν τη γνώμη τους, είτε άμεσα, είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, μέσω μηχανισμών και διαδικασιών κατάλληλων για τα παιδιά. Με βάση τα ανωτέρω, το Δικαστήριο κρίνει ότι οι συνθήκες έχουν πλέον διαμορφωθεί ώστε τα εθνικά όργανα να έχουν την υποχρέωση να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως και να κρίνουν αιτιολογημένα τη σκοπιμότητα να ακούσουν τα παιδιά, είτε άμεσα είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο.

Στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο διαπίστωσε, καταρχάς, ότι οι προσφεύγοντες υποστήριζαν πως η ακρόαση των δύο παιδιών ήταν απαραίτητη για να εξακριβωθεί αν συντρέχει κάποια από τις εξαιρέσεις για την επιστροφή τους, όπως αυτές προβλέπονται στο άρθρο 13 παρ. 1 (β) της Σύμβασης της Χάγης. Στη συνέχεια, σημείωσε ότι η επιστροφή των παιδιών στις ΗΠΑ από τη Ρόδο – όπου είχε εγκατασταθεί η μητέρα τους και όπου διέμεναν οι παππούδες και οι γιαγιάδες και από τις δύο οικογένειες – ήταν πιθανό να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη ζωή

3. Κυρώθηκε με τον Ν. 2102/1992.

τους. Κατά συνέπεια, λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης, και ειδικότερα, αφενός, τις αντίθετες αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων – του Πρωτοδικείου και του Εφετείου – σχετικά με την επιστροφή των δύο παιδιών και, αφετέρου, τη σημαντική αλλαγή που θα επέφερε στις συνθήκες διαβίωσής τους η επιστροφή τους στις ΗΠΑ, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα εθνικά δικαστήρια όφειλαν, βάσει της υποχρέωσής τους να ενεργούν με γνώμονα το υπέρτατο συμφέρον των παιδιών, να εξετάσουν τη σκοπιμότητα της ακρόασής τους, ανεξαρτήτως εάν οι προσφεύγοντες είχαν υποβάλει σχετικό αίτημα.

Αντιθέτως, στην παρούσα υπόθεση, τα εθνικά δικαστήρια εκτίμησαν την κατάσταση χωρίς να εξετάσουν αυτεπαγγέλτως και να κρίνουν αιτιολογημένα τη σκοπιμότητα της λήψης της γνώμης των παιδιών, είτε άμεσα είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, παρότι αυτή αποτελούσε καθοριστικό στοιχείο. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα εθνικά δικαστήρια δεν χρησιμοποίησαν όλα τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους για να αποκλείσουν κάθε «σοβαρό κίνδυνο» κατά την έννοια του άρθρου 13 (β) της Σύμβασης της Χάγης. Συνεπώς, η διαδικασία λήψης απόφασης από τα εθνικά όργανα δεν πληρούσε τις διαδικαστικές απαιτήσεις του άρθρου 8 της Σύμβασης και η αναγκαστική επιστροφή των δύο παιδιών στις ΗΠΑ δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αναγκαία παρέμβαση σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 7.500 ευρώ από κοινού ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστησαν οι προσφεύγοντες.

► Άρθρο 2 Εβδομού Πρωτοκόλλου – Δικαίωμα για διπλό βαθμό δικαιοδοσίας σε θέματα ποινικού δικαίου

Υπόθεση Ftiti κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 37957/14), απόφαση της 26ης Αυγούστου 2025

υφ' όρον απόλυση – απέλαση – αποτελεσματικότητα έφεσης

Ο προσφεύγων, Τυνησίος υπήκοος, είχε λάβει άδεια παραμονής στην Ελλάδα και ζούσε στην Κρήτη από το 1996, μαζί με τη σύζυγό του και τα δύο παιδιά τους που γεννήθηκαν εκεί. Τον Δεκέμβριο του 2009 συνελήφθη στο Ρέθυμνο ως ύποπτος για ζωοκλοπή. Καταδικάστηκε από το ΜΟΔ Χανίων σε 17 χρόνια κάθειρξη, χωρίς η έφεση να έχει αναστέλλουσα δύναμη, ενώ παράλληλα διατάχθηκε η απέλασή του μετά την έκτιση της ποινής. Η απόφαση περί μη αναστέλλουσας δύναμης της έφεσης δεν αιτιολογήθηκε από το πρωτοβάθμιο δικαστήριο.

Ο προσφεύγων άσκησε έφεση, η οποία προσδιορίστηκε

για τον Ιανουάριο του 2014. Αναβλήθηκε όμως η εκδίκασή της για τον Νοέμβριο του 2014 λόγω απουσίας των βασικών μαρτύρων κατηγορίας. Ο διευθυντής των φυλακών Κασσάνδρας, όπου κρατούνταν ο προσφεύγων, ενημέρωσε με επιστολή τον εισαγγελέα ότι ο τελευταίος δεν επιθυμούσε να παραστεί κατά την ακροαματική διαδικασία του Νοεμβρίου 2014 και ότι θα εκπροσωπούσαν από τον δικηγόρο του. Την ημέρα της ακροαματικής διαδικασίας, όμως, ο προσφεύγων ζήτησε νέα αναβολή, επειδή δεν μπορούσε να επικοινωνήσει με τον συνήγορό του. Η συζήτηση της έφεσης αναβλήθηκε εκ νέου για τον Νοέμβριο του 2015.

Τον Φεβρουάριο του 2015, αφού είχε εκτίσει τα 3/5 της επιβληθείσας ποινής, το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο αποφάσισε την υφ' όρον απόλυσή του από τις φυλακές, σύμφωνα με το άρθρο 105B του Ποινικού Κώδικα. Ο προσφεύγων αποφυλακίστηκε επισήμως τον Μάρτιο του 2015, αλλά μεταφέρθηκε σε Τμήμα Παράνομης Μετανάστευσης και τοποθετήθηκε σε κέντρο κράτησης μεταναστών. Τον Απρίλιο του 2015 απελάθηκε στην Τυνησία και του επιβλήθηκε απαγόρευση εισόδου στις χώρες Σένγκεν.

Το ΜΟΕ Κρήτης ζήτησε την αυτοπρόσωπη παρουσία του προσφεύγοντος κατά την εκδίκαση της έφεσής του. Ωστόσο, το σχετικό αίτημα δεν κατέστη δυνατό να του κοινοποιηθεί, επειδή δεν είχε διορίσει νέο δικηγόρο και η διεύθυνση που είχε δηλώσει στην Τυνησία ήταν ελλιπής. Το δευτεροβάθμιο δικαστήριο απέρριψε τελικά την έφεσή του ως ανυποστήρικτη.

Το Δικαστήριο επανέλαβε την πάγια αρχή του ότι το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο, το οποίο κατέχει εξέχουσα θέση σε μια δημοκρατική κοινωνία, συνεπάγεται ότι, όταν υφίσταται δικαίωμα επανεξέτασης βάσει του άρθρου 2 του Εβδομού Πρωτοκόλλου, αυτό πρέπει να είναι αποτελεσματικό κατά τρόπο αντίστοιχο με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο που κατοχυρώνει το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης.

Εν προκειμένω, η έφεση του προσφεύγοντος δεν είχε αναστέλλουσα δύναμη και το πρωτοβάθμιο δικαστήριο δεν αιτιολόγησε την απόφασή του αυτή. Η πρωτοβάθμια ποινή που του επιβλήθηκε εκτελέστηκε άμεσα.

Παρότι η έλλειψη αιτιολογίας της απόφασης περί μη αναστέλλουσας δύναμης της έφεσης προκάλούσε ανησυχίες, δεν αρκούσε αφ' εαυτής για να στοιχειοθετηθεί παραβίαση της Σύμβασης. Ωστόσο, το Δικαστήριο επισήμανε ότι η πρώτη δικάσιμος τη έφεσης προσδιορίστηκε τέσσερα έτη μετά την πρωτόδικη καταδίκη. Ο προσφεύγων παρέστη στην ακροαματική διαδικασία, αλλά η δίκη αναβλήθηκε λόγω απουσίας βασικών μαρτύρων κατηγορίας. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν αποκλειστικά στις εθνικές αρχές.

Λαμβάνοντας υπόψη την υπερβολική χρονική απόσταση μεταξύ πρώτου και δεύτερου βαθμού δικαιοδοσίας, κα-

θώς και την έλλειψη ανασταλτικού αποτελέσματος της έφεσης, το Δικαστήριο απέρριψε την ένσταση της εναγόμενης κυβέρνησης περί απώλειας της ιδιότητας θύματος του προσφεύγοντος. Παρότι η επόμενη ακροαματική διαδικασία αναβλήθηκε λόγω του προσφεύγοντα, ο συνολικός προγραμματισμός των ακροαματικών διαδικασιών καθυστέρησε υπερβολικά, με αποτέλεσμα η εκδίκαση της έφεσης να πραγματοποιηθεί τελικά τον Νοέμβριο του 2015, περίπου επτά μήνες μετά την υφ' όρον απόλυσή του από τις φυλακές.

Συνεπώς, οι εθνικές αρχές δεν προσδιόρισαν ακροαματική διαδικασία της έφεσης για σχεδόν έξι έτη, διάστημα κατά το οποίο ο προσφεύγων είχε ήδη εκτίσει την ελάχιστη διάρκεια της ποινής του και είχε αποφυλακιστεί υπό όρους.

Το Δικαστήριο σημείωσε ότι η αποφυλάκιση βασίστηκε στο άρθρο 105B του Ποινικού Κώδικα, το οποίο διέπει τις ρυθμίσεις για την εκτέλεση των ποινών, και ιδίως στο γεγονός ότι ο προσφεύγων είχε ήδη εκτίσει τα 3/5 της ποινής του.

Δεδομένου ότι η Σύμβαση αποσκοπεί στην προστασία δικαιωμάτων πρακτικών και αποτελεσματικών και όχι

θεωρητικών ή απατηλών⁴, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, στο στάδιο εκείνο, αφού ο προσφεύγων είχε ήδη εκτίσει τα 3/5 της ποινής του και του είχε χορηγηθεί υφ' όρον απόλυση, η επανεξέταση της υπόθεσής του μέσω της έφεσης δεν μπορούσε πλέον να θεραπεύσει αποτελεσματικά τυχόν αστοχίες ή ελλείψεις της πρωτόδικης απόφασης.

Υπό το πρίσμα αυτό, το Δικαστήριο θεώρησε περιττό να εξετάσει περαιτέρω τις επιπρόσθετες δυσκολίες που αντιμετώπισε ο προσφεύγων, συμπεριλαμβανομένης της άμεσης απέλασής του μετά την αποφυλάκισή του – η οποία έλαβε χώρα χωρίς να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η εκδίκαση της έφεσής του εκκρεμούσε ακόμη – ή της επακόλουθης απόρριψης της έφεσής του ως ανυποστήρικτης λόγω της ακούσιας απουσίας του την ημέρα εκδίκασής της.

Παραβίαση άρθρου 2 Εβδόμου Πρωτοκόλλου.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 7.000 ευρώ ως αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη ο προσφεύγων.

4. Βλ. ΕΔΔΑ *Garcia Manibardo κατά Ισπανίας* (Προσφυγή No 38695/97), απόφαση της 8ης Δεκεμβρίου 1998, παρ. 43.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Η νομιμότητα της μυστικής επιτήρησης και η προληπτική προστασία της ιδιωτικότητας, μέσω της μετακύλισης του βάρους αποδείξεως, υπό το άρθρο 8 ΕΣΔΑ

Η αρχή της αναλογικότητας και τα δογματικά όρια του κράτους δικαίου έναντι της «κουλτούρας επιτήρησης», όπως τίθενται στην απόφαση *Pietrzak και Bychawska-Siniarska* και λοιποί κατά Πολωνίας

άρθρο 8 ΕΣΔΑ – προστασία ιδιωτικής ζωής – προστασία προσωπικών δεδομένων – μυστική αστυνομική επιτήρηση – διατήρηση δεδομένων επικοινωνίας – κράτος δικαίου – αρχή νομιμότητας – αρχή αναλογικότητας – προληπτική προστασία ιδιωτικότητας – μετατόπιση βάρους αποδείξεως – επαγγελματική εμπιστευτικότητα – ανεξάρτητος έλεγχος και δικαστική εποπτεία – κουλτούρα επιτήρησης – ΧΘΔΕΕ – GDPR

ΕΔΔΑ, Προσφυγές Νος 72038/17 και 25237/18, Υπόθεση *Pietrzak και Bychawska-Siniarska* και λοιποί κατά Πολωνίας, απόφαση της 28ης Μαΐου 2024 του Πρώτου Τμήματος

Η προστασία του ιδιωτικού βίου, αναγόμενη σε δικαίωμα θεμελιώδες, συγκροτεί πυρηνικό στοιχείο της συνταγματικής και διεθνούς έννομης τάξης, καθόσον διασφαλίζει τον ελεύθερο σχηματισμό και την ανάπτυξη της προσωπικότητας εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος¹. Εντούτοις, η πραγμάτωσή της αποκτά ιδιαίτερη σημασία² στο σύγχρονο περιβάλλον, όπου η ταχύρρυθμη πρόοδος των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνιών καθιστά δυνατή τη μαζική συλλογή, επεξεργασία και διατήρηση απειραρίθμων προσωπικών δεδομένων.

Η κανονιστική κατοχύρωση του δικαιώματος τούτου δεν εξαντλείται στις εθνικές συνταγματικές διατάξεις, αλλά αντλεί αυξημένη ισχύ από υπερεθνικές πηγές δικαίου, και δη από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 8), τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ενώσεως (άρθρα 7 και 8) και τον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679/ΕΕ), οι οποίες συγκροτούν συνεκτικό ευρωπαϊκό κεκτημένο προστασίας της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων³. Βέβαια,

η έννοια της προστασίας δεν στέκεται απόλυτη⁴, αλλά υπόκειται σε επιτρεπτούς περιορισμούς, μόνον εφόσον προβλέπονται διά νόμου, εξυπηρετούν θεμιτό σκοπό δημοσίου συμφέροντος, και πληρούν τα κριτήρια της αναγκαιότητας και αναλογικότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Με τον παρόντα σχολιασμό επιχειρείται η ανάλυση της *Pietrzak και Bychawska-Siniarska* και λοιποί κατά Πολωνίας⁵, με άξονα ενδιαφέροντος την ερμηνεία του άρθρου 8 ΕΣΔΑ ως προς τη μυστική επιτήρηση και τη διατήρηση δεδομένων επικοινωνίας, καθώς και την εκτίμηση της συλλογιστικής του Δικαστηρίου του Στρασβούργου υπό το πρίσμα του κράτους δικαίου⁶. Η εξεταζόμενη εντάσσεται σε ένα ευρύτερο νομολογιακό ρεύμα το οποίο αποτυπώνει τη διαρκή ένταση μεταξύ της προστασίας της ιδιωτικότητας και της επιταγής της κρατικής ασφάλειας, καθιστώντας εμφανές ότι η τελευταία δεν δύναται να αποτελέσει νομιμοποιητικό έρεισμα για απεριόριστη κρατική παρακολούθηση.

Παρατηρήσεις

Κυριακή Παπαδοπούλου*

Ι. Επισκόπηση αποφάσεως

Το έτος 2016, ο πολωνός νομοθέτης προέβη στη θέσπιση δύο μέτρων, με τα οποία επεξετάθησαν σημαντικά οι εξουσίες των υπηρεσιών ασφαλείας⁷. Ειδικότερα, εισήχθη ρύθμιση για τη μυστική επιτήρηση και τη διατήρηση δεδομένων επικοινωνίας, ενώ παραλλήλως προβλέφθηκε ειδικός αντιτρομοκρατικός νόμος, παρέχων στην Υπηρεσία Εσωτερικής Ασφαλείας ενισχυμένες αρμοδιότητες, συμπεριλαμβανομένης της

inal Law, Springer, 2006.

4. ΕΣΔΑ, άρθρο 8 παρ. 2. ΕΔΔΑ, αντί πολλών, *Klass και λοιποί κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 5029/71), απόφαση της 6ης Σεπτεμβρίου 1978, παρ. 42-49, ΕΔΔΑ *Uzun κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 35623/05), απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2010, παρ. 63-67.

5. ΕΔΔΑ *Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας* (Προσφυγές Νος 72038/17 και 25237/18), απόφαση της 28ης Μαΐου 2024.

6. COUNCIL OF EUROPE, Press Release: Poland's surveillance laws breach privacy rights, 2022.

* Ασκ. Δικηγόρος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ

7. B. GRABOWSKA-MOROZ, Short Thematic Report: National Intelligence Authorities and Surveillance in the EU: Fundamental Rights Safeguards and Remedies. Legal Update. Country: Poland, Helsinki Foundation for Human Rights, FRANET contractor for the EU Agency for Fundamental Rights, 2016, σ. 5.

1. G. GONZÁLEZ FUSTER, Study on the Essence of the Fundamental Rights to Privacy and to Protection of Personal Data (EDPS/2021/0932), Vrije Universiteit Brussel (VUB), prepared for the European Data Protection Supervisor (EDPS), 2022, σ. 23.

2. K. BOEHM, Mass Surveillance and the European Convention on Human Rights, HRL Rev., 2023, σ. 15 επ.

3. P. DE HERT / S. GUTWIRTH, Privacy, Data Protection and Law Enforcement, σε: E. Claes / A. Duff / S. Gutwirth (eds), Privacy and the Crim-

δυνατότητας παρακολούθησης αλλοδαπών υπόπτων τρομοκρατίας χωρίς προηγούμενη δικαστική άδεια.

Το νέο πλαίσιο υπήρξε αντικείμενο έντονης κριτικής⁸, αφού λογίστηκε ως υπέρμετρα ευρύ και αόριστο: δεν προσδιόριζε με σαφήνεια τις κατηγορίες προσώπων που θα μπορούσαν να τεθούν υπό επιτήρηση, ούτε τα είδη των δεδομένων που επιτρεπόταν να συλλεχθούν και τους συγκεκριμένους σκοπούς της συλλογής. Ως εκ τούτου, διατυπώθηκαν επιφυλάξεις αναφορικά με τη δυνατότητα των αρχών να διατηρούν αδιακρίτως δεδομένα επικοινωνίας, όπως τηλεφωνικά αρχεία, πληροφορίες γεωεντοπισμού κινητών τηλεφώνων και δεδομένα διαδικτυακής δραστηριότητας, γεγονός που ήγειρε ανησυχίες για την εγκαθίδρυση μηχανισμού γενικευμένης κρατικής επιτηρήσεως.

Η ύπαρξη ενός τόσο ακαθόριστου πλαισίου υπαγωγής ώθησε πέντε πρόσωπα να προσφύγουν ενώπιον του ΕΔΔΑ. Μεταξύ αυτών περιλαμβανόταν μία δικηγόρος, για την οποία η εμπιστευτικότητα των επικοινωνιών αποτελεί κρίσιμο επαγγελματικό καθήκον, καθώς και τέσσερις εργαζόμενοι σε μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν στην προώθηση της δημοκρατίας, της διαφάνειας και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι αιτούντες υποστήριξαν ότι η έλλειψη ουσιαστικών θεσμικών εγγυήσεων ενίσχυε την πιθανότητα αυθαίρετης κρατικής επιτήρησης και υπονόμει την ανεξαρτησία και αποτελεσματικότητα του έργου τους.

Προτού υπεισέλθει στην εξέταση της ουσίας, το Δικαστήριο έπρεπε να διαπιστώσει εάν οι αιτούντες διέθεταν την ιδιότητα του «θύματος» κατά την έννοια του άρθρου 34 ΕΣΔΑ, το οποίο παρέχει σε φυσικά και νομικά πρόσωπα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα τη δυνατότητα προσφυγής για την προάσπιση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους⁹. Ελλείψει αποδείξεως ότι οι προσφεύγοντες υπήρξαν πράγματι αντικείμενο επιτήρησης, το Δικαστήριο έκρινε ότι η απόδειξη αυτή δεν μπορεί να απαιτηθεί, καθώς, λόγω του μυστικού χαρακτήρα των μέτρων, οι πολίτες σπανίως ενημερώνονται ή έχουν πρόσβαση σε σχετικά στοιχεία. Κατά συνέπεια, αρκεί η ύπαρξη νομοθετικού πλαισίου που παρέχει υπέρμετρες εξουσίες χωρίς επαρκείς εγγυήσεις για να στοιχειοθετηθεί η ιδιότητα του «θύματος».

Επί της ουσίας, οι δικαστές, αποφαινόμενοι ομοφώνως, διαπίστωσαν παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης, κρίνοντας ότι το πολωνικό κανονιστικό πλαίσιο περί μυστικής επιτήρησης και διατήρησης δεδομένων

επικοινωνίας δεν πληρούσε τα κριτήρια της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η έλλειψη σαφήνειας, τα ακαθόριστα όρια εφαρμογής και η απουσία αποτελεσματικών μηχανισμών εποπτείας καθιστούσαν δυνατή τη διενέργεια παρακολουθήσεων σε ευρύ φάσμα προσώπων χωρίς επαρκή δικαστικό ή ανεξάρτητο έλεγχο. Περαιτέρω, η γενικευμένη και αδιακρίτως εφαρμοζόμενη διατήρηση δεδομένων επικοινωνίας συνιστά μέτρο ιδιαίτερα επαχθές, ικανό να οδηγήσει στη δημιουργία λεπτομερών προφίλ των πολιτών και να καλλιεργήσει αίσθημα διαρκούς κρατικής παρακολούθησης.

II. Η αστυνομική επιτήρηση και το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή

Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας* δεν εξαντλείται στη διαπίστωση απλής παραβίασης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, αλλά αναδεικνύει ταυτοχρόνως το δογματικό υπόβαθρο που πρέπει να διέπει τη νομοθετική και διοικητική ρύθμιση των μέτρων αστυνομικής επιτηρήσεως εντός ενός κράτους δικαίου. Η δικαιοδοτική κρίση του Δικαστηρίου ερείδεται επί της παραδοχής ότι η μυστική παρακολούθηση, ως μορφή κρατικής επέμβασης στην ιδιωτική σφαίρα, ενέχει εκ της φύσεώς της αυξημένο κίνδυνο αυθαιρεσίας, εφόσον η ίδια η μυστικότητα του μέτρου καθιστά πρακτικώς ανέφικτο τον έλεγχο νομιμότητας εκ μέρους του πολίτη. Επομένως, η τήρηση αυστηρών θεσμικών εγγυήσεων αποτελεί *conditio sine qua non* για τη νομιμότητα κάθε σχετικής κρατικής δράσης¹⁰.

(α) Το τριμερές σχήμα ελέγχου νομιμότητας

Η θεμελίωση της απόφασης αρθρώνεται γύρω από το καθιερωμένο κριτήριο ελέγχου νομιμότητας, το οποίο συνιστά πάγιο νομολογιακό μέτρο αξιολογήσεως της συμβατότητας των μέτρων επιτήρησης με το άρθρο 8 ΕΣΔΑ:

– Νομοθετική πρόβλεψη και σαφήνεια του μέτρου. Η επέμβαση στην ιδιωτική ζωή πρέπει να βασίζεται σε νομοθετική διάταξη σαφή, προσβάσιμη και προβλέψιμη, ικανή να καθορίζει εκ των προτέρων τα όρια της κρατικής εξουσίας και να αποτρέπει φαινόμενα αυθαιρεσίας. Η απουσία συγκεκριμένου προσδιορισμού των κατηγοριών προσώπων, των ειδών των συλλεγόμενων δεδομένων ή των σκοπών επεξεργασίας συνιστά κατ' αρχήν προσβολή του κριτηρίου αυτού¹¹.

– Θεμιτός σκοπός. Το μέτρο οφείλει να αποσκοπεί στην προστασία θεμελιώδους εννόμου αγαθού, όπως η

8. 1δ. εκτενέστερα σε: Amnesty International, Poland: Counter-terrorism Bill Would Give Security Service Unchecked Power, 2016.

9. L.-A. SICILIANOS (ed.), European Convention on Human Rights. Article-by-Article Commentary, 3rd ed., 2025, σ. 794.

10. D. ANDERSON, A Question of Trust: Report of the Investigatory Powers Review, UK Home Office, 2015, σ. 80 επ.

11. C. OVEY / R. WHITE, The European Convention on Human Rights, 8th ed., OUP, 2020, σ. 440 επ.

εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη ή η πρόληψη σοβαρών εγκλημάτων. Η γενική επίκληση λόγων ασφάλειας χωρίς συγκεκριμένη αιτιώδη συνάφεια με το εφαρμοζόμενο μέτρο οδηγεί σε υπέρβαση του πεδίου του άρθρου 8 παρ. 2 ΕΣΔΑ¹².

– Αναγκαιότητα και αναλογικότητα. Η επέμβαση πρέπει να είναι απολύτως αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία και να μην υπερβαίνει τα όρια που επιβάλλει η αρχή της αναλογικότητας. Η αξιολόγηση αυτή προϋποθέτει στάθμιση μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και της έντασης της προσβολής του δικαιώματος. Η έλλειψη συγκεκριμένων χρονικών, ποσοτικών ή θεματικών ορίων καθιστά το μέτρο δυσανάλογο.

Η Πολωνία παρέβη σωρευτικώς και τα τρία ως άνω κριτήρια. Το εφαρμοζόμενο κανονιστικό πλαίσιο χαρακτηριζόταν από αοριστία και υπέρμετρη διεύρυνση των εξουσιών των αρχών ασφαλείας, η δε συλλογή δεδομένων είχε γενικευμένο χαρακτήρα, απευθυνόμενη στο σύνολο του πληθυσμού, ανεξαρτήτως συγκεκριμένης υποψίας ή σχέσης με εγκληματική δραστηριότητα. Επιπλέον, απουσίαζε οποιοσδήποτε αποτελεσματικός μηχανισμός *ex ante* ή *ex post* ελέγχου, είτε δικαστικός είτε ανεξάρτητος διοικητικός, ικανός να εγγυηθεί τη νομιμότητα και την αναγκαιότητα των εφαρμοζόμενων μέτρων.

(β) Η προστασία των επαγγελματικών επικοινωνιών

Ιδιαίτερη βαρύτητα προσέδωσε το ΕΔΔΑ στην έλλειψη ειδικών εγγυήσεων για τις επαγγελματικές επικοινωνίες ορισμένων κατηγοριών προσώπων, ιδίως δικηγόρων και δημοσιογράφων. Η παράλειψη αυτή κρίθηκε ικανή να πλήξει τον ίδιο τον πυρήνα θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6 ΕΣΔΑ) και η ελευθερία της έκφρασης (άρθρο 10 ΕΣΔΑ). Η εμπιστευτικότητα της επικοινωνίας μεταξύ δικηγόρου και εντολέα αποτελεί οργανικό στοιχείο του δικαιώματος υπεράσπισης¹³, η δε προστασία των δημοσιογραφικών πηγών συνιστά θεμελιώδη προϋπόθεση για την άσκηση αποτελεσματικού δημοκρατικού ελέγχου επί της κρατικής εξουσίας¹⁴.

Εκ τούτου προκύπτει ότι η παραβίαση του άρθρου 8 δεν έχει απλώς ατομική διάσταση, αλλά επεκτείνεται

στη θεσμική διάσταση της δημοκρατικής αρχής¹⁵. Η κρατική επέμβαση που αποδυναμώνει την προστασία των επαγγελματικών επικοινωνιών δεν προσβάλλει μόνο την ιδιωτικότητα του ενδιαφερομένου, αλλά δύναται να υπονομεύσει τη λειτουργική ανεξαρτησία του δικηγορικού και δημοσιογραφικού λειτουργήματος, συνεπώς και τον ίδιο τον μηχανισμό της δικαιοκρατικής ισορροπίας.

III. Η αντιστροφή του βάρους αποδείξεως και η εδραίωση της προληπτικής προστασίας

Η ιδιαιτερότητα της εξεταζόμενης απόφασης έγκειται στη θεμελιώδη μετατόπιση του βάρους αποδείξεως από τον προσφεύγοντα στο καθ' ού Κράτος. Ο ιδιώτης δεν υποχρεούται εν προκειμένω να αποδείξει ότι υπήρξε πράγματι αντικείμενο μέτρων παρακολούθησως, αλλά αρκεί η ύπαρξη νομοθετικού καθεστώτος ικανού να δημιουργήσει εύλογο και συγκεκριμένο κίνδυνο επέμβασης στην ιδιωτική ζωή¹⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ΕΔΔΑ ενισχύει την προληπτική διάσταση της Συμβάσεως, εξασφαλίζοντας ότι η προστασία της ιδιωτικότητας δεν εξαντλείται στην αποκατάσταση ήδη τετελεσμένων παραβιάσεων, αλλά εκτείνεται και στους διαρθρωτικούς κινδύνους που ελλοχεύουν στο ίδιο το νομοθετικό πλαίσιο.

Η συλλογιστική αυτή ερείδεται ευθέως επί της προγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, ιδίως στις υποθέσεις *Roman Zakharov κατά Ρωσίας*¹⁷ και *Big Brother Watch κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹⁸, στις οποίες κρίθηκε ότι η ίδια η ύπαρξη καθεστώτος μυστικής επιτηρήσεως στερούμενου επαρκών εγγυήσεων συνιστά αυτοτελώς παραβίαση του άρθρου 8 ΕΣΔΑ¹⁹. Εν προκειμένω, η υπόθεση *Pietrzak και Bychawska-Siniarska* εντάσσεται οργανικά σε αυτή τη νομολογιακή εξέλιξη, η οποία καθορίζει σαφή και αυστηρά όρια στη νομιμοποίηση της αστυνομικής επιτήρησης.

IV. Συστημική συσχέτιση με το ενωσιακό δίκαιο

Η κρίση του ΕΔΔΑ δεν συνιστά απομονωμένο νομολογιακό εύρημα, αλλά συντάσσεται προς το ευρύτερο ευρωπαϊκό συνταγματικό οικοδόμημα που θεμελιώνεται στην υπεροχή της ιδιωτικότητας ως

12. D. HARRIS et al., *Law of the European Convention on Human Rights*, 5th ed., OUP, 2023, σ. 443 επ.

13. Όπως ενδ. ΕΔΔΑ *Campbell κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 13590/88), απόφαση της 25ης Μαρτίου 1992, παρ. 46-48, ΕΔΔΑ *Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 17488/90), απόφαση της 27ης Μαρτίου 1996, παρ. 39-45.

14. Όπως ενδ. ΕΔΔΑ *Michaud κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 12323/11), απόφαση της 6ης Δεκεμβρίου 2012, παρ. 118-119. Council of Europe, Recommendation No R(2000)7 on the Right of Journalists Not to Disclose Their Sources.

15. A. MOWBRAY, *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights*, 4th ed., OUP, 2019, σ. 498 επ.

16. D. HARRIS ... [et al.], *Law of the European Convention on Human Rights*, 5th ed., OUP, 2023, σ. 442 επ.

17. ΕΔΔΑ *Roman Zakharov κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 47143/06), απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 2015.

18. ΕΔΔΑ *Big Brother Watch και άλλοι κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγές Nos 58170/13, 62322/14 και 24960/15), απόφαση της 25ης Μαΐου 2021.

19. J. GERARDS, *General Principles of the European Convention on Human Rights*, CUP, 2019, σ. 276 επ.

αναγκαίου όρου της δημοκρατικής διακυβέρνησης²⁰. Ο ΧΘΔΕΕ κατοχυρώνει αφ' ενός μεν στο άρθρο 7 το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, αφ' ετέρου δε στο άρθρο 8 την αυτοτελή προστασία των προσωπικών δεδομένων, διαμορφώνοντας έτσι διττή, αλλά θεσμικά διακριτή, προστατευτική δομή²¹. Η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 2 του Χάρτη, η οποία απαιτεί η συλλογή, επεξεργασία και αποθήκευση δεδομένων να βασίζονται είτε στη συγκατάθεση του υποκειμένου είτε σε ειδική νομοθετική πρόβλεψη συνοδευόμενη από επαρκείς εγγυήσεις, ενσωματώνει την αρχή της νομιμότητας ως ουσιώδη όρο της κρατικής επέμβασης²².

Επιπροσθέτως, ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων (GDPR) εισάγει θεμελιώδεις αρχές που λειτουργούν ως ουσιαστικά όρια της κρατικής εξουσίας: την αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων, της χρονικής περιοριστικότητας της αποθήκευσης, της διαφάνειας και της λογοδοσίας²³. Οι αρχές αυτές αποτελούν έκφραση της αρχής της αναλογικότητας και καθιστούν σαφές ότι η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων δεν είναι θεμιτή παρά μόνον στο μέτρο που είναι απολύτως αναγκαία για τον συγκεκριμένο νόμιμο σκοπό.

V. Η «κουλτούρα της επιτήρησης» ως σύγχρονο δογματικό φαινόμενο

Η *Pietrzak και Bychawska-Siniarska* και λοιποί κατά Πολωνίας αποκτά ενδιαφέρον από τη σκοπιά της θεωρίας της λεγόμενης «κουλτούρας της επιτήρησης» (*surveillance culture*), η οποία απαντάται στη σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία ως ερμηνευτικό πλαίσιο των σύγχρονων μορφών κρατικής εξουσίας²⁴. Η θεωρία αυτή περιγράφει τη μετάβαση από στοχευμένες, *ad hoc* μορφές παρακολούθησης προς γενικευμένα, προληπτικά και διαρκή καθεστώτα συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων, τα οποία παύουν να εξυπηρετούν αποκλειστικά τη διερεύνηση συγκεκριμένων εγκληματικών συμπεριφορών και τείνουν να μετασχηματίζονται σε μηχανισμούς διαρκούς κοινωνικού ελέγχου²⁵.

Υπό το πρίσμα της αρχής της αναλογικότητας, το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί απλώς τεχνική ή διοικητική εξέλιξη, αλλά συνιστά ποιοτική μεταβολή του τρόπου άσκησης της κρατικής εξουσίας, καθόσον εισάγει μια μορφή προληπτικής επιτήρησης, όπου το άτομο αντιμετωπίζεται ως δυνητικά ύποπτο εκ των προτέρων²⁶. Ο μηχανισμός αυτός επιφέρει δομική αλλοίωση της σχέσης κράτους και πολίτη, δημιουργώντας συνθήκες συνεχούς ορατότητας και, συνακολούθως, προληπτικής συμμόρφωσης της συμπεριφοράς μέσω της εσωτερικεύσης του φόβου της παρακολούθησης²⁷.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου, χωρίς να υιοθετεί ρητώς την έννοια της «κουλτούρας της επιτήρησης», αναγνωρίζει εμμέσως ότι η γενικευμένη διατήρηση δεδομένων –ιδίως δεδομένων επικοινωνίας και γεωεντοπισμού– παράγει αποτελέσματα διαβρωτικά για τη δημοκρατική λειτουργία, διότι επιτρέπει τη συγκρότηση λεπτομερών προφίλ της κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής των πολιτών και εγκαθιδρύει αίσθημα διαρκούς κρατικής παρουσίας. Η επίδραση αυτή υπερβαίνει τη σφαίρα της ιδιωτικότητας και εισχωρεί στη δημόσια διάσταση της συμμετοχής των πολιτών στη δημοκρατική διαδικασία.

Εκ των ανωτέρω καθίσταται προφανές ότι η προστασία του ιδιωτικού βίου δεν έχει αποκλειστικά αμυντικό χαρακτήρα: λειτουργεί ως θεσμική εγγύηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού προϋποθέτει χώρο ελευθερίας, ανεξαρτησίας και αυτοκαθορισμού²⁸. Επομένως, κάθε μορφή μαζικής επιτήρησης, ακόμη και αν επικαλείται λόγους δημοσίας ασφαλείας, οφείλει να υποβάλλεται σε αυστηρό έλεγχο αναγκαιότητας και σκοπιμότητας, διότι διαφορετικά εκτρέπεται από το πεδίο της νόμιμης κρατικής δράσης προς μορφές δομικής αυθαιρεσίας.

VI. Αντί επιλόγου: Συγκριτικές παρατηρήσεις

Η συγκριτική θεώρηση του ζητήματος αναδεικνύει τις διαφορές μεταξύ του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού προτύπου. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου, ο Patriot Act καθιέρωσε ένα καθεστώς ευρύτατων εξουσιών για τις υπηρεσίες πληροφοριών, στο οποίο προτάχθηκε η ταχύτητα και η αποτελεσματικότητα εις βάρος της διαφάνειας και της δικαστικής εποπτείας. Το εν λόγω μοντέλο υπήρξε αντικείμενο σφοδρής κριτικής²⁹, καθώς

20. P. CRAIG / G. DE BÚRCA, *EU Law: Text, Cases and Materials*, 7th ed., OUP, 2020, σ. 406 επ.

21. L. BYGRAVE, *Data Privacy Law: An International Perspective*, OUP, 2014, σ. 47 επ.

22. G. GONZÁLEZ, *The Emergence of Personal Data Protection as a Fundamental Right of the EU*, Springer, 2014, σ. 133 επ.

23. C. KUNER, *Transborder Data Flows and Data Privacy Law*, OUP, 2021, σ. 212 επ.

24. M. FOUCAULT, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage Books, 1995, σ. 195 επ.

25. D. MURAKAMI WOOD / K. BALL, *A Report on the Surveillance Society*, Surveillance Studies Network, 2006, σ. 2 επ.

26. D. LYON, *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life*, Polity Press, 2018, σ. 27.

27. J. SOLOVE, *Understanding Privacy*, Harvard University Press, 2008, σ. 109 επ.

28. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σ. 74 επ.

29. J. KATZENSTEIN, *Total Information Awareness: The High Costs of*

ανέδειξε τον κίνδυνο η επίκληση της εθνικής ασφαλείας να λειτουργήσει ως πρόσχημα για τον περιορισμό θεμελιωδών ελευθεριών.

Αντιθέτως, το ευρωπαϊκό δίκαιο, τόσο μέσω της νομολογίας του ΔΕΕ όσο και του ΕΔΔΑ, ακολουθεί εγγενώς εγγυητικό πρότυπο, στο οποίο η προστασία της ιδιωτικότητας συνιστά προϋπόθεση της δημοκρατικής νομιμότητας. Το δίκαιο της ΕΣΔΑ και το ενωσιακό δίκαιο συγκλίνουν στο ότι η ασφάλεια, αν και αποτελεί θεμιτό σκοπό, δεν μπορεί να επιδιώκεται μέσω γενικευμένων και αδιαφανών πρακτικών επιτήρησης. Αντιθέτως, απαιτείται σαφής νομοθετική θεμελίωση, περιορισμένης έκτασης παρέμβαση και αποτελεσματικός ανεξάρτητος έλεγχος.

Η ως άνω θέση έχει ήδη επιβεβαιωθεί σε σειρά αποφάσεων του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, όπως *Digital Rights Ireland*³⁰, *Tele2 Sverige και Watson*³¹,

---

Post-9/11 U.S. Mass Surveillance, Costs of War Project, Watson Institute for International and Public Affairs, Brown University, 2023, σ. 10.

30. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-293/12 και C-594/12, *Digital Rights Ireland*, 08.04.2014, ECLI:EU:C:2014:238, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία περί Διατηρήσεως Δεδομένων παρουσίαζε θεμελιώδεις νομικές πλημμέλειες, καθόσον προέβλεπε τη γενικευμένη και αδιακρίτως εφαρμοζόμενη συλλογή δεδομένων τηλεφωνίας και διαδικτύου χωρίς σαφείς χρονικούς ή ουσιαστικούς περιορισμούς. Η απόφαση αυτή σηματοδότησε σταθμό στη συνταγματική εξέλιξη της Ένωσης, καθόσον διευκρίνισε με απόλυτη σαφήνεια ότι η μαζική συλλογή δεδομένων αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας.

31. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, *Tele2*

*SpaceNet και Telekom Deutschland*³², στις οποίες κρίθηκε ότι η γενική και αδιάκριτη διατήρηση δεδομένων επικοινωνίας αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης και δύναται να δικαιολογηθεί μόνο σε εξαιρετικές και προσωρινές περιστάσεις, όταν υφίσταται συγκεκριμένος και σοβαρός κίνδυνος για την εθνική ασφάλεια. Με τον τρόπο αυτό, το ενωσιακό και το ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας διαμορφώνουν ενιαίο αξιακό πυρήνα, εντός του οποίου η ιδιωτικότητα δεν νοείται ως εμπόδιο στην ασφάλεια, αλλά ως συστατικό στοιχείο του κράτους δικαίου.

Sverige, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:970, όπου το ΔΕΕ υιοθέτησε ακόμη αυστηρότερη στάση, επισημαίνοντας ότι η πρόσβαση των αρχών σε δεδομένα πρέπει να υπόκειται σε προηγούμενη άδεια ή αποτελεσματικό έλεγχο ανεξάρτητης αρχής ή δικαστικού οργάνου.

32. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-793/19 και C-794/19, *SpaceNet*, 20.09.2022, ECLI:EU:C:2022:702, όπου η συλλογιστική αυτή επανεπιβεβαιώθηκε και κρίθηκε ότι η γενικευμένη και αδιακρίτως εφαρμοζόμενη διατήρηση δεδομένων αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης και μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο κατ' εξαίρεση και προσωρινώς, σε περιστάσεις συνδεδεμένες με σοβαρή απειλή κατά της εθνικής ασφαλείας.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► **Παράλειψη προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου και οι ερμηνευτικές παλινδρομήσεις της ΕΑΔΗΣΥ ως προς το άρθρο 102 ν. 4412/2016**

Η έλλειψη επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου δεν επιδέχεται θεραπείας δυνάμει του άρθρου 102 ν. 4412/2016

δημόσιες συμβάσεις – μη προσκόμιση επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου – αρχή της τυπικότητας – άρθρο 102 ν. 4412/2016 – αδυναμία συμπλήρωσης οικονομικής προσφοράς

ΕΑΔΗΣΥ (Κλιμ. 6ο), απόφαση αριθμ. 1440/2025, 22.09.2025

Στο πλαίσιο της υπό σχολιασμό απόφασης εξετάστηκαν έτι μία φορά τα όρια συμπλήρωσης της οικονομικής προσφοράς υποψήφιου οικονομικού φορέα σε περίπτωση παράλειψης προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου.

Στην προκειμένη περίπτωση, προκηρύχθηκε ανοιχτός ηλεκτρονικός διαγωνισμός κάτω των ορίων, με συνολική εκτιμώμενη αξία ύψους 112.750 ευρώ χωρίς Φ.Π.Α., με κριτήριο ανάθεσης την πλέον συμφέρουσα από οικονομική άποψη προσφορά μόνο βάσει τιμής. Στον εν θέματι διαγωνισμό, υπέβαλαν προσφορά πέντε υποψήφιοι οικονομικοί φορείς, συμπεριλαμβανομένης της προσφεύγουσας. Η τελευταία προσέβαλε την απόφαση κατακύρωσης της αναθέτουσας αρχής, αιτούμενη την ακύρωση αυτής κατά το μέρος που κρίθηκε απορριπτέα η προσφορά της.

Κεντρικός άξονας του ισχυρισμού της προσφεύγουσας περί της παρανομίας της ανωτέρω απορριπτικής κρίσης της αναθέτουσας αρχής αποτέλεσε το ότι η τελευταία στηρίχθηκε αποκλειστικά στην παράλειψη προσκόμισης μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα ορισμένων πιστοποιητικών, καθώς και των «ISO 9001» και «ISO 14001», τα οποία υπέβαλε προς τεκμηρίωση των τεχνικών απαιτήσεων του διαγωνισμού. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι τα επίμαχα έγγραφα αποτελούν τεχνικά φυλλάδια με αμιγώς τεχνικό περιεχόμενο, για τα οποία η διακήρυξη δεν απαιτούσε μετάφραση, ενώ, σε κάθε περίπτωση, η ανάδοχος εταιρεία είχε προσκομίσει τα ίδια ακριβώς πιστοποιητικά συνοδεία μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα, με αποτέλεσμα η αναθέτουσα αρχή να είχε περιέλθει σε γνώση του περιεχομένου τους. Επικουρικώς προέβαλε ότι, ακόμη και αν ήθελε θεωρηθεί ότι απαιτείτο η υποβολή μετάφρασης των παραπάνω εγγράφων, η παράλειψη εκπλήρωσης αυτής της υποχρέωσης συνιστά επουσιώδη πλημμέλεια, προς ίαση της οποίας η αναθέτουσα αρχή όφειλε να καλέσει την προσφεύγουσα να υποβάλει σχετικές διευκρινίσεις ή συμπληρώσεις δυνάμει του αρ-

θρου 102 ν. 4412/2016.

Αρχικά, η ΕΑΔΗΣΥ διέγνωσε ότι, υπό το πρίσμα του άρθρου 2.1.4 της διακήρυξης, σε συνδυασμό με τις διατάξεις του άρθρου 92 ν. 4412/2016, οι προσφέροντες οικονομικοί φορείς επέχουν την υποχρέωση να υποβάλλουν κάθε αλλοδαπό αποδεικτικό στοιχείο της προσφοράς, που δεν συνιστά ενημερωτικό και τεχνικό φυλλάδιο ή δεν έχει ειδικό τεχνικό περιεχόμενο, συνοδευόμενο από μετάφραση στην ελληνική γλώσσα. Ως εκ τούτου, τα ξενόγλωσσα έγγραφα που προσκομίζονται άνευ επίσημης μετάφρασης στα ελληνικά δεν μπορούν να ληφθούν νομίμως υπόψη, με αποτέλεσμα να υφίσταται ουσιώδης απόκλιση από τις απαιτήσεις της διακήρυξης που επιφέρει απόρριψη της προσφοράς. Επισημάνθηκε δε ότι, παρά τα περί του αντιθέτου προβαλλόμενα από την προσφεύγουσα, τα επίμαχα έγγραφα διαφοροποιούνται από τα τεχνικά φυλλάδια και τα έντυπα τεχνικού περιεχομένου, δεδομένου ότι έχουν δύναμη πιστοποίησης και δεν συνιστούν έγγραφα ενημερωτικού χαρακτήρα για εμπορικούς σκοπούς, με συνέπεια να υφίσταται υποχρέωση μετάφρασης αυτών.

Περαιτέρω, διευκρινίστηκε ότι η απόκτηση γνώσης του περιεχομένου αυτών εκ μέρους της αναθέτουσας αρχής από τα μεταφρασμένα έγγραφα που προσκόμισε η ανάδοχος δεν αίρει την υποχρέωση της προσφεύγουσας να συμμορφωθεί με τους όρους της διακήρυξης. Τουναντίον, ενδεικνύει τη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο προσφορών. Άλλωστε, βάσει των αρχών της ίσης μεταχείρισης και της τυπικότητας της διαδικασίας, η αναθέτουσα αρχή δεν δύναται να αντλήσει στοιχεία από την προσφορά της οριστικής αναδόχου, προκειμένου να καλύψει τις ελλείψεις της προσφοράς της προσφεύγουσας.

Βάσει των ανωτέρω, η παράλειψη της προσφεύγουσας να υποβάλει μεταφρασμένα στα ελληνικά τα ως άνω έγγραφα, τα οποία αποτελούσαν στοιχεία κρίσιμα για την επίκαιρη αξιολόγηση της καταλληλότητας της συγκεκριμένης προσφοράς, δεν επιδέχεται θεραπείας εκ των υστέρων σύμφωνα με το άρθρο 102 ν. 4412/2016, αλλά καθιστά άνευ ετέρου την τεχνική προσφορά απορριπτέα, σύμφωνα με το άρθρο 2.4.6 της διακήρυξης. Και τούτο, διότι οι διατάξεις του άρθρου 102 ν. 4412/2016, όπως αυτό ισχύει και μετά την αντικατάστασή του από το άρθρο 42 του ν. 4782/2021, δεν έχουν την έννοια ότι επιτρέπουν στην αναθέτουσα αρχή να δέχεται τη διόρθωση οποιωνδήποτε παραλείψεων, συμπεριλαμβανομένων και των παραλείψεων που συνεπάγονται υποχρεωτικώς τον αποκλεισμό του προσφέροντος.

Ως εκ τούτων, η ΕΑΔΗΣΥ απέρριψε την κρινόμενη προδικαστική προσφυγή.

Παρατηρήσεις

Λυδία Παπαγιαννοπούλου*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η υπό σχολιασμό απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ προστίθεται στην εκτενέστατη εξέταση της δυνατότητας συμπλήρωσης ή διόρθωσης μιας οικονομικής προσφοράς και των ορίων του άρθρου 102 ν. 4412/2016, ιδίως σε περιπτώσεις παράλειψης προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων. Το ζήτημα αυτό έχει επανειλημμένως απασχολήσει τους θεωρητικούς και νομολογιακούς κόλπους, αναδεικνύοντας τις ερμηνευτικές ταλαντώσεις του άρθρου 102 ν. 4412/2016 στη διελκυστίνδα της προστασίας της αρχής της τυπικότητας, αφενός, και της αναγκαιότητας διάσωσης των ελαττωματικών προσφορών για αμιγώς τυπικές πλημμέλειες, αφετέρου.

II. Η εξέλιξη του άρθρου 102 ν. 4412/2016

Μία από τις θεμελιώδεις αρχές που διαπνέουν το δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων είναι η αρχή της τυπικότητας, η οποία αποσκοπεί στη διαφύλαξη, αφενός, του σεβασμού των αρχών του ανταγωνισμού, της διαφάνειας και του ίσου μέτρου κρίσης, αφετέρου, της ανάγκης ευχερούς σύγκρισης των προσφορών μεταξύ τους καθώς και στην αποφυγή του κινδύνου αλλοίωσης αυτών¹. Σύμφωνα με την αρχή της τυπικότητας, δεδομένου ότι όλες οι διατάξεις της διακήρυξης καθιερώνουν ουσιώδεις όρους, υπό την επιφύλαξη ρητής αντίθετης διάταξης, οι προσφορές των διαγωνιζομένων πρέπει να τηρούν απόλυτα τους ουσιώδεις όρους της διακήρυξης υπό το πλήρες περιεχόμενό τους². Κάθε δε παράβαση ενός τέτοιου όρου συνεπάγεται καταρχήν το απαράδεκτο της προσφοράς³.

Παρέκκλιση στον ανωτέρω κανόνα εισάγει το άρθρο 102 ν. 4412/2016⁴, με το οποίο ενσωματώνονται στην εθνική

έννομη τάξη οι διατάξεις του άρθρου 56 παρ. 3 της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ⁵ και διανοίγεται καταρχήν ο δρόμος για τη διευκρίνιση ή συμπλήρωση στοιχείων της προσφοράς του οικονομικού φορέα. Ειδικότερα, μετά την αντικατάστασή του από το άρθρο 42 του ν. 4782/2021, το ισχύον άρθρο 102 ν. 4412/2016 κατοχυρώνει τη δυνατότητα ίασης ελλিপών ή λανθασμένων πληροφοριών ή τεκμηρίωσης αυτών καθώς και ελλিপών εγγράφων με υποβολή, συμπλήρωση ή αποσαφήνιση της οικονομικής προσφοράς των υποψηφίων εντός προθεσμίας από 10 έως 20 ημέρες από την ημερομηνία κοινοποίησης σε αυτούς της σχετικής πρόσκλησης. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η θεραπεία της οικονομικής προσφοράς να κινείται εντός των ορίων που χαρτογραφούν οι αρχές της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, πριν την αντικατάσταση από το άρθρο 42 του ν. 4782/2021, το άρθρο 102 ν. 4412/2016 προσδιόριζε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την εν λόγω διαδικασία⁷ και είχε ιδιαίτερα στενό ρυθμιστικό κλοιό, (αυτο)περιοριζόμενο στη διόρθωση ασαφειών ή ήσσονος σημασίας πλημμελειών, επουσιωδών παραλείψεων ή πρόδηλων τυπικών ή υπολογιστικών σφαλμάτων, ήτοι ουσιωδών πλημμελειών και μη πρόδηλων σφαλμάτων⁸. Σύμφωνα δε με την πάγια νομολογία, δεν ήταν θεραπεύσιμη η εκ των υστέρων συμπλήρωση ή διευκρίνιση μη υποβληθέντος ή μη νομίμως υποβληθέντος δικαιολογητικού⁹. Με την αντικατάστασή του από το άρθρο 42 του ν. 4782/2021 και την επέκταση της ρυθμιστικής εμβέλειας του άρθρου 102 ν. 4412/2016, επιχειρήθηκε η ουσιαστική μετατόπιση και πλήρης ευθυγράμμιση του εθνικού θεσμικού πλαισίου πλησιέστερα προς το πνεύμα του άρθρου 56 παρ. 3 της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ¹⁰.

2021, σσ. 260-265 επ. (260).

5. Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ, Η ερμηνεία του άρθρου 102 ν. 4412/2016 από τη νομολογία και η αρχή της τυπικότητας. Τελικά επήλθε ουσιαστική αλλαγή στην εφαρμογή του με τον ν. 4782/2021, ε-ΠΟΛΙΤΕΙΑ, 2024, σσ. 368-379 (369).

6. Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ, Η αρχή της τυπικότητας ως δικλείδα ασφαλείας για τη σύννομη διεξαγωγή του διαγωνισμού ή τροχοπέδη στην ανάγκη για ταχεία συμβασιοποίηση των προκηρυσσόμενων διαγωνισμών, ΘΠΔΔ, 2022, σσ. 1277, Δ. ΡΑΪΚΟΣ / Ε. ΒΛΑΧΟΥ / Ε. ΣΑΒΒΙΔΗ, Δημόσιες Συμβάσεις – Ν 4412/2016 – Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2018, τόμ. 1, σσ. 951-960, Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τα νέα άρθρα 102 και 310 Ν 4412/2016 μετά το Ν 4782/2021 και το νέο καθεστώς διόρθωσης και συμπλήρωσης προσφορών, ΠειρΝομ, 2021, σ. 4.

7. Ε.-Ε. ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ / Η. ΜΑΖΟΣ / Η. ΚΙΤΣΟΣ, Δημόσιες Συμβάσεις ν. 4412/2016, Νομολογιακή προσέγγιση & Πρακτική εφαρμογή, 2η έκδ., σ. 688.

8. Ε. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νομικά ζητήματα μέσα από τις αποφάσεις της ΑΕΠΠ, Δημόσιο Δίκαιο, 2018, σ. 423 επ.

9. ΣτΕ 505/2021, 388/2021, 781/2020, 1983/2018, ΣτΕ ΕΑ 1551/2021, 985/2021, 42/2020, 238/2019, 135/2018.

10. Βλ. Αιτιολογική έκθεση ν. 4782/2021, σ. 386, Χ. ΚΑΞΙΡΗ, Κανόνες

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

1. ΔΕΕ C-42/13, *Cartiera dell'Adda*, 06.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2345, σκ. 46 και 48, ΔΕΕ C-27/15, *Pizzo*, 02.06.2018, ECLI:EU:C:2016:404, σκ. 49, ΣτΕ 1819/2020, 127/2015, 1971/2013, 194/2011, 804/2010, 3084/2008, 1895/2007, 3769/2003, ΣτΕ ΕΑ 860, 689/2011, 1008/2009, 817/2008.

2. Δ. ΡΑΪΚΟΣ, Δίκαιο Δημόσιων συμβάσεων, 4η έκδ., 2022, σσ. 200-201, Α. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Δίκαιο δημοσίων συμβάσεων, 2024, σσ. 121-125, Κ. ΚΑΦΤΑΝΗ, Η αρχή της τυπικότητας στους δημόσιους διαγωνισμούς. Ακραιφνης τυπολατρεία ή αναγκαίος όρος της ισότητας και της διαφάνειας, ΔιΔικ, 2012, σσ. 545-563 (546).

3. ΣτΕ ΕΑ 248/2020, 50/2020, 42/2020, 159/2019, 30/2019, 127/2015, 733/2009, 423/2009, 311/2009, 264/2009, 79/2009, 1010/2008, ΣτΕ 194/2011, 1046/2010, 804/2010, 3084/2008.

4. Κ. ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ, Παρατηρήσεις στην ΔεφΑθ 410/2020 (Αναστ) – Η αρχή της τυπικότητας στους δημόσιους διαγωνισμούς, ΘΠΔΔ,

Ratio αυτής της αναμόρφωσης του κανονιστικού πλαισίου συμπλήρωσης των οικονομικών προσφορών είναι η καλλιέργεια πρόσφορου εδάφους για την ανάπτυξη του ευρύτερου δυνατού υγιούς ανταγωνισμού, η αποσόβηση του κινδύνου της τυπολατρίας και του φορμαλισμού και η διευκόλυνση της πρόσβασης των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, προς όφελος της επιτυχούς έκβασης των διαγωνιστικών διαδικασιών και της καλύτερης εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος¹¹.

III. Οριοθέτηση της δυνατότητας συμπλήρωσης ή διευκρίνισης οικονομικών προσφορών

Η ανωτέρω εξουσία της αναθέτουσας αρχής να καλεί τους οικονομικούς φορείς σε συμπλήρωση ή διευκρίνιση των προσφορών τους έχει ερμηνευτεί και οριοθετηθεί από τη νομολογία του ΔΕΕ, η οποία αποτυπώνεται ευσύντοπα στην αιτιολογική έκθεση του άρθρου 42 του ν. 4782/2021. Συγκεκριμένα, κρίνεται επιτρεπτή η διόρθωση ή συμπλήρωση των στοιχείων ενός φακέλου υποψηφιότητας, υπό την προϋπόθεση ότι (α) δεν τροποποιείται η προσφορά του οικονομικού φορέα με τέτοιον τρόπο, ώστε να του δίνεται αθέμιτο πλεονέκτημα έναντι των λοιπών συμμετεχόντων στη διαδικασία ανάθεσης της σύμβασης¹², και (β) είναι αντικειμενικά εξακριβώσιμος ο προγενέστερος χαρακτήρας των στοιχείων που πρόκειται να θεραπευθούν σε σχέση με το πέρας της ταχθείσας για την υποβολή υποψηφιότητας προθεσμίας¹³.

Περαιτέρω, έχει παγιωθεί νομολογιακά ότι απόλλυται η σχετική εξουσία της αναθέτουσας αρχής στην περίπτωση που οι τυχόν πλημμέλειες μιας προσφοράς αφορούν υποχρέωση που έχει ρητώς επιβληθεί επί ποινή αποκλεισμού στη σχετική διακήρυξη και προβλέπεται με σαφή, ακριβή και άνευ αμφισημιών όρο¹⁴. Και τούτο, διότι η

αναθέτουσα αρχή οφείλει να τηρεί αυστηρά τους όρους που η ίδια θέτει¹⁵ και αποστερείται της δυνατότητας να προβεί σε άλλου είδους ερμηνεία, προκειμένου να διασώσει την ελλιπή προσφορά¹⁶. Σε αυτές τις περιπτώσεις, λοιπόν, αποτελεί δέσμια αρμοδιότητα της Επιτροπής Διαγωνισμού να αποκλείσει την πλημμελή προσφορά¹⁷ υπό το πρίσμα των αρχών της ισότιμης μεταχείρισης των διαγωνιζομένων και της διαφάνειας της διαδικασίας¹⁸.

IV. Υποχρέωση επίσημης επικυρωμένης μετάφρασης αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων

Σύμφωνα με το άρθρο 92 παρ. 4 του ν. 4412/2016, οι προσφορές και τα περιλαμβανόμενα σε αυτές στοιχεία συντάσσονται στην ελληνική γλώσσα ή συνοδεύονται από επίσημη μετάφραση αυτών στην ελληνική γλώσσα. Ιδίως δε, τα αλλοδαπά ιδιωτικά έγγραφα δύνανται να συνοδεύονται από επίσημη μετάφραση στα ελληνικά.

Δέον να λεχθεί ότι προσδιορίζονται νομοθετικά οι περιπτώσεις όπου μπορεί να επιτραπεί η υποβολή ιδιωτικών εγγράφων σε άλλη γλώσσα, χωρίς τη συνοδεία μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα¹⁹. Ειδικότερα, η αναθέτουσα αρχή δύναται να προβλέψει ρητά στη διακήρυξη την υποβολή ξενόγλωσσων ενημερωτικών και τεχνικών φυλλαδίων καθώς και λοιπών εντύπων - εταιρικών ή μη - με ειδικό τεχνικό περιεχόμενο, άνευ μετάφρασης στην ελληνική, διότι αυτά εμπεριέχουν στοιχεία, όπως αριθμούς, αποδόσεις σε διεθνείς μονάδες, μαθηματικούς τύπους και σχέδια, που είναι δυνατόν να διαβαστούν σε κάθε γλώσσα, χωρίς μετάφραση.

Η σχετική ευχέρεια της αναθέτουσας αρχής ενεργοποιείται με την προσθήκη αντίστοιχου όρου στη διακήρυξη. Επουδενί δεν θεσπίζεται μια άνευ ετέρου αυτοδίκαιη δυνατότητα των οικονομικών φορέων να απαλλάσσονται αυτής της υποχρέωσης ή η απόλυτη ελευθερία της αναθέτουσας αρχής να αποφαίνεται το πρώτον για την αποδοχή τέτοιων εγγράφων αμετάφραστων, κατά το στάδιο

προαποδείξης ως προς τη (μη) συνδρομή λόγου αποκλεισμού και την πλήρωση κριτηρίων ποιοτικής επιλογής, ΘΠΔΔ, 2022, σσ. 1338-1349, σ 1340.

11. Αιτιολογική έκθεση ν. 4782/2021 σ. 386, Μ.-Χ. ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1894/2022 (Ν 3900/2010) – Το νέο καθεστώς συμπλήρωσης/διευκρίνισης των δικαιολογητικών κατακύρωσης και οι περιπτώσεις επιτρεπτής αναδρομικής τροποποίησης όρων διακήρυξης: «ενέσεις» ρεαλισμού και ευελιξίας στο δίκαιο των δημόσιων συμβάσεων ή πηγή ανισοτήτων και αδιαφάνειας», ΘΠΔΔ, 2022, σσ. 1405-1410 (1410).

12. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-523/16 και C-536/16, *MA.T.I. SUD*, 28.02.2018, ECLI:EU:C:2018:122, σκ. 50-51.

13. ΔΕΕ C-496/99P, *Επιτροπή/CAS Succhi di Frutta*, 29.04.2004, ECLI:EU:C:2004:236, σκ. 115.

14. ΔΕΕ C-309/18, *Lavorgna*, 02.05.2019, ECLI:EU:C:2019:350, σκ. 20-22, ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-523/16 και C-536/16, *MA.T.I. SUD*, 28.02.2018, ECLI:EU:C:2018:122, σκ. 49, ΔΕΕ C-199/15, *Ciclat*, 10.11.2016, ECLI:EU:C:2016:853, σκ. 30, ΔΕΕ C-27/15, *Pizzo*, 02.06.2016, ECLI:EU:C:2016:404, σκ. 49, ΔΕΕ C-42/13, *Cartiera dell'Adda*, 06.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2345, σκ. 46 και 48, ΣτΕ 56/2024, 1864/

2023, 2514/2022, 147/2022, 2647/2022.

15. ΔΕΕ C-927/19, *Klaipėdos regiono atliekų tvarkymo centras*, 07.09.2021, ECLI:EU:C:2021:700, σκ. 93, ΔΕΕ C-599/10, *SAG ELV Slovensko k.a.*, 29.03.2012, ECLI:EU:C:2012:191, σκ. 40, ΔΕΕ C-336/12, *Manova*, 10.10.2013, ECLI:EU:C:2013:647, σκ. 36 και 40.

16. Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ, Η ερμηνεία του άρθρου 102 ν. 4412/2016 από τη νομολογία και η αρχή της τυπικότητας, ό.π., σ. 374.

17. ΣτΕ 1046/2010, ΕΑΔΗΣΥ 690/2023, 63/2022, ΑΕΠΠ 199/2022.

18. ΔΕΕ C-309/18, *Lavorgna*, 02.05.2019, ECLI:EU:C:2019:350, σκ. 20-22, ΔΕΕ C-199/15, *Ciclat*, 10.11.2016, ECLI:EU:C:2016:853, σκ. 30, ΔΕΕ C-27/15, *Pizzo*, 02.06.2016, ECLI:EU:C:2016:404, σκ. 49, ΔΕΕ C-42/13, *Cartiera dell'Adda*, 06.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2345, σκ. 46 και 48, ΔΕΕ C-19/00, *Siac Construction*, 18.10.2001, ECLI:EU:C:2001:553, σκ. 34 και 44, ΣτΕ 2514/2022, 147/2022, 1646/2022, ΣτΕ ΕΑ 293/2021, 30/2019, ΕΑΔΗΣΥ 690/2023, 63/2022, ΑΕΠΠ 199/2022.

19. Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ, Οι δημόσιες συμβάσεις παροχής προμηθειών και παροχής υπηρεσιών, 2025, σ. 14.

της αξιολόγησης των προσφορών, κατ' ανεπίτρεπτη μεταβολή του παγιωθέντος κανονιστικού πλαισίου της διακήρυξης και της έναντι όλων (τόσο της αναθέτουσας αρχής όσο και των συμμετεχόντων) δεσμευτικότητας της τελευταίας²⁰.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η προσήκουσα προσκόμιση αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων προϋποθέτει καταρχήν τη συνοδεία αυτών από επίσημη μετάφραση στην ελληνική γλώσσα, εκτός αν έχει τεθεί ρητή εξαίρεση στη διακήρυξη ως προς εκείνα που φέρουν αμιγώς τεχνικά χαρακτηριστικά.

V. Η μη προσκόμιση επίσημης μετάφρασης αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων και οι παλινδρομήσεις της ΕΑΔΗΣΥ

Παρά την αξιούμενη από τον νόμο και διακήρυξη μετάφραση των αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων, δεν αποκλείεται οι οικονομικοί φορείς να παραλείψουν να την προσκομίσουν, όπως και στην υπό σχολιασμό υπόθεση²¹. Στις περιπτώσεις αυτές, εγείρεται έντονος προβληματισμός ως προς το κατά πόσον είναι επιτρεπτή η συμπλήρωση μιας τέτοιας πλημμέλειας βάσει του άρθρου 102 του ν. 4412/2016.

Η ΕΑΔΗΣΥ, στη συντριπτική πλειοψηφία των συναφών αποφάσεών της, διαγιγνώσκει την αδυναμία θεραπείας μιας τέτοιας παράλειψης δυνάμει του άρθρου 102 ν. 4412/2016²², όπως και στην υπό σχολιασμό απόφαση. Ο συλλογισμός της ρεvidεται στο ότι τοιαύτη ίαση δεν δύναται να οδηγήσει σε αποκατάσταση πλημμέλειας που επιφέρει τον αποκλεισμό του συμμετέχοντος. Αντίθετη παραδοχή θα συνιστούσε ανεπίτρεπτη εκ των υστέρων τροποποίηση ήδη υποβληθείσας προσφοράς με την το

πρώτον μεταγενέστερη υποβολή της αξιούμενης μετάφρασης, κατά παράβαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης των διαγωνιζομένων, του ανόθευτου ανταγωνισμού, της νομιμότητας της διαδικασίας και της διαφάνειας²³. Κατά συνέπεια, τα ιδιωτικά αλλοδαπά έγγραφα που προσκομίζονται άνευ μετάφρασης θεωρούνται ως μη νομίμως υποβληθέντα²⁴ και η πλημμέλεια αυτών χαρακτηρίζεται ως ουσιώδης παράλειψη, μη επιδεχόμενη συμπλήρωσης, που οδηγεί στην απόρριψη της προσφοράς κατά δεσμία αρμοδιότητα της αναθέτουσας αρχής²⁵.

Η προσέγγιση αυτή εγκολπώνεται μια ιδιαιτέρως αυστηρή ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 102 ν. 4412/2016, καθώς αποδίδει πρωτεύουσα σημασία στην τυπική πληρότητα των υποβαλλόμενων εγγράφων που προβλέπονται επί ποινή αποκλεισμού και περιορίζει σημαντικά το ρυθμιστικό πεδίο του μηχανισμού συμπλήρωσης ή διευκρίνισης προσφορών, ακόμα και μετά τις αλλαγές που επέφερε ο ν. 4782/2021. Ούτως, διατηρεί τη συστατική ερμηνεία του προϊσχύσαντος κανονιστικού πλαισίου, θέτοντας τροχοπέδη στη διάσωση προσφορών με αμιγώς τυπικές πλημμέλειες, ακόμα και όταν είναι αντικειμενικώς εξακριβώσιμος ο προγενέστερος χαρακτήρας των προς συμπλήρωση στοιχείων και ο προσφέρων δεν περιέρχεται σε ευμενέστερη θέση.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν ορισμένες αντίρροπες γραμμές της ΕΑΔΗΣΥ, σύμφωνα με τις οποίες η πλημμέλεια της μη προσκόμισης επίσημης επικυρωμένης μετάφρασης αλλοδαπών ιδιωτικών εγγράφων, που δεν αποτελούν τεχνικά φυλλάδια με ειδικό τεχνικό περιεχόμενο, δύναται να ιαθεί δυνάμει του άρθρου 102 του ν. 4412/2016, καθότι, αφενός, η καταρχήν κατάθεση του επίμαχου εγγράφου δεν αμφισβητείται, αφετέρου, η συμπλήρωση αυτή δεν συνεπάγεται τη μεταβολή της προσφοράς του οικονομικού φορέα και αφορά σε διευκρίνιση/επεξήγηση αντικειμενικώς εξακριβώσιμων δεδομένων που ίσχυαν κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς²⁶. Μάλιστα, έχει κριθεί ότι είναι θεραπεύσιμη μια τέτοια πλημμέλεια, ακόμα και όταν προβλέπεται σε όρο της διακήρυξης που έχει τεθεί επί ποινή αποκλεισμού²⁷.

Αυτή η λύση φαίνεται να εναρμονίζεται πλήρως με το γράμμα και το πνεύμα του νυν ισχύοντος άρθρου 102 ν. 4412/2016, δρασκελίζοντας μια τυπολατρική βάση που θα οδηγούσε στον αποκλεισμό των προσφορών των οικονομικών φορέων για μια καθαρά τυπική και επουσιώδη πλημμέλεια, όπως αυτή της έλλειψης επίσημης

20. ΑΕΠΠ 168/2021, σκ. 25, ΑΕΠΠ 116/2019, σκ. 39, ΑΕΠΠ 1384/2019, σκ. 31.

21. Αξίζει να σημειωθεί ότι η υπό σχολιασμό απόφαση ακολούθησε την πάγια νομολογία ως προς τη φύση των πιστοποιητικών «ISO 9001» και «ISO14001», κάνοντας δεκτό ότι συνδέονται με τεχνικές απαιτήσεις, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι το περιεχόμενό τους είναι τεχνικό, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται από τα τεχνικά φυλλάδια και τα έντυπα τεχνικού περιεχομένου και να απαιτείται να υποβάλλονται συνοδεία ελληνικής μετάφρασης (βλ. ΣτΕ 277/2011, ΣτΕ ΕΑ 42/2020, 291/2019, 131/2019, ΔΕφΑθ 1344/2025, 1172/2023, 2351/2023, 1713/2022, ΔΕφΠειρ Α233/2022, Α273/2022, 7/2019, ΔΕφΚομ Α76/2024, Α59/2022, Ν15/2019, ΔΕφΧαν 10/2020). Μολαταύτα, η υπ' αρ. απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ απέκλινε από την ανωτέρω νομολογία, διαπιστώνοντας ότι τα πιστοποιητικά ISO 9001:2015 και 14001:2015 αποτελούν έντυπα με αμιγώς τεχνικά χαρακτηριστικά, που είναι δυνατόν να διαβασθούν σε κάθε γλώσσα και είναι καταχωρισμένα σε επίσημους ιστοτόπους φορέων πιστοποίησης, στους οποίους υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση μέσω διαδικτύου, εξ ου και δεν απαιτείται να συνοδεύονται από επίσημη μετάφρασή τους στην ελληνική γλώσσα (ΕΑΔΗΣΥ 1863/2023, σκ. 6).

22. ΕΑΔΗΣΥ 61/2025, σκ. 9, 116/2025, σκ. 21, 503/2024, σκ. 13, 594/2022, σκ. 18, ΑΕΠΠ 318/2022, σκ. 23, 1298/2021, σκ. 33.

23. Ibid.

24. ΕΑΔΗΣΥ 487/2023, σκ. 15.

25. ΔΕφΠειρ 85/2024, ΔΕφΑθ 1172/2023, 866/2023, 414/2023, ΔΕφΘεσ 438/2023, 394/2023.

26. ΕΑΔΗΣΥ 210/2023, σκ. 16, 846/2022, σκ. 18.

27. ΕΑΔΗΣΥ 591/2022, σκ. 18.

μετάφρασης. Και τούτο, διότι η πλημμέλεια έγκειται αποκλειστικά στον αμιγώς τυπικό λόγο του μη προσήκοντος τρόπου υποβολής του εγγράφου²⁸, και όχι στην ουσιαστική απόδειξη της πλήρωσης του αντίστοιχου όρου της διακήρυξης.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές οι ερμηνευτικές παλινδρομήσεις της ΕΑΔΗΣΥ πλήττουν την ασφάλεια δικαίου και δημιουργούν δύο επίπεδα προστασίας στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων, υιοθετώντας, αφενός, ένα πιο αυστηρό και τυπολατρικό μοντέλο, αφετέρου, ένα πιο ευέλικτο μοντέλο συμπλήρωσης ή διευκρίνισης προσφορών.

Αντί επιλόγου

Η υπό σχολιασμό υπόθεση αναδεικνύει την επιφυλακτικότητα της ΕΑΔΗΣΥ να προάγει την ερμηνεία του ισχύ-

οντος άρθρου 102 ν. 4412/2016 κατά τρόπο συμβατό με τον νομοθετικά επιδιωκόμενο σκοπό της αποφυγής της τυπολατρίας. Η άνευ ετέρου απόρριψη των προσφορών λόγω μη προσκόμισης της μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου που αξιώνεται επί ποινή απαραδέκτου καταλήγει τελικά να ευνοεί τον υπέρμετρο φορμαλισμό και τον αδικαιολόγητο αποκλεισμό των προσφορών. Αντιθέτως, θα ήταν σκόπιμο να υιοθετείται μια πιο ευέλικτη προσέγγιση που θα επέτρεπε τη συμπλήρωση μιας τέτοιας πλημμέλειας ενόψει του αμιγώς τυπικού χαρακτήρα της, όπως έχει διστακτικά κρίνει σε ορισμένες περιπτώσεις η ΕΑΔΗΣΥ. Ανάγεται, λοιπόν, σε αδήριτη ανάγκη η διαμόρφωση μιας ευέλικτης και ενιαίας ερμηνευτικής γραμμής προς αυτή την κατεύθυνση, η οποία θα ευθυγραμμίζεται πλήρως με το ισχύον άρθρο ν. 4412/2016.

---

28. Πρβλ. ΔΕφΚομ 75/2022, σκ. 23.

► **Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής**

Στις 17 Οκτωβρίου 2025 πραγματοποιήθηκε στο Βελιγράδι της Σερβίας η δεύτερη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής (Steering Committee Meeting) του Προγράμματος. Στο πλαίσιο της συνάντησης, τα μέλη της Επιτροπής συζήτησαν για την πορεία του Προγράμματος και τις μελλοντικές δραστηριότητες. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, συμμετείχαν η κα Έλλη Τσιτσιπά και η κα Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου-Δημητριάδου.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)**

Στις 27-31 Οκτωβρίου 2025 πραγματοποιήθηκε η πρώτη εκπαιδευτική επίσκεψη (study visit) του Προγράμματος στη Σουηδία, στην οποία συμμετείχαν 10 εργαζόμενοι του Υπουργείου Εργασίας, Απασχόλησης, Βετεράνων και Κοινωνικών Υποθέσεων της Σερβίας. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, οι συμμετέχοντες ξεναγήθηκαν στα κεντρικά γραφεία της Σουηδικής Δημόσιας Υπηρεσίας Απασχόλησης (Arbetsförmedlingen) στη Στοκχόλμη, όπου πραγματοποιήθηκαν ενημερώσεις και παρουσιάσεις σχετικά με τη στρατηγική EURES. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες επισκέφθηκαν την υπηρεσία Öresund Direkt στο Μάλμε, όπου συζητήθηκαν επιχειρησιακά ζητήματα διασυνοριακής κινητικότητας.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **6η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Ελένη Αντωνιάδου, Δ.Ν., Εντεταλμένη Διδάσκουσα Εργατικού Δικαίου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ – 24 Νοεμβρίου 2025**

Στις 24 Νοεμβρίου 2025 πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο «Δ. Ευρυγένη» του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) η 6η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την κα Ελένη Αντωνιάδου, Δ.Ν., Εντεταλμένη Διδάσκουσα Εργατικού Δικαίου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ, η οποία ανέπτυξε εισήγηση με θέμα «Η προστασία από την απόλυση σύμφωνα με το άρθρο 24 του Αναθεωρη-

μένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και το ελληνικό δίκαιο της καταγγελίας».

Η εκδήλωση διοργανώθηκε από το ΚΔΕΟΔ και την Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ).

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδυμοποίησης με την Ιορδανία σε συνεργασία με τη Γερμανία και την Ισπανία “Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence” (JO 22 NDICI TE 01 24) – Πρώτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής και εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off event)**

Η πρώτη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής, καθώς και η εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off event) του Προγράμματος, πραγματοποιήθηκαν στις 30 Νοεμβρίου 2025, στο Αμμάν της Ιορδανίας. Στην εκδήλωση απηύθυναν εναρκτήριοι χαιρετισμούς ο Εξοχ. κ. Sami Smeirat, Υπουργός Ψηφιακής Οικονομίας και Επιχειρηματικότητας της Ιορδανίας και Project Leader του Προγράμματος από την πλευρά της Ιορδανίας, ο Εξοχ. κ. Pierre-Christophe Chatzisavas, Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ιορδανία, η Εξοχ. κα Ειρήνη Ρίγα, Πρόεδρος της Ελλάδας στην Ιορδανία, και η κα Βιργινία Τζώρτζη, Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΔΠΘ και Γραμματέας του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, συμμετείχαν, ακόμη, η κα Έλλη Τσιτσιπά, η κα Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου-Δημητριάδου και η κα Μαρία Χαλυβοπούλου.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)**

Στις 8-12 Δεκεμβρίου 2025 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα η πρώτη εκπαιδευτική επίσκεψη (study visit) του Προγράμματος, στην οποία συμμετείχαν εργαζόμενοι της Φορολογικής Διοίκησης του Υπουργείου Οικονομικών της Σερβίας. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, οι συμμετέχοντες ξεναγήθηκαν στα κεντρικά γραφεία της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) καθώς και στη Φορολογική και Τελωνειακή Ακαδημία, όπου παρακολούθησαν παρουσιάσεις σχετικά με τη σχεδίαση και υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα εργαλεία πληροφορικής και τη μεθοδολογία ηλεκτρονικής μάθησης, και τα προγράμματα εισαγωγικής εκπαίδευσης.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **7η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένο ομιλητή τον Νικόλαο Παπαδόπουλο, Δ.Ν. Παν/μίου του Μάαστριχτ, Λέκτορα Ευρωπαϊκής Σχολής Δικαίου και Διακυβέρνησης, EPLO – 10 Δεκεμβρίου 2025**

Στις 10 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο «Δ. Ευρυγένη» του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) η 7η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένο ομιλητή τον κ. Νικόλαο Παπαδόπουλο, Δ.Ν. Παν/μίου του Μάαστριχτ, Λέκτορα Ευρωπαϊκής Σχολής Δικαίου και Διακυβέρνησης, EPLO, ο οποίος ανέπτυξε εισήγηση με θέμα «Αναζητώντας την Κοινωνική Ευρώπη: Η κοινωνική διάσταση της ΕΕ μέσα από το παράδειγμα των κατώτατων μισθών».

Η εκδήλωση διοργανώθηκε από το ΚΔΕΟΔ και την Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ).

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία σε συνεργασία με την Ισπανία “Strengthening the capacities for enforcement of the environmental legislation” (MK 20 IPA EN 01 23) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής**

Στις 12 Δεκεμβρίου 2025 πραγματοποιήθηκε στα Σκόπια η τέταρτη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του Προγράμματος, κατά την οποία τα μέλη αξιολόγησαν την πρόοδο του Προγράμματος και αντάλλαξαν απόψεις σχετικά με τις επόμενες δράσεις. Από την ελληνική πλευρά συμμετείχε η Junior Project Leader του Προγράμματος, κα Ανθούλα Παπαδοπούλου, Διπλ. Χημικός Μηχανικός MSc, από τη Γενική Διεύθυνση Ανάπτυξης & Περιβάλλοντος της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Μαρία Χαλυβοπούλου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Β' Εξάμηνο 2025

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-650/22, FIFA, 04.10.2024, ECLI:EU:C:2024:824. Επί της εφαρμογής των άρθρων 45 και 101 ΣΛΕΕ, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1207

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Το περιβαλλοντικό dumping και οι υποχρεώσεις των κρατών σύμφωνα με το ΕΔΔΑ: η απόφαση-πρότυπο "Terra dei Fuochi", Cannavacciuolo κατά Ιταλίας (30.1.2025), ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 476

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Η ακρόαση του τέκνου στην πολιτική δίκη, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1013

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Η προστασία του περιβάλλοντος στον ευρωπαϊκό χώρο (ιδίως στην ΕΣΔΑ) και η προβληματική της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, ΔτΑ 105/2025, σ. 773

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.10.2025 στην υπόθεση Greenpeace Nordic και λοιποί κατά Νορβηγίας. Αρ. προσφ. 34068/21) - Χαρτογράφηση των υποχρεώσεων της Πολιτείας έναντι της Κλιματικής Αλλαγής, ΠερΔικ 4/2025, σ. 588

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 06.05.2025 στην υπόθεση L.F. και λοιποί κατά Ιταλίας. Τα περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον του ΕΔΔΑ: η διάκριση με τα ζητήματα κλιματικής αλλαγής και η σημασία του άρθρου 2 ΕΣΔΑ για το δικαίωμα στη ζωή στο πλαίσιο αυτό, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 405

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 12.06.2025 στην υπόθεση Krpelík κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα ΑμεΑ: η σύγκλιση (:) της νομολογίας του ΕΔΔΑ με τις απαιτήσεις της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των ΑμεΑ, ΕΕ-ΕυρΔ 2/2025, σ. 265

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Το μέλλον της νομολογίας «Βόσπορος» περί ισοδύναμης προστασίας μετά την πιθανή προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ: το ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης και η σχέση εμπιστοσύνης ΕΕ-ΕΔΔΑ ως βιώσιμη λύση, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 169

ΖΗΣΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 26.08.2025 στην υπόθεση Βερβελέ κατά Ελλάδας. Η «επιγενόμενη» αναποτελεσματικότητα του ένδικου βοηθήματος του Ν. 4239/2014 για την υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 411

ΚΑΨΑΛΗ Α.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 486/2025. Κατάργηση της δίκης και παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 690

ΚΥΠΡΟΥΛΗ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3487/2024. Προσβολή τιμής, υπόληψης και εικόνας από δημοσίευμα, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 452

ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ Π., Το συνταγματικό πλαίσιο του δικαιώματος επικοινωνίας και οι προϋποθέσεις άρσης του απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας, ΔτΑ 105/2025, σ. 687

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ Α., Η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το Ελεγκτικό Συνέδριο: οι κοινές δικαιοτικές αξίες και αρχές με το Σύνταγμα της Ελλάδος μέσα από τη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΘΠΔΔ 11/2025, σ. 1052

ΜΠΑΛΤΣΑΒΙΑ Ο., Η Απόφαση Vervele κατά Ελλάδας (ΕΔΔΑ 34012/20) και η εύλογη διάρκεια της δίκης: νομική ανάλυση και προκλήσεις για το ελληνικό δικαστικό σύστημα, ΘΠΔΔ 10/2025, σ. 982

ΜΟΥΣΙΑΔΟΥ Α., Τα δικαιώματα του ανθρώπου και η επίδραση τους στην ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας: μια δυναμική εν εξελίξει, Αρμ 9/2025, σ. 889

ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ Γ., Η οριοθέτηση της ελευθερίας της έκφρασης επί προσβολής του Δικαστηρίου: η απόφαση του ΕΔΔΑ, της 8ης Απριλίου 2025, στην υπόθεση Βακονιό κατά Σερβίας (αριθ. προσφ. 47600/17), ΔτΑ 104/2025, σ. 479

ΠΛΑΤΗΣ Ι., Η πρόβλεψη του περιορισμού δικαιώματος στον νόμο: εθνική και υπερεθνική νομολογιακή προσέγγιση, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 154

ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Μία ιστορική δικαστική απόφαση για την ελευθερία του Τύπου και την ερευνητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα, ΔτΑ 105/2025, σ. 803

ΤΣΑΓΚΑΛΙΔΗΣ Α., Η κάλυψη των βιοτικών και επαγγελματικών αναγκών μετά τη δέσμευση περιουσιακών στοιχείων: με αφορμή την «παγερή» ΟΛΑΠ 3/2025, ΠοινΧρ 8/2025, σ. 633

ΤΣΑΓΚΑΡΛΙΩΤΗ Ε. / ΚΕΦΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 618/2025. Το τεκμήριο αθωότητας στις διαφορές από δημοσιονομικές διορθώσεις, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 703

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 769/2025. Η πραγμάτωση του δικαιώματος της έκφρασης στο ευρύ πεδίο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 440

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Οι εξουσίες ελέγχου της Επιτροπής κατά το ενωσιακό δίκαιο ανταγωνισμού, ΔΕΕ 11/2025, σ. 1049

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-124/21 P, International Skating Union/Επιτροπή, 21.12.2023, ECLI:EU:C:2023:1012. Περιορισμός του ανταγωνισμού - Κανόνες της ISU περί επιλεξιμότητας και χορήγησης αδειών, ΔΕΕ 11/2025, σ. 1081

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-331/21, EDP – Energias de Portugal κ.λπ., 26.10.2023, ECLI:EU:C:2023:812. Αγορά προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας - Ρήτρα μη ανταγωνισμού, ΔΕΕ 7/2025, σ. 711

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-746/21 P, Altice Group Lux/Επιτροπή, 09.11.2023, ECLI:EU:C:2023:836. Έλεγχος των συγκεντρώσεων μεταξύ επιχειρήσεων, ΔΕΕ 10/2025, σ. 977

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-650/22, FIFA, 04.10.2024, ECLI:EU:C:2024:824. Επί της εφαρμογής των άρθρων 45 και 101 ΣΛΕΕ, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1207

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Το product hopping στον φαρμακευτικό τομέα ως μορφή καταχρηστικής εκμετάλλευσης δεσπόζουσας θέσης/θέσης μονοπωλιακής ισχύος υπό το πρίσμα των δικαίων ελεύθερου ανταγωνισμού της ΕΕ και των ΗΠΑ (άρθρο 102 ΣΛΕΕ και Section 2 της Sherman Act), ΕπισκΕΔ 2/2025, σ. 205

ΚΙΝΙΝΗ Ε., Η ευθύνη των διοικούντων για τα πρόστιμα που επιβάλλονται στην επιχείρηση σε περίπτωση παράβασης των κανόνων ανταγωνισμού, ΕΕμπΔ 3/2025, σ. 545

ΚΙΝΙΝΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-393/23, Athenian Brewery και Heineken, 13.02.2025, ECLI:EU:C:2025:85. Η οικονομική ενότητα και η δωσιδικία της ομοδικίας κατά τον Κανονισμό 1α, ΕΕμπΔ 4/2025, σ. 1198

ΜΑΜΑΛΗ Ι., Ζητήματα δικαίου προστασίας καταναλωτή, δικαίου διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίου ανταγωνισμού στο πλαίσιο του «metaverse», ΕλλΔνη 4/2025, σ. 961

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ Π., Η διαπερατότητα του δημόσιου τομέα από τον ιδιωτικό: η περίπτωση του e-ΕΦΚΑ, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 732

ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ Δ., Η εφαρμογή των κανόνων του ελεύθερου ανταγωνισμού στις αγορές εργασίας, ΧρΙΔ 8/2025, σ. 561

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΖΥΓΟΥΡΗ Φ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 191/2025. Η απαγόρευση των διακρίσεων στον χώρο εργασίας - Ηλικιακά όρια για τον διορισμό στην ΕΥΠ, ΘΠΔΔ 10/2025, σ. 959

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-38/24, Bervidi, 11.09.2025, ECLI:EU:C:2025:184. Απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων λόγω αναπηρίας, Αρμ 11/2025, σ. 1223

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣυμβΕφΑθ 21/2025. Ευρωπαϊκή Σύμβαση Έκδοσης, Αρμ 12/2025, σ. 1312

ΟΡΦΑΝΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-305/22, C.J. (Exécution d'une condamnation à la suite d'un MAE), 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:665. Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης εκδοθέν με σκοπό την εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής, ΕυΔικ 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΑΣΥΛΟ

ΓΑΛΑΝΗΣ Π. / ΜΠΑΪΚΟΥΣΗΣ Χ., Η επαναξιολόγηση του καθεστώτος του πρόσφυγα στο διεθνές δίκαιο λόγω κλιματικών πιέσεων, ΔιΔικ 4/2025, σ. 549

ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Σ., Η ένταξη σε ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα ως λόγος χορήγησης προσφυγικού καθεστώτος στη νομολογία των ελληνικών διοικητικών δικαστηρίων και των Ανεξάρτητων Επιτροπών της Αρχής Προσφυγών, ΔιΔικ 4/2025, σ. 563

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-610/23, Al Nasiria, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:514. Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας, Αρμ 8/2025, σ. 876

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-97/24, Ο Υπουργός Παιδιών, Ισότητας, Αναπηρίας, Ένταξης και Νεολαίας, 01.08.2025, ECLI:EU:C:2025:594. Απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων διεθνή προστασία – Έλλειψη προσβάσεως στις υλικές συνθήκες υποδοχής, Αρμ 9/2025, σ. 988

ΜΑΡΜΑΡΙΔΗΣ Γ., Η απόδειξη στη δίκη του ασύλου: ένα νομικό ζήτημα, ΔιΔικ 4/2025, σ. 576

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-217/23, Laghman, 27.03.2025, ECLI:EU:C:2025:218. Ανήκει σε «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» το θύμα βεντέτας, ΕΕΕυρΔ 2/2026, σ. 235

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-349/24, Nuratau, 05.06.2025, ECLI:EU:C:2025:397. Η αξίωση για βιώσιμη ζωή και τα αδιέξοδα του συστήματος διεθνούς προστασίας, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 385

ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 12.06.2025 στην υπόθεση Kreluk κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα ΑμεΑ: η σύγκλιση (:) της νομολογίας του ΕΔΔΑ με τις απαιτήσεις της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των ΑμεΑ, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 265

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε. / ΣΤΑΘΗ Β., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 177

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 337

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Η αξίωση αποζημίωσης του παράνομως αποκλεισθέντος από δημόσιο διαγωνισμό για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις της αναθέτουσας αρχής, ΔιΔικ 4/2025, σ. 541

ΒΑΓΙΑΣ Ι., Επίκαιρα ζητήματα σχετικά με τον προσυμβατικό έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Θεσμικές διασταυρώσεις και συνθέσεις κατά τον έλεγχο νομιμότητας των δημόσιων συμβάσεων, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 766

ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ Χ., Ν 5218/2025 μία ουσιαστική νομοθετική πρωτοβουλία για τις δημόσιες συμβάσεις ή απλώς μια ακόμη χαμένη ευκαιρία;, ΘΠΔΔ 11/2025, σ. 985

ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ Ε.-Ε., Επίκαιρα ζητήματα σχετικά με τον προσυμβατικό έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Η υπεροχή του Ελεγκτικού Συνεδρίου στον έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων και οι ισορροπημένες λύσεις που έχουν δοθεί από αυτό στις περιπτώσεις διασταύρωσης του συνταγματικά κατοχυρωμένου προσυμβατικού ελέγχου που ασκεί με τους λοιπούς διοικητικούς ελέγχους, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 758

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Επίκαιρα ζητήματα σχετικά με τον προσυμβατικό έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Ο έλεγχος της οικονομικότητας και της αποτελεσματικότητας κατά το προσυμβατικό στάδιο ανάθεσης μίας δημόσιας σύμβασης από το Ελεγκτικό Συνέδριο, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ.776

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 419/2025. Ανέκκλητο δικαστικών αποφάσεων από ακυρωτικές διαφορές ανακύπτουσες από δημόσιες συμβάσεις, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 272

ΠΟΥΛΗΣ Σ., Επίκαιρα ζητήματα σχετικά με τον προσυμβατικό έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Καίρια ζητήματα του προσυμβατικού ελέγχου νομιμότητας των δημοσίων συμβάσεων, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 755

ΣΤΑΠΠΑ Ε., Η τροποποίηση των δημοσίων συμβάσεων κατά τη διάρκειά τους: τα επιμέρους κριτήρια που προσδιορίζουν τις επιτρεπτές περιπτώσεις τροποποίησης των δημοσίων συμβάσεων κατά την διάρκειά τους, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 659

ΤΑΜΑΜΙΔΗΣ Α., Επίκαιρα ζητήματα σχετικά με τον προσυμβατικό έλεγχο των δημοσίων συμβάσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο - Το έννομο συμφέρον κατά τον έλεγχο νομιμότητας των δημοσίων συμβάσεων θεσμική διαλεκτική και ασφάλεια δικαίου, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 761

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Β., Το έννομο συμφέρον στις δημόσιες συμβάσεις: νομολογιακές εξελίξεις, αντιφάσεις, παλινδρομήσεις και προβληματισμοί, ΘΠΔΔ 12/2025, σ. 1139

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 183

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 343

ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ Π., Η ηλεκτρονική επικοινωνία των διοικουμένων με τη Διοίκηση: μία ενίοτε προβληματική σχέση, ΕφημΔΔ 3/2025, σ. 298

ΠΙΛΑΛΗ Μ., Το επικοινωνιακό απόρρητο στο πλαίσιο της κακόβουλης ή ενοχλητικής επικοινωνίας, ΔτΑ 104/2025, σ. 375

ΤΣΑΛΑΒΡΑ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 587/2025. Έρευνα και κατάσχεση αποθηκευμένων σε ψηφιακό εξοπλισμό δεδομένων επικοινωνίας μέσω επιφυών υπηρεσιών (ΟΤΤ), ΠοινΧρ 7/2025, σ. 504

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 769/2025. Η πραγμάτωση του δικαιώματος της έκφρασης στο ευρύ πεδίο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 440

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

ΒΕΡΒΕΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η διαμεσολάβηση σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις: νομικό πλαίσιο, εφαρμογή και σύγκρισή της με την ποινική διαμεσολάβηση, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1059

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΓΑΛΑΝΗΣ Θ., Προδικαστική παραπομπή – πρόσφατες εξελίξεις κι η ελληνική διάσταση, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 738

ΓΚΕΚΑ Β.-Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-646/23 και C-661/23, Lita, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:519. Αρχή της ισοβιότητας των δικαστών, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 382

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Το μέλλον της νομολογίας «Βόσπορος» περί ισοδύναμης προστασίας μετά την πιθανή προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ: το ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης και η σχέση εμπιστοσύνης ΕΕ-ΕΔΔΑ ως βιώσιμη λύση;, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 169

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., «Σε αναλογία με τη σπουδαιότητα των καθηκόντων που ασκούν»: το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις αποδοχές των εθνικών δικαστών, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1261

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-225/22, AW "Τ", 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:647. Ανεξαρτησία των δικαστών και υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 390

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΟΤΣΑΛΗΣ Φ.-Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-27/22, Volkswagen Group Italia και Volkswagen Aktiengesellschaft, 14.09.2023, ECLI:EU:C:2023:663. Αρχή "ne bis in idem", ΠοινΧρ 9/2025, σ. 716

ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ Π., Οι διοικητικές κυρώσεις: παρελθόν-παρόν-μέλλον, ΘΠΔΔ 12/2025, σ. 1090

ΡΑΠΤΗΣ Α. / ΚΟΨΙΔΑΣ Ο. / ΠΛΥΜΑΚΗΣ Ι., Οι Πράκτορες Τεχνητής Νοημοσύνης ως αυτόνομα υποκείμενα: η δογματική ανεπάρκεια του ρυθμιστικού πλαισίου και η πρόκληση για το διοικητικό δίκαιο, ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 485

ΣΚΟΥΡΑ Κ., Διαδικασία και κριτήρια επιβολής κυρώσεων από τις ανεξάρτητες αρχές, ΘΠΔΔ 12/2025, σ. 1130

ΣΟΡΤΟΓΛΟΥ Χ., Εξευρωπαϊσμός του Διοικητικού Δικαίου και ανάκληση ευμενών πράξεων: δογματική επισκόπηση και κριτική επί της νομολογίας του ΔΕΕ, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 720

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ Ξ. / ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Γιατί αντίκειται στο Σύσταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, ΔτΑ 104/2025, σ. 451

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Τεχνητή νοημοσύνη και εκπαίδευση: προς ένα δικαίωμα στην ψηφιακή παιδεία, ΔτΑ 105/2025, σ. 655

ΠΕΤΡΟΥΛΙΑΣ Δ., Μη κρατικά πανεπιστήμια. «Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή» του με τυπικό νόμο, ΔτΑ 104/2025, σ. 395

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Η σχέση Συντάγματος και δικαίου της ΕΕ: σκέψεις με αφορμή και την «ιστορική» απόφαση ΣτΕ Ολ 1918/2025 περί ίδρυσης και λειτουργίας παραρτημάτων αλλοδαπών πανεπιστημίων, ΘΠΔΔ 12/2025, σ. 1241

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Το Συμβούλιο Επικρατείας και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, ΔτΑ 104/2025, σ. 391

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-650/22, FIFA, 04.10.2024, ECLI:EU:C:2024:824. Επί της εφαρμογής των άρθρων 45 και 101 ΣΛΕΕ, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1207

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

ΜΑΡΤΙΝΗΣ Μ., Η πρόταση Οδηγίας για την εναρμόνιση πτυχών της νομοθεσίας περί αφερεγγυότητας: κριτική παρουσίαση, ΕπισκΕΔ 3/2025, σ. 423

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-331/21, EDP – Energias de Portugal κ.λπ., 26.10.2023, ECLI:EU:C:2023:812. Αγορά προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας - Ρήτρα μη ανταγωνισμού, ΔΕΕ 7/2025, σ. 711

ΑΡΣΕΝΗΣ Δ., ΕΕ και ΣΧΕ: προς αναζήτηση ενός νέου προτύπου διεθνούς συνεργασίας στον τομέα της ενέργειας, ΕυΔικ 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΒΥΘΟΥΛΚΑΣ Κ., Τα καθεστώτα στήριξης των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας και η χρηματοδότησή τους, Ενέργεια & Δίκαιο 42/2025, σ. 21

ΓΟΥΡΖΗ Α. / ΠΕΤΡΟΥ Χ., Η εποπτική και κυρωτική αρμοδιότητα της Ρυθμιστικής Αρχής Αποβλήτων Ενέργειας και Υδάτων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 20

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Διαχωρισμός διαχείρισης συστημάτων μεταφοράς και διακυβέρνηση ενέργειας, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 662

ΚΑΡΑΜΑΝΩΦ Μ., Ενεργειακή πολιτική εναντίον φυσικού περιβάλλοντος: μία πύρρειος νίκη, ΔιΔικ 5/2025, σ. 714

ΚΑΡΑΤΣΩΛΗΣ Κ. / ΛΙΛΗ-ΚΟΚΚΟΡΗ Μ. / ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Το κανονιστικό και αδειοδοτικό πλαίσιο για την υλοποίηση έργων «πράσινου» και «μπλε» υδρογόνου (δέσμευσης και αποθήκευσης άνθρακα – CCS): συγκριτική μελέτη ευρωπαϊκών παραδειγμάτων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2025, σ. 55

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Η ανακατανομή των υπερεσόδων στον ενεργειακό τομέα υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου των επενδύσεων, ΔΕΕ 8-9/2025, σ. 804

ΜΩΡΑΪΤΗ Α., Το δικαίωμα στην ενέργεια: νομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις, Ενέργεια & Δίκαιο 42/2025, σ. 63

ΠΑΝΑΓΟΥΛΙΑΣ Κ., Η οριοθέτηση της σιωπηρής ρυθμιστικής αρμοδιότητας του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER): παρατηρήσεις στην απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της ΕΕ της 25ης Σεπτεμβρίου 2024 – TenneT TSO GmbH και TenneT TSO BV κατά ACER (T-482/21), Ενέργεια & Δίκαιο 41/2025, σ. 21

ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ Ι., Το τοπίο στην αγορά ηλεκτρικής ενέργειας ενόψει της νέας Οδηγίας 2024/1711/ΕΕ, Ενέργεια & Δίκαιο 41/2025, σ. 34

ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ Χ. / ΖΑΤΚΑ Χ., Οι Εγγυήσεις Προέλευσης και η αλληλεπίδραση με τις μακροχρόνιες Διμερείς Συμβά-

σεις αγοράς πράσινης ηλεκτρικής ενέργειας (RES PPAs), Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 83

ΦΟΥΡΛΑΡΗΣ Δ., Πως η νομική επιστήμη μπορεί να βοηθήσει τη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη στο χώρο της ενέργειας και πως η τεχνολογία μπορεί να ενισχύσει τη νομική πρακτική και την ορθολογική λήψη αποφάσεων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 17

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ Ν., Διεθνείς διαφορές ενέργειας, ΠερΔικ 3/2025, σ. 435

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Η ανακατανομή των υπερεσόδων στον ενεργειακό τομέα υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου των επενδύσεων, ΔΕΕ 8-9/2025, σ. 804

ΕΡΕΥΝΑ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Το ψηφιακό σύνταγμα (Digitalverfassung), ΘΠΔΔ 11/2025, σ. 995

ΔΟΓΟΥΛΗ Α., Η έννοια του «Μέσου Ειδικού» στην εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης: έμφαση στα διπλώματα ευρεσιτεχνίας φαρμάκων, ΕπισκΕΔ 3/2025, σ. 449

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Κβαντική υπολογιστική (quantum computing) και δίκαιο, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1022

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Χ., Ερμηνευτικά κενά και προκλήσεις των διατάξεων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στην Ευρωπαϊκή Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 385

ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ Π., Η ηλεκτρονική επικοινωνία των διοικουμένων με τη Διοίκηση: μία ενίοτε προβληματική σχέση, ΕφημΔΔ 3/2025, σ. 298

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Τεχνητή νοημοσύνη και εκπαίδευση: προς ένα δικαίωμα στην ψηφιακή παιδεία;, ΔτΑ 105/2025, σ. 655

ΡΑΠΤΗΣ Α., Ο ρόλος των δεδομένων στην ψηφιακή διακυβέρνηση και Τεχνητή Νοημοσύνη: από την ανάλυση πληροφοριών στη λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων για τη Δημόσια Διοίκηση: νομικές και δεοντολογικές διαστάσεις, ΕφημΔΔ 3/2025, σ. 360

ΡΑΠΤΗΣ Α. / ΚΟΨΙΔΑΣ Ο. / ΠΛΥΜΑΚΗΣ Ι., Οι Πράκτορες Τεχνητής Νοημοσύνης ως αυτόνομα υποκείμενα: η δογματική ανεπάρκεια του ρυθμιστικού πλαισίου και η πρόκληση για το διοικητικό δίκαιο, ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 485

ΤΑΡΝΑΝΙΔΟΥ Χ., Η εφαρμογή της ψηφιακής τεχνολογίας (blockchain, DLT) στην εκτέλεση και εκκαθάριση συναλλαγών επί χρηματοπιστωτικών μέσων ιδίως επί ψηφιακών αξιογράφων, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1179

ΦΟΥΡΛΑΡΗΣ Δ., Πως η νομική επιστήμη μπορεί να βοηθήσει τη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη στο χώρο της ενέργειας και πως η τεχνολογία μπορεί να ενισχύσει τη νομική

πρακτική και την ορθολογική λήψη αποφάσεων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 17

ΧΙΟΥ Θ., Εξόρυξη κειμένων και δεδομένων και Πνευματική Ιδιοκτησία: η «προτυποποιητική» επίδραση του Κανονισμού για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ΔΕΕ 11/2025, σ. 1067

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Ε., Η επαναπασχόληση των αδικαιολογίτως απολυθέντων εργαζομένων στο σύστημα προστασίας του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και το ελληνικό δίκαιο της καταγγελίας: με αφορμή την απόφαση της Ε.Ε.Κ.Δ. της 27ης.6.2025 επί της υπ' αριθμ. 218/2022 συλλογικής προσφυγής της οργάνωσης Confederación Sindical de Comisiones Obreras (CCOO) κατά της Ισπανίας, ΕΕργΔ 6/2025, σ. 815

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Η άρνηση του εργοδότη να αποδώσει στην εργαζομένη μετά την άδεια μητρότητας την ίδια ή ισότιμη θέση δεν εμπίπτει στο άρθρο 7 του ν. 2112/1920 περί μονομερούς βλαπτικής μεταβολής αλλά στο άρθρο 16 του ν. 3896/2010 για την ίση μεταχείριση και τις ίσες ευκαιρίες των δύο φύλων: με αφορμή τρεις πρόσφατες αποφάσεις δικαστηρίων της ουσίας, ΕΕργΔ 10/2025, σ. 1249

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Προστασία δικαιωμάτων από ομαδικά συνταξιοδοτικά προγράμματα καθορισμένης παροχής σε περίπτωση μεταβίβασης επιχείρησης, ΕΕργΔ 6/2025, σ. 767

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Συμβάσεις έργου που υποκρύπτουν παράνομο κατ'επάγγελμα δανεισμό εργαζομένων: με αφορμή την απόφαση 5275/2025 του Μονομελούς Εφετείου Αθηνών, ΕΕργΔ 10/2025, σ. 1233

ΖΩΓΡΑΦΙΔΗΣ Κ., «Το πρόβλημα των τριών τεκμηρίων»: σκέψεις για την ερμηνεία και τη συστηματική συναρμογή των τεκμηρίων νομικού χαρακτήρισμού των συμβάσεων παροχής υπηρεσιών σε ψηφιακές πλατφόρμες, ενόψει της μεταφοράς της Οδηγίας 2024/2831, ΕΕργΔ 7/2025, σ. 899

ΚΑΤΣΙΜΗΣ Σ., Χρόνος εργασίας και περίοδος ανάπαυσης στο ενωσιακό δίκαιο: η Οδηγία 2003/88, ΕΕργΔ 8/2025, σ. 1023

ΜΠΟΥΡΛΟΣ Θ., Συνταξιοδότηση και αυτοδίκαιη λύση της σύμβασης εργασίας αορίστου χρόνου στον στενό δημόσιο τομέα: σκέψεις με αφορμή την Μον.Πρωτ.Αθ. 1172/2025, ΕΕργΔ 8/2025, σ. 1009

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ Π., Κριτήρια επιλογής της μεθόδου εκκαθάρισης ομαδικού ασφαλιστηρίου επί εφαρμογής της παρ. 3 του άρθρου 4 του π.δ. 178/2002, ΕΕργΔ 6/2025, σ. 753

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-567/24, Svema Trade, 27.11.2025, ECLI:EU:C:2025:920. Υποχρεωτική δημόσια προσφορά εξαγοράς, Αρμ 12/2025, σ. 1257

ΖΑΤΚΑ Χ. / ΚΟΝΔΥΛΑΤΟΥ Α. / ΧΡΥΣΟΥΛΑ Κ., ESG: οι προκλήσεις του τριπτύχου στον σύγχρονο επιχειρησιακό κόσμο, *Ενέργεια & Δίκαιο* 41/2025, σ. 27

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΙΔΗΣ Α., Διαιτητικές ρήτρες στο καταστατικό προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών, *ΧρiΔ* 8/2025, σ. 570

ΚΙΝΙΝΗ Ε., Η ευθύνη των διοικούντων για τα πρόστιμα που επιβάλλονται στην επιχείρηση σε περίπτωση παράβασης των κανόνων ανταγωνισμού, *ΕΕμπΔ* 3/2025, σ. 545

ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 150/2023. Αναλογική εφαρμογή του ΠΔ 219/1991 «περί εμπορικών αντιπροσώπων» σε συμβάσεις διανομής: αντιφάσεις, ασάφειες και άλλα της νομολογίας, *ΔΕΕ* 7/2025, σ. 728

ΛΕΚΚΑΣ Ν. / ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Κ., Μια επισκόπηση του συστήματος μη χρηματοοικονομικών αναφορών βιωσιμότητας στην Ευρωπαϊκή έννομη τάξη, *ΔΕΕ* 11/2025, σ. 1165

ΜΟΥΖΟΥΛΑΣ Σ., Η διεύρυνση της τυπολογίας σύνδεσης εταιριών για τον καθορισμό της περιμέτρου δέουσας επιμέλειας σύμφωνα με την Οδηγία (ΕΕ) 2024/1760, *ΕπισκΕΔ* 4/2025, σ. 561

ΤΕΛΛΗΣ Ν., Προστασία του ασφαλιστικού πράκτορα επί τακτικής καταγγελίας της σύμβασης πρακτορείας εκ μέρους της ασφαλιστικής επιχείρησης, *ΔΕΕ* 8-9/2025, σ. 785

ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥ

ΛΕΜΠΕΣΗ Δ., Η νέα οδηγία (ΕΕ) 2024/2853 για την ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων: συγκριτική της επισκόπηση με το έως σήμερα ισχύον πλαίσιο, ευθυγράμμιση με τις νέες τεχνολογίες και την κυκλική οικονομία, *ΧρiΔ* 7/2025, σ. 549

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

ΜΑΡΙΑΣ Γ.Ο., Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως «ρυθμιστής της ατζέντας» (agenda setter) στο Κυπριακό Ζήτημα κατά την 8η και 9η Κοινοβουλευτική του Περίοδο, *EuΔικ* 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Ε., Η επαναπασχόληση των αδικαιολογώς απολυθέντων εργαζομένων στο σύστημα προστασίας του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και το ελληνικό δίκαιο της καταγγελίας: με αφορμή την απόφαση της Ε.Ε.Κ.Δ. της 27ης.06.2025 επί της υπ'

αριθμ. 218/2022 συλλογικής προσφυγής της οργάνωσης Confederación Sindical de Comisiones Obreras (CCOO) κατά της Ισπανίας, *ΕΕργΔ* 6/2025, σ. 815

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Γ.-Α., Ρήτρες φυγής ως μηχανισμοί επιείκειας στο ευρωπαϊκό διεθνές οικογενειακό δίκαιο, *ΧρiΔ* 8/2025, σ. 583

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΓΚΕΚΑ Β.-Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-181/23, Επιτροπή/Μάλτα (Citoyenneté par investissement), 29.04.2025, *ECLI:EU:C:2025:283*. Προγράμματα χορήγησης ιθαγένειας σε επενδυτές, *ΕΕΕυρΔ* 2/2025, σ. 242

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-713/23, Wojewoda Mazowieck, 25.11.2025, *ECLI:EU:C:2025:917*. Άρνηση της αναγνώρισης γάμου που έχουν συνάψει άτομα του ίδιου φύλου από κράτος μέλος που δεν το επιτρέπει, *Αρμ* 12/2025, σ. 1343

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Η άρνηση του εργοδότη να αποδώσει στην εργαζομένη μετά την άδεια μητρότητας την ίδια ή ισότιμη θέση δεν εμπίπτει στο άρθρο 7 του ν. 2112/1920 περί μονομερούς βλαπτικής μεταβολής αλλά στο άρθρο 16 του ν. 3896/2010 για την ίση μεταχείριση και τις ίσες ευκαιρίες των δύο φύλων: με αφορμή τρεις πρόσφατες αποφάσεις δικαστηρίων της ουσίας, *ΕΕργΔ* 10/2025, σ. 1249

ΓΚΑΛΣΤΙΑΝ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣΤΕ 540/2025. Λόγοι αποκλεισμού από την αιμοδοσία συνδεόμενοι με τη σεξουαλική συμπεριφορά: διακριτική μεταχείριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού και συνταγματική επιταγή για την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας της δημόσιας υγείας, *ΘΠΔΔ* 7/2025, σ. 681

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-582/23, Wiskier, 03.07.2025, *ECLI:EU:C:2025:518*. Καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές, *Αρμ* 7/2025, σ. 696

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ Ε., Ψηφιακός μετασχηματισμός της αγοράς και προστασία των καταναλωτών, *ΔΕΕ* 10/2025, σ. 945

ΑΡΓΥΡΟΣ Γ., Η ενδυνάμωση των καταναλωτών για την πράσινη μετάβαση: επισκόπηση των τροποποιήσεων της Οδηγίας 2024/825/ΕΕ στην Οδηγία 2005/29/ΕΚ, *EuΔικ* 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ Ε., Η νέα πρόταση Οδηγίας για τα οργανωμένα ταξίδια: κριτική επισκόπηση των προτεινόμενων διατάξεων, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 319

ΚΟΥΡΤΗΣ Ι., Η προστασία του καταναλωτή από συγκριτικές διαφημίσεις σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο, ΔΕΕ 11/2025, σ. 1053

ΜΑΜΑΛΗ Ι., Ζητήματα δικαίου προστασίας καταναλωτή, δικαίου διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίου ανταγωνισμού στο πλαίσιο του «metaverse», ΕλλΔνη 4/2025, σ. 961

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-330/23, Aldi Süd, 26.09.2024, ECLI:EU:C:2024:804. Ανακοινώσεις μείωσης τιμών και προστασία καταναλωτή, ΧρΔ 8/2025, σ. 612

ΠΑΪΖΗΣ Α. Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-582/23, Wiszkiec, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:518. Η υπεροχή του καταναλωτικού έναντι του πτωχευτικού δικαίου, ΕΕμπΔ 3/2025, σ. 851

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΚΑΤΣΙΜΗΣ Σ., Χρόνος εργασίας και περίοδος ανάπαυσης στο ενωσιακό δίκαιο: η Οδηγία 2003/88, ΕΕργΔ 8/2025, σ. 1023

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Αναζητώντας την Κοινωνική Ευρώπη: προβληματισμοί με αφορμή την Οδηγία 2022/2041 για επαρκείς κατώτατους μισθούς και την πρόσφατη απόφαση-ορόσημο του Δ.Ε.Ε., ΕΕργΔ 9/2025, σ. 1143

ΣΧΙΖΑ Ε., Ειδική προστασία εγκύου εργαζομένης από την απόλυση: σχολιασμός των αποφάσεων του ΔΕΕ της 27.06.2024 και BAG της 03.04.2025: ρυθμιστικό πλαίσιο & συγκριτική αξιολόγηση, ΔΕΕ 7/2025, σ. 698

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Ο Εθνικός Δικαστής ως Ενωσιακός Δικαστής: η άμεση εξάρτηση της κανονιστικής εμβέλειας του ενωσιακού δικαίου κρατικών ενισχύσεων από τον εθνικό δικαστή, ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 454

ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-555/23, C-556/23, Makeleio, 26.06.2025, ECLI:EU:C:2025:484. Η έκταση της υποχρέωσης ελέγχου του περιεχομένου του προβαλλόμενου μέσω ηλεκτρονικών ιστοτόπων οπτικοακουστικού προγράμματος, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 529

ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Προστασία δικαιωμάτων από ομαδικά συνταξιοδοτικά προγράμματα καθορισμένης παροχής σε περίπτωση μεταβίβασης επιχείρησης, ΕΕργΔ 6/2025, σ. 767

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ Π., Κριτήρια επιλογής της μεθόδου εκκαθάρισης ομαδικού ασφαλιστηρίου επί εφαρμογής της παρ. 3 του άρθρου 4 του π.δ. 178/2002, ΕΕργΔ 6/2025, σ. 753

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-299/23, Darvate κ.λπ., 19.06.2025, ECLI:EU:C:2025:461 και C-14/23, Perle, 29.07.2024, ECLI:EU:C:2024:647. Η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας - Οι δεσμεύσεις του εθνικού νομοθέτη, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 856

ΛΑΜΠΙΡΗ Ι., Οι λόγοι εθνικής ασφάλειας και δημόσιας τάξης στο δίκαιο αλλοδαπών, ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 464

ΝΑΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Σ., Ρήτρες παρέκτασης δικαιοδοσίας περιεχόμενες στην φορτωτική κατά τον νέο Κώδικα Ιδιωτικού Ναυτικού Δικαίου (Ν. 5020/2023), ΕπισκεΔ 2/2025, σ. 249

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Φορολογικές παραβάσεις και δημοσιονομικές διορθώσεις. «Ne bis in idem» στο δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 611

ΜΠΑΛΤΑ Ε., Δικαίωμα στο περιβάλλον και σύγχρονη δημοσιονομική διαχείριση: ο ρόλος και η σημασία του πράσινου Προϋπολογισμού (green budgeting), ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 604

ΤΣΑΓΚΑΡΛΙΩΤΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 859/2025. Η αναλογικότητα του μέτρου της δημοσιονομικής διόρθωσης μέσω ανάκτησης οικονομικής ενίσχυσης από γεωργό στο πλαίσιο προγράμματος για την πρόωρη συνταξιοδότηση αγροτών, ΘΠΔΔ 8-9/2025, σ. 843

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 858/2025. Η υπεροχή του Ελεγκτικού Συνεδρίου κατά τη διενέργεια ελέγχων νομιμότητας στο προσυμβατικό στάδιο και η ανάγκη ισορροπίας με τους λοιπούς ελέγχους, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 715

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Το περιβαλλοντικό dumping και οι υποχρεώσεις των κρατών σύμφωνα με το ΕΔΔΑ: η απόφαση-πρότυπο “Terra dei Fuochi”, Cannavacciuolo κατά Ιταλίας (30.1.2025), ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 476

ΑΡΓΥΡΟΣ Γ., Η ενδυνάμωση των καταναλωτών για την πράσινη μετάβαση: επισκόπηση των τροποποιήσεων της Οδηγίας 2024/825/ΕΕ στην Οδηγία 2005/29/ΕΚ, ΕυΔικ 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Δίκαιο Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής: αστική ευθύνη και δικονομικοί προβληματισμοί, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1051

ΒΡΕΤΟΥ Β., Η κλιματική κρίση στην Ελλάδα: αξιολόγηση και συμπεράσματα από πρόσφατες σχετικές Εκθέσεις για την κλιματική αλλαγή στον ελλαδικό χώρο, ΔιΔικ 5/2025, σ. 754

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Η διάσταση της κλιματικής αλλαγής στην Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΕΠΕ) και στη Στρατηγική Περιβαλλοντική Εκτίμηση (ΣΠΕ), Ενέργεια & Δίκαιο 42/2025, σ. 44

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Η προστασία του περιβάλλοντος στον ευρωπαϊκό χώρο (ιδίως στην ΕΣΔΑ) και η προβληματική της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, ΔτΑ 105/2025, σ. 773

ΓΑΛΑΝΗΣ Π. / ΜΠΑΪΚΟΥΣΗΣ Χ., Η επαναξιολόγηση του καθεστώτος του πρόσφυγα στο διεθνές δίκαιο λόγω κλιματικών πιέσεων, ΔιΔικ 4/2025, σ. 549

ΓΟΥΡΖΗ Α. / ΠΕΤΡΟΥ Χ., Η εποπτική και κυρωτική αρμοδιότητα της Ρυθμιστικής Αρχής Αποβλήτων Ενέργειας και Υδάτων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 20

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ε. / ΚΟΠΕΛΑ Σ., Η εκτίμηση των σωρευτικών επιπτώσεων ΑΣΠΗΕ στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής αδειοδότησης, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2024, σ. 33

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 06.05.2025 στην υπόθεση L.F. και λοιποί κατά Ιταλίας. Τα περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον του ΕΔΔΑ: η διάκριση με τα ζητήματα κλιματικής αλλαγής και η σημασία του άρθρου 2 ΕΣΔΑ για το δικαίωμα στη ζωή στο πλαίσιο αυτό, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 405

ΖΑΤΚΑ Χ. / ΚΟΝΔΥΛΑΤΟΥ Α. / ΧΡΥΣΟΥΛΑ Κ., ESG: οι προκλήσεις του τριπτύχου στον σύγχρονο επιχειρησιακό κόσμο, Ενέργεια & Δίκαιο 41/2025, σ. 27

ΚΑΛΟΥΔΗ Α.-Μ., COP29 – BAKU Azerbaijan (11.11.2024 – 22.11.2024): μία προσέγγιση των βασικών σημείων της Διάσκεψης, ΔιΔικ 5/2025, σ. 764

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Οι αρχές της προφύλαξης και της πρόληψης στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, ΠερΔικ 3/2025, σ. 375

ΚΑΡΑΜΑΝΩΦ Μ., Ενεργειακή πολιτική εναντίον φυσικού περιβάλλοντος: μία πύρρειος νίκη, ΔιΔικ 5/2025, σ. 714

ΚΑΡΑΤΣΩΛΗΣ Κ. / ΛΙΛΗ-ΚΟΚΚΟΡΗ Μ. / ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Το κανονιστικό και αδειοδοτικό πλαίσιο για την υλοποίηση έργων «πράσινου» και «μπλε» υδρογόνου (δέσμευσης και αποθήκευσης άνθρακα – CCS): συγκριτική μελέτη ευρωπαϊκών παραδειγμάτων, Ενέργεια & Δίκαιο 40/2025, σ. 55

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-359/24, Επιτροπή/Ελλάδα ( ) και des risques d'inondation, 05.06.2025, ECLI:EU:C:2025:403. Σχέδια διαχείρισης των κινδύνων πλημμύρας, Αρμ 7/2025, σ. 778

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-368/24, Επιτροπή/Ελλάδα (Exécution de l'arrêt sur la décharge de Zakynthos), 09.10.2025, ECLI:EU:C:2025:770. Παράβαση κράτους μέλους – Χρηματικές κυρώσεις, Αρμ 10/2025, σ. 1102

ΜΕΝΟΥΔΑΚΟΣ Κ., Κλιματική αλλαγή: επιπτώσεις, συνέπειες και τρόποι διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής στον ελλαδικό χώρο, ΔιΔικ 5/2025, σ. 709

ΜΠΑΛΙΑΣ Γ., Η Ευρωπαϊκή νομοθεσία για την περιβαλλοντική αδειοδότηση: σκέψεις για την ερμηνεία της από το ΔΕΕ και το ΣτΕ, ΠερΔικ 3/2025, σ. 299

ΜΠΑΛΙΑΣ Γ., Η προστασία του κλίματος και της βιοποικιλότητας: δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, ΔιΔικ 5/2025, σ. 721

ΜΠΑΛΤΑ Ε., Δικαίωμα στο περιβάλλον και σύγχρονη δημοσιονομική διαχείριση: ο ρόλος και η σημασία του πράσινου Προϋπολογισμού (green budgeting), ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 604

ΜΠΕΚΙΑΡΗ Α., Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1185/2025 - Αποφάσεις έγκρισης περιβαλλοντικών όρων: προθεσμία προσβολής, ΠερΔικ 4/2025, σ. 510

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής: διεθνείς ρυθμίσεις και εφαρμογή τους στην Ελλάδα, ΔιΔικ 5/2025, σ. 737

ΜΩΡΑΪΤΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 556/2025. Περιβαλλοντική αδειοδότηση έργων σε περιοχές του δικτύου Natura 2000, ΠερΔικ 3/2025, σ. 394

ΜΩΡΑΪΤΗ Α., Το δικαίωμα στην ενέργεια: νομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις, Ενέργεια & Δίκαιο 42/2025, σ. 63

ΠΑΛΙΟΥ Ε., Η αποκατάσταση της φύσης στο πλαίσιο του Κανονισμού (ΕΕ) 2024/1991: η έννοια της αποκατάστασης στο ενωσιακό δίκαιο περιβάλλοντος, ΠερΔικ 3/2025, σ. 363

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1030/2025. Λήψη προληπτικών μέτρων για την προστασία περιοχής Natura από το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, λόγω παράλειψης του φορέα εκμετάλλευσης να υλοποιήσει τα εν λόγω προληπτικά μέτρα επί οκτώ έτη, ΠερΔικ 4/2025, σ. 523

ΣΑΜΑΡΑ-ΚΡΙΣΠΗ Α., Χαιρετισμός στην ημερίδα «Κλιματική αλλαγή: επιπτώσεις, συνέπειες και τρόποι διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής στον ελλαδικό χώρο», ΔιΔικ 5/2025, σ. 705

ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ Κ., Στρατηγική Περιβαλλοντική Εκτίμηση και σχεδιασμός του χώρου στην Ελλάδα: από τη θέσπιση της Οδηγίας 2001/42 στην εφαρμογή, ΠερΔικ 3/2025, σ. 327

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Σ., Ο Τουρισμός στην εποχή της κλιματικής αλλαγής: προσαρμογή και νέες προοπτικές, ΔιΔικ 5/2025, σ. 770

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 556/2025. Διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης - Έργα σε περιοχές του δικτύου Natura 2000, ΠερΔικ 3/2025, σ. 396

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ. / ΜΟΥΖΟΥΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1382/2025. Νομιμότητα της επιβολής εισιτηρίου εισόδου σε προστατευόμενες περιοχές, ΠερΔικ 4/2025, σ. 501

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 556/2025. Μη νόμιμη αιτιολογία ΑΕΠΟ για φωτοβολταϊκά πάρκα: η Δέουσα Εκτίμηση και η «εύλογη αμφιβολία» εντός της αρχιτεκτονικής της αρχής της προφύλαξης, ΠερΔικ 3/2025, σ. 399

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Πλοήγηση στην «αόρατη» (;) Χημική Ρύπανση: η Νομική Πρόκληση των «Αιώνιων Χημικών» (PFAS), ΠερΔικ 3/2025, σ. 341

ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ Δ., Η ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων στην προληπτική εποπτεία των πιστωτικών ιδρυμάτων, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 293

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-368/24, Επιτροπή/Ελλάδα (Exécution de l'arrêt sur la décharge de Zakynthos), 09.10.2025, ECLI:EU:C:2025:770. Παράβαση κράτους μέλους – Χρηματικές κυρώσεις, ΠερΔικ 4/2025, σ. 557

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Η αρχή της αναλογικότητας και η προστασία των συμφερόντων τρίτων ως περιορισμοί του αντικειμένου της αξίωσης προς άρση της προσβολής διπλώματος ευρεσιτεχνίας: συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 17 παρ. 1 εδ. 3 ν. 1733/1987, Αρμ 10/2025, σ. 1009

ΔΟΓΟΥΛΗ Α., Η έννοια του «Μέσου Ειδικού» στην εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης: έμφαση στα διπλώματα ευρεσιτεχνίας φαρμάκων, ΕπισκΕΔ 3/2025, σ. 449

ΚΙΑΤΕΝΗ Μ., Η συμβολή του «Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου» («The European Observatory on Infringements of Intellectual Property Rights») στο πεδίο προστασίας της διανοητικής ιδιοκτησίας, ΕπισκΕΔ 4/2025, σ. 623

ΚΟΡΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΓΓΕΛΗ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-37/24, DataMusic και UPFR, 10.07.2025, ECLI:EU:C:2025:551. Ελάχιστη κατ' αποκοπή αμοιβή παραγωγών για την ραδιοτηλεοπτική μετάδοση φωνογραμμάτων, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 464

ΜΑΜΑΛΗ Ι., Ζητήματα δικαίου προστασίας καταναλωτή, δικαίου διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίου ανταγωνισμού στο πλαίσιο του «metaverse», ΕλλΔνη 4/2025, σ. 961

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Χ., Ερμηνευτικά κενά και προκλήσεις των διατάξεων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στην Ευρωπαϊκή Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 385

ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕΦΑΘ 1142/2024. Η αρχή Lex Loci Protectionis ως εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές ενοχές από προσβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 471

ΧΙΟΥ Θ., Εξόρυξη κειμένων και δεδομένων και Πνευματική Ιδιοκτησία: η «προτυποποιητική» επίδραση του Κανονισμού για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ΔΕΕ 11/2025, σ. 1067

ΨΑΡΡΑΣ Α., Η εκμετάλλευση του περιουσιακού δικαιώματος επί έργου του πνεύματος, ΔΕΕ 7/2025, σ. 689

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΚΟΤΣΑΛΗΣ Φ.-Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-27/22, Volkswagen Group Italia και Volkswagen Aktiengesellschaft, 14.09.2023, ECLI:EU:C:2023:663. Αρχή “ne bis in idem”, ΠοινΧρ 9/2025, σ. 716

ΣΑΧΟΥΛΙΔΟΥ Α., Η δωροδοκία στον ιδιωτικό τομέα: διαχρονικοί προβληματισμοί περί το αξιόποινο και προτάσεις οριοθέτησής του, ΠοινΧρ 8/2025, σ. 561

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής: διεθνείς ρυθμίσεις και εφαρμογή τους στην Ελλάδα, Διδικ 5/2025, σ. 737

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΚΑΣΤΑΝΑΣ Ι., Η αναμόρφωση του δικαιώματος προσβάσεως σε έγγραφα: μια ανάγνωση του (νέου) άρθρου 5 Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, ΘΠΔΔ 10/2025, σ. 897

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΓΑΛΔΑΔΑΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-413/23 P, CEPD/ΕΕΠΔ κατά ΕΣΕ (Notion de données à caractère personnel), 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:645. Ο σχετικός χαρακτήρας της έννοιας των «προσωπικών δεδομένων», ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 430

ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ Ι., Επεξεργασία δεδομένων σχετικά με τη συμμετοχή εργαζομένων σε Σωματείο, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 359

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ., Υπόθεση Ασημακοπούλου: Απόφαση Σταθμός της ΑΠΔΠΧ για ζητήματα που αφορούν την πολιτική επικοινωνία, ΔτΑ 105/2025, σ. 813

ΜΑΜΑΛΗ Ι., Ζητήματα δικαίου προστασίας καταναλωτή, δικαίου διανοητικής ιδιοκτησίας και δικαίου ανταγωνισμού στο πλαίσιο του «metaverse», ΕλλΔνη 4/2025, σ. 961

ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ Π., Το συνταγματικό πλαίσιο του δικαιώματος επικοινωνίας και οι προϋποθέσεις άρσης του απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας, ΔτΑ 105/2025, σ. 687

ΠΙΛΑΛΗ Μ., Το επικοινωνιακό απόρρητο στο πλαίσιο της κακόβουλης ή ενοχλητικής επικοινωνίας, ΔΤΑ 104/2025, σ. 375

ΡΑΠΤΗΣ Α., Ο ρόλος των δεδομένων στην ψηφιακή διακυβέρνηση και Τεχνητή Νοημοσύνη: από την ανάλυση πληροφοριών στη λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων για τη Δημόσια Διοίκηση: νομικές και δεοντολογικές διαστάσεις, ΕφημΔΔ 3/2025, σ. 360

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-655/23, Quirin Privatbank, 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:655. Προϋποθέσεις μη-υλικής ζημίας στον ΓΚΠΔ, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 416

ΤΣΑΛΑΒΡΑ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 587/2025. Έρευνα και κατάσχεση αποθηκευμένων σε ψηφιακό εξοπλισμό δεδομένων επικοινωνίας μέσω επιφυών υπηρεσιών (ΟΤΤ), ΠοινΧρ 7/2025, σ. 504

ΤΣΙΛΙΚΑΣ Γ., Τα προσωπικά δεδομένα ως οικονομικό αγαθό: εισαγωγή στα οικονομικά της ιδιωτικότητας και των δεδομένων, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 401

ΠΤΩΧΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-582/23, Wiszkier, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:518. Η υπεροχή του καταναλωτικού έναντι του πτωχευτικού δικαίου, ΕΕμπΔ 3/2025, σ. 851

ΣΗΜΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η νομική προστασία του χρώματος ως διασηματισμού σύμφωνα με το δικαίο των διακριτικών γνωρισμάτων, ΔΕΕ 7/2025, σ. 681

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-1104/23, Ferrari/EUIPO-Hesse (TESTAROSSA), 02.07.2025, ECLI:EU:T:2025:660. Σήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Διαδικασία για την κήρυξη έκπτωσης – Επέκταση της προστασίας διεθνούς καταχώρισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Αρμ 8/2025, σ. 817

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-288/24, BVG/EUIPO (Sound of a melody), 09.10.2025, ECLI:EU:T:2025:847. Σήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Απόρριψη αίτησης καταχώρισης σήματος για ηχητικό σημείο λόγω έλλειψης διακριτού χαρακτήρα, Αρμ 9/2025, σ. 910

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Σύνοψη της θεωρίας του «επαυξημένου Συντάγματος» και εφαρμογή της στην αξιολόγηση της

ΣΤΕ Ολ. 1918/2025 για τα νομικά πρόσωπα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης του ν. 5094/2024, ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 533

ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ Ν., Σύμφωνη ερμηνεία και προδικαστική παραπομπή: ζητήματα μεθοδολογίας και δικονομίας του ευρωπαϊκού συνταγματικού χώρου, ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 543

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Σημεία επαίνου και κριτικής σε μία ιστορική απόφαση (ΣΤΕ Ολ. 1918/2025), ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 564

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ Τ., «Δοτή» η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, ΕφημΔΔ 4/2025, σ. 435

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Η σχέση Συντάγματος και δικαίου της ΕΕ: σκέψεις με αφορμή και την «ιστορική» απόφαση ΣΤΕ Ολ 1918/2025 περί ίδρυσης και λειτουργίας παραρτημάτων αλλοδαπών πανεπιστημίων, ΘΠΔΔ 12/2025, σ. 1241

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-225/22, AW "T", 04.09.2025, ECLI:EU:C:2025:647. Ανεξαρτησία των δικαστών και υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 390

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΖΟΥΛΟΒΙΤΣ Μ. / ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-348/23, Zalando/Επιτροπή, 03.09.2025, ECLI:EU:T:2025:821. Αυτοτέλεια των υποχρεώσεων δέουσας επιμέλειας έναντι της ευθύνης του παρόχου – κριτήρια χαρακτηρισμού VLOP, ΔΙΤΕ 3/2025, σ. 503

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Σ., Ο Τουρισμός στην εποχή της κλιματικής αλλαγής: προσαρμογή και νέες προοπτικές, Διδικ 5/2025, σ. 770

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗΣ Σ. / ΚΑΦΤΕΡΑΝΗΣ Δ., Οικονομικά κίνητρα για πληροφοριοδότες δημοσίου συμφέροντος στον χρηματοπιστωτικό τομέα: μια κριτική ματιά στην ευρωπαϊκή προσέγγιση, ΔΕΕ 10/2025, σ. 963

ΤΑΡΝΑΝΙΔΟΥ Χ., Η εφαρμογή της ψηφιακής τεχνολογίας (blockchain, DLT) στην εκτέλεση και εκκαθάριση συναλλαγών επί χρηματοπιστωτικών μέσων ιδίως επί ψηφιακών αξιογράφων, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1179

ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ Δ., Η ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων στην προληπτική εποπτεία των πιστωτικών ιδρυμάτων, ΕΕΕυρΔ 3/2025, σ. 293

ΥΓΕΙΑ

ΒΑΡΑΔΙΝΗΣ Δ., Η ιατρική ευθύνη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: νομικό πλαίσιο, διαδικασίες και προκλήσεις, Αρμ 12/2025, σ. 1350

ΓΚΑΛΣΤΙΑΝ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 540/2025. Λόγοι αποκλεισμού από την αιμοδοσία συνδεδεμένοι με τη σεξουαλική συμπεριφορά: διακριτική μεταχείριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού και συνταγματική επιταγή για την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας της δημόσιας υγείας, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 681

ΤΖΙΒΑ Ε., Παράλληλες εξαγωγές φαρμάκων: ένα ανοικτό πάντα ζήτημα με αφορμή τη ΣτΕ Δ' Τμ. 2214/20231, ΔΕΕ 8-9/2025, σ. 796

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1233/2025. Η διακοπή της προθεσμίας παραγραφής φορολογικών οφειλών και η αρχή της φανεράς δράσης της διοίκησης και της ασφάλειας δικαίου, ΔΕΕ 12/2025, σ. 1307

ΖΑΡΟΚΑΝΕΛΛΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 869/2025. Κενό ΦΠΑ: ο νομοθέτης, η φορολογική αρχή, ο φορολογούμενος και «οι κανόνες του παιχνιδιού», ΔΕΕ 10/2025, σ. 1032

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Φορολογικές παραβάσεις και δημοσιονομικές διορθώσεις. «Ne bis in idem» στο δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, ΕφημΔΔ 5/2025, σ. 611

ΠΑΠΑΖΗΣΙΜΟΥ Λ., Δόλος, πρόθεση και φορολογική κατάχρηση: η μετάβαση από την καταχρηστική πρακτική στην απάτη ΦΠΑ, ΕυΔικ 2/2025 (ψηφιακό τεύχος)

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΚΑΨΑΛΗ Α.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 486/2025. Κατάργηση της δίκης και παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 690

ΚΟΤΣΑΛΛΗΣ Φ.-Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-27/22, Volkswagen Group Italia και Volkswagen Aktiengesellschaft, 14.09.2023, ECLI:EU:C:2023:663. Αρχή “ne bis in idem”, ΠοινΧρ 9/2025, σ. 716

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-610/23, Al Nasiria, 03.07.2025, ECLI:EU:C:2025:514. Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας, Αρμ 8/2025, σ. 876

ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ Π., Το συνταγματικό πλαίσιο του δικαιώματος επικοινωνίας και οι προϋποθέσεις άρσης του απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας, ΔτΑ 105/2025, σ. 687

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ Α., Η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το Ελεγκτικό Συνέδριο: οι κοινές δικαιοτικές αξίες και αρχές με το Σύνταγμα της Ελλάδος μέσα από τη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΘΠΔΔ 11/2025, σ. 1052

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Τεχνητή νοημοσύνη και εκπαίδευση: προς ένα δικαίωμα στην ψηφιακή παιδεία, ΔτΑ 105/2025, σ. 655

ΠΛΑΤΗΣ Ι., Η πρόβλεψη του περιορισμού δικαιώματος στον νόμο: εθνική και υπερεθνική νομολογιακή προσέγγιση, ΕΕΕυρΔ 2/2025, σ. 154

ΤΣΑΓΚΑΡΛΙΩΤΗ Ε. / ΚΕΦΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕλΣυν 618/2025. Το τεκμήριο αθωότητας στις διαφορές από δημοσιονομικές διορθώσεις, ΘΠΔΔ 7/2025, σ. 703

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΠειρ 2860/2022. Διασυνοριακές εργατικές διαφορές, Αρμ 8/2025, σ. 859

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1361/2025. Αναγκαστική εκτέλεση κατά του ιταλικού δημοσίου, Αρμ 12/2025, σ. 1294

ΒΕΡΒΕΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η διαμεσολάβηση σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις: νομικό πλαίσιο, εφαρμογή και σύγκρισή της με την ποινική διαμεσολάβηση, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1059

ΚΙΝΙΝΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-393/23, Athenian Brewery και Heineken, 13.02.2025, ECLI:EU:C:2025:85. Η οικονομική ενότητα και η δωσιδικία της ομοδικίας κατά τον ΚανΒρ Ια, ΕΕμπΔ 4/2025, σ. 1198

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ε., Η προστασία από τις διαδικασίες SLAPP ως ζητούμενο για την ενωσιακή και την ελληνική έννομη τάξη, ΕλλΔνη 4/2025, σ. 1033

ΠΙΨΟΥ Α.-Μ., Ενίσχυση της ιδιωτικής αυτονομίας στο πεδίο των διασυνοριακών περιουσιακών σχέσεων των συζύγων και των καταχωρισμένων συντρόφων, Αρμ 7/2025, σ. 665

ΣΑΓΡΗ Γ., Η διεθνής εκκρεμοδικία στα ασφαλιστικά / συντηρητικά, καθώς και στα ρυθμιστικά μέτρα του Κανονισμού 1215/2012 μετά την απόφαση C-581/20 (ΤοΤο SpA): μια επαναπροσέγγιση, ΧρΙΔ 8/2025, σ. 635

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Σ., Ρήτρες παρέκτασης δικαιοδοσίας περιεχόμενες στην φορτωτική κατά τον νέο Κώδικα Ιδιωτικού Ναυτικού Δικαίου (Ν. 5020/2023), ΕπισκεΔ 2/2025, σ. 249

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2025

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (Ε.), Το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 24 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη σχετικά με την προστασία σε περιπτώσεις λύσης της σχέσης εργασίας 25

ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ (Δ.), Το καθεστώς ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές εν αναμονή των νέων κατευθυντήριων γραμμών της Επιτροπής 433

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ (Ε.), Το μέλλον της νομολογίας «Βόσπορος» περί ισοδύναμης προστασίας μετά την πιθανή προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ: το ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης και η σχέση εμπιστοσύνης ΕΕ – ΕΔΔΑ ως βιώσιμη λύση; 169

ΗΛΙΑΔΟΥ (Α.), Σύγχρονη ευρωπαϊκή ενεργειακή πολιτική και νομοθεσία 427

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ (Ε.), Η νέα πρόταση Οδηγίας για τα οργανωμένα ταξίδια: κριτική επισκόπηση των προτεινόμενων διατάξεων 319

ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ (Ε. Ν.), Όψεις του Δικαίου – Δίκαιο και Πολιτισμός 421

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Ρ.-Ε.), Η έλλειψη οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των Οδηγιών: μια αρχή με συρρικνούμενη εμβέλεια; 13

ΠΛΑΤΗΣ (Ι.), Η πρόβλεψη του περιορισμού δικαιώματος στον νόμο: εθνική και υπερεθνική νομολογική προσέγγιση 153

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), Αθλητική διαιτησία και δίκαιο της ΕΕ: Σε αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ της ιδιαιτερότητας της αθλητικής έννομης τάξης (lex sportiva) και της αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας κατά το δίκαιο της Ένωσης 45

ΣΚΟΥΡΗΣ (Β.), Επιλογή και διορισμός των μελών του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης 3

ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ (Δ. Γ.), Η ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων στην προληπτική εποπτεία των πιστωτικών ιδρυμάτων 293

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΓΚΕΚΑ (Β.Ε.), ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ (Ε.), ΖΗΣΙΟΥ (Α.), ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), ΤΡΕΜΜΑ (Λ.) ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),

- Δεκέμβριος 2024 – Φεβρουάριος 2025 77

- Μάρτιος – Μάιος 2025 191

- Ιούνιος – Αύγουστος 2025 347

- Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2025 463

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.),

- Νοέμβριος 2024 – Ιανουάριος 2025 117

- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2025 247

- Μάιος – Ιούλιος 2025 395

- Αύγουστος – Οκτώβριος 2025 537

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΓΚΕΚΑ (Β.Ε.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 25.02.2025 (Sąd Rejonowy w Białymstoku, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-146/23 και C-374/23) 111

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 29.04.2025 (Επιτροπή/Μάλτα Citoyenneté par investissement, C-181/23) 241

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 03.07.2025 (Lita, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-646/23 και C-661/23) 381

ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ (Ε.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 07.01.2025 (Υπόθεση A.R.E. κατά Ελλάδας, Προσφυγή Νο 15783/21) 135

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 12.06.2025 (Křelík κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, Προσφυγή Νο 23963/21) 265

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 06.05.2025 (Υπόθεση L.F. και λοιποί κατά Ιταλίας, Προσφυγή Νο 52854/18) 405

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 11.09.2025 (Pauni, C-5/24) 526

ΖΗΣΗ (Α.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 05.02.2025 (Απόφαση αριθμ. 263/2025) 143

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 26.08.2025 (Υπόθεση Βερβελέ κατά Ελλάδας, Προσφυγή Νο 34012/20) 410

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (Λ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 11.03.2025 (Απόφαση αριθμ. 419/2025) 271

- Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ της 22.09.2025 (Απόφαση αριθμ. 1440/2025) 555

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Κ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.05.2024 (Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνίας, Προσφυγές Νος 72038/17 και 25237/18) 549

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ (Π.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 27.03.2025 (Laghman, C-217/23) 235

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 05.06.2025 (Nuratau, C-349/24) 384

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 01.08.2025 (Al Hoceima, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-636/23 και C-637/23)	521
ΤΡΕΜΜΑ (Λ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 10.09.2025 (Αυστρία/Επιτροπή, T-625/22)	530
ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 04.09.2025 (AW "T", C-225/22)	388
5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	
ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ (Ε.), ΣΤΑΘΗ (Β.), ΤΡΕΜΜΑ (Λ.),	
Αγροτική πολιτική	
- Γεωργία	182, 212
- Γεωργική εκμετάλλευση	226
Ανταγωνισμός	
- Θεμιτός ανταγωνισμός	338
Άμυνα	
- Πρόγραμμα Safe	339
- Στρατιωτικός χώρος Σένγκεν	452
Εκπαίδευση	
- Erasmus+	177
- Επαγγελματική κατάρτιση	67
Εμπορική Πολιτική	
- Ενδιάμεση εμπορική συμφωνία (ΙΤΑ)	70
Ενέργεια	
- Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας	178, 339, 340
- Εκπομπές	179, 340
- Ηλεκτρική ενέργεια	177, 179, 451
Εργασία	
- Αγορά εργασίας	69
Έρευνα	
- «Horizon Europe	180, 454
- Ευρωπαϊκός Χώρος Έρευνας (ΕΧΕ)	338
Κρατικές ενισχύσεις	
- Συμφωνία για την Καθαρή Βιομηχανία	178
- Πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικά θέματα	179
Οικονομία	
- Ένωση Αποταμιεύσεων και Επενδύσεων (SIU)	69
- Next Generation EU	340
- Ευροζώνη	453

Περιβάλλον	
- Προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος	181
- Κλίμα	340
- Κυκλική οικονομία	454
Τεχνολογία	
- Παραπληροφόρηση	68
- Ψηφιακές Υπηρεσίες	68, 338
- Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα	180, 337
- Ψηφιακά Πορτοφόλια	452
- Υποχρέωση διαφάνειας	453
Υγεία	
- Αξιολόγηση Τεχνολογιών Υγείας (ΑΤΥ)	66
- Φάρμακα	67
- Φάρμακα κρίσιμης σημασίας	67
- Κυβερνοασφάλεια στον τομέα της υγείας	66
Φορολογία	
- Τέλος ταξινόμησης	179
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	454
Brexit	
- Βόρεια Ιρλανδία	65
- Περιοχή του Γιβραλτάρ	178
- Πλαίσιο του Ουίνσδορ	65
- Συνεργασία ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	66, 178, 451
- Συμφωνία εμπορίου και συνεργασίας	65, 178
6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),	
- ΑΠΔΠΧ: Εντολή ορισμού εκπροσώπου προς την DeepSeek	185
- Γνώμη της ΕΕΒΤ για την Τεχνητή Νοημοσύνη στο σχολείο	75
- Διακοπή λειτουργίας ΗΕΔ	76
- ΕΕΤΤ: Διαβούλευση για μέτρα κατά CLI Spoofing	344
- ΕΕΤΤ: Ετήσια Έκθεση για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες	185
- ΕΕΤΤ: Πρόσβαση ερευνητών σε μη δημόσια δεδομένα των VLOPs	459
- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2026- 2030	461
- Έκθεση Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου για τα μικροκυκλώματα	183
- Εκσυγχρονισμός λειτουργίας Ελεγκτικού Συνεδρίου	184
- Έρευνα για το ψηφιακό ευρώ	345

- Η Γνώμη του ΕΣΠΔ για την προστασία δεδομένων στα μοντέλα Τεχνητής Νοημοσύνης	186
- Ηλεκτρονικό Μητρώο Ενεχύρων	344
- Θέση Γενικού Εισαγγελέα του ΔΕΕ επί της διαδικτυακής αγοράς	74
- Θεσμικό πλαίσιο για τα Data Centers	73
- Κατευθυντήριες γραμμές για την προστασία ανηλίκων	343
- Μνημόνιο συνεργασίας ΕΑΚ και ΙΤΕ	344
- Οδηγός για τη χρήση GenAI από δικηγόρους	457
- Πρακτικός Οδηγός του ΣΕΒ για την Οδηγία NIS2	458
- Στρατηγική της ΕΕ για τη διαχείριση κρίσεων στον κυβερνοχώρο	185
- Τέλος εποχής για τα υποθηκοφυλακεία	74
- Τεχνητή νοημοσύνη στην ελληνική δικαιοσύνη	183
- Υπογραφή Συνθήκης ΟΗΕ για την αντιμετώπιση του κυβερνοεγκλήματος	458
- Ψηφιακή Πολιτεότητα για παιδιά	73
- Consent μέσω gov.gr	74
- Digital Omnibus: νέοι ψηφιακοί κανόνες της ΕΕ	459

7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),

- 3η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένο ομιλητή τον Επίκ. Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, κ. Κωνσταντίνο Α. Ρόκα – 20 Ιανουαρίου 2025	147
- 4η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ και Διευθύντρια του Τομέα Διεθνών Σπουδών, κα Ελίνα Ν. Μουσταΐρα – 3 Απριλίου 2025	275
- 2η ημερίδα «ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΡΥΓΕΝΗ» με θέμα: «Η Ελλάδα και το Δικαστήριο του Στρασβούργου (το έτος 2024)» – 9 Απριλίου 2025	275
- 5η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Καθηγήτρια του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του ΠΑΜΑΚ, κα Δέσποινα Αναγνωστοπούλου – 19 Μαΐου 2025	276
- 1ο Συνέδριο Νέων Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών (ΚΕΝΟΠ-ΚΔΕΟΔ) – 22 & 23 Μαΐου 2025	276
- Ημερίδα προς τιμήν του Alain Supiot: «Όταν κυβερνούν οι αριθμοί: Εργασία, Δίκαιο, Δημοκρατία» – 28 Μαΐου 2025	277

ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ (Μ.),

- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία “Further strengthening the capacities for effective implementation of the acquis in the field of industrial pollution” (MK 20 IPA EN 02 22) – Study Visit στη Ρώμη	147
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με το Ισραήλ “Support Israel Alignment with Union Acquis Regulations on issues related to Food Safety” (IL 18 ENI HE 02 22) – Πέμπτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	147
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία “Further strengthening the capacities for effective implementation of the acquis in the field of industrial pollution” (MK 20 IPA EN 02 22) – Εκδήλωση λήξης (Closing Event) του Προγράμματος & όγδοη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	147
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Σερβία “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off Event)	277
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με το Ισραήλ “Support Israel Alignment with Union Acquis Regulations on issues related to Food Safety” (IL 18 ENI HE 02 22) – Έβδομη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	277
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Σερβία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off Event)	415
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Σερβία “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	415
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	561
- Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Σλοβενία “Support to improving working conditions and preparing the Republic of Serbia to participate in EURES” (SR 22 IPA SO 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)	561

- 6η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένη ομιλήτρια την Ελένη Αντωνιάδου, Δ.Ν., Εντεταλμένη Διδάσκουσα Εργατικού Δικαίου στη Νομική Σχολή ΑΠΘ – 24 Νοεμβρίου 2025	561	- Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία σε συνεργασία με την Ισπανία “Strengthening the capacities for enforcement of the environmental legislation” (MK 20 IPA EN 01 23) – Τέταρτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	562
- Πρόγραμμα διδυμοποίησης με την Ιορδανία σε συνεργασία με τη Γερμανία και την Ισπανία “Support digital transition in Jordan through Personal Data Protection and Artificial Intelligence” (JO 22 NDICI TE 01 24) – Πρώτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής και εναρκτήρια εκδήλωση (Kick-off event)	561	8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ	
- Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Σερβία σε συνεργασία με την Αυστρία “Further upgrade of education function in the Tax Administration of the Republic of Serbia” (SR 22 IPA FI 01 24) – Εκπαιδευτική επίσκεψη (Study visit)	561	ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),	
- 7η συνάντηση της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις» με προσκεκλημένο ομιλητή τον Νικόλαο Παπαδόπουλο, Δ.Ν. Παν/μίου του Μάαστριχτ, Λέκτορα Ευρωπαϊκής Σχολής Δικαίου και Διακυβέρνησης, EPLO – 10 Δεκεμβρίου 2025	562	- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2025 – Α΄	149
		- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2025 – Β΄	417
		ΣΩΜΗ (Σ.),	
		- Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Α΄ Εξάμηνο 2025)	279
		- Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β΄ Εξάμηνο 2025)	563

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-726/22 P	Επιτροπή/Pollinis France	16.01.2025	78
C-766/21 P	Κοινοβούλιο/Axa Assurances Luxembourg κ.λπ.	23.01.2025	79
C-146/23 και C-374/23	Sąd Rejonowy w Białymstoku	25.02.2025	81, 111
C-253/23	ASG 2	28.01.2025	81
C-233/23	Alphabet κ.λπ.	25.02.2025	83
C-588/23	Scai	16.01.2025	84
C-490/23 P	Neos/Ryanair και Επιτροπή	23.01.2025	86
C-244/23 P έως C-246/23 P	Επιτροπή/Carpatair	13.02.2025	87
C-277/23	Ministarstvo financija	16.01.2025	88
C-674/23	AEON NEPREMIČNINE κ.λπ.	27.02.2025	90
C-295/23	Halmer Rechtsanwaltsgesellschaft	19.12.2024	91
C-531/23	Loredas	19.12.2024	93
C-400/23	VB II (Information sur le droit à un nouveau procès)	16.01.2025	94
C-339/22	BSH Hausgeräte	25.02.2025	95
C-244/24 και C-290/24	Kaduna	19.12.2024	97
C-123/23 και C-202/23	Khan Yunis	19.12.2024	99
C-205/23	Engie Romania	30.01.2025	100
C-121/23 P	Swissgrid/Επιτροπή	13.02.2025	102
C-394/23	Mousse	09.01.2025	104
C-416/23	Österreichische Datenschutzbehörde (Demandes excessives)	09.01.2025	105
C-383/23	ILVA (Amende pour violation du RGPD)	13.02.2025	106
C-203/22	Dun & Bradstreet Austria	27.02.2025	108
C-647/21 και C-648/21	D.K. (Dessaisissement d'un juge)	06.03.2025	191
C-581/23	Beevers Kaas	08.05.2025	200
C-453/23	Prezydent Miasta Mielca	29.04.2025	201
C-746/23 και C-747/23	Cividale και Flag	13.03.2025	203
C-807/23	Jones Day	03.04.2025	206
C-130/24	Stadt Wuppertal	08.05.2025	207
C-745/23	Alenopik	30.04.2025	208
C-584/23	Alcampo κ.λπ.	10.04.2025	209
C-623/23 και C-626/23	Melbán	15.05.2025	210
C-212/24, C-226/24 και C-227/24	L.T. (Allocations sociales pour travailleurs agricoles à durée déterminée)	08.05.2025	212
C-743/24	Alchaster II	03.04.2025	213
C-135/25 PPU	Kachev	20.05.2025	215
C-292/23	EPPO	08.04.2025	216
C-395/23	Anikovi	06.03.2025	218
C-662/23	Zimir	08.05.2025	220
C-48/23	Alajärven Sähkö κ.λπ.	06.03.2025	221
C-137/23	Alsen	13.03.2025	223
C-410/23	Pielatak	08.05.2025	226
C-247/23	Deldits	13.03.2025	228

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2025

C-710/23	Ministerstvo zdravotnictví (Données relatives au représentant d'une personne morale)	03.04.2025	230
C-313/23	Inspektorat kam Visshia sadeben savet	30.04.2025	231
C-217/23	Laghman	27.03.2025	235
C-181/23	Επιτροπή/Μάλτα (Citoyenneté par investissement)	29.04.2025	241
C-529/23 P	Κοινοβούλιο/ΤΚ	03.07.2025	347
C-26/23 P	Minority SafePack - one million signatures for diversity in Europe/Επιτροπή	05.06.2025	348
C-422/23, C-455/23, C-459/23, C-486/23 και C-493/23	Daka	01.08.2025	350
C-464/23 P, C-465/23 P, C-467/23 P, C-468/23 P και C-470/23 P	ΕΥΗ/Επιτροπή	26.06.2025	353
C-776/23 P έως C-780/23 P	Επιτροπή/Ισπανία (Participations indirectes)	26.06.2025	355
C-653/23	Karaman	03.07.2025	356
C-514/23	Tiberis Holding	01.08.2025	357
C-365/24	Purefun Group	10.07.2025	359
C-665/23	Veracash	01.08.2025	360
C-200/24	Επιτροπή/Πολωνία (Publicité pour les pharmacies)	19.06.2025	361
C-219/24	Tallinna linn	12.06.2025	363
C-419/24	Hôtel Plaza	19.06.2025	364
C-635/23	WBS GmbH	10.07.2025	365
C-460/23	Kinsa	03.06.2025	366
C-610/23	Al Nasiria	03.07.2025	368
C-636/23 και C-637/23	Al Hoceima	01.08.2025	370, 521
C-310/24	Elektrorazpredelitelni mrezi Zapad	05.06.2025	372
C-749/23	innogy Energie	05.06.2025	374
C-646/23 και C-661/23	Lita	03.07.2025	381
C-349/24	Nuratau	05.06.2025	384
C-225/22	AW «Т»	04.09.2025	388
C-352/24 P	ΡΥ/Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	13.11.2025	466
C-21/24	Nissan Iberia	04.09.2025	468
C-2/23	FL und KM Baugesellschaft και S	30.10.2025	470
C-59/23 P	Αυστρία/Επιτροπή (Centrale nucléaire Paks II)	11.09.2025	472
C-401/24	Stockholms Hamn	20.11.2025	475
C-86/24	CS STEEL	02.10.2025	479
C-115/24	Österreichische Zahnärztekammer	11.09.2025	480
C-321/24	Attal και Associ?s	30.10.2025	482
C-543/23	Gnattai	04.09.2025	483
C-38/24	Brevidi	11.09.2025	484
C-110/24	STAS – IV	09.10.2025	486
C-305/22	C.J. (Exécution d'une condamnation à la suite d'un MAE)	04.09.2025	487
C-798/23	Abbottly	09.10.2025	489

C-313/25 PPU	Adrar	04.09.2025	490
C-790/23	Qassioun	30.10.2025	492
C-369/24	MET Magyarország και Global NRG ROM	02.10.2025	493
C-87/24	Gasco και Conexus Baltic Grid	23.10.2025	495
C-760/23	Shanov	23.10.2025	498
C-391/23	Braila Winds	16.10.2025	500
C-281/23 P και C-282/23 P	Polskie sieci elektroenergetyczne κ.λπ./ACER	23.10.2025	503
C-655/23	Quirin Privatbank	04.09.2025	512
C-413/23 P	CEPD/ΕΕΠΔ/ΕΣΕ (Notion de données à caractère personnel)	04.09.2025	514
C-654/23	Inteligo Media	13.11.2025	515
C-57/23	Policejní prezidium () και génétiques)	20.11.2025	517
C-5/24	Pauni	11.09.2025	526

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΕ

T-830/22 και T-156/23	Πολωνία/Επιτροπή	05.02.2025	77
T-36/23	Stevi και The New York Times/Επιτροπή	14.05.2025	192
T-349/23	Semedo/Κοινοβούλιο	12.03.2025	194
T-441/21, T-449/21, T-453/21, T-455/21, T-456/21 και T-462/21	UUBS Group και UBS/Επιτροπή (Obligations d'État européennes)	26.03.2025	195
T-263/23	Symrise/Επιτροπή	30.04.2025	197
T-350/23	Kargins/Επιτροπή	19.03.2025	204
T-188/24	Compagnie générale des établissements Michelin/Επιτροπή	09.07.2025	351
T-96/23	Uniper Global Commodities/ACER	25.06.2025	377
T-95/23	RWE Supply & Trading/ACER	25.06.2025	378
T-183/23	Ballmann/Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων	16.07.2025	379
T-1189/23	Patriotes.eu/Autorité	10.09.2025	463
T-255/24	Nouwen/Συμβούλιο	10.09.2025	464
T-639/14 RENV II, T-352/15 RENV και T-740/17 RENV	DEI/Επιτροπή	12.11.2025	476
T-600/23 και T-612/23	BNetzA/ACER	01.10.2025	506
T-556/23, T-557/23 και T-558/23	Swissgrid/ACER	08.10.2025	507
T-553/23	Latombe/Επιτροπή	03.09.2025	509
T-625/22	Αυστρία/Επιτροπή	10.09.2025	530

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

44758/20	Παναγιωτόπουλος κατά Ελλάδα	21.01.2025	117
15783/21	A.R.E. κατά Ελλάδα	07.01.2025	121, 135
44547/15	Εκκλησία της Ελλάδος κατά της Ελλάδας	22.01.2025	122

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2025

6405/18	Κωνσταντέλλος και Γραφοδιανομική Δημήτριος Κωνσταντέλλος Μονοπρόσωπη ΕΠΕ κατά Ελλάδα	19.11.2024	124
20503/20	Γιαννακόπουλος κατά Ελλάδα	03.12.2024	126
13805/21	H.W. κατά Γαλλία	23.01.2025	131
2669/19	Ferrero Quintana κατά Ισπανία	26.11.2024	132
30336/22	LLaterza και D' Errico κατά Ιταλία	31.03.2025	247
27936/18	Πουλόπουλος κατά Ελλάδα	20.03.2025	247
63386/16	Mansouri κατά Ιταλία	29.04.2025	249
53662/20	Andersen κατά Πολωνία	24.04.2025	250
45664/18	Van Slooten κατά Ολλανδία	15.04.2024	251
8825/22 και 19130/22	Bazhenov και λοιποί κατά Ρωσία	04.02.2025	252
6142/16	Caldagar και λοιποί κατά Πολωνία	06.02.2025	255
12119/14	LL.D. κατά Πολωνία	13.02.2025	260
23963/21	Κρρελίκ κατά Τσεχικής Δημοκρατίας	12.06.2025	265
6033/19	A.R. κατά Ηνωμένου Βασιλείου	02.07.2025	395
5742/22	S. O. κατά Ισπανία	26.06.2025	396
44917/22	Αρβανίτης και Φιλελεύθερος Δημόσια Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης κατά Κύπρου	03.07.2025	396
34724/18	Sagir κατά Ελλάδα	26.06.2025	397
13959/20	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης κατά Ελλάδα	06.05.2025	399
52854/18	L.F. και λοιποί κατά Ιταλία	06.05.2025	405
34012/20	Βερβελέ κατά Ελλάδα	26.08.2025	410, 540
17622/21	F.M. και λοιποί κατά Ελλάδα	14.10.2025	537
59816/13	B.F. κατά Ελλάδα	14.10.2025	539
42514/16	Τσατάνη κατά Ελλάδα	14.10.2025	541
59813/19	M.A. κατά Ισλανδία	26.08.2025	543
2068/24	M.P. κατά Ελλάδα	09.09.2025	545
37957/14	Ftiti κατά Ελλάδα	26.08.2025	547
72038/17 και 25237/18	Pietrzak και Bychawska-Siniarska και λοιποί κατά Πολωνία	28.05.2024	549

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας, (Τμ. Δ'), Απόφαση αριθμός 236/2025	05.02.2025	143
Συμβούλιο της Επικρατείας (Τμ. Δ'), Απόφαση αριθμός 419/2025	11.03.2025	271
ΕΑΔΗΣΥ (Κλιμ. 6ο), Απόφαση αριθμός 1440/2025	22.09.2025	555

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Άμυνα

- Πρόγραμμα Safe 339
- Στρατιωτικός χώρος Σένγκεν 452

Ανθρώπινα δικαιώματα (ΕΕ)

- Ne bis in idem 101
- Ακατάλληλη ενημέρωση του προσφεύγοντος εκ μέρους των αρχών για τα δικονομικά του δικαιώματα 265
- Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης 25
- Αναποτελεσματική έρευνα 247
- Απαγόρευση βασανιστηρίων 539
- Απαράδεκτη αγωγή 122
- Αποτυχία αρχών 260
- Γάμος ομόφυλου ζευγαριού 250
- Γονική μέριμνα 251
- Διαδικαστικές εγγυήσεις 256
- Διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού 252
- Δίκαιη ικανοποίηση για την υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της δίκης 410
- Δικαίωμα ακροάσεως 194
- Δικαίωμα δίκαιης δίκης 541
- Δικαίωμα ιδιοκτησίας 399
- Δικαίωμα παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του 215
- Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής 395, 396, 543, 545, 550
- Δικαίωμα στη ζωή 537
- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης 540
- Ελευθερία έκφρασης 396
- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι 397
- Ευαλωτότητα 265
- Κακές συνθήκες υγιεινής 247
- Κανονισμός Βρυξέλλες II 126
- Πρόσβαση στα έγγραφα των θεσμικών οργάνων της ΕΕ 78, 192
- Πρόσβαση στην δικαιοσύνη 25
- Συμφωνία προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ 169
- Συνθήκες επιστροφής αλλοδαπού 249
- Τεκμήριο αθωότητας 124
- Τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας 169

Ανταγωνισμός

- Αρχή της αποτελεσματικότητας 81

- Δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης για την προκληθείσα ζημία 81
- Επιτόπιος έλεγχος 351
- Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης 83
- Προθεσμία παραγραφής αγωγών αποζημίωσης 467
- Πρόσβαση σε δηλώσεις επεικούς μεταχείρισης 470
- Συγκεντρώσεις 353
- Συμπράξεις 195, 199, 351, 470
- Συμφωνίες, αποφάσεις και συντονισμένες πρακτικές 197

Άσυλο

- Απόφαση επιστροφής 97
- Αρχή της μη επαναπροώθησης 135
- Οδηγία 2013/32/ΕΕ 99
- Πολιτική ασύλου 99, 220, 235
- Προσωρινή προστασία σε περίπτωση μαζικής εισροής εκτοπισθέντων 97
- Προϋποθέσεις χορήγησης του καθεστώτος πρόσφυγα 235

Δημοσιονομική πολιτική

- Next Generation EU 467
- Προσχώρηση της Βουλγαρίας στην Ευρωζώνη 453

Διαιτησία

- Αθλητικό διαιτητικό δικαστήριο 45
- Αναγνώριση ισχύος δεδικασμένου σε διαιτητική απόφαση 45
- Ρήτρα διαιτησίας 79

Διεθνές δίκαιο

- Συμμετοχή της Προέδρου της Επιτροπής στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ 339

Δίκαιο δημοσίων συμβάσεων

- Παράλειψη προσκόμισης επίσημης μετάφρασης αλλοδαπού ιδιωτικού εγγράφου 555

Δικονομικό δίκαιο

- Διεθνής δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις 96
- Διεθνής δικαιοδοσία σε θέματα γονικής μέριμνας 218
- Παρέκταση διεθνούς δικαιοδοσίας 218

Εθνικό δίκαιο

- Αρχή της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας 271
- Δημόσιες συμβάσεις 271

Ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων

- Εταιρική επωνυμία 359

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2025

- Διασυννοριακή κληρονομική διαδοχή	482	Έρευνα	
- Ισοτιμία νομίσματος η οποία δεν δημοσιεύεται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα	208	- Horizon Europe	454
- Προσδιορισμός της εφαρμοστέας ελευθερίας κυκλοφορίας	91	- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας	180
- Προσδιορισμός της καταγωγής των εμπορευμάτων	479	- Ευρωπαϊκός Χώρος Έρευνας (EXE)	338
- Υπηρεσίες πληρωμών στην εσωτερική αγορά	360	Θεσμικό δίκαιο	
Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων		- Αμοιβαία εμπιστοσύνη	241
- Δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και ελεύθερης διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών	88	- Άμυνα και ασφάλεια	338
- Εδαφικός περιορισμός	206	- Ανεξαρτησία των δικαστών	81, 111, 191, 231, 388
- Προστασία του ταξιδιώτη	319	- Άρθρα 253- 255 ΣΛΕΕ	3
Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών		- Άρθρο 41 του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης	79
- Διαφήμιση φαρμακείων	361	- Αρχές της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας	94
- Τηλεϊατρική	480	- Αρχή της καλόπιστης συνεργασίας	241
Ελευθερία εγκατάστασης		- Ασφάλεια δικαίου	153
- Επιχειρηματική ελευθερία	90	- Διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα	347
- Προστασία των καταναλωτών	90, 226	- Διορισμός των μελών του ΔΕΕ και του ΓεΔΕΕ	3
Εμπορική πολιτική		- Επιβολή προστίμου σε ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα	463
- Ενδιάμεση εμπορική συμφωνία (ITA) ΕΕ- Χιλής	70	- Ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών	348
Ενέργεια		- Ζώνη ελεύθερων συναλλαγών	182
- Αρχή ενεργειακής αλληλεγγύης	427	- Ισοβιότητα και της ανεξαρτησίας των δικαστών	350, 381
- Ενεργειακή πολιτική της Ένωσης	427	- Μη διορισμός υποψηφίου που προτάθηκε από κράτος μέλος	466
- Έννοια των «κατάλληλων κινήτρων»	495	- Οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα	13
- Επιβάρυνση παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας από ΑΠΕ με φόρο εισοδήματος	500	- Πρόσβαση στα έγγραφα	464
- Εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας	102, 221, 226, 372	- Χρηματική Ποινή	77
- Εσωτερική αγορά φυσικού αερίου	101, 493	Ιθαγένεια της Ένωσης	
- Καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες	374	- Φύση του παράγωγου δικαιώματος διαμονής	206
- Κυρώσεις κατά Ρωσίας	451	Ισότητα – Ίση μεταχείριση	
- Πλήρης έλεγχος του συμβουλίου προσφυγών του ACER	503	- Φυλετικές διακρίσεις	117
- Προώθηση της ενεργειακής απόδοσης	498	Κοινωνική πολιτική	
- Συμμετοχή τρίτων χωρών στις ενωσιακές πλατφόρμες εξισορρόπησης	507	- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας	484
- Τροποποίηση της μεθοδολογίας τιμολόγησης της ενέργειας εξισορρόπησης	377	- Εργασία ορισμένου χρόνου	212, 482
- Υπολογισμός της διαζωνικής δυναμικότητας	506	- Ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης	209, 210
Επενδύσεις		- Ομαδικές απολύσεις	364
- Ένωση αποταμιεύσεων και επενδύσεων (SIU)	69	- Προστασία από την απόλυση	25
		- Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων	93, 363
		- Σχέση μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας στη νομολογία του ΔΕΕ	526

- Χρόνος εργασίας	486	- Η Γνώμη του ΕΣΠΔ για την προστασία δεδομένων στα μοντέλα Τεχνητής Νοημοσύνης	186
Κρατικές ενισχύσεις		- Ηλεκτρονικό Μητρώο Ενεχύρων	344
- Αδικοιολόγητη άρνηση χορήγησης ενίσχυσης	356	- Θέση Γενικού Εισαγγελέα του ΔΕΕ επί της διαδικτυακής αγοράς	74
- Αερομεταφορές	87, 433	- Θεσμικό πλαίσιο για τα Data Centers	73
- Ανάκτηση παράνομης και μη συμβατής ενίσχυσης	84	- Κατευθυντήριες γραμμές για την προστασία ανηλίκων	343
- Αρχή του ιδιώτη επενδυτή	476	- Μνημόνιο συνεργασίας ΕΑΚ και ΙΤΕ	344
- Δικαιολογημένη εμπιστοσύνη	355	- Οδηγός για τη χρήση GenAI από δικηγόρους	457
- Έλεγχος συμβατότητας	357	- Πρακτικός Οδηγός του ΣΕΒ για την Οδηγία NIS2	458
- Ενισχύσεις χορηγούμενες από τα κράτη μέλη	201, 203	- Στρατηγική της ΕΕ για τη διαχείριση κρίσεων στον κυβερνοχώρο	185
- Εξωσυμβατική ευθύνη	204	- Τέλος εποχής για τα υποθηκοφυλακεία	74
- Καθαρή ενέργεια	178	- Τεχνητή νοημοσύνη στην ελληνική δικαιοσύνη	183
- Καθεστώδες ενισχύσεων	86	- Υπογραφή Συνθήκης ΟΗΕ για την αντιμετώπιση του κυβερνοεγκλήματος	458
- Παροχή δωρεάν υπηρεσίας στο πλαίσιο αγοράς	475	Περιβάλλον	
- Περιβαλλοντικό δίκαιο	179	- Βιώσιμη ανάπτυξη	501
- Υποχρέωση αιτιολόγησης	86, 87	- Δικαίωμα σε καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον	405
- Υποχρέωση συμμόρφωσης με τους κανόνες δημοσίων συμβάσεων	472	- Κλίμα	340
Μεταναστευτική πολιτική		- Κυκλική οικονομία	454
- Συστηματικές επαναπροωθήσεις (pushbacks) στην Τουρκία	121	- Προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος	181
- Φύση της προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης και έννομες συνέπειές της	522	- Ταξινόμια	530
- Χορήγηση άδειας διαμονής σε σύζυγο Έλληνα πολίτη	143	Προσωπικά δεδομένα	
Νομική πληροφορική		- Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα τρίτων	108, 337
- Consent μέσω gov.gr	74	- Δεδομένα σχετικά με την ταυτότητα φύλου	228
- Digital Omnibus: νέοι ψηφιακοί κανόνες της ΕΕ	459	- Διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα προς τις ΗΠΑ	509
- ΑΠΔΠΧ: Εντολή ορισμού εκπροσώπου προς την DeepSeek	185	- Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της προλήψεως, διερευνήσεως, ανιχνεύσεως ή διώξεως ποινικών αδικημάτων	517
- Γνώμη της ΕΕΒΤ για την Τεχνητή Νοημοσύνη στο σχολείο	75	- Μη ζητηθείσα επικοινωνία	515
- Διακοπή λειτουργίας ΗΕΔ	76	- Νομιμότητα της επεξεργασίας	104, 230
- ΕΕΤΤ: Διαβούλευση για μέτρα κατά CLI Spoofing	344	- Πρόσβαση του καταγγέλλοντος στον φάκελο δεσμευτικής απόφασης του ΕΣΠΔ	379
- ΕΕΤΤ: Ετήσια Έκθεση για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες	185	- Προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα	104, 105, 106, 107, 180, 228, 230, 231, 512
- ΕΕΤΤ: Πρόσβαση ερευνητών σε μη δημόσια δεδομένα των VLOPs	459	- Υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων σε περίπτωση διαβίβασης ψευδωνυμοποιημένων δεδομένων σε τρίτο	514
- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2026- 2030	461		
- Έκθεση Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου για τα μικροκυκλώματα	183		
- Εκσυγχρονισμός λειτουργίας Ελεγκτικού Συνεδρίου	184		
- Έρευνα για το ψηφιακό ευρώ	345		

Σχέσεις δικαίου της Ένωσης και εθνικού δικαίου		- Αρχή της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας	216
- Αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης	45	- Αρχή της μη επαναπρώθησης	490
Συγκριτικό δίκαιο		- Ασφάλεια των δεδομένων	231
- Νομικός πολιτισμός	421	- Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	94, 215, 365, 487
Τεχνολογία		- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	216
- Νόμος για τις ψηφιακές υπηρεσίες (DSA)	68, 338, 453	- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	489
- Ψηφιακά πορτοφόλια	452	- Μη χορήγηση προθεσμίας οικειοθελούς αναχώρησης	370
Υγεία		- Πολιτική ασύλου	384, 492
- Αξιολόγηση των τεχνολογιών υγείας	66	- Υποβοήθηση παράνομης εισόδου	366
- Πάροχοι υγειονομικής περίθαλψης	66	- Υποχρέωση αυτοπρόσωπης παράστασης ενώπιον της αρχής	368
- Προστασία ανθρώπινης υγείας	67	Brexit	
Φορολογία		- Αποχώρηση	178
- Δασμοί	354	- Γιβραλτάρ	178
- Ειδικοί φόροι κατανάλωσης	223	- Ενίσχυση συνεργασίας στους τομείς της άμυνας και της ασφάλειας	66
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	361	- Πλαίσιο του Ουίνσδορ	65, 452
- Τέλος ταξινόμησης	179	- Σύνοδος κορυφής ΕΕ- Ηνωμένου Βασιλείου	177
Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης		- Τομέας αλιείας	65, 177
- Αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή άνευ νόμου»	213		

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2025

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΛΕΝΗ Δ.Ν., Νομική Σχολή ΑΠΘ [25]	ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ Ασκ. Δικηγόρος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ [549]
ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Διοίκησης ΕΑΓΜΕ, Εντεταλμένος Διδασκαλίας Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Μέλος ΣΕΠ Νομικής ΑΠΚΥ [433]	ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΡΕΒΕΚΚΑ-ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ Αναπλ. Καθηγήτρια Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ [13]
ΓΚΕΚΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ-ΕΛΕΝΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων, [88, 90, 91, 111, 205, 206, 208, 241,359, 360, 361, 381]	ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [235, 384, 521]
ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [149, 417]	ΠΛΑΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Πρωτοδίκης Δ.Δ., LL.M., ΜΔΕ [153]
ΕΚΜΕΚΤΣΟΓΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΔΕ, Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ [65, 77, 93, 135, 169, 177, 191, 209, 265, 337, 347,363, 405, 451, 463, 482, 526]	ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ ΜΑΡΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ [45, 81, 147, 195, 275, 276, 277, 351, 467]
ΖΗΣΗ ANNA ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [143, 410]	ΣΚΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ομ. Καθηγητής του ΑΠΘ, τέως Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015), Μέλος της επιτροπής του άρθρου 255 ΣΛΕΕ (2022-2026) [3]
ΖΗΣΙΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Δ.Ν., Δικηγόρος [100, 221, 372, 493]	ΣΤΑΘΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δικηγόρος-Οικονομολόγος [65]
ΗΛΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Αναπλ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ [427]	ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [279, 563]
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LLM, Δικηγόρος [73, 184, 343, 457]	ΤΖΩΡΤΖΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ Επικ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρος [1, 151, 291, 419]
ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ ΕΥΑΝΘΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Λέκτορας Τουριστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Ειδική Επιστήμονας-Νομι- κός στον Συνήγορο του Καταναλωτή και στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Καταναλωτή Ελλάδος [319]	ΤΡΕΜΜΑ ΛΟΥΚΙΑ Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [451, 479, 480, 482, 530]
ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος [117, 247, 395, 537]	ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Dr. jur. (Goethe Univ. Frankfurt), Δικηγόρος [293]
ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ Ν. ΕΛΙΝΑ Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ [421]	ΤΣΙΤΣΙΠΑ ΕΛΛΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις Γραφείου Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ [94, 104, 213, 228, 365, 379, 388, 487, 509]
ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΛΥΔΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [271, 555]	ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ [147, 275, 277, 415, 561, 562]

